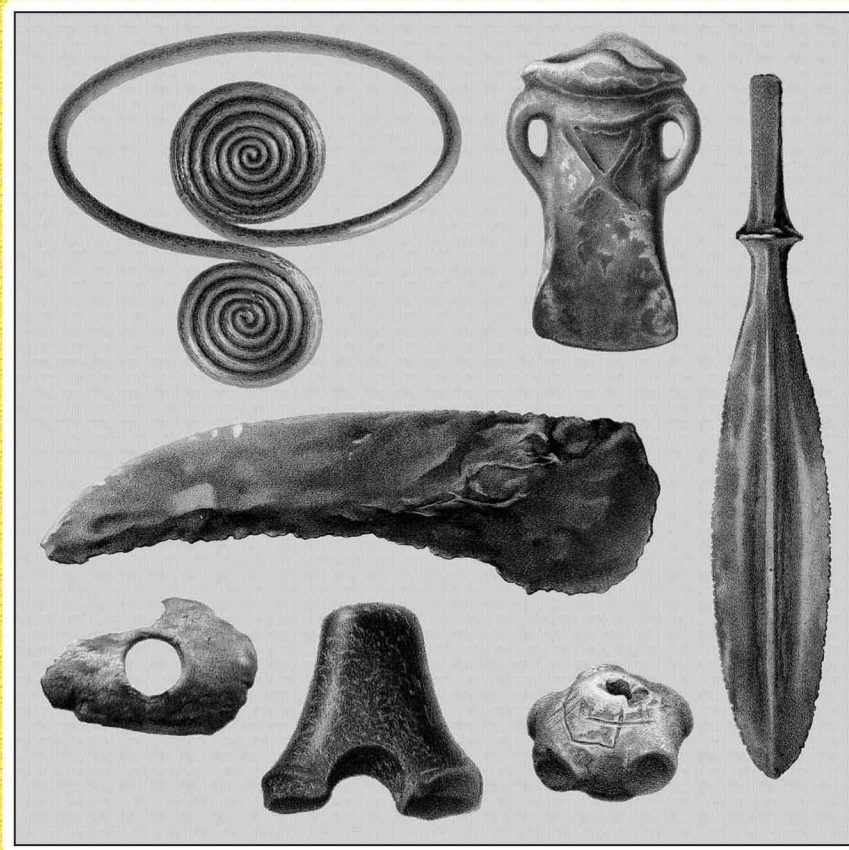

Д. П. КУШТАН

**ПІВДЕНЬ ЛІСОСТЕПОВОГО
ПОДНІПРОВ'Я
ЗА ДОБИ ПІЗНЬОЇ БРОНЗИ**

Археологічний альманах № 29

**АРХЕОЛОГІЧНИЙ
АЛЬМАНАХ
№ 29
ARCHAEOLOGICAL
ALMANAC**

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE
INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY
CRIMEAN BRANCH
DONETSK NATURAL HISTORY MUSEUM

Archaeological Almanac, № 29

D. P. KUSHTAN

**THE SOUTHERN FOREST-STEPPE
DNEIPER REGION
DURING THE LATE BRONZE AGE**

•

Donetsk
«Donbass»
2013

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ
КРИМСЬКИЙ ФІЛІАЛ
ДОНЕЦЬКИЙ ОБЛАСНИЙ КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ

Археологічний альманах, № 29

Д. П. Куштан

**ПІВДЕНЬ ЛІСОСТЕПОВОГО
ПОДНІПРОВ'Я
ЗА ДОБИ ПІЗНЬОЇ БРОНЗИ**

•

Донецьк
Видавництво «Донбас»
2013

УДК 930.26
ББК 63.44

К93 Куштан Д.П. Південь Лісостепоного Подніпров'я за доби пізньої бронзи. – Археологічний альманах, № 29 – Донецьк: «Донбас», 2013. – 232 с.: іл.

ISSN 2306-6164
ISBN 978-617-638-118-1

Kushtan D.P. The Southern Forest-Steppe Dnieper region during the Late Bronze Age. – Archaeological Almanac, № 29 – Donetsk: «Donbass», 2013. – 232 p.: il.

Монографія присвячена одному з найцікавіших періодів праісторії – добі пізньої бронзи (II тис. до н.е.). Систематизовано інформацію про всі відомі пам'ятки археології півдня Лісостепоного Подніпров'я цього часу: поселення, курганні і ґрунтові могильники, скарби та випадкові знахідки металевих виробів і ливарних форм. На основі археологічного матеріалу простежується еволюція культурного комплексу населення регіону (матеріальної культури, житлобудування, поховального обряду), а також з'ясовані основні вектори зовнішньо-культурних зв'язків, здійснено реконструкцію господарства та деяких сторін духовного життя.

Для археологів, істориків, музейних працівників, краєзнавців, викладачів і студентів історичних спеціальностей.

This monograph deals with the Late Bronze Age (2nd millennium BC). It was one of the most significant periods in prehistory. Information on all known archaeological sites from the Southern Forest-Steppe Dnieper region, including the settlements, cemeteries, depositions and occasional finds of the metal artifacts and modules, has been systematized. The evolution of a cultural complex of the region (i.e. material culture, house-building, burial traditions) has been analyzed. Analysis of the archaeological sources makes it possible to propose the models of cross-cultural connections, economics and religion.

The book is useful for archaeologists, historians, museum fellows, professors and students, who are specializing in history and archaeology.

Головні редактори: В.П. Чабай, О.В. Колесник

Редакційна колегія:

Буйських А.В., д.і.н.
Висотська Т.М., д.і.н.
Кислий О.Є., д.і.н.
Майко В.В., д.і.н.
Могарічев Ю.М., д.і.н.
Чабай В.П., д.і.н.

Відповідальний редактор тому:

Гершкович Я.П., к.і.н.

Рецензенти:

Отрощенко В.В., д.і.н.
Кислий О.Є., д.і.н.
Лисенко С.Д., к.і.н.

Chief editors: V.P. Chabai, A.V. Kolesnik

Editorial board:

Dr. Buiskih A.V.
Dr. Vysotskaya T.N.
Dr. Kisly A.Ye.
Dr. Maiko V.V.
Dr. Mogarichov Yu. M.
Dr. Chabai V.P.

Editor of the volume:

Dr. Gershkovich Ya.P.

Reviewers:

Dr. Otroschenko V.V.
Dr. Kisly O.E.
Dr. Lysenko S.D.

Монографія затверджена до друку Вченими радами Інституту археології НАН України та Кримського філіалу Інституту археології НАН України
The monographs is approved by the Scientific Council of the Crimean branch of Archaeology Institute, National Ukrainian Academy of Sciences.

На обкладинці – знахідки доби пізньої бронзи з праці О. О. Бобринського у 3-х томах «Курганы и случайные археологические находки близ местечка Смелы» (СПб., 1887; 1894; 1901). Літографії К. де Кастеллі.

ISSN 2306-6164
ISBN 978-617-638-118-1

© Д.П. Куштан, 2013

© Кримський філіал Інституту археології НАН України, 2013

© Донецький обласний краєзнавчий музей, 2013

© D.P. Kushtan, 2013

© Crimean branch of Archeology Institute National Ukrainian Academy of Sciences, 2013

© Donetsk natural history museum, 2013

З М І С Т

ВСТУП	7
РОЗДІЛ 1. Загальна характеристика джерел та історіографія	13
1.1. Історія і основні етапи вивчення пам'яток	13
1.2. Систематика джерел та еволюція поглядів на культурно-історичні процеси	19
РОЗДІЛ 2. Поселення	29
2.1. Природно-географічна характеристика регіону	29
2.2. Поселення та їх топографія	31
2.2.1. Поселення з високою топографією	32
2.2.2. Поселення з низькою топографією	32
2.3. Розміри та планіграфія поселень	33
2.4. Конструкція жител	34
2.5. Стратиграфія та комплекси знахідок	37
2.5.1. Стратиграфія	37
2.5.2. Багатоваликово-ранньозрубний час	38
2.5.3. Зрубно-сабатинівський час	40
2.5.4. Білогрудівсько-білозерський час	43
РОЗДІЛ 3. Поховання	81
3.1. Топографія могильників та обряд поховання	81
3.1.1. Типи могильників та види поховальних споруд	81
3.1.2. Топографія та планіграфія	83
3.1.3. Облаштування могил	84
3.1.4. Положення небіжчика	86
3.1.5. Парні поховання та підзахоронення	88
3.1.6. Інші елементи поховального обряду	88
3.1.7. Кремації	89
3.1.8. Розчленування та вторинні поховання	89
3.1.9. Кенотафи	90
3.1.10. Святилища та жертovníки	90
3.1.11. Поховання на поселеннях	92
3.2. Стратиграфія	92
3.3. Комплекси знахідок	95
3.3.1. Багатоваликово-ранньозрубний час	95

3.3.2. Зрубно-сабатинівський час	96
3.3.3. Білогородівсько-білозерський час	96
3.3.4. Статус та ранг похованих	98
3.4. Палеоантропологічні дані	99
РОЗДІЛ 4. Скарби та випадкові знахідки металевих виробів і ливарних форм	133
4.1. Огляд за категоріями та типами	133
4.2. Походження скарбів та їхня можлива культурна належність	143
РОЗДІЛ 5. Історичні та хронологічні етапи розвитку регіону за доби пізньої бронзи	165
5.1. Періодизація та хронологія	165
5.2. Характер взаємозв'язків із населенням навколишніх регіонів	177
ВИСНОВКИ	189
РЕЗЮМЕ	193
SUMMARY	201
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	205
Література	205
Архівні матеріали	226
Список скорочень	229

ВСТУП

*На могилах наших предків
Ні ознаки, ні малюнків...
Хто в могилах, ми не знаєм,
Знаєм тільки – наші предки.
А який їх рід і плем'я,
А який їх давній Тотем, –
Хто – Орел, Ведмідь? Не знаєм.
Знаєм тільки – «наші предки!»¹*

Г. Лонгфелло,
«Пісня про Гайавату»

Доба пізньої бронзи, безперечно, є одним з найцікавіших періодів стародавнього минулого. На широких північноєвразійських просторах початок цього періоду позначився кардинальними зрушеннями та трансформаціями, пов'язаними зі змінами археологічних культур та розпадом Циркумпонтійської металургійної провінції. Основною причиною початку цих процесів дослідники вважають різкий стрибок металургійного виробництва, пов'язаний з використанням олов'яної бронзи і нових технологій відливки тонкостінних виробів з литою втулкою у роз'ємних багаторазових кам'яних формах [Черных, 1978а, с. 71]. Ці новації підняли на інший, якісно новий і продуктивний, рівень виробництво металевих знарядь, зброї та прикрас, що дозволило налагодити серійне виробництво більш досконалих у якісному та функціональному відношенні предметів. Таким чином, доба пізньої бронзи стала апогеєм «бронзолivarної революції», яка докорінним чином змінила економіку та соціально-політичне життя як у центрах давніх цивілізацій, так і в їх периферійних зонах [Монгайт, 1974, с. 4-6; Черняков, 1982, с. 82-84]. Все це сприяло швидкому розширенню постійних зв'язків між близькими та віддаленими територіями, і не тільки між окремими групами населення, але й з передовими на той час центрами [Childe, 1930, р. 6-8; Киселёв, 1965, с. 18-19; Kohl, 2007, р. 244-249].

Протягом доби пізньої бронзи на північ від основних центрів давніх цивілізацій (Стародавнього Єгипту, Месопотамії, Егеїди) мали місце такі важливі історичні явища як «героїчна доба» культур «бойових колісниць», існування «Країни міст» у Південному Заураллі та «сеймінсько-турбинський транскультурний феномен» на величезній території від Північного Причорномор'я до Алтаю і, нарешті, формування, а згодом і зникнення спільності культур валикової кераміки.

На теренах сучасної України період пізньої бронзи пов'язаний, насамперед, з історією трьох великих культурних спільностей (КС): зрубної у степовому та лісостеповому Лівобережжі, тшинецько-комарівської у Поліссі та лісостеповому Правобережжі, Сабатинівка-Ноуа-Косложень у степовому Правобережжі та Північно-Західному Приазов'ї.

У сучасній археологічній науці одним з найбільш складних та принципово важливих наукових завдань, від розв'язання якого цілком залежить визначення витоків, механізму становлення і особливостей історичного розвитку як етнокультурних спільностей минулого, так і народів, що населяють зараз більшу частину Європейського континенту і не тільки його, є проблема взаємодії давніх суспільств Центральної, Південно-Східної та Східної Європи [Дергачёв, 1999, с. 169]. У справі з'ясування відносної хронології, характеру міжкультурних зв'язків та контактів велике значення та перспективи мають регіони, розташовані у так званих «контактних зонах», на стику великих КС. За визначенням В.А. Дергачова, «контактна зона» – це «універсальна пізнавальна категорія, призначена відобразити специфічність процесу культурно-історичного розвитку у просторово-часовому полі зіткнення і взаємодії якісно різних культурних явищ». У археологічних дослідженнях контактна зона виявляється «як своєрідне явище, що спостерігається статистично, у просторово-часовій периферії двох або більше культурних ареалів, що стикаються, яке сполучає у собі різні за якісним змістом і вихідними культурними традиціями матеріальні об'єкти, ознаки та їх властивості» [Дергачёв, 1991, с. 78].

Значний вплив на формування окремих КС мали місцеві традиції, природне середовище, географічне розташування та культурне оточення, які зумовлювали появу певного типу господарства, побуту і матеріальної культури населення. Тому зараз поряд з узагальнюючими працями щодо окремих археологічних культур (АК) актуальними є роботи, присвячені вивченню окремих регіонів, які розташовані на стику різних природно-географічних зон і, відповідно, культурних спільностей. Одним з них є південь Лісостепового Подніпров'я.

Останнім часом дослідники приділяють увагу великим контактним зонам АК та КС, таким як Карпато-Подністров'я [Дергачёв, 1999, с. 205-210], Нижня Наддніпрянина, Північно-Східне Приазов'я та Подінців'я

¹ Переклад з англійської О. Олеся.

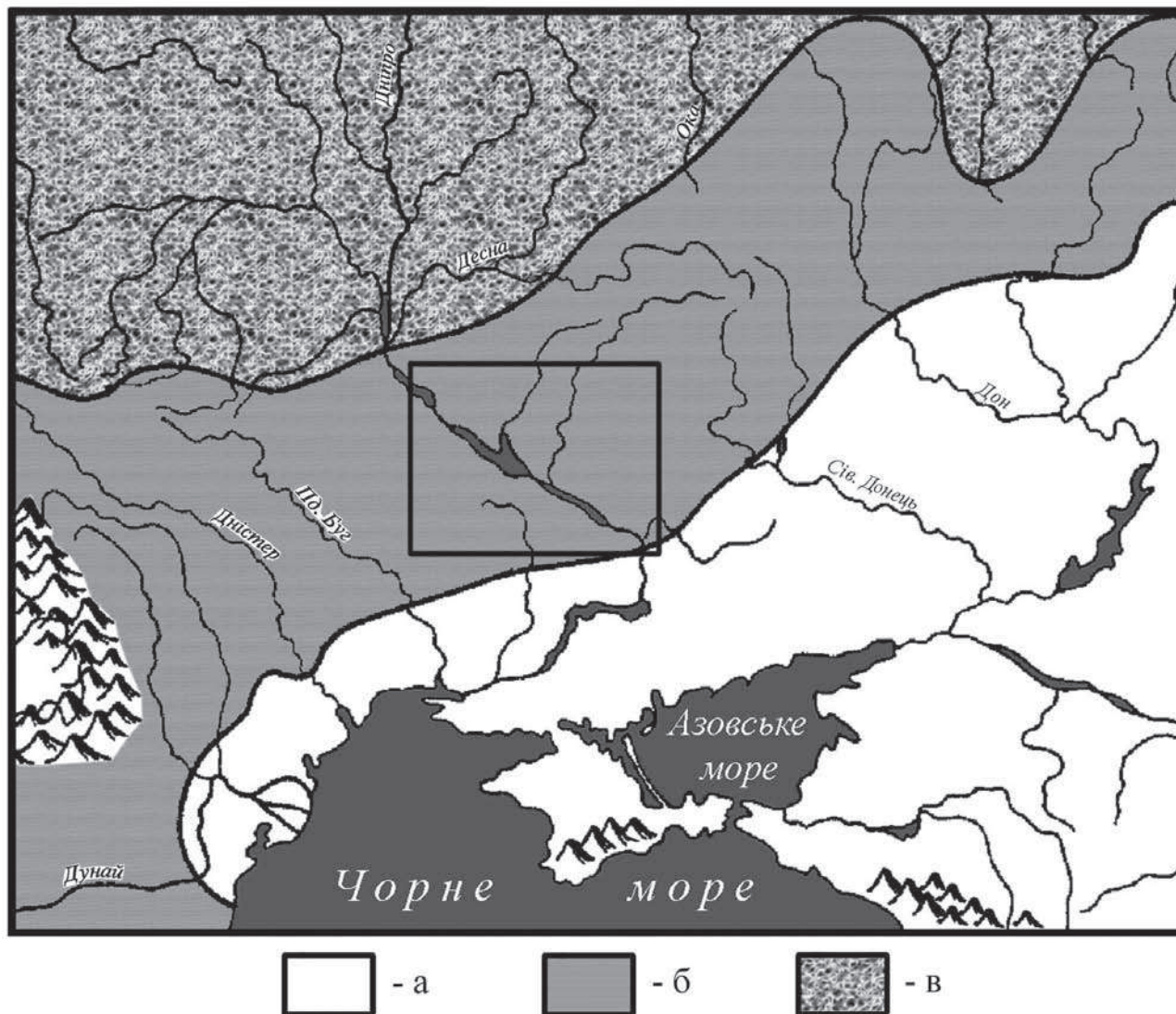

Рис. 1. Локалізація досліджуваного регіону півдня Лісостепового Подніпров'я: а – Степ; б – Лісостеп; в – Полісся

[Гершкович, 1998а; 1998б], Поворскля та Подінців'я [Горбов, Литвиненко, 1998]. З цієї точки зору південь Лісостепового Подніпров'я вивчений ще недостатньо, і особливо актуальною є проблема пояснення сутності багатоконпонентності керамічних комплексів як початку доби пізньої бронзи, так і її фіналу, після розпаду зрубної, Сабатинівка-Ноуа-Косложень та тшинецько-комарівської КС [Гершкович, 1998а; Горбов, Подобед, 1999, с. 109-112; Гершкович, 2001, с. 69-71].

Мета цієї книги полягає в тому, аби простежити еволюцію матеріальної та духовної культури племен, які населяли регіон півдня Лісостепового Подніпров'я в епоху пізньої бронзи. Основна увага зосереджена на характеристиці речового комплексу, житлобудуванні, господарстві, стародавніх звичаях і віруваннях, мистецтві та культурогенезі. Все це обумовлює необхідність створення схеми хронології для археологічних культур регіону за доби пізньої бронзи і включає три стадії дослідження: 1) виділення послідовних етапів розвитку; 2) визначення основних напрямків зв'язків з іншими регіонами та культурними областями, з'ясування їх причин і наслідків; 3) розробку відносної хронології та абсолютного датування.

При виділенні етапів розвитку (внутрішньої періодизації) пам'яток пізньої бронзи півдня Лісостепового Подніпров'я використовувалися класичні методи історико-археологічного дослідження – типологічний та стратиграфічний. Наукова новизна одержаних результатів полягає у особливому підході автора до розуміння і характеристики пам'яток доби пізньої бронзи регіону, зважаючи на їх полікультурний характер – результат взаємодії трьох великих КС: зрубної, тшинецько-комарівської та Сабатинівка-Ноуа-Косложень. Донедавна для доби пізньої бронзи території України традиційним був тричленний поділ на основі поступових, як вважалося, етапів розвитку зрубної культури: ранньозрубний – пізньозрубний сабатинівський – пізньозрубний білозерський [Тереножкин, 1965, с.

63; Чердніченко, 1977, с. 3]. Однак завдяки подальшим дослідженням у цю схему були внесені деякі корективи стосовно відсутності прямої спадковості між пам'ятками зрубної та сабатинівської культур. Натомість доведено їх синхронність [Шарафутдінова І., 1968, с. 16-18; Березанская, 1987, с. 38-40; Гершкович, 1997, с. 139; Gerškovič, 1999, s. 75-77]. Через це автором для зручності викладу матеріалу запропоновано періодизацію, засновану на виділенні трьох хронологічних блоків синхронних АК, характерних для цього регіону: багатоваликово-ранньозрубний (XVIII-XVI ст. до н.е.), зрубно-сабатинівський (XV-XIII ст. до н.е.) та білогрудівсько-білозерський (XII-X ст. до н.е.) етапи або часи [Куштан, 2002б; 2007в, с. 12-13]. Порівняльний аналіз археологічних матеріалів окремих етапів дасть можливість з'ясувати механізми і основні чинники формування нових культурних утворень.

Хронологічні рамки роботи охоплюють більш ніж 700-річний період від перехідного етапу середньої-пізньої бронзи (XVIII/XVII ст. до н.е.), який представлений пам'ятками культури багатоваликової кераміки, до початку перехідного періоду від фіналу пізньої бронзи до раннього залізного віку (XII/X ст. до н.е.), представленого пам'ятками I-го ступеня чорноліської культури, за О.І. Тереножкіним [Тереножкін, 1965, с. 75-76].

Регіон, що досліджується, охоплює прилеглу до Дніпра південну частину Центральноукраїнського Лісостепу (південніше Канева) та північну частину Наддніпрянського Степу – Передстеп (на північ від Дніпропетровська) [Заставний, 1994, рис. 11]. Хоча сучасна межа між Лісостепом і Степом пролягає дещо північніше, приблизно по лінії Кіровоград – Кременчук – Полтава [Там само, с. 94], карта поширення лісостепових чорноземів на південь свідчить про їхню межу із степовими приблизно по гирлу р. Оріль [Чижов, 1961, с. 5; Ромашко, 1986, с. 126] (Рис. 1). За даними палеогеографії, зміни зонального ландшафту протягом голоцену відбувалися під впливом природних кліматичних змін в основному в аридній зоні: північно-степовій підзоні та правобережному лісостепу [Герасименко, 2004, с. 27]. Зміщення степу на північ відбувалося також внаслідок дії антропогенного фактора, зокрема, вирубки значних масивів лісів у теперішньому Передстепу [Докучаєв, 1953]. Так, у споро-пилковому комплексі голоценового горизонту антропогенних відкладів опорного розрізу неподалік м. Дніпропетровська зафіксовано досить високий відсоток пилку деревних порід (до 62%) для середнього та пізнього голоцену, а також наявність спор папороті та мохів [Артюшенко, Пашкевич, Паришкура, Караєва, 1973, с. 32]. Це свідчить про проникнення лісів у давнину далеко на південь по Дніпру.

За сучасним адміністративним поділом до регіону півдня Лісостепового Подніпров'я входять прилеглі до Дніпра райони Черкаської, Полтавської, Кіровоградської та півночі Дніпропетровської областей.

На основі публікацій та архівних матеріалів зібрана інформація майже про всі відомі на сьогодні пам'ятки пізньої бронзи даного регіону. Крім того, у дослідженні використані матеріали деяких з різних причин досі не опублікованих пам'яток доби пізньої бронзи регіону. Джерелознавчу базу монографії складають матеріали археологічних пам'яток регіону: близько 100 поселень, понад 900 поховань у курганных та ґрунтових могильниках, 17 скарбів та близько 150 випадкових знахідок металевих виробів і ливарних форм (Рис. 2-4)².

Цитування іншомовних джерел наводиться у авторському перекладі, переклади з дореволюційних джерел адаптовані до сучасного правопису. Назви населених пунктів подані за сучасним адміністративно-територіальним поділом.

Автор щиро вдячний колегам з відділу енеоліту-бронзового віку Інституту археології НАН України, особливо своєму науковому керівнику Я.П. Гершковичу, а також В.В. Отрошенку, С.Д. Лисенку, В.Б. Панковському та ін. за допомогу і консультації. Особлива подяка полтавським археологам О.В. Коваленку та Р.С. Луговому за співпрацю, а також Т.Л. та О.В. Бітковським і М.П. Сиволапу за можливість використати у роботі неопубліковані матеріали їхніх розкопок.

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ, ЩО ЗУСТРІЧАЮТЬСЯ У ТЕКСТІ:

АК	– археологічна культура;
БМЗК	– бережнівсько-маївська зрубна культура;
ГМЦ	– гірничо-металургійний центр;
ДВАК	– доно-волзька абашевська культура;
КБК	– культура багатоваликової кераміки;
КВК	– культури валикової кераміки;
КМТ	– кераміка малополовецького типу;
КС	– культурна спільність;
КШК	– культури шнурової кераміки;
ТКК	– тшинецько-комарівська культура;
ПМЗК	– покровсько-мосолівська зрубна культура.

² Каталог археологічних пам'яток доби пізньої бронзи регіону див. у дисертаційному дослідженні автора «Населення південної частини Лісостепового Подніпров'я за доби пізньої бронзи» (Київ, ІА НАНУ, 2007/№ 864) – Додатки А та Б.

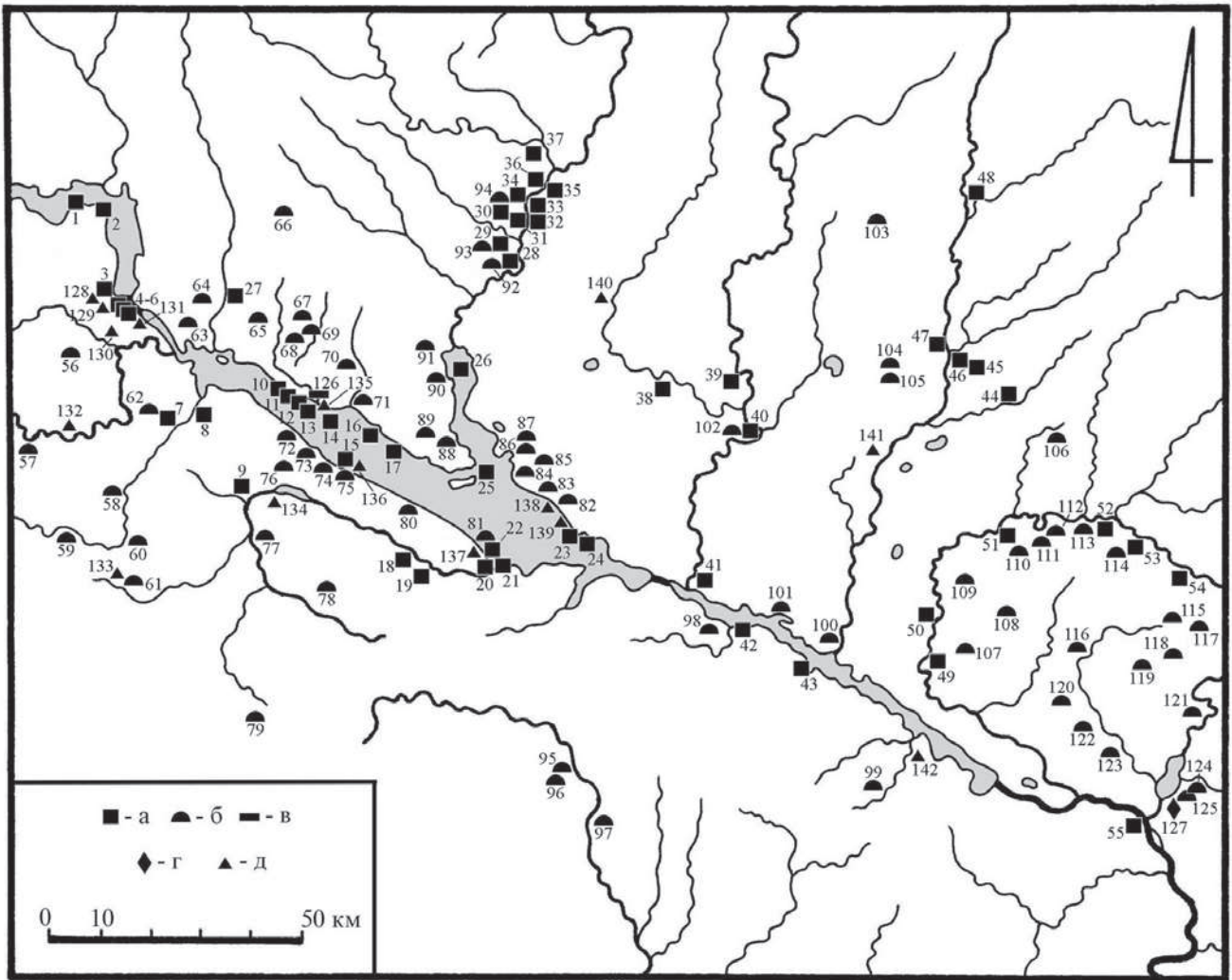

Рис. 2. Карта пам'яток перехідного періоду середньої-пізньої бронзи (багатоваликово-ранньозрубний час): **поселення та стоянки (а)**: 1 – Трахтемирів; 2 – Зарубинці; 3 – Селище; 4 – Канів; 5 – Ісківщина; 6 – Пекарі; 7 – Байбузи; 8 – Мошни; 9 – Піонерське; 10 – Липівське; 11 – Чапаєвка-УТОС; 12 – Чапаєвка; 13 – Самовиця; 14 – Червонохиженці; 15 – Худяки; 16 – Мойсинці; 17 – Васютинці; 18 – Новоселиця; 19 – Суботів; 20 – Стецівка; 21 – Велика Андрусівка; 22 – Адамівка; 23 – Градизьк; 24 – Максимівка; 25 – Жовнинне; 26 – Лящівка; 27 – Безпальче; 28 – Мацківці; 29 – Олександрівка; 30 – Мала В'язівка; 31 – В'язівка; 32 – Мала Солониця; 33 – Засулля; 34 – Лубни; 35 – Березоточа; 36 – Мгар; 37 – Хитці; 38 – Іванове Селище; 39 – Запсілля; 40 – Прилипка; 41 – Піддубне-Низи; 42 – Деревівка; 43 – Мішурин Ріг; 44 – Латишівка; 45 – Марки; 46 – Макухівка; 47 – Кривий Берег; 48 – Лихачівка; 49 – Могилів; 50 – Китайгород; 51 – Чернетчина; 52 – Йосипівка; 53 – Перищепине; 54 – Личкове; 55 – Дніпропетровськ; **курганні поховання (б)**: 56 – Беркозівка; 57 – Стеблів; 58 – Городище; 59 – Вільшана; 60 – Ксаверове; 61 – Матусів; 62 – Яснозір'я; 63 – Бубнівська Слобідка; 64 – Гладківщина; 65 – Подільське; 66 – Золотоношка; 67 – Вознесенське; 68 – Богуславець; 69 – Синьоківка; 70 – Великі Канівці; 71 – Іркліїв; 72 – Черкаси; 73 – Червона Слобода; 74 – Леськи; 75 – Худяки; 76 – Вергуни; 77 – Гречківка; 78 – Грушківка; 79 – Защита; 80 – Боровиця; 81 – Адамівка; 82 – Кагамлик; 83 – Пронозівка; 84 – Броварки; 85 – Кириаківка; 86 – Петрашівка; 87 – Тимошівка; 88 – Кліщенці; 89 – Тимченки; 90 – Лящівка; 91 – Мала Бурімка; 92 – Мацківці; 93 – Олександрівка; 94 – Лубни; 95 – Звенигородка; 96 – Голоківка; 97 – Новий Стародуб; 98 – Успенка; 99 – Боровківка; 100 – Світлогорське; 101 – Компанійці; 102 – Прилипка; 103 – Ярохівка; 104 – Карпусі; 105 – Михайлики; 106 – Дмитрівка; 107 – Новопідкраж; 108 – Прядівка; 109 – Преображенка; 110 – Дмухайлівка; 111 – Заплавка; 112 – Котівка; 113 – Бузівка; 114 – Пролетарське; 115 – Видвиженець; 116 – Поливанівка; 117 – Голубівка; 118 – Губниха; 119 – Миколаївка; 120 – Іванівка; 121 – Хашове; 122 – Верхня Маївка; 123 – Спаське; 124 – Соколове; 125 – Олександрівка; **грунтові могили (в)**: 126 – Чехівка; **скарби (г)**: 127 – Олександрівка; **випадкові знахідки бронзових виробів (д)**: 128 – Тростянець; 129 – Канів; 130 – Яблунів; 131 – Пекарі; 132 – Корсунь-Шевченківський; 133 – Матусів; 134 – Голов'ятине; 135 – Самовиця; 136 – Худяки; 137 – Стецівка; 138 – Васьківка; 139 – Градизьк; 140 – Хвошівка; 141 – Стовбина Долина; 142 – Тарасівка

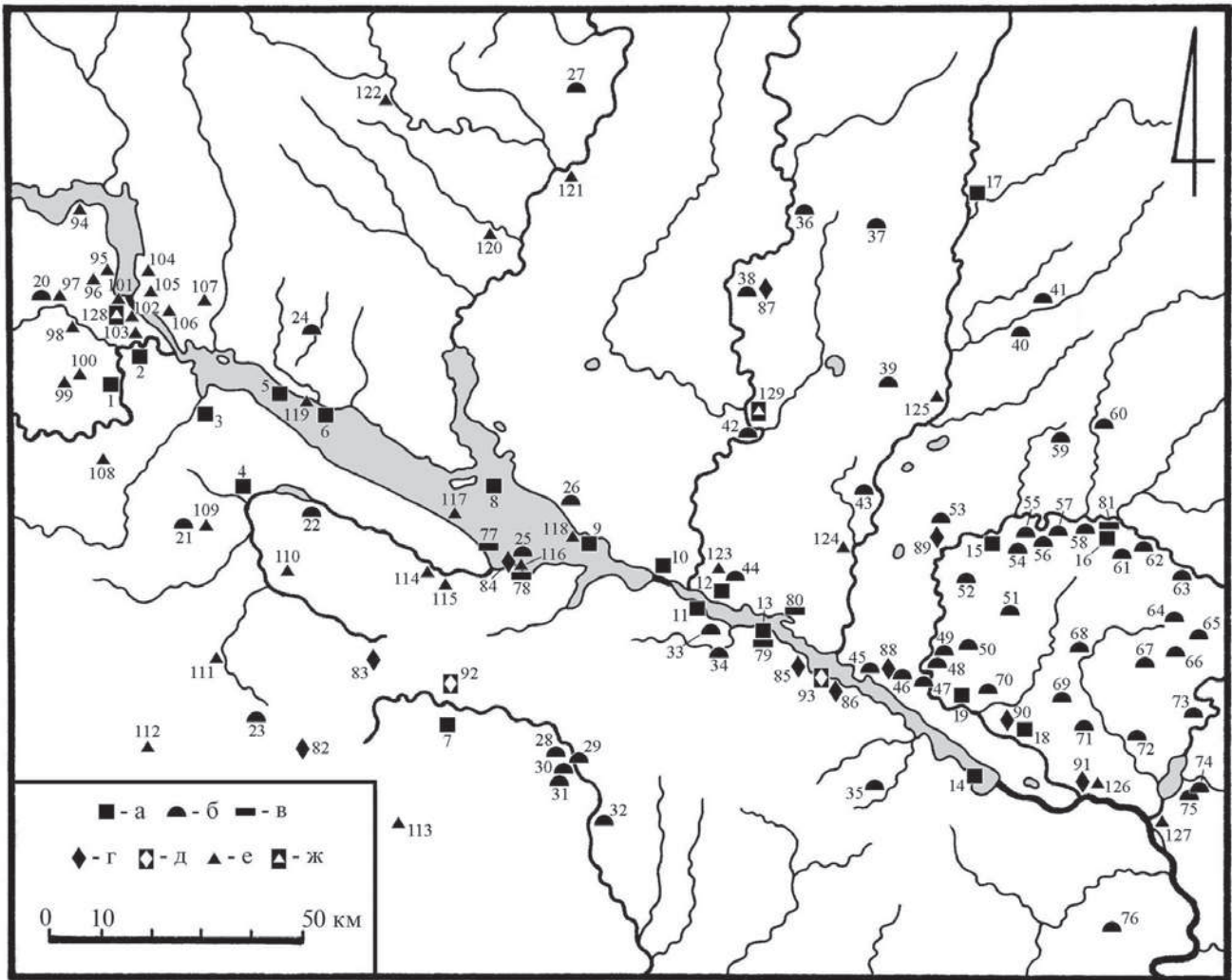

Рис. 3. Карта пам'яток розвинутого періоду пізньої бронзи (зрубно-сабатинівський час): **поселення (а)**: 1 – Сахнівка; 2 – Гута-Михайлівська; 3 – Мошни; 4 – Піонерське; 5 – Липівське; 6 – Червоножиженці; 7 – Чорний Ліс; 8 – Воїнська Гребля; 9 – Максимівка; 10 – Кременчук; 11 – Чикалівка; 12 – Низи; 13 – Куцеволівка; 14 – Аули; 15 – Гупалівка; 16 – Йосипівка; 17 – Лихачівка; 18 – Лобойківка; 19 – Клешнівка; **курганні поховання (б)**: 20 – Бересняги; 21 – Теклине; 22 – Гуляйгородок; 23 – Защита; 24 – Синьооківка; 25 – Ново-Георгієвськ; 26 – Кагамлик; 27 – Авдївка; 28 – Воїнівка; 29 – Олександрія; 30 – Звенигородка; 31 – Голоківка; 32 – Новий Стародуб; 33 – Успенка; 34 – Млинок; 35 – Боровківка; 36 – Баранівка; 37 – Ярохівка; 38 – Байрак; 39 – Михайлики; 40 – Мале Ладижине; 41 – Сторожове; 42 – Прилипка; 43 – Білики; 44 – Солонці, Волошине, Підустя; 45 – Орлик; 46 – Радянське; 47 – Сорочине; 48 – Могилів; 49 – Лисківка; 50 – Новопідкряз; 51 – Прядівка; 52 – Преображенка; 53 – Лівенське; 54 – Дмухайлівка; 55 – Минівка; 56 – Заплавка; 57 – Котівка; 58 – Бузівка; 59 – Дмитрівка; 60 – Федорівка; 61 – Пролетарське; 62 – Личкове; 63 – Перещепине; 64 – Видвиженець; 65 – Голубівка; 66 – Губниха; 67 – Миколаївка; 68 – Поливанівка; 69 – Іванівка; 70 – Сотницьке; 71 – Верхня Маївка; 72 – Спаське; 73 – Хащове; 74 – Соколове; 75 – Олександрівка; 76 – Солоне; **грунтові могильники (в)**: 77 – Вітове; 78 – Тясминське городище; 79 – Куцеволівка; 80 – Компанійці; 81 – Йосипівка; **скарби бронзових виробів (г)**: 82 – Балашівка; 83 – Соснівка; 84 – Калантаїв; 85 – Мішурич Ріг; 86 – Бородаївка; 87 – Байрак; 88 – Кабаківські хутори; 89 – Маячка; 90 – Лобойківка; 91 – Обухівка; **скарби ливарних форм (д)**: 92 – Чутівка; 93 – Дніпровокам'янка; **випадкові знахідки бронзових виробів (е)**: 94 – Трахтемирів; 95 – Селище; 96 – Грищенці; 97 – Бересняги; 98 – Пилява; 99 – Мельники; 100 – Таганча; 101 – Канів; 102 – Пекарі; 103 – Хмільна; 104 – Ліпляве; 105 – Келеберда; 106 – Прохорівка; 107 – Гладківщина; 108 – Завадівка; 109 – Балаклея; 110 – Михайлівка; 111 – Оситняжка; 112 – Новопавлівка; 113 – Покровське; 114 – Суботів; 115 – Чигирин; 116 – Велика Андрусівка; 117 – Шабельники; 118 – Градиськ; 119 – Чапавка-Чехівка; 120 – Михнівці; 121 – Вовчик; 122 – Пирятин; 123 – Дмитрівка; 124 – Гарбузівка; 125 – Булатове; 126 – Обухівка; 127 – Огрінь; **випадкові знахідки ливарних форм (ж)**: 128 – Канів; 129 – Березняки

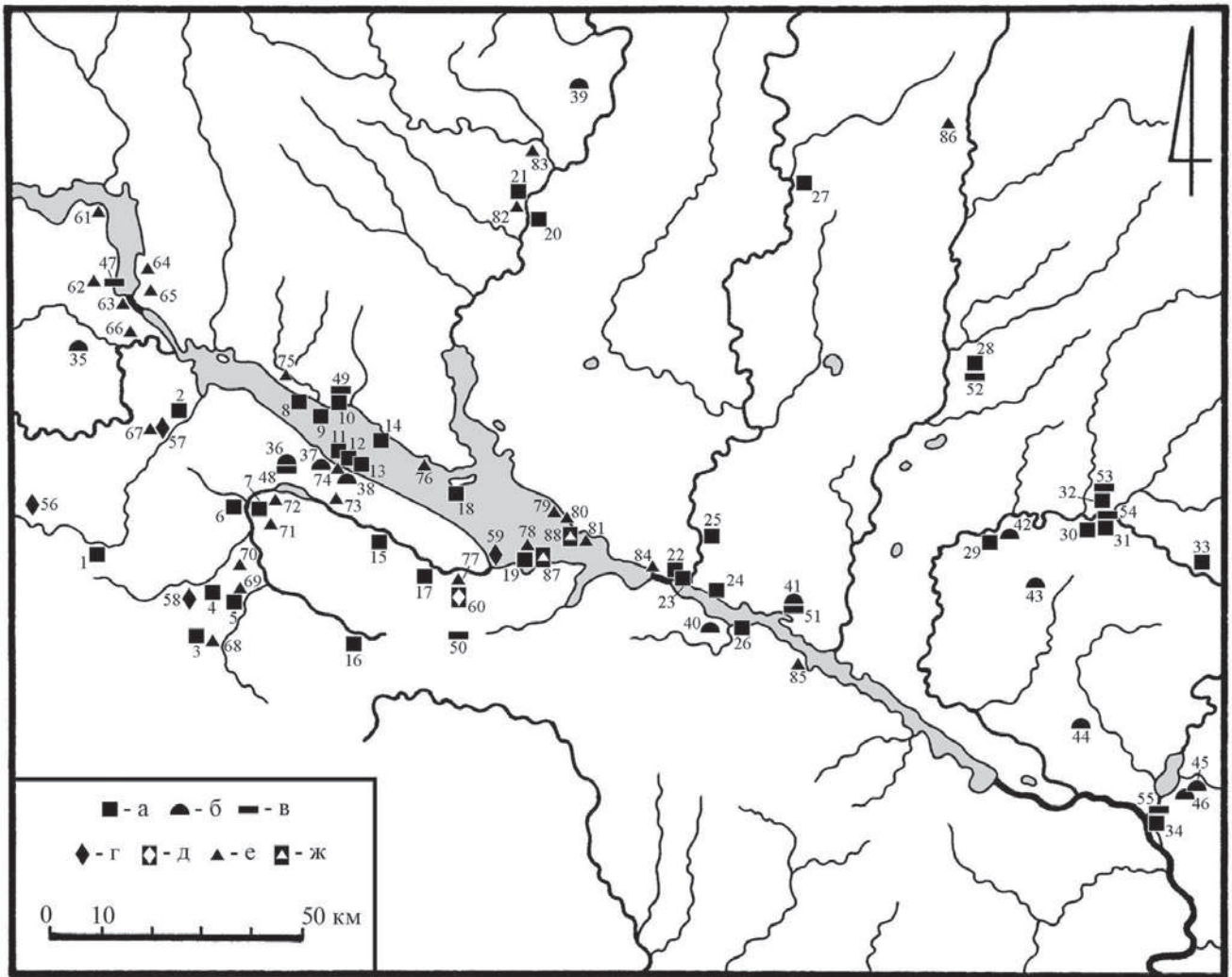

Рис. 4. Карта пам'яток фіналу пізньої бронзи (білогрудівсько-білозерський час): **поселення (а)**: 1 – Товста; 2 – Байбузи; 3 – Макіївка; 4 – Вовківка; 5 – Ковалиха; 6 – Сміла; 7 – Залевки; 8 – Чапавка; 9 – Самовиця; 10 – Крутьки; 11 – Леськи; 12 – Худяки; 13 – Сагунівка; 14 – Васютинці; 15 – Медведівка; 16 – Бірки Другі; 17 – Суботів; 18 – Жовнине; 19 – Велика Андрусівка; 20 – Засулля; 21 – Лубни; 22 – Самусіївка; 23 – Гай, Івки, Безбороще; 24 – Комсомольськ; 25 – Білани, Степівка; 26 – Дерейвка; 27 – Ковалівка; 28 – Марки; 29 – Гупалівка; 30 – Бузівка; 31 – Йосипівка; 32 – Залінійне; 33 – Старе Мажарове; 34 – Огринь, Попів мис; **курганні поховання (б)**: 35 – Маргинівка; 36 – Вергуни; 37 – Леськи; 38 – Худяки; 39 – Авдіївка; 40 – Успенка; 41 – Компанійці; 42 – Чернетчина; 43 – Веселе; 44 – Верхня Маївка; 45 – Соколове; 46 – Олександрівка; **грунтові могили (в)**: 47 – Бобриця; 48 – Вергуни; 49 – Крутьки; 50 – Заломі; 51 – Компанійці; 52 – Марки; 53 – Залінійне; 54 – Йосипівка; 55 – Стара Огринь; **скарби бронзових виробів (г)**: 56 – Сухини; 57 – Старосілля; 58 – Мельниківка; 59 – Стецівка; **скарби ливарних форм (д)**: 60 – Чернече; **випадкові знахідки бронзових виробів (е)**: 61 – Зарубинці; 62 – Грищенці; 63 – Канів; 64 – Ліпляве; 65 – Келеберда; 66 – Хмільна; 67 – Старосілля; 68 – Пастирське; 69 – Ковалиха; 70 – Миколаївка; 71 – Сунки; 72 – Голов'ятине; 73 – Думанці; 74 – Худяки; 75 – Чапавка; 76 – Вереміївка; 77 – Чигирин; 78 – Велика Андрусівка; 79 – Васьківка; 80 – Кагамлик; 81 – Градизьк; 82 – Лубни; 83 – Хитці; 84 – Кременчук; 85 – Мішурин Ріг; 86 – Більськ; **випадкові знахідки ливарних форм (ж)**: 87 – Велика Андрусівка; 88 – Градизьк

РОЗДІЛ 1

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ДЖЕРЕЛ ТА ІСТОРИОГРАФІЯ

1.1. Історія і основні етапи вивчення пам'яток

Початок вивчення пам'яток доби пізньої бронзи на території півдня Лісостепового Подніпров'я співпадає з періодом становлення археологічної науки і припадає на кінець XIX – початок XX ст. (Рис. 5). Передували цьому «дослідження» курганів скарбощукачами, зрозуміло, далеко не з науковою метою. У цей період місцевих поміщиків, селян та просто авантюристів охопила справжня «золота лихоманка», спричинена пошуками багатих на коштовні вироби скіфських курганних поховань. Любителі швидкої наживи у гонитві за примарними скарбами спотворили тисячі курганних насипів, копаючи «колодязем» або «глухою траншеєю». При цьому жодна увага не зверталася на поховання більш давнього часу з досить бідним супроводом. Таким чином, початковий етап вивчення археологічних пам'яток зводився до накопичення археологічного матеріалу, який, частіше за все, походив з грабіжницьких та дилетантських розкопок і випадкових знахідок. Вже наприкінці століття основний наголос робився на описі та систематизації конкретного археологічного матеріалу. І лише на межі XX ст. почав розвиватися еволюційний напрям, для якого характерне, перш за все, вирішення питань хронологічної класифікації археологічного матеріалу і його історичне переосмислення в дусі концепцій еволюціонізму [Генинг, 1982, с. 66-77].

Наукове вивчення археологічних пам'яток було започатковане створенням Імператорської археологічної комісії при Російській Академії Наук у Санкт-Петербурзі (1859 р.) та Російського археологічного товариства у Москві (1864 р.), які мали на меті упорядкувати проведення розкопок і стимулювати дослідників до наукової обробки та публікації виявлених матеріалів у щорічних «Известиях Императорской Археологической Комиссии», «Отчётах Археологической Комиссии», оприлюдненню їх на Археологічних з'їздах.

До 1917 року регіон півдня Лісостепового Подніпров'я знаходився на стику чотирьох губерній Російської імперії: Київської, Полтавської, Херсонської та Катеринославської. Започаткував публікації археологічних матеріалів регіону київський генерал-губернатор І.І. Фундуклей (1804-1880), видавши працю «Обзрение могил, валов и городищ Киевской губернии» (1848 р.). Також відомості про археологічні пам'ятки Київської губернії містилися у книзі Л.І. Похилевича «Сказания о населённых местностях Киевской губернии» (1864 р.) та праці доктора російської історії, професора Київського університету В.Б. Антоновича «Археологическая карта Киевской губернии» (1895 р.). За археологічними матеріалами Полтавської губернії вийшла книга М.О. Макаренка «Городища и курганы Полтавской губернии» (1917 р.), Херсонської – В.І. Гошкевича «Клады и древности Херсонской губернии» (1903 р.), а Катеринославської – Д.І. Яворницького «Раскопки курганов в пределах Екатеринославской губернии» (1907 р.). У цих роботах були відображені всі відомі на той час археологічні пам'ятки (стародавні городища, поселення, кургани) та випадкові знахідки, частина з яких відносилася до доби пізньої бронзи.

На території теперішньої Черкаської області у басейнах річок Рось та Тясмин розкопки проводив граф О.О. Бобринський (1852-1927), голова Імператорської археологічної комісії з 1886 по 1917 роки. Слід відзначити досить високий рівень цього дослідника, який, на відміну від більшості своїх колег, звертав достатню увагу на поховання доби бронзи. За результатами розкопок близько 1000 курганів, поселень та випадкових знахідок О.О. Бобринський видав фундаментальну, прекрасно ілюстровану працю у 3-х томах «Курганы и случайные археологические находки близ местечка Смелы» (1887, 1894, 1901 pp.). Робота супроводжувалася детальним описом поховань, кресленнями деяких з них, малюнками та світлинами знахідок, у тому числі виробів з кераміки, бронзи, каменю та кременю. Ним, зокрема, були досліджені поховання кінця середньої – початку пізньої бронзи у с. Гречківка [Бобринский, 1887, с. 61-66], поховання доби пізньої бронзи у сс. Гуляйгородок [Там само, с. 102] та Теклине [Бобринский, 1901, с. 18].

На території колишніх Канівського, Черкаського, Чигиринського, Золотоніського та Пирятинського повітів розкопки курганів проводив місцевий поміщик, археолог за покликанням, генерал у відставці М.Ю. Бранденбург (1839-1903), який, крім того, був завідувачим Артилерійським музеєм у Санкт-Петербурзі. Посмертно був виданий щоденник його розкопок [Бранденбург, 1908]. Ним досліджено більше 100 курганів, у яких, зокрема, виявлені поховання кінця середньої-пізньої бронзи біля сс. Беркозівка, Ємчиха, Потік [Качалова, 1974, с. 10-12]. У Пороссі та на Лівобережжі розкопки курганів проводили Є.О. Зноско-Боровський [Бобринский, 1901, с. 92-144] та М.Я. Тарновський [Ластовський, 1995, с. 10].

Значний вклад у дослідження курганів на Єлисаветградщині (територія сучасної Кіровоградщини), яка входила до Херсонської губернії, внесли: В.М. Ястребов – засновник майбутнього Кіровоградського краєзнавчого музею, а також місцевий краєзнавець, археолог та етнограф П.З. Рябков (1848-1926) [Печериця, 2002, с. 36-37]. Останнім у одному з курганів біля с. Піщаний Брід були виявлені поховання доби пізньої бронзи [Бокий, 1979/№ 585, с. 31].

На Полтавщині розкопками курганів займався археолог-аматор, член Російського археологічного товариства

О.О. Бобринський

М.Ю. Бранденбург

М.Ф. Біляшівський

Д.І. Яворницький

М.Я. Рудинський

П.П. Курінний

Т.С. Пассек

В.А. Іллінська

О.І. Тереножкін

В.М. Даниленко

С.С. Берзанська

І.Ф. Ковальова

Рис. 5. Дослідники пам'яток археології доби пізньої бронзи півдня Лісостепового Подніпров'я

Ф.І. Камінський (1845-1891), а також такі дослідники як Л.В. Падалка, В.Г. Ляскоронський, М.О. Макаренко. Ф.І. Камінським, зокрема, у 1883 році було досліджено курганну групу у м. Лубни в уроч. Лиса Гора, при цьому у чотирьох курганах були виявлені поховання кінця середньої – початку пізньої бронзи. Матеріали цих розкопок були опубліковані майже через десять років В.Г. Ляскоронським [1892; Супруненко, 2003]. У 1880 році К.М. Мельник (1859-1942) розкопала три кургани доби пізньої бронзи біля с. Олексіївка під Кременчуком [Антонович-Мельник, 1926, с. 81; Супруненко, Шерстюк, 2011, с. 7-8]. У 1915 р. завідувач Археологічного відділу Природничо-історичного музею Полтавського земства В.М. Щербаківський (1876-1957) у межиріччі Сули і Псла дослідив курган з похованням зрубної культури [Супруненко, Шерстюк, 2011, с. 28, рис. 6].

На Катеринославщині (сучасна Дніпропетровська область) понад 300 курганів розкопав Д.І. Яворницький (1855-1940), член Імператорської археологічної комісії, директор Катеринославського (зараз Дніпропетровського) історичного музею. За результатами цих розкопок ним було видано працю «Кургани у реки Орели Екатеринославской губернии» (1897 р.). Також у цьому регіоні працювали: Д.Я. Самоквасов, О.М. Польш, І.А. Хайновський, М.І. Харузін та велика кількість археологів-любителів [Миллер, 1965, с. 29-35].

Проте у дореволюційний час дослідження пам'яток доби пізньої бронзи не обмежувалися лише розкопками курганів. У 1877 році Д.Я. Самоквасов розпочав розкопки на Княжій Горі під Каневом, які згодом продовжив у 1891-1892 рр. М.Ф. Біляшівський [Беязевский, 1893]. Крім старожитностей давньоруського часу тут було виявлено залишки поселення кінця середньої – початку пізньої бронзи, для яких характерна кераміка з багатоваликковим орнаментом (КБК) [Березанская, 1960, с. 32]. Поселення з матеріалами цього ж часу було виявлено у 1901 році А. Синявським в Катеринославі (тепер Дніпропетровськ) на території Потьомкінського саду (зараз Сад ім. Т.Г. Шевченка). Згодом у 1907 році роботи на цій пам'ятці були продовжені М.О. Макаренком [Макаренко, 1911; Миллер, 1965, с. 33-34; Березанская, 1960, с. 31]. О.О. Бобринським наприкінці XIX ст. проводилися розкопки багатощарових поселень поблизу м. Сміла біля підніжжя Юр'євої Гори [Бобринский, 1887, с. 122-129] та біля с. Ковалиха [Бобринский, 1901, с. 33], де були виявлені знахідки фіналу пізньої бронзи (білогрудівсько-чорноліської культури) [Покровська, 1951, с. 194; Шовкопляс, 1957, с. 145].

На превеликий жаль, через низький рівень методики археологічних досліджень значна частина інформації про пам'ятки, які розкопувалися у дореволюційний період, виявилася втраченою для подальших дослідників. Лише децизи знахідок потрапила до музеїв у Санкт-Петербурзі, Москві, Києві, Катеринославі, Полтаві, Єлисаветграді (тепер Кіровограді), а більшість – до приватних колекцій.

У кінці XIX – на початку XX ст. увагу археологів та приватних колекціонерів привертала також випадково знайдені предмети з каменю, кременю і особливо металу. Значні колекції виробів періоду пізньої бронзи були зібрані О.О. Бобринським, В.Б. Антоновичем, Д.І. Яворницьким, О.М. Подем, М.Ю. Бранденбургом, М.Ф. Біляшівським, В.В. Хвойкою, Б.І. та В.І. Ханенками, О.М. Терещенком та ін. Колекція виробів доби бронзи з території Катеринославщини, зібрана О.М. Подем (1832-1890), яка налічувала 500 кам'яних знарядь, 70 виробів з бронзи, 4 ливарні форми, у 1893 році була опублікована К.М. Мельник (у майбутньому – дружина В.Б. Антоновича) [Мельник Е., 1893]. Головою Київської спілки Давнини та Мистецтв Б.І. Ханенком було видано ілюстрований каталог предметів доби бронзи з власної археологічної колекції. До неї увійшли знахідки, у тому числі бронзові вироби, виявлені у Середній Наддніпрянщині, головним чином на Канівщині [Древности Поднепровья, 1899]. Після Жовтневої революції приватні археологічні колекції стали складовою частиною багатьох музейних зібрань: Ермітажу, Історичних музеїв у Москві, Києві, Дніпропетровську, Археологічного музею у м. Одеса, Музею західного та східного мистецтва (зараз Музей мистецтв ім. Б.І. та В.І. Ханенків) у м. Київ та інших.

Другий етап вивчення пам'яток археології доби пізньої бронзи на даній території припадає на післяреволюційний період. У 20-30-х рр. XX ст. він був пов'язаний з діяльністю Всеукраїнського археологічного комітету (ВУАК) Всеукраїнської Академії Наук. Так, її вченим секретарем П.П. Курінним (1894-1972) у 1919 році в Білогрудівському лісі на Уманщині були виявлені, а пізніше і досліджені пам'ятки, які дозволили виділити у Лісостеповому Побужжі та Середній Наддніпрянщині нову археологічну культуру доби пізньої бронзи – білогрудівську [Курінний, 1926, с. 74-77]. Іншим членом ВУАКу директором Полтавського музею М.Я. Рудинським (1887-1958) були опубліковані знайдені на Полтавщині: скарб металевих виробів біля Кабакових хуторів та кам'яна матриця для відливки серпа доби пізньої бронзи з Березняків [Рудинський, 1928, с. 42]. К.М. Антонович-Мельник продовжила розпочаті ще наприкінці XIX ст. дослідження курганів поблизу Кременчука. Нею було розкопано один курган між с. Старий Орлик та Кабаковим хутором, у якому виявлено поховання пізньобронзового часу [Антонович-Мельник, 1926, с. 82]. М.Ф. Біляшівський продовжив розвідки на поселенні Княжа Гора під Каневом [Біляшівський, 1926, с. 94].

Друга Світова війна перервала археологічні дослідження у регіоні. Проте, для повноти історіографічного огляду варто додати, що невеликі археологічні розкопки проводилися на окупованій території, зокрема голландським археологом Ф. Бурхом на замовлення нацистської науково-дослідної організації СС «Ahnenerbe». Ним в ході розкопок курганів біля сучасного смт. Солоне на Правобережній Дніпропетровщині було виявлено близько десятка поховань зрубної культури [Тесленко, Фанигін, 2009, с. 148; Ейкхоф, 2010, с. 113-114].

Після другої Світової війни починається третій, найплідніший етап дослідження пам'яток доби пізньої бронзи на півдні Лісостепового Подніпров'я. У 1945 році Пороською експедицією Інституту археології Академії наук УРСР (ІА АН УРСР) під керівництвом Т.С. Пасек (1903-1968) були проведені розвідки на поселеннях в районі Канева, у тому числі на Княжій Горі [Пасек, 1949б, с. 212-214]. У 1946 р. Придніпровською, а у 1947 р. Тясминською експедиціями ІА АН УРСР проводилися розкопки на поселеннях фіналу пізньої бронзи біля сс. Залевки, Голов'ятине, Ковалиха, Макиївка [Третяков, 1949; Покровська, 1951; 1952]. Посульською експедицією під керівництвом Ф.Б. Копилова виявлені поселення середньої-пізньої бронзи біля сс. Олександрівка та Солониця [Копилов, 1959].

Велика заслуга у вивченні пам'яток доби пізньої бронзи даного регіону належить визначному українському радянському археологу О.І. Тереножкіну (1907-1981). Очолованою ним Правобережною скіфською експедицією ІА АН УРСР у кінці 40-х – на початку 50-х рр. були виявлені і досліджені такі визначні пам'ятки передскіфського часу, як Чорноліське [Тереножкін, 1952а, с. 117-120] та Суботівське [Граков, Тереножкін, 1958] городища. Під час їх розкопок виявлені матеріали перехідного періоду від доби пізньої бронзи до раннього залізного віку, а також виділено чорноліську культуру, перший етап якої був продовженням пам'яток білогрудівського типу. Також цією самою експедицією були проведені розвідки в долині р. Тясмин, в результаті яких виявлено ряд нових пам'яток передскіфського часу (Бірка Друга) [Тереножкін, 1952а], а також поселення кінця середньої-початку пізньої бронзи, для кераміки яких характерна багатоваликора орнаментация (Панський острів, Тарасівка, Чаплище) [Тереножкін, 1952б, с. 80-82]. Подібні ж пам'ятки було виявлено І.І. Ляпушкіним у 1948 р. в долині рр. Сула та Псел [Ляпушкін, 1948/23].

У 1950 році В.М. Даниленком (1913-1982) поблизу с. Бобриця на Канівщині виявлений ґрунтовий могильник доби пізньої бронзи за обрядом трупоспалення [Даниленко, 1956, с. 14-16]. У 50-60-х рр. Канівська експедиція Київського університету під керівництвом М.М. Бондаря проводила невеликі розкопки на поселеннях фіналу середньої бронзи в околицях Канева (Ісківщина, Пекарі, Селище, Хмільна та ін.) [Бондарь, 1971, с. 32-39]. Матеріали доби пізньої бронзи були виявлені у 1956 р. під час розкопок багатощарового поселення біля с. Сахнівка на Черкащині [Кухаренко, 1963, с. 248-249]. Відомості про археологічні пам'ятки Смілянського і Канівського районів, серед яких були і пам'ятки доби пізньої бронзи (зрубної, тшинецької, білогрудівської АК), зібрані у праці відомого археолога і краєзнавця Черкащини В.А. Стефановича «Археологічні пам'ятники Смілянщини та Канівщини», виданій у 1978 році.

На початку 50-х рр. О.В. Бодянським біля с. Стара Огринь під Дніпропетровськом був виявлений ґрунтовий могильник білозерського часу [Бодянский, 1950/3в, с. 14, 47-48; 1954/11, с. 152-155]. У тому таки районі на п-ові Огринь-Підкова В.А. Мізіним знайдено залишки поселення того само періоду [Мізін, 1970].

Особливо значний поштовх у вивченні пам'яток доби пізньої бронзи на території даного регіону зробили новобудовні експедиції ІА АН УРСР, які проводили археологічні розвідки та розкопки на пам'ятках, які потрапляли у зону спорудження двох водосховищ на Дніпрі: Кременчуцького (1954-60 рр.) та Дніпродзержинського (1958-60 рр.). При спорудженні водосховищ величезні території заплави Дніпра мали бути затоплені, тому в стислі строки були проведені розвідки у зоні затоплення, які виявили сотні різночасових пам'яток археології. На найцікавіших та найперспективніших пам'ятках проведені археологічні розкопки. Кременчуцькою експедицією ІА АН УРСР в зоні будівництва водосховища виявлені десятки археологічних пам'яток, частина з яких відносилася до кінця середньої-пізньої бронзи: поселення біля сс. Бужин, Тарасівка, Адамівка, Рацеве [Даниленко, 1956/1а], Васютинці, Крутьки, Мельники, Придніпровське, Чапаєвка [Телегин, Колосов, Дяденко, 1956/1г], Свидівок, Бучаківка, Гусине, Мозолівка, Недогарки, Радуцьківка [Телегин, Юра, Кучера и др., 1958/2], кургани біля Ново-Георгієвська [Тереножкін, 1959, с. 5], ґрунтові могильники Крутьки [Телегин, Махно, Шарафутдінова, 1957/1е] та Вітове [Круц, 1964/13а]. Археологічні розкопки були проведені на поселеннях пізньої бронзи біля сс. Максимівка (уроч. Топило) [Даниленко, 1958/1г], Стецівка [Покровская, Ковпаненко, 1959, с. 34], Мошни [Ильинская, 1960], Велика Андрусівка (уроч. Чаплин) [Максимов, Петровская, 1959, с. 22-24], Велика Андрусівка (уроч. Інбек) [Покровська, Петровська, 1961], Воїнська Гребля [Довженко, Гончаров, Юра, 1966, с. 69]. Курган з похованнями КБК досліджено біля с. Адамівка [Даниленко, 1956/1а]. Дніпродзержинською експедицією ІА АН УРСР виявлені поселення доби пізньої бронзи: Аули І-ІІ, Суслівка, Мішурін Ріг, Красне, поселення та могильник біля с. Куцеволівка [Митрофанова, Телегин, Шмаглий, 1962], поселення Гай, Івки-І, Івки-ІІІ, Самусіївка, Безборощне [Телегин, Махно, Шарафутдінова, 1960-61/4]. На поселеннях Чикалівка [Шарафутдінова, 1964], Деревівка [Шарафутдінова, 1974] та ґрунтовому могильнику біля хут. Компанійці [Махно, Шарафутдінова, 1972] були проведені розкопки.

Зрозуміло, що дослідження всіх археологічних пам'яток в зоні спорудження водосховищ було нереальним, тому, на жаль, значна їх кількість була затоплена, внаслідок чого культурний шар на них виявився повністю розмитим. Проте навіть після цього дослідження на них не припинилися. Завдяки сезонному коливанню рівня води у водосховищах і внаслідок її пониження у осінньо-зимовий період, випала нагода для обстеження уже зруйнованих пам'яток. Експедицією ІА АН УРСР «Славутич» (керівник Д.Я. Телегін) на початку 80-х рр. проводилися щорічні розвідки вздовж берегової лінії водосховищ [Телегин, Титова, 1981/24; Телегин, 1983], якими були виявлені поселення пізньої бронзи біля сс. Леськи, Худяки, Сагунівка, хут. Журбин та на Матюшенковому острові. Ці розвідки

були продовжені і у кінці 80-х рр. [Телегин, Константинеску, Балакин, 1989/156]. Експедицією Кіровоградського краєзнавчого музею під керівництвом Н.М. Бокій проводилися розвідки на розмитих пам'ятках доби пізньої бронзи на берегах Кременчуцького водосховища в районі сс. Велика Андрусівка та Калантаїв [Бокий, 1968].

Особливо значними у дослідженні розмитих пам'яток у зоні Кременчуцького водосховища були розвідки черкаських археологів. Співробітниками Черкаської Лісостепової археологічної експедиції (ЧЛАЕ) І.В. Палагуютою, А.В. Деткіним у 80-90-х рр. виявлені та картографовані десятки пам'яток доби пізньої бронзи, головним чином поселення, у заплаві лівого і правого берегів Дніпра та у гирлі р. Сула (сс. Дубинка, Чапаєвка, Чехівка, Липівське, Самовиця, Лящівка та ін.). На них зібрані досить значні колекції виробів з кераміки, каменю, кременю та бронзи [Григор'єв, Сиволап, 1988/53, с. 52-57; Сиволап М., Сиволап Л., 1990/142, с. 36-37; Палагута, 1997; Куштан, Деткін, 2000; Васильченко, Деткін, 2001].

На півночі Дніпропетровщини в долині р. Оріль проводилися новобудовні археологічні дослідження у зв'язку з будівництвом каналу Дніпро-Донбас (1970-75 рр.). Експедицією ІА АН УРСР «Дніпро-Донбас» (керівник – Д.Я. Телегин) виявлено численні пам'ятки кінця середньої-пізньої бронзи [Телегин, Ковалёва, Беляєв, Чаплинская, 1970/41; Беляєв, 1972]. Розкопки проведені на поселеннях в районі сс. Гупалівка, Чернетчина [Беляєв, 1984, с. 73-76], поселенні та ґрунтовому могильнику біля с. Йосипівка [Беляєв, 1974; 1977; 1981]. Поховання цього часу виявлені у курганах біля сс. Личкове [Телегин, Беляєв, 1972], Перещепине [Братченко, 1970/41а; Телегин, Беляєв, Кравец и др., 1973/6], Лисківка, Преображенка [Телегин, Беляєв, Беляєва, 1971/27], Чернетчина [Клименко, 1973/66], Могилів [Братченко, 1970/41а; Телегин, Беляєв, Беляєва, 1971/27; 1972/1], Сорочине [Братченко, 1970/41а].

У 1977-83 роках експедицією Донецького державного університету (керівник А.О. Моруженко) проводилися розкопки багатощарового поселення Лихачівка на Полтавщині, серед матеріалів якого були виявлені знахідки доби пізньої бронзи [Моруженко, 1978; Горбов, Литвиненко, 1998, с. 74-76; Шерстюк, 2006, с. 96]. У 70-80-х рр. експедицією Харківського державного університету (керівник С.І. Берестнев) на території цієї ж області проводилися розкопки на поселеннях малобудківського етапу бондарихинської культури Мала Рублівка та Марки [Воловик, 1990, с. 118]. 1990 року експедицією Полтавського краєзнавчого музею на чолі з Л.М. Луговою здійснювалися рятівні розкопки на багатощаровому поселенні Барбара II у м. Комсомольську, в ході яких виявлені матеріали пізньої бронзи (на жаль не опубліковані) [Звід пам'яток ..., 2008, с. 45-47].

Розквіт курганної археології у регіоні припадає на 70-ті – початок 90-х рр. ХХ ст. Він був зумовлений масовим дослідженням курганів, які потрапляли у зону будівництва систем меліоративного зрошення. Розкопки проводили новобудовні експедиції ІА АН УРСР, а також експедиції при обласних музеях і вищих навчальних закладах.

На півночі Дніпропетровської області значну кількість поховань доби середньої-пізньої бронзи виявлено у курганах, досліджених експедицією Дніпропетровського університету під керівництвом І.Ф. Ковальнової у зонах спорудження Фрунзенської, Царичанської, Жданівської зрошувальних систем та інших будівельних робіт біля сс. Верхня Маївка [Ковальова, Волкобой, 1976], Олександрівка [Ковалёва, Волкобой, Костенко, Шалабудов, 1978], Новопідкряж [Ковалёва, Волкобой, 1978], Видвиженець [Ковалёва, Ромашко, Андросов, 1979], Олександрівка, Соколове [Ковалёва, Марина, 1980], Бузівка [Марина, Костенко, Никитин, 1981], Заплавка, Котівка [Ковалёва, 1983, с. 271], Дмухайлівка [Шалабудов, Андросов, Мухопад, 1983] та ін.

Експедицією Полтавського краєзнавчого музею (керівник Л.М. Лугова) були виявлені поховання доби пізньої бронзи в районі сс. Байрак, Прилипка, Білики, Баранівка, Ярохівка, Кагамлик, Кириаківка, Броварки, Петрашівка, Гриньки, Тимашівка, Мушти, Мале Ладжине [Луговая, 1983/124; 1984/66; 1986/82; 1988/135; 1991; Лугова, 1992; 2011]. У цей само час на Полтавщині працювали експедиції ІА АН УРСР. Лісостеповою Лівобережною експедицією (керівник Ю.О. Шилов) досліджено курган з похованнями початку пізньої бронзи біля с. Михайлики [Луговая, Шилов, 1990]. В районі спорудження Градіжської зрошувальної системи Новобудовною експедицією ІА АН УРСР (керівник І.Т. Черняков) поховання середньої-пізньої бронзи виявлені при розкопках курганів біля сс. Броварки, Васківка, Кагамлик, Пронозівка [Черняков, Шевченко, 1987/16].

Черкаською експедицією ІА АН УРСР розкопано курган з похованням КБК біля с. Великі Канівці [Черненко, 1979/10]. Загонами цієї ж експедиції – Піщанським (керівник О.С. Беляєв) та Лівобережним (керівник С.А. Скорий) – у 80-х рр. досліджені поховання середньої-пізньої бронзи у курганах поблизу сс. Бубнівська Слобідка [Беляєв, Симоненко, Полин, Загребельний, 1983/25], Синьооківка [Скорий, Братченко, Белозор, 1986/16а] на Лівобережжі Черкащини. Стеблівським загоном під керівництвом В.І. Клочка під час розкопок курганного скіфського могильника біля смт. Стеблів виявлено поховання-кенотаф цього ж часу [Клочко, Видейко, 1983/25а]. Лісостеповою Правобережною експедицією ІА АН УРСР (керівник Г.Т. Ковпаненко) розкопані поховання кінця середньої бронзи біля сс. Ксаверове та Вільшана [Ковпаненко, Скорий, Бессонова и др., 1984/24], Яснозір'я [Ковпаненко, Скорий, Бессонова, Батуревич, 1985/9]. Черкаською Лівобережною археологічною експедицією досліджені поховання кінця середньої-пізньої бронзи у курганах біля сс. Синьооківка, Богуславець, Вознесенське [Братченко, Рычков, Черденченко, 1987/22]. Черкаською Лісостеповою археологічною експедицією (керівники загонів – В.П. Григор'єв та М.П. Сиволап) розкопано близько сотні курганів на Правобережжі та Лівобережжі Черкаської області. У багатьох з них були виявлені основні та впускні поховання кінця середньої-пізньої бронзи, в тому числі кургани-святилища

КБК з концентричними ровами (м. Черкаси, Вознесенське, Іркліїв, Леськи, Лящівка, Тимченки, Мала Бурімка, Подільське, Червона Слобода) [Григор'єв, Сиволап, 1987/131; 1988/53; Григор'єв, Баштовой, 1989/134; Григор'єв, Шемшур, Демартіно, 1990/135; Сиволап М., 1989/177; Сиволап М., Сиволап Л., 1990/142; 1991/75; Сиволап Л., Сиволап М., 1991].

Експедицією Кіровоградського краєзнавчого музею (керівник Н.М. Бокій) поховання пізньої бронзи виявлені під час розкопок курганів біля м. Олександрія, сс. Вишнівці, Войнівка, Защита, Млинок, Піщаний Брід [Бокий, 1967/81; 1969/65; 1975/144; Бокій, 1972; 1977, с. 69; Бокий, 1979, с. 22-32]. На початку 80-х рр. експедицією Кіровоградського державного педагогічного інституту ім. О.С. Пушкіна, керівником якої також була Н.М. Бокій, розкопані кургани з впускними похованнями доби пізньої бронзи біля смт. Петрове [Бокий, 1983/175], с. Новий Стародуб [Бокий, 1986/112]. У 1986-87 рр. цією самою експедицією досліджений ґрунтовий могильник білогрудівської культури біля с. Заломи [Бокий, 1986/112; 1987, с. 22-23], матеріали якого, на жаль, так і залишилися неопублікованими. У 1989-91 роках на Кіровоградщині у верхів'ях р. Інгулець розкопки курганів проводила експедиція Інституту археології під керівництвом С.В. Поліна. Ними виявлені поховання доби пізньої бронзи поблизу сс. Голозівка, Звенигородка, Успенка [Полин, Тупчиенко, Ніколова, 1992; 1993; 1994].

Поховання доби пізньої бронзи були виявлені у 1982-83 роках на території Полтавської та Черкаської областей під час охоронних розкопок курганів, що потрапили у зону будівництва газопроводу «Уренгой-Помари-Ужгород». На Полтавщині поховання цього часу досліджені Лісостеповою Лівобережною експедицією ІА АН УРСР (керівник М.М. Чередніченко) у сс. Авдіївка, Шевченко [Чередніченко, 1983/6], а на Черкащині – Черкаською Лісостеповою археологічною експедицією ІА АН УРСР (керівник Г.Т. Ковпаненко) біля с. Подільське [Братченко, Дубовская, Солтыс, 1983/76]. Останньою біля с. Антипівка виявлено сліди поселення доби пізньої бронзи.

У 1976 році під час розкопок на ранньослав'янському поселенні біля с. Гута-Михайлівська виявлені матеріали доби пізньої бронзи [Беяева, Приходнюк, 1976/16, с. 8-11]. У 1990-1991 рр. археологічною експедицією Лабораторії охоронних археологічних досліджень Міністерства культури УРСР на чолі з О.В. та Т.Л. Бітковськими виявлено і досліджено поселення білогрудівсько-чорноліської культури біля хут. Вовківка на Черкащині [Осташков, 1995]. На превеликий жаль, результати цих розкопок так і не були введені до наукового обігу, звіт про розкопки відсутній, а польова документація і матеріали частково втрачені.

З проголошенням незалежності України починається новий – четвертий етап дослідження пам'яток доби пізньої бронзи у даному регіоні. На жаль, з самого початку цього етапу доводилося констатувати значний спад масштабів цих досліджень, спричинений недостатнім фінансуванням науки та нестабільним економічним становищем. Наслідком цього, зокрема, було згорання програми меліорації, та, взагалі, масштабного будівництва, завдяки яким існували новобудовні експедиції. Проте дослідження пам'яток доби пізньої бронзи у регіоні продовжувалося і в цей скрутний час. На території Полтавської області експедиціями обласного краєзнавчого музею та Центру охорони та дослідження пам'яток археології проводилися рятівні розкопки курганів з похованнями середньої-пізньої бронзи біля сс. Карпусі [Супруненко, Золотницький, Кулатова, 1996], Дмитрівка [Кулатова, Супруненко, 1999], а також розвідки на поселеннях цього часу [Кракало, Супруненко, 1992; Ткаченко, 1992; Гавриленко, Ткаченко, 1995; Степанович, 1995; Гавриленко, Супруненко, 1995; Кожевнікова, 1998; Сидоренко, 1999; Гавриленко, Супруненко, 2001; Сидоренко, Супруненко, 2001 та ін.]. Ще впродовж кількох років дослідженням курганів займалася Черкаська Лісостепова археологічна експедиція (сс. Леськи, Худяки, Боровиця) [Сиволап М., Сиволап Л., Деткін, 1992/158; Сиволап М., Григор'єв, Деткін, 1993/30]. Загоном цієї експедиції під керівництвом М.П. Сиволапа в ході розкопок кургану біля с. Вергуни виявлено прикурганний ґрунтовий могильник білогрудівсько-білозерського часу [Сиволап М., 1995-96/96]. У 1995 році експедицією Черкаської археологічної інспекції здійснювалися розкопки кургану в м. Городище, у якому виявлені поховання КБК [Савко, Назаров, 1995/23]. У 1994-95 роках спільною українсько-німецькою експедицією відновилися роботи по дослідженню Суботівського городища [Клочко, Гершкович, Мотзенбеккер, 1995/108].

Останнім часом завдяки створенню Дніпропетровської цільової археологічної експедиції (керівник В.А. Ромашко) на півдні регіону активізувалися роботи по виявленню та дослідженню пам'яток пізньої бронзи. Так, були виявлені поселення біля сс. Клешнівка, Іванівка [Ромашко, 2007б, с. 322-323], в уроч. Попів мис у м. Дніпропетровськ [Ромашко В., Марина, Тесленко, Феценко, Ромашко А., 2007], досліджені курганні поховання поблизу сс. Сотницьке [Ромашко, 2007б, с. 322-323], Голубівка [Ромашко, Марина, Тесленко, Феценко, 2007], Новотроїцьке [Тесленко, 2007], Кіровське [Ромашко, Феценко, 2009]. Так само варто відзначити масштабні археологічні дослідження пам'яток пізньої бронзи в околицях м. Комсомольськ, які останнім часом проводить Охоронна археологічна експедиція Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації (директор О.Б. Супруненко). Ними, зокрема, проводилися дослідження курганів поблизу сс. Солонці, Волошине, Дуканічі, Лавриківка, Підустя, Бондарі, Горбані, Кузьменки [Супруненко, Кулатова, Мироненко та ін., 2005; Супруненко, 2006; 2007; Супруненко, Шерстюк, 2010; 2011; Супруненко, 2012]. Також полтавським Центром проводилися розвідки на поселеннях пізньої бронзи біля сс. Білани та Низи на Кременчужчині [Супруненко, Шерстюк, 2006, с. 50-58, 127-129], Іванове Селище на Глобинщині та Ковалівка у Шишацькому р-ні [Шерстюк, 2010].

До важливих відкриттів останніх років можна віднести дослідження курганного могильника зрубної спільності біля с. Сторожове на Полтавщині [Коваленко, Куштан, Луговий, 2009], розкопки поселення Лобойківка I неподалік від місця знахідки відомого скарбу 1966 року [Ромашко, 2007а; Ромашко, Тесленко, 2009], а також, знахідку крупного скарбу ливарних форм доби пізньої бронзи на обміліні правого берега Дніпра біля с. Дніпровокам'янка на Дніпропетровщині [Теліженко, Богун, 2005; Гершкович, 2005-2009].

Автором з 1995 року проводились археологічні дослідження на пам'ятках доби пізньої бронзи, розташованих на території Черкаської області. Зокрема, здійснювалися розвідки на відомих і нововиявлених поселеннях пізньої бронзи, культурний шар яких був зруйнований внаслідок спорудження Кременчуцького водосховища (Липівське, Чапаєвка, Чехівка, Самовиця, Червонохиженці, Лящівка, Лески). В результаті було картографовано десятки нових поселень, кілька могильників, зібрано і опрацьовано цікавий археологічний матеріал [Куштан, 1996/36; 1998/74; 2000/20, с. 46-49; Куштан, Пашковський, 2007/166, с. 36-39]. Під час інших розвідок виявлені нові поселення доби пізньої бронзи в районі сс. Мошни та Білозір'я (ст. Піонерська), на останньому з яких проведено невеликі розкопки [Куштан, 1999; Куштан, Назаров, Овчинников, 2004/84, с. 37-38]. 2008 року під час археологічних розкопок на багаточаровому поселенні-замчиці Б. Хмельницького у с. Суботів на Чигиринщині автором виявлені матеріали фіналу пізньої бронзи, які ідентичні та синхронні матеріалам Суботівського городища [Куштан, 2010]. У 2009-2010 роках завдяки місцевому краєзнавцю В.Ф. Федьку виявлено і обстежено ряд місцезнаходжень КБК біля с. Безпальче на Драбівщині [Лысенко С.Д., Куштан, Дяченко и др., 2010]. Також автором проводилася робота з обліку випадкових знахідок металевих виробів, що зберігаються у музейних закладах Черкаської області [Куштан, 1998а; 2001/19, с. 7-10; Куштан, Кузьмич, 2002; Куштан, 2003а].

Отже, на сьогодні у регіоні відома досить значна кількість пам'яток археології доби пізньої бронзи, матеріали яких дають можливість робити певні узагальнення щодо історії населення півдня Лісостепового Подніпров'я цього часу.

1.2. Систематика джерел та еволюція поглядів на культурно-історичні процеси

З самого початку накопичення археологічних матеріалів робилися перші спроби їх систематизувати, зокрема на основі відомих на той час курганних поховань та випадкових знахідок, що походили з території Середньої Наддніпрянщини.

Вже наприкінці XIX ст. було запропоновано відразу кілька схем періодизації археологічних пам'яток регіону. І.С. Забелін виділяв «кам'яну і бронзову епоху» [Забелін, 1876], а Д.Я. Самоквасов взагалі заперечував існування на Півдні Росії доби бронзи – всі старожитності доскіфського часу він відносив до «доісторичного або кіммерійського періоду» [Самоквасов, 1892, с. 8]. Виступивши на VIII Археологічному з'їзді у Москві з доповіддю «Хронология могильных находок в южной и центральной России», професор Самоквасов зазначив, що поховання «кіммерійської епохи» характеризуються відсутністю залізних виробів і присутністю кістяних, кам'яних та бронзових речей [Киевская старина, 1890, с. 466-467]. На цьому ж з'їзді виступив В.Б. Антонович з доповіддю «Типы курганов в Киевской губ.». У запропонованій ним класифікації найдавніші курганні поховання (I-й тип) відносяться до «кам'яного віку», за ними йдуть поховання II-го типу – «скіфські» [Киевская старина, 1890, с. 470]. Таким чином, В.Б. Антонович також дотримувався думки, що в Подніпров'ї за кам'яним віком слідував залізний. Але при цьому дослідники припускали існування доби бронзи у інших регіонах (Поволжі, Уралі, Алтаї, Центральній Азії, Причорномор'ї). Як і більшість тогочасних археологів, В.Б. Антонович, відносив до доби бронзи лише поховання з бронзовими речами, а у курганах Середньої Наддніпрянщини такі комплекси траплялися досить рідко, на відміну, наприклад, від поховань Кавказу, Уралу, Центральної Європи. Слідів же бронзоливарного виробництва у Подніпров'ї на той час ще не було виявлено.

Виступаючи на IX Археологічному з'їзді у м. Вільно з доповіддю «О бронзовом веке в бассейне Днепра», В.Б. Антонович констатував: «... в бассейні Середнього Дніпра знаходять лише нечисленні спорадично розсіяні бронзові предмети; наприклад, у 5 губерніях басейну Середнього Дніпра можна констатувати тільки 30 типових бронзових предметів, майстерні ж та гробниці доби бронзи взагалі відсутні» [Киевская старина, 1893, с. 59-61]. О.О. Бобринський з цього приводу також писав: «Вслід за енеолітичним періодом безпосередньо настає на півдні Росії перший залізний вік. Що стосується численних наших знахідок бронзових знарядь, що представляють деякі звичайні типи виробів бронзового часу, то ці знахідки усе ще недостатні для відповіді на запитання, колишть поставлене професором Антоновичем: чи існує в Подніпров'ї доба бронзи? Ті, що характеризують добу бронзи, масові знахідки бронзових виробів, у так званих "схованках ливарників" – майже зовсім відсутні у Малоросії. Відсутні так само і деякі типи металевих предметів, що постійно трапляються у Західній Європі і Скандинавії. Таким чином, на питання про існування у нас суто бронзового віку доводиться відповідати запереченням» [Бобринский, 1901, с. V-VI].

Проте саме О.О. Бобринським наприкінці XIX ст. було запропоновано класифікацію старожитностей Серед-

ньої Наддніпряни на основі курганних поховань. Він вирізняв поховання «кам'яно-бронзової епохи», для яких характерні «глиняні горщики грубої роботи», кам'яні знаряддя, вироби з кістки, наявність жертвної їжі у вигляді кісток тварин (за винятком коня), предмети з бронзи, відсутність виробів з срібла та заліза. «Кам'яно-бронзова епоха», за О.О. Бобринським, поділялася на два періоди: давніший та новітній. Поховання новітнього періоду, який відповідав добі середньої-пізньої бронзи за сучасною періодизацією, характеризувався такими ознаками: кам'яні сокири-молоти, предмети з бронзи, ліпні горщики з плоским дном, скорчені поховання і відсутність вохри на скелетах [Бобринский, 1886, с. 4; 1894, с. XVI-XVIII].

Одним із перших дослідників, який почав вводити у практику археологічних досліджень пам'яток Середньої Наддніпряни термін «археологічна культура», був В.В. Хвойка (1850-1914) [Ганжа, 1984, с. 58]. Ним була розроблена схема періодизації археологічних пам'яток, об'єднаних у єдину середньопридніпровську АК. У остаточному варіанті ця схема була опублікована у його останній роботі «Древние обитатели Среднего Поднепровья», виданій у 1913 році. Будучи автохтоністом, В.В. Хвойка доводив безперервну еволюцію праслав'янського населення Подніпров'я від кам'яного віку до доби історичних слов'ян. Доба бронзи, за В.В. Хвойкою, була однією з ланок цього безперервного розвитку праслав'янських племен і виділялася в окремий період, який слідував за енеолітичним і передував скіфському [Хвойка, 1907, с. 1-8]. Для цього періоду відзначалося паралельне співіснування у Середній Наддніпряни автохтонного праслав'янського населення (нащадків трипільців) та південних чужинців-скотарів з курганним обрядом поховання. Появу на теренах Середнього Подніпров'я бронзових виробів В.В. Хвойка пояснював діяльністю у регіоні мандрівних майстрів-ливарників з території Угорщини та Семиграддя, які працювали на замовлення місцевого населення [Хвойка, 1913, с. 10-55].

На початку ХХ ст. В.О. Городцов (1860-1945), на той час – завідувачий відділом археології Російського Історичного музею, на основі матеріалів розкопок курганів у басейні Сіверського Дінця, а також інших регіонів, у тому числі Подніпров'ї, виділив три хронологічні групи поховань доби бронзи за конструкцією могил та стратиграфією: ямні, катакомбні та зрубні. Заслугою В.О. Городцова було активне використання терміну «археологічна культура» для вказаних груп поховань, у якому, на відміну від В.В. Хвойки, він вбачав не тільки певну суму археологічного матеріалу, але й наукове поняття, спрямоване на вивчення процесу історії людства [Городцов, 1916]. У 20-30-х рр. ХХ ст. В.О. Городцов продовжував розробляти і поширювати свою, запропоновану ще до революції, періодизацію. У завершеному вигляді доба бронзи, за В.О. Городцовим, розділялася на три доби: ранню (ямна АК), середню (катакомбна АК) та пізню (зрубна АК). Впускні поховання у настигах курганів і на рівні давнього горизонту, а також деякі металеві вироби доби пізньої бронзи (плоскі тесла, овальні у перетині двовушкові кельти, черешкові кинджали з кільцевим упором, серпи з гаком для кріплення руків'я, клепані казани) він пов'язував з киммерійцями, які населяли Північне Причорномор'я до приходу скіфів [Городцов, 1928, с. 46].

У 20-х рр. ХХ ст. продовжилися спроби систематизувати накопичений у дореволюційний період археологічний матеріал. 1926 року фінський вчений А.М. Тальгрєн (1885-1945) на основі цих матеріалів опублікував працю «La Pontide préscythique après l'introduction des métaux», присвячену вивченню археологічних пам'яток на великій території від Уралу до Західної України (поховань, кераміки, скарбів та випадкових знахідок металевих виробів і ливарних форм). Велика кількість матеріалу, використаного А. Тальгрєном, походила з Наддніпряни. Основну увагу дослідник надав систематизації, відносній та абсолютній хронології культур доби бронзи, зокрема їх синхронізації з пам'ятками Центральної Європи, Середземномор'я, Балкан, Кавказу [Tallgren, 1926, p. 142, tabl.].

Періодизація курганних поховань доби бронзи В.О. Городцова була покладена в основу роботи російських радянських археологів А.П. Круглова та Г.В. Подгаєцького «Родовое общество степей Восточной Европы» (1935 р.), які адаптували її під нав'язану археологам 30-х рр. теорію стадіальності. Автори розділили бронзову добу на дві стадії за рівнем суспільних відносин. Перша стадія – матриархально-родове суспільство (ямна АК). Друга – патріархально-родова стадія розвитку – складалася з двох послідовних етапів, що відповідали катакомбній та зрубній АК (середній та пізній бронзі). У цій роботі були відзначені також тісні зв'язки місцевого населення з населенням Сибіру, Кавказу, Передньої Азії.

У кінці 30 – на початку 40-х рр. ХХ ст. дослідники відходять від «формаційної» періодизації А.П. Круглова та Г.В. Подгаєцького і повертаються до «археологічних культур». Це, в свою чергу, дало поштовх до поглибленого вивчення відомих АК доби пізньої бронзи та виділення нових. Так, завдяки розкопкам П.П. Курінного в Білогрудівському лісі на Уманщині (1918-23, 1925 рр.) [Курінний, 1926, с. 74-77] була виділена білогрудівська культура [Пассек, 1949а, с. 226-228]. У 30-х рр. польські археологи виділили дві близькі АК доби пізньої бронзи: тшинецьку у Східній Польщі та на Волині [Kostrzewski, 1930, s. 26-35] і комарівську у Прикарпатті [Sulimirski, 1936, s. 273-277].

Наприкінці 50-х – на початку 60-х рр. ХХ ст. дослідники отримали значні матеріали і для виділення нових АК, і для уточнення вже відомих.

С.С. Березанською на початку 60-х рр. на території Лісостепоного та Степоного України було виділено культуру багатоваликів кераміки кінця середньої бронзи, характерною рисою якої була специфічна орнаментация керамічного посуду візерунками з наліпних валиків. Для означення цієї культури зараз все частіше використовується назва «бабинська» (від епонімної пам'ятки, поселення Бабіне III у Нижньому Подніпров'ї) [Братченко, 1977, с. 23].

При виділенні КБК були використані і матеріали пам'яток регіону півдня Лісостепового Подніпров'я, таких як Княжа Гора, Панський Острів, Велика Андрусівка (уроч. Чаплин), Олександрівка та ін. [Березанская, 1960, с. 32-39]. Одночасно з вивченням поселень відбулося виділення з основної маси курганних поховань з дерев'яними конструкціями-зрубамі, які традиційно відносили до зрубно́ї культури, поховань КБК, що супроводжувалися типовими для цієї культури кістяними пряжками [Писларий, 1975; Отрощенко, 1978].

Походження КБК довгий час залишалося дискусійним. С.С. Березанською спочатку було запропоновано «південно-західну» теорію походження культури – від пам'яток типу Глина III басейну Дунаю та Середнього Дністра [Березанская, 1960, с. 41]. Проти цього виступили Т.Б. Попова та Б.А. Латинін, які вказували на генетичний зв'язок пам'яток багатоваликів типу з пізньокатакомбними [Попова, 1960, с. 45] або атрибутували їх як «український локальний варіант зрубно́ї культури», який походить від середньодонської катакомбно́ї культури [Латынин, 1964, с. 70]. Ранні пам'ятки КБК на території Подінців'я С.М. Санжаров схильний розглядати у складі фінальнокатакомбно́ї культурно-історичної спільності, чим ставить під сумнів правомірність виділення самостійної багатоваликової культури [Санжаров, 2010, с. 396-406]. На зв'язок КБК з катакомбною культурою, а саме з її лісостеповим (середньодонським) варіантом, вказував і С.Н. Братченко. Її появу він пояснював загальними процесами, які припадали на кінець середньої бронзи і призвели до розпаду спільностей культур шнурової кераміки (КШК) у Центральній та катакомбно́ї у Східній Європі [Братченко, 1976, с. 117-118]. Згодом С.С. Березанська схилилася до автохтонної концепції походження КБК, яка, на її думку, сформувалася на багатоконпонентній культурній основі (пізньоамна, катакомбна, середньодніпровська), чим і пояснювалася різниця у локальних варіантах цієї культури [Березанская, 1986, с. 41-42]. Пам'ятки півдня Лісостепового Подніпров'я дослідниця відносила до середньодніпровського варіанту КБК [Там само, с. 14-23]. Останнім часом більшість археологів вважають КБК посткатакомбним/передзрубним культурним утворенням, яке сформувалося у межиріччі Дніпра та Дону на межі Лісостепу та Степу. Під впливом східного «синташтинського» імпульсу та в результаті взаємодії з культурами «бойових колісниць» (синташтинська, покровська, абашевська) ареал багатоваликової (бабинської) культури поширився на заході до Дунаю, а на сході – до Волги [Березанская, 1986, с. 42; Давня історія України, 1997, с. 412; Отрощенко, 2001, с. 77-79; Литвиненко, 2001а, с. 168-169]. Південно-східна частина регіону півдня Лісостепового Подніпров'я (межиріччя Самари та Орелі) входила до ареалу найраніших пам'яток КБК (культури Бабине) – Дніпро-Донської групи [Литвиненко, 2005, рис. 2]. Бабинські пам'ятки разом з криволуцькою культурною групою Нижнього Поволжя та лолінською культурою степового Передкавказзя становили блок посткатакомбних культурних утворень [Мимоход, 2005, с. 70-71].

У процесі поглибленого і всебічного вивчення КБК стало зрозуміло, що вона являє собою складне надкультурне явище. З одного боку це призвело до певних сумнівів щодо правомірності виділення цієї культури [Березанская, 1998, с. 62], а з іншого – спонукало розглядати її як культурну спільність (спільність культур багатоваликової кераміки) [Берестнев, 2001б, с. 169-170; Тошев, 2005, с. 143-147], до якої, крім власне бабинських пам'яток, віднесені споріднені з нею лівенцівська та кам'янсько-планерська культури. Р.О. Литвиненко, наприклад, схильний розглядати це культурне явище, як дві культури – Дніпро-Донську бабинську та Дніпро-Прутську бабинську – у рамках культурного кола Бабине [Литвиненко, 2008].

У 50-ті рр. ХХ ст. завдяки новим дослідженням, які призвели до розширення ареалу зрубно́ї культури, назріла необхідність перегляду поглядів на неї. Пізньозрубні пам'ятки Нижнього Дніпра та Північного Причорномор'я О.О. Кривцова-Гракова розділила на два послідовні етапи: старший – білозерський (XI-X ст. до н.е.) та молодший – сабатинівський (IX-VIII ст. до н.е.), названі так за епонімними поселеннями на Білозерському лимані та Сабатинівці. Критерієм поділу виступала, у першу чергу, типологія кераміки, а не стратиграфія, що призвело до помилки. Такі риси керамічного посуду як розчоси поверхні гребінкою, орнамент з відбитків зубчастого штамп на кераміці білозерських поселень були сприйняті як ранні, а відсутність цих рис на поселеннях сабатинівського етапу пояснювалася більш пізнім його часом [Кривцова-Гракова, 1955, с. 117-155]. Після розкопок поселення Ушкалка у Нижній Наддніпрянщині послідовність етапів докорінно змінилася: більш раннім виявився сабатинівський етап, а пізнім – білозерський [Телегін, 1961, с. 14]. Згодом М.М. Чередніченко запропонував періодизацію зрубно́ї культури Північного Причорномор'я: старший та молодший (покровський) ранньозрубні ступені – старший та молодший сабатинівські ступені – білозерський етап [Чередніченко, 1977, с. 3]. У степовому регіоні Північного Причорномор'я старшому та молодшому ступеням ранньозрубної культури відповідали ранні та пізні пам'ятки КБК [Чередніченко, 1979, с. 8]. Також робилися спроби виділення в межах зрубно́ї АК локальних варіантів і культур. Зокрема, пам'ятки верхів'я Сіверського Дінця та лівобережжя Дніпра Н.К. Качалова розглядала як північно-західний варіант лісостепової зрубно́ї культури [Качалова, 1977, с. 24].

На основі матеріалів розкопок курганів у Самаро-Орільському межиріччі на півночі Дніпропетровщини 1972 року І.Ф. Ковальновою та С.С. Волкобом виділено місцевий локальний варіант зрубно́ї культури, який за епонімною пам'яткою отримав назву «маївський». Цей тип пам'яток, на думку дослідників, виник на основі «консолідації двох компонентів – місцевої культури середньобронзової доби, що характеризується багатоваликовою керамікою (КБК), та андронівсько-зрубно́го інфільтрату» [Ковальова, Волкобой, 1976, с. 21]. І, нарешті, В.В. Отрощенко,

спираючись на нові матеріали зрубної культури від Поволжя до Подніпров'я, запропонував виділити в межах зрубної культурної спільності дві АК: покровську (покровсько-мосолівську) зрубну³ та бережнівсько-маївську зрубну [Отрощенко, 1994, с. 150-153; 2000, с. 10-14; 2002, с. 11-13; 2003].

Довгий час тривали дискусії щодо сабатинівської культури. Наприкінці 60-х рр. XX ст. після виходу робіт В.Д. Рибалової та І.М. Шарафутдінової пам'ятки сабатинівського типу стали розглядатися не як етап зрубної культури, а як самостійна АК, яка сформувалася на основі пам'яток КБК під впливом, з одного боку, зрубної культури зі сходу, а з другого – культури Ноа (Ноуа) з заходу [Рыбалова, 1961б, с. 81; Шарафутдинова И., 1968; Дергачёв, 1986, с. 185-186]. Тоді територіальні межі культури були поширені і на Середню Наддніпрянщину, що було помилкою, яку згодом спростував Я.П. Гершкович. Він не лише довів належність сабатинівської культури до блоку споріднених культур Сабатинівка-Ноуа-Косложень, як раніше вважали і румунські археологи [Morintz, 1978, p. 120-121], але й вилучив Середнє Подніпров'я з території її розповсюдження [Gerškovič, 1999, s. 68, karte].

Пам'ятки, які раніше традиційно відносили до фінального – білозерського – етапу зрубної культури, дослідники зараз відносять до самостійної білозерської АК, яка у Степовій Наддніпрянщині та Північно-Західному Причорномор'ї прийшла на зміну сабатинівській [Отрощенко, 1986, с. 117]. У формуванні білозерської культури значну роль також відіграли пізньозрубні племена Дону і Подінців'я зі сходу та ранньогальштатські з заходу [Отрощенко, 1986, с. 151-152]. Традиційно білозерські старожитності розділяють на два хронологічні періоди: ранньобілозерський (XII-XI ст. до н.е.) та пізньобілозерський (XI-X ст. до н.е.) [Ванчугов, 1990, с. 138]⁴.

Такі пам'ятки регіону, як курганні поховання Теклине, Гуляйгородок, поселення Мошни були віднесені В.Д. Рибаловою до комарівської культури і датовані другою половиною X – початком IX ст. до н.е. [Рыбалова, 1961а, с. 25]. Згодом С.С. Березанська ці само пам'ятки залучила до східнотшинецької АК (а саме, до її київського варіанту), яка займала територію Північного Лісостепу та Українського Полісся [Березанская, 1972, с. 129-130; 1982, с. 47-54]. І.І. Артеменко виділяв пам'ятки східнотшинецької культури Середньої та Верхньої Наддніпрянщини (київський та сосницький варіант, за С.С. Березанською) у окрему сосницьку АК в межах тшинецько-комарівсько-сосницької культурно-історичної області [Артеменко, 1977, с. 12-13; 1987б, с. 106]. І.К. Свешніковим, зважаючи на близькість тшинецької та комарівської культур, було запропоновано об'єднати їх у єдину тшинецько-комарівську культуру (ТКК) [Свешников, 1990, с. 78-79]. Обидві культури пов'язані, на його думку, своїм походженням з різними культурами КШК, чим і пояснювалась їх несхожість [Свешников, 1976, с. 111-114]. Останнім часом С.С. Березанська запропонувала відмовитися від поділу ТКК на західно-, східнотшинецьку, комарівську та сосницьку і вважає за доцільне розглядати їх у контексті єдиної тшинецької КС [Березанская, 1998а, с. 355]. С.Д. Лисенком активно використовується термін «тшинецьке культурне коло», яке об'єднує не лише тшинецьку та комарівську культури, але й найпізніші прояви КШК та КБК, а також посттшинецькі культурні утворення: білогрудівську та лебедівську АК [Лысенко С.Д., 2002в].

Тшинецька і комарівська культури стали основою для складання наступної білогрудівської АК [Березанская, 1982, с. 87]. Проте, дослідження поселень білогрудівської культури на Уманщині вказує на те, що її складання відбувалося на межі XIII-XII ст. до н.е. у південній частині Лісостепового Побужжя в результаті взаємодії двох різних КС: тшинецько-комарівської та Сабатинівки-Ноуа. Не останню роль у цьому процесі, як і у формуванні білозерської культури, відіграли ранньогальштатські племена карпато-дунайського регіону [Рыбалова, 1999, с. 339; Куштан, 2007б, с. 263]. Я.П. Гершкович розглядає ці процеси на широкому тлі взаємодії культур від Центрального Казахстану, Приураля і Поволжя до Центральної та Східної Європи [Гершкович, 2003а, с. 37; 2006, с. 139].

О.І. Тереножкіним у Дніпровському Правобережжі було виділено пам'ятки чорноліської культури, генетично пов'язані з попередньою білогрудівською і такі, що передують ранньоскіфським [Тереножкин, 1961, с. 182-183]. За В.Д. Рибаловою, час формування білогрудівсько-чорноліської культури припадав на другу половину IX – початок VIII ст. до н.е., а з кінця VIII ст. до н.е. вона переросла у ранньоскіфську [Рыбалова, 1961а, с. 25]. Таке пізнє датування було згодом піддане критиці О.І. Тереножкіним, який у своїх датуваннях спирався на аналогії з культурами Центральної Європи та Подунав'я [Тереножкин, 1965, с. 81-83]. У останніх своїх роботах В.Д. Рибалова, врахувавши ранньогальштатські керамічні імпорти, віднесла час існування білогрудівської культури до XI-X ст. до н.е., при цьому не виключала, що час її формування приходить на XII ст. до н.е. [Рыбалова, 1999, с. 337; Смирнова, 1999, с. 342].

В.А. Іллінською виділено ще одну культуру доби пізньої бронзи – малобудківсько-бондарихинську, що була поширена у Лівобережному Лісостепу, але ареал якої сягав і Наддніпрянщини [Іллінська, 1957, с. 50-63]. На думку дослідниці, вона мала два послідовні етапи (малобудківський та бондарихинський) у рамках однієї культури, генетичною основою якої були пам'ятки мар'янівської культури доби середньої бронзи Лівобережного Полісся,

³ Російський археолог А.Д. Пряхин для цієї культури пропонує назву «мосолівська зрубна», за базовою пам'яткою – Мосолівським поселенням на Дону [Пряхин, 2010, с. 14].

⁴ Дещо інших поглядів на хронологію та періодизацію білозерської культури дотримуються молдавські археологи. Згідно з ними, у Пруто-Дністровському межиріччі ця культура з'являється у XIII ст. до н.е. і існує впродовж трьох етапів: ранній (кін. XIII – 1-а пол. XII ст. до н.е.), середній (кін. XII – 1-а пол. XI ст. до н.е.) та пізній (2-а пол. XI – 1-а пол. X ст. до н.е.) [Агульников, 2005, с. 85-89].

тому іноді ще вживався термін «мар'янівсько-бондарихинська». Ця лінія розвитку, на думку дослідниці, в свою чергу, вела початок від неолітичних пам'яток ямково-гребінцевої кераміки басейнів Сейму та Десни [Ильинская, 1961, с. 44]. Мар'янівське походження малобудківсько-бондарихинської культури відстоює Ю.В. Буйнов. На його думку, близько середини II тис. до н.е. частина племен мар'янівської культури переселилася з Лівобережного Полісся у Лівобережний Лісостеп (сучасна Харківщина), де під впливом зрубного оточення утворилися малобудківські пам'ятки [Буйнов, 2001, с. 15]. Іншу теорію, про можливий генетичний зв'язок пам'яток малобудківсько-бондарихинського типу з поздняківською культурою Пооччя, висловив Б.М. Граков [1977, с. 199]. Такої ж думки дотримувався С.І. Воловик: він розглядав малобудківські пам'ятки, як результат синтезу пізніх зрубників з прийшлими лісовими племенами поздняківської та приказанської культур Волго-Окського регіону [Воловик, 1991, с. 20]. Поздняківське походження пам'яток малобудківського типу підтверджує і аналіз керамічної колекції епонімного поселення Малі Будки [Корохіна, 2009, с. 17]. У керамічних комплексах більшості поселень малобудківсько-бондарихинської АК Лівобережжя простежуються білогрудівсько-чорноліські елементи орнаментациї, що свідчить про порубіжний характер цих пам'яток [Ковпаненко, 1961, с. 63-64].

На ряді пам'яток фіналу пізньої бронзи Лівобережного Лісостепу (басейн Сіверського Дінця та Ворскли) зафіксовано присутність населення маклашеєвської культури (маклашеєвського етапу приказанської культури, за А.Х. Халіковим). Очевидно, це група мігрантів з Волго-Кам'я, які поширилися у ареал малобудківської (на думку Ю.В. Буйнова – мар'янівської) культури і утворили синкретичні комплекси – студеноцьку групу пам'яток [Буйнов, 2008, с. 48-52]. Неможливо погодитися з думкою Ю.В. Буйнова про участь студеноцької групи у формуванні пам'яток малобудківського типу бондарихинської культури – обидві групи синхронні і датуються часом не раніше XII ст. до н.е., про що свідчить знахідка дзвоноподібної підвіски на поселенні Студенок 5, яка має аналогії у комплексах білозерської культури [див: Ванчугов, 1990, с. 113].

В.М. Даниленко після розкопок ґрунтового могильника за обрядом трупоспалення біля с. Бобриця на Канівщині виділив «бобрицьку групу» пам'яток фіналу пізньої бронзи [Даниленко, 1956, с. 14-16]. Згодом С.С. Березанською цю групу пам'яток було залучено до лебедівської культури фіналу пізньої бронзи, яка, на її думку, склалася на основі сосницького варіанту східнотшинецької АК під впливом більш північних «лісових» культур (поздняківської та приказанської) [Березанская, 1976, с. 214-218]. Синхронними їй були білогрудівсько-чорноліська, висоцька, бондарихинська та білозерська культури, хронологічні рамки – XI-IX ст. до н.е. [Там само, с. 214]. І.І. Артеменко не підтримав таку думку і розглядав пам'ятки лебедівської культури як пізній етап розвитку сосницької [Артеменко, 1977, с. 49; 1987б, с. 106]. На думку Ю.В. Буйнова, лебедівська АК за походженням та елементами матеріальної і духовної культури близька бондарихинській, що спонукало дослідника поставити питання про існування окремої бондарихинсько-лебедівської культурно-історичної спільності фіналу пізньої бронзи [Буйнов, 2004, с. 154].

У 80-ті рр. XX ст., на міжрегіональному рівні, Є.М. Чернихом на основі такого феномену фіналу пізньої бронзи, як валиковий орнамент на кераміці, було виділено спільність культур валикової кераміки (КВК), яка займала величезну територію від Алтаю – на сході, до північного сходу Балкан, Нижнього Дунаю та Східних Карпат – на заході; від східноєвропейського та західносибірського лісостепу – на півночі, до Криму, Нижнього Дону, середньоазійських пустель та передгір'їв Північного Афганістану та Північно-Східного Ірану – на півдні. Було окреслено також три зони спільності КВК: дві основні (східна та західна або «фракійська») і одна контактна у Північному Причорномор'ї [Черных, 1983, с. 81-83]. Кожна основна зона КВК співвідносилася з системами металургійних провінцій, відповідно: східна з Євразійською, а західна – з Європейською. Крім спільності орнаментациї кераміки (одиначний наліпний валик на шийці чи плічках, кінці якого розімкнуті і оформлені у вигляді «вусів»), деяких типів бронзових знарядь (ножі з кільцевим упором, серпи з гаком, втульчасті долота, ножі-бритви та ін.), для КВК були характерні: перехід до безкурганного обряду поховання, звичай спорудження зольників, склад череди, до якої входили переважно велика та мала рогата худоба і кінь [Черных, 1983, с. 90-93]. До спільності КВК віднесені такі АК (з заходу на схід): Косложень, Ноуа, сабатинівська, ранньогальштатська, білозерська, білогрудівсько-чорноліська, хвалінська (іванівська), саргаринсько-олексіївська⁵ та ін.

В.А. Ромашком у відношенні пам'яток заключного етапу пізнього бронзового віку контактної зони КВК запропонований і апробований термін «зрубно-білозерська культура» [Ромашко, 2001а; 2001б, с. 53; 2006; 2011]. На його думку, цей термін з одного боку відображає генетичний зв'язок культури постзрубного часу зі зрубною, з іншого – зумовлює її хронологічне положення як особливого культурного феномена у системі спільності КВК.

З другої половини XX ст. з'являються узагальнюючі роботи про період пізньої бронзи, які так чи інакше територіально стосуються регіону півдня Лісостепового Подніпров'я.

У 1955 році вийшла монографія О.О. Кривцової-Гракової «Степное Поволжье и Причерноморье в эпоху поздней

⁵ Саргаринсько-олексіївська – постандронівська культура фіналу бронзового віку, її основний ареал – Зауралля, Північний та Центральний Казахстан, Алтай. Назва цієї культури у працях сучасних дослідників різниться: олексіївсько-саргаринська [Потёмкина, 1995, с. 16], бегазидандибаєвська [Маргулан, 1979; Евдокимов, Варфоломеев, 2002, с. 40-63], дандибай-саргаринська [Евдокимов В.В., 2000, с. 42], дандибаєвська [Варфоломеев, 2003, с. 274].

бронзи», присвячена зрубній культурі у степах Поволжя, Приазов'я та Північно-Західного Причорномор'я. У Поволжі були виділені пам'ятки раннього періоду зрубної культури, які прийшли на зміну полтавкинській після XVI ст. до н.е., і пізнього – хвалинського⁶. Авторкою було доведено просування зрубних племен на ранньому етапі з Поволжя у Наддніпрянщину, які витіснили місцеве, пізньокатакомбне, населення. З цим пов'язувалися зміни у поховальному обряді, а також поширення кераміки зрубного типу: прямостінних банок та гостроробрих горщиків [Кривцова-Гракова, 1955, с. 110-117]. Зрубна АК досягла басейнів верхнього Дінця, Ворскли, Сули і наприкінці бронзової доби *«зіткнулася із зустрічним рухом чорноліської культури середнього Дніпровського Правобережжя»* [Там само, с. 6]. Зі зрубною культурою авторка пов'язала також більшість металевих виробів, комплексів скарбів та слідів бронзолivarних майстерень, які В.О. Городцов ототожнював зі старожитностями кіммерійців [Кривцова-Гракова, 1955, с. 157].

1965 року в Мюнхені (ФРН) при Українському вільному університеті вийшла монографія М.О. Міллера «Первобытный период в истории Нижнего Днепра». Її автор ще на початку століття у співпраці з Д.І. Яворницьким здійснював археологічні дослідження на території сучасної Дніпропетровщини. У цій роботі значну увагу приділено пам'яткам середньої-пізньої бронзи Надпоріжжя і північної частини Степової Наддніпрянщини. Проте автор використав застарілу періодизацію доби бронзи: середній період (XVII-XII ст. до н.е.), пізній період (XII-VIII ст. до н.е.) і практично не застосовував для характеристики пам'яток поняття «археологічна культура» [Міллер, 1965, с. 173], що знизило практичну цінність цієї праці. Так само, професор цього ж університету П.П. Курінний, торкаючись у своїх працях пам'яток доби пізньої бронзи, зокрема у книзі «Передісторія та рання історія України на підставі археологічних джерел» (1970 р.), застосовував давно віджилі назви археологічних культур: «нордійська» (КШК, тшинецька), «передскитська» (білогрудівська, чорноліська, бондарихинська) та ін. [Курінний, 1994, с. 99].

Велике значення для вивчення пам'яток доби пізньої бронзи півдня Лісостепоного Подніпров'я мала робота О.І. Тереножкіна «Предскифский период на Днепровском Правобережье» (докторська дисертація 1958 р. – «Предскифский период в Днепровском лесостепном Правобережье»). Основна увага тут приділена характеристиці пам'яток білогрудівської та чорноліської культур, проте було відзначено присутність у цьому регіоні кераміки та металу пізньозрубної культури [Тереножкин, 1961, с. 199]. Автор зробив висновок про подібність і спадковість матеріальної культури білогрудівської та чорноліської АК, їхню роль у складанні культури Правобережної Наддніпрянщини ранньоскіфського часу [Тереножкин, 1961, с. 237-238]. Значна увага була приділена хронології та синхронізації культур передскіфського часу Дніпровського Правобережжя з культурами інших регіонів. Так, за Тереножкіним, білогрудівська культура, датована XII-IX ст. до н.е., синхронна бондарихинській на Лівобережжі Дніпра, пізньозрубній у Північному Причорномор'ї, культурі Ноау у Подністров'ї та гальштатській періоду НаА у Центральній Європі [Тереножкин, 1961, с. 182-197, табл.].

Південна частина регіону розглянута І.М. Шарафутдіною у кандидатській дисертації «Племена Степного Поднепровья в эпоху поздней бронзы» (1974 р.), а згодом і монографії «Степное Поднепровье в эпоху поздней бронзы» (1982 р.). На цій території, за І.М. Шарафутдіною, виділяються шість культурно-хронологічних груп, які змінювали одна одну протягом всього періоду кінця середньої – пізньої бронзи: культура багатоваликової кераміки (XVI-XV ст. до н.е.) – передсабатинівська (пізньобагатоваликова) і синхронна їм зрубна (XIV ст. до н.е.) – сабатинівська (XII ст. до н.е.) – ранньобілозерська (XI-X ст. до н.е.) – пізньобілозерська (X – початок VIII ст. до н.е.) [Шарафутдінова І., 1982а, с. 141-157].

Дослідженню пам'яток степової України також присвячена монографія О.М. Лескова «Предскифский период в степях Северного Причерноморья» (1971 р.), яка згодом стала основою докторської дисертації «Заключительный этап бронзового века на юге Украины» (1975 р.). У цих роботах була представлена характеристика пізньозрубної культури півдня України у XI-VIII ст. до н.е. та розглянуто питання походження і історії кіммерійців. За О.М. Лесковим, у степах Північного Причорномор'я в середині II тис. до н.е. відбулася зміна пізньокатакомбних пам'яток з багатоваликовою керамікою (КБК) пам'ятками зрубної культури, які у подальшому існували тут впродовж всіх трьох етапів її розвитку: ранньозрубного, сабатинівського і білозерського. Дослідник відзначав значний західний вплив на пізньозрубну культуру з боку культури Ноау у сабатинівський етап та «фракійського» гальштату у білозерський [Лесков, 1975, с. 55-57]. Щодо Правобережної лісостепоної України, то дослідник зазначив, що матеріальна культура ранньочорноліських племен формувалася під значним впливом білозерських і за доби фінальної бронзи ці райони піддавалися неодноразовим вторгненням войовничих степовиків [Лесков, 1975, с. 58].

У кандидатській дисертації Н.М. Бокій «Скифский период на пограничьи Степи и Лесостепи в Днепровском Правобережье» (1979 р.) II-й розділ був присвячений поховальним пам'яткам доскіфського часу на території Кіровоградської області. Дослідниця виділяє три культурно-хронологічні групи курганних поховань пізньої бронзи – початку раннього залізного віку: ранньозрубні, пізньозрубні (сабатинівські) та чорноліські [Бокій, 1979/№ 585,

⁶ Хвалинський етап зрубної культури за О.О. Кривцовою-Граковою – постзрубна хвалинська АК, виділена ще В.О. Городцовим. Останнім часом для цієї культури частіше всього застосовується назва «іванівська» (за епонімним поселенням поблизу с. Іванівка біля м. Хвалинськ), щоб не плутати з енеолітичною хвалинською культурою [див.: Колев, 2002, с. 155].

с. 22-42]. За Н.М. Бокій: «історичні обставини у степовій частині порубіжжя на Правобережжі Дніпра в кінці доби бронзи були пов'язані з життям землеробсько-скотарських племен пізньозрубної культури. Крім впускних могил з пізньозрубними похованнями сабатинівського типу, ніякі інші поховання в степовій порубіжній смузі не виявлені» [Бокій, 1979/№ 585, с. 91-92]. При цьому, до пізньозрубних поховань були зараховані як поховання КБК з типовими кістяними прясками, так і власне зрубні сабатинівського часу.

Північна частина регіону досліджена у докторській дисертації С.С. Березанської «Северная Украина в эпоху бронзы (середина и вторая половина II-го тыс. до н.э.)» (1977 р.). Пізніше, у 1982 році, ці матеріали були викладені в її монографії «Северная Украина в эпоху бронзы». За С.С. Березанською, у період середньої бронзи Лисостепове Подніпров'я знаходилося в ареалі постшнурової середньодніпровської культури (Правобережжя) та КБК (Лівобережжя); по Дніпру пам'ятки мали змішані комплекси [Березанская, 1982, с. 60-62, рис. 13]. У кінці середньої бронзи на Лисостепове Подніпров'я зі сходу поширилися пам'ятки зрубної культури, яка на заході межувала зі східнотшинецькою [Там само, с. 60-66, рис. 16]. В епоху пізньої бронзи на Правобережжі були поширені пам'ятки білогрудівської культури, а на Лівобережжі – бондарихинської, які на півночі межували з лебедівською [Березанская, 1982, с. 66-87].

У докторській дисертації І.І. Артеменка «Среднее и Верхнее Поднепровье в конце энеолита и в эпоху бронзы (середина III – начало I тыс. до н.э.)», захищеній у 1977 р. (за 10 років до цього – монографія «Племена Верхнего и Среднего Поднепровья в эпоху бронзы»), доба пізньої бронзи пов'язувалася з пам'ятками сосницької культури, які склалися на основі пізніх середньодніпровських [Артеменко, 1977, с. 12]. Було виділено три етапи сосницької АК: ранній, середній та пізній. Ранній етап (XV-XIII ст. до н.е.) синхронний абашевській, фат'янівській, тшинецькій і ранній комарівській культурам. На середньому етапі (XIII-XI ст. до н.е.) сосницька культура співіснувала з комарівською, частково з тшинецькою, зрубною (сабатинівський етап), абашевською та поздняківською. Пізній етап (XI-IX ст. до н.е.) був синхронний білогрудівській, бондарихинській та зрубній (білозерський етап) [Артеменко, 1977, с. 51-56].

Деякі пам'ятки Лівобережного Лисостепоного Подніпров'я, які відносяться до бондарихинської культури, були розглянуті у кандидатській дисертації Ю.В. Буйнова «Бондарихинская культура» (1981 р.). Дослідник виділив за складом керамічного комплексу три етапи існування бондарихинської АК: ранній (де присутня тільки кераміка малобудківського типу), середній (разом малобудківська та бондарихинська кераміка) та пізній (тільки бондарихинська) [Буйнов, 1981/№ 600, с. 134-143]. Бондарихинська культура, за Ю.В. Буйновим, синхронна білогрудівській, білозерській, чорноліській і датується у межах XII – I-ї пол. VII ст. до н.е.

В.В. Отрощенко у кандидатській дисертації «Срубная культура Степного Поднепровья (по материалам погребальных памятников)» (1981 р.) були проаналізовані курганні та ґрунтові могильники доби пізньої бронзи Степової Наддніпряни, включаючи Самаро-Орільське межиріччя, і на основі стратиграфічних досліджень запропоновано її періодизацію, що ґрунтується на схемі абсолютної хронології О.І. Тереножкіна: КБК (XVII-XV ст. до н.е.) – старший та молодший ступені сабатинівської культури (XIV-XII ст. до н.е.) – білозерська (XII-X ст. до н.е.) [Отрощенко, 1981, с. 17].

У докторській дисертації І.Ф. Ковальової «История населения пограничья Лесостепи и Степи Левобережного Поднепровья в позднем энеолите – бронзовом веке» (1987 р.) два підрозділи були присвячені характеристиці пам'яток, відповідно, багатоваликовій та зрубній культур Самаро-Орільського межиріччя. У роботі використані значні за обсягом матеріали новобудовних розкопок, головним чином курганів. На основі еволюції поховального обряду, інвентаря та курганної стратиграфії автором запропоновано поділ цих культур на хронологічні горизонти. Для КБК було виділено ранню та пізню групи, а також синкретичний горизонт [Ковалёва, 1987/№ 653, с. 209]. Матеріали зрубної культури розподілялися на чотири хронологічні горизонти [Там само, с. 233-244]. Загалом, пам'ятки КБК регіону розглядаються у якості основного субстрату, що брав участь у складанні місцевого («маївського») варіанту зрубної культури.

Археологічним пам'яткам пізньої бронзи Лівобережного Передстепу були присвячені і інші наукові роботи. Це – кандидатські дисертації О.С. Беляєва «Поздний период эпохи бронзы в пограничье Степи и Лесостепи в Днепровском Левобережье» (1980 р.) та В.А. Ромашко «Предскифский период в пограничье лесостепи и степи Днепровского Левобережья (XII – начало VII вв. до н.э.)» (1990 р.). У 1995 році вийшла монографія В.А. Ромашко «Поздний бронзовый век в пограничье Лесостепи и Степи Левобережной Украины (XII-X вв. до н.э.)». О.С. Беляєв у своїй дисертації пише про контакти місцевих племен КБК з прийшлим зі сходу населенням зрубної культури і про можливість їх співіснування на початку пізньої бронзи; на його думку, згодом племена КБК були витіснені зрубниками на північ у Лисостеп [Беляєв, 1980/№ 590, с. 46-47]. У зрубний час зберігаються стійкі зв'язки з населенням Подоння та Сіверського Дінця – шляхи сполучення пролягали через притоку Дінця р. Берека та Оріль; по цьому шляху відбувалося постачання придніпровських зрубників металевими виробами Донецького металургійного центру (на ранньому етапі), а також і мідною рудою (на пізньому) [Беляєв, 1978, с. 87]. На зміну зрубникам, як він вважав, приходять племена бондарихинської АК, які в свою чергу, у X-IX ст. до н.е. були витіснені племенами ранньочорноліської (білогрудівсько-чорноліської) культури, які прийшли з Правобережжя

[Беляев, 1984, с. 78-79]. На більшості поселень Поорілля бондарихинські та ранньочорноліські матеріали були змішані, що могло свідчити про їхню певну синхронність. Розділивши у своїй дисертації матеріали цих двох культур на окремі розділи, О.С. Беляев сам визнавав «дещо штучний характер» цього поділу [Беляев, 1980/№ 590, с. 98]. За В.А. Ромашко, територія Лівобережного Лісостепу у XII-X ст. до н.е. перебувала у контактній зоні щонайменше трьох АК: білогрудівсько-чорноліської, бондарихинської та білозерської, і, як наслідок, в басейні Орелі (на межі Степу і Лісостепу) склався особливий тип пам'яток, у керамічному комплексі яких присутні елементи усіх цих культур [Ромашко, 1995, с. 78-79].

Пам'ятки доби пізньої бронзи Лівобережного Лісостепу були залучені С.І. Берестневим для роботи над кандидатською дисертацією «Срубная культура лесостепного Левобережья Украины» (1983 р.) та більш розширеною монографією «Восточноукраинская лесостепь в эпоху средней и поздней бронзы (II тыс. до н.э.)». За С.І. Берестневим, спільність багатоваликів кераміки – «це поліетнічне утворення заключної стадії доби середньої бронзи, територіально локалізоване, переважно, у межах степної зони України» [Берестнев, 2001а, с. 148]. З пізньобронзовим часом дослідник пов'язує розвиток зрубної спільноти, яка у своєму поступу переживає два етапи: ранній (сер. XVI-XV ст. до н.е.) та пізній (XIV-XII ст. до н.е.). Ранній етап зрубної спільноти за С.І. Берестневим характеризується загальною дестабілізацією на тлі потужного східного імпульсу а також початком функціонування гірничо-металургійного центру на базі мідистих піщаників Донбасу. Пізній етап відзначається стабілізацією обстановки, а наприкінці періоду проявляються процеси, що призводять до руйнувань системи традиційних зв'язків, переорієнтації металургії на західну карпато-трансильванську сировину, та, зрештою, розпаду зрубної спільноти під дією інокультурних та іноетнічних мігрантів [Там само].

Останнім часом пам'ятки археології доби пізньої бронзи північної частини регіону, в основному ті, які знаходяться в межах Черкаської області, були використані С.Д. Лисенком для написання кандидатської дисертації «Середнє Подніпров'я за доби пізньої бронзи» (2001 р.). Дослідник розглядає їх у контексті Києво-Черкаської (Лісостепоної) групи «тшинецького культурного кола», яка на даній території контактувала зі «зрубним світом» [Лисенко С.Д., 2001, с. 1-2]. На підставі радіовуглецевих дат Малополовецького археологічного комплексу, а також інших пам'яток Середньої Наддніпряниці ним виділяється п'ять хронологічних горизонтів доби пізньої бронзи: багатоваликівий (1800-1600 cal. BC), малополовецький (1600-1500 cal. BC), теклинський (1500-1400 cal. BC), мошнянський (1400-1200 cal. BC), білогрудівський (1200-1000 cal. BC) [Там само, с. 11-14]. Ця періодизація, зокрема, була використана при створенні узагальнюючої праці по тшинецькому культурному колу / тшинецько-комарівській спільноті [Markowicz, 2010, гус. 1.5, 1.7, 1.11, 1.14].

Велике значення для розуміння механізму творення археологічних культур доби пізньої бронзи Середньої та Східної Європи має розробка теорії «осередків культурогенезу». Її автор, російський археолог В.С. Бочкар'єв, виділив три основні осередки (центри) культуротворення: Волго-Уральський⁷, Карпато-Дунайський та Північнокавказький [Бочкар'єв, 1995]. До цих осередків долучилися Карпато-Дніпровський, виділений В.І. Клочком [1996] та Дніпро-Донецький – В.В. Отрощенко [2005]. Теорія «осередків культурогенезу» у формуванні нових археологічних культур і культурних спільностей була застосована у наступних двох дослідженнях, які територіально охоплювали регіон півдня Лісостепоного Подніпров'я.

Так, Р.О. Литвиненко у своїй докторській дисертації «Культурне коло Бабине (за матеріалами поховальних пам'яток)» (2009 р.) узагальнив дані про археологічний феномен Бабине (КБК). Як С.Д. Лисенко для тшинецьких пам'яток, так і Р.О. Литвиненко для бабинських використав таксон «культурне коло» (у моєму розумінні – синонім «культурно-історичної спільності») ⁸. У складі культурного кола Бабине, на думку дослідника, вимальовується щонайменше дві археологічні культури: Дніпро-Донська бабинська та Дніпро-Прутська бабинська [Литвиненко, 2009, с. 6]. Перша, що сформувалася у Дніпро-Донському осередку культурогенезу, є давнішою. Її ареал включає південно-східну частину регіону: Самаро-Орільське межиріччя і басейн Ворскли на Лівобережжі та верхів'я Інгульця на Правобережжі. Дніпро-Прутська бабинська культура – результат поширення культурної області Бабине на захід. Один з варіантів цієї культури – Дніпро-Дністровський степовий – включав Самаро-Орільське межиріччя та верхів'я Інгульця, а інший – Дніпро-Бузький лісостеповий – займав решту території регіону по обидва береги Дніпра [Литвиненко, 2009, с. 6-9]. У абсолютному датуванні культурного кола Бабине Р.О. Литвиненко дотримується виключно каліброваних радіовуглецевих дат, згідно з якими хронологічний діапазон цих пам'яток окреслюється у межах ХХІІ – сер. ХVІІІ ст. до н.е. [Литвиненко, 2009, с. 20].

І, нарешті, докторською дисертацією В.В. Отроценка «Історія племен зрубної спільності» (2002 р.) було підсумовано всебічну характеристику такого значного культурного утворення на теренах Східної Європи як зрубна КС – простежено її появу, етапи розвитку та історичну долю. Значною мірою ця робота є важливою для вивчення регіону півдня Лісостепоного Подніпров'я, яке було західною межею поширення зрубної КС. За В.В. Отрощенко, формуванню культур зрубної спільності передувало просування абашевської та пізньокатакомбної культур

⁷ В.В. Отрощенко, уточнивши ареал цього осередку, запропонував для нього іншу назву – Південноуральський [Отрощенко, 1996].

⁸ Термін «коло» тожозначний позначенню «цикл», яке використовують румунські та польські археологи, що за суттю відповідає таксону «культурно-історична спільність» [Гершкович, 2003а, с. 32].

наприкінці середньої бронзи на Південний Урал, у результаті чого тут склалася яскрава синташтинська АК, для якої були характерні укріплені городища з кільцевою забудовою, міднорудні копальні, використання бойових колісниць та зародження войовничих харизматичних кланів [Отрощенко, 2002, с. 13]. Внаслідок руху синташтинців на захід, племена середньодонської катакомбної культури були витіснені у басейн Сіверського Дінця, що, в свою чергу, призвело до формування доно-вольської абашевської культури на Середньому Доні та КБК у межиріччі Дніпра та Дону. Покровська (покровсько-мосолівська) зрубна культура (ПМЗК) виникла на основі пам'яток КБК лісостепової зони Подоння, Подінців'я та Поволжя під впливом доно-вольської абашевської культури (ДВАК) і Південноуральського осередку культурогенезу. Пам'ятки ж бережнівсько-маївської зрубною культури (БМЗК) з'явилися дещо пізніше на основі КБК під впливом ПМЗК у степовій зоні від Поволжя і Приуралля до Наддніпрянщини. В.В. Отрощенко датує ПМЗК XVII-XV ст. до н.е., а БМЗК – XV-XIII ст. до н.е. Дніпровське Лівобережжя на кордоні Лісостепу та Степу знаходилося спочатку у «зоні окремих проявів» ПМЗК у перший період експансії цієї культури на територію, заселену племенами КБК. За часів БМЗК ця територія перебувала у «зоні абсолютного переважання» і складала західний («маївський») варіант цієї культури [Отрощенко, 2002, с. 15-18]. Кінцем існування зрубною КС можна вважати утвердження з XII ст. до н.е. на її теренах білозерської культури у Північному Причорномор'ї, іванівської (хвалинської за В.О. Городцовим) у Поволжжі, кобяківської на Нижньому Доні та появі бондарихинської АК у басейні Сіверського Дінця [Там само, с. 20-23].

Певною мірою, додатком до всіх вище означених схем, є спостереження 1990-х рр. на матеріалах мікрорегіонального рівня. Так, І.В. Палагутаю було виділено у Черкаському Лівобережжі перехідну групу кераміки від КБК до пізньобронзової – постбагатоваликову. Для цієї групи також характерна багатоваликова орнаментация, але, за іншими ознаками, вона відрізняється від «класичної» КБК і має аналогії на пам'ятках раннього етапу сабатинівської культури. Завдяки цьому вдалося простежити еволюцію керамічного комплексу пам'яток перехідного періоду від середньої до пізньої бронзи [Палагута, 1996, с. 63-64; 2001, с. 255-257].

Автором разом з С.Д. Лисенком на матеріалах з Черкаського та Київського Подніпров'я виділено тип кераміки доби пізньої бронзи, який являє собою синтез пізньобагатоваликових та тшинецьких традицій і присутній у комплексах БМЗК. За епонімною пам'яткою – могильником Малополовецьке 3 на Київщині – вона отримала назву «кераміка малополовецького типу» [Лисенко С.Д., Куштан, 1997; Куштан, 2001; Лисенко С.Д., 2002б, с. 160-161].

У Черкаському Подніпров'ї на ряді поселень фіналу пізньої бронзи автором також були виявлені керамічні комплекси, характерною рисою яких був полікультурний склад. На них зафіксовано наявність, принаймні, п'яти культурних груп кераміки: білогрудівсько-чорноліської, малобудківсько-бондарихинської, постзрубною, пізньотшинецької та білозерської [Куштан, 1997; 1998б; 2003б; 2003г]. Проте, зважаючи на відсутність вертикальної стратиграфії, В.В. Отрощенко заперечив співіснування білозерських та пізньотшинецьких матеріалів [Отрощенко, 2001, с. 185-186]. Строкатий склад керамічного комплексу пам'яток регіону підтвердився в ході повторного опрацювання автором колекцій досліджених раніше поселень Чикалівка та Мошни [Куштан, 2005б, с. 104-105, рис.; 2006, с. 267-269].

Таким чином, у регіоні півдня Лісостепового Подніпров'я на сьогодні виділено такі АК доби пізньої бронзи: багатоваликовою кераміки (бабинська), бережнівсько-маївська зрубна, тшинецько-комарівська, білогрудівська, чорноліська, малобудківська (тип), бондарихинська, лебедівська, білозерська. Білогрудівська та чорноліська культури на Правобережжі вважаються етапами розвитку однієї АК – білогрудівсько-чорноліської, а малобудківська та бондарихинська на Лівобережжі – малобудківсько-бондарихинської [Граков, 1977, с. 160, 197]. Сучасні дослідження доводять синхронність ряду виділених культур у Наддніпрянщині. Розвинута зрубна культура (маївський горизонт) одночасна з існуванням пам'яток сабатинівської культури у Північному Причорномор'ї [Gerškovič, 1999, s. 77]. Випадки знахідок кераміки зрубною культури (сабатинівського часу) на тшинецьких поселеннях також свідчать про їхню одночасність [Березанская, 1972, с. 161]. Наприкінці доби пізньої бронзи одночасно з білозерською АК співіснували білогрудівсько-чорноліська та бондарихинська [Тереножкин, 1965, с. 73], а також лебедівська [Березанская, 1976, с. 213] культури.

Дослідження археологічних пам'яток доби пізньої бронзи південної частини Лісостепового Подніпров'я – на межі Лісостепу та Степу – свідчать про їхню строкатість у культурному відношенні. Це пов'язано з розташуванням регіону за доби пізньої бронзи у контактній зоні трьох КС: зрубною на сході, тшинецько-комарівської на північному заході та Ноуа-Сабатинівка-Косложень на півдні та південному заході, а наприкінці пізньої бронзи територія регіону на північному сході потрапила до сфери впливу і четвертої спільності, до якої відносяться пам'ятки малобудківсько-бондарихинської культури. Тому змішаність культурних традицій простежується тут протягом майже всієї пізньої бронзи. Це було також зумовлено розташуванням регіону на кордоні двох великих природних зон, кожна з яких сприяла формуванню різних культурно-господарчих типів стародавнього населення. Крім того, Наддніпрянщина за доби пізньої бронзи перебувала у контактній зоні двох великих металургійних провінцій: Європейської та Євразійської [Черных, 1978а, рис. 9]. Дніпро, що ділив регіон навпіл, також створював природний кордон, який, хоч і був досить умовним, також сприяв культурному та економічному розділу населення Правобережжя та Лівобережжя.

Аналіз історіографії окреслює таке коло завдань стосовно праісторії означеного регіону. По-перше, слід з'ясувати долю племен КБК, які населяли Подніпров'я наприкінці середньої бронзи, визначити їх внесок у формування культур наступної доби. По-друге, простежити еволюцію культурних комплексів пам'яток регіону протягом пізньобронзового часу. Зважаючи на те, що у цей період південь Лісостепоного Подніпров'я був у зоні контактів і взаємопроникнення трьох великих культурних спільностей, основним завданнями на сьогодні є визначення характеру цих зв'язків на різних етапах та їх пріоритетних напрямків. З'ясувати ці питання можливо лише шляхом аналізу культурних комплексів пам'яток регіону та їх співставлення з матеріалами сусідніх регіонів. Значна кількість виявлених у даному регіоні пам'яток доби пізньої бронзи (особливо у останні кілька десятиріч) надає таку можливість.

РОЗДІЛ 2 ПОСЕЛЕННЯ

2.1. Природно-географічна характеристика регіону

На формування побуту, господарства і матеріальної культури стародавнього населення значною мірою впливали природне середовище і географічне розташування регіону. Не є винятком і південь Лісостепового Подніпров'я періоду пізньої бронзи.

Лісостепова зона характеризується чергуванням лісових та степових ландшафтів, що розвиваються у однакових кліматичних умовах [Певлев, 1991, с. 18]. За фізико-географічним районуванням до території, що досліджується, входять такі області: на Правобережжі – Центрально-Придніпровська і Південно-Придніпровська височинні області Дністровсько-Дніпровської лісостепової провінції та Південно-Придніпровська схилово-височинна область Північностепової провінції; на Лівобережжі – Північно-Дніпровська і Південно-Дніпровська терасово-низовинні області, Північно-Полтавська та Південно-Полтавська підвищені області Лівобережно-Дніпровської лісостепової провінції та Орільсько-Самарська низовинна область Лівобережно-Дніпровсько-Приазовської північностепової провінції [Фізико-географічне районування, 1993, с. 340-342]. Правобережна частина регіону знаходиться в межах Придніпровської височини. Вона характеризується плоскими рівнинними межиріччями з дуже слабо вираженою сіткою улоговин, що поступово переходять у пологі схили річкових долин. У східній частині, ближче до Дніпра, помітно звужуються вододільні ділянки, збільшується кількість балок, на схилах долин з'являються численні яри. Територія Придніпровської височини розташована в області Українського кристалічного щита, виходи якого проявляються в долинах деяких правих приток (Рось, Кам'янка). Вздовж долини Дніпра на 70 км тягнеться Канівсько-Мошногірський кряж, для якого характерний розчленований рельєф гірського характеру тектонічно-льодовикового походження (Канівські гори, Мошногір'я). Межиріччя Дніпра та Тясмину, а також Росі й Вільшанки мають рівнинний рельєф у вигляді алювіальних рівнин. Лівобережна частина лежить у межах Придніпровської низовини. Її північно-західна частина розташована у Дніпро-Деснянській терасовій рівнині, яка характеризується одноманітним, слабо розчленованим рельєфом, подекуди заболоченим. На південному сході від неї лежить Полтавське плато, ледь підвищене і розчленоване ерозією. Особливо сильно розчленовані праві високі схили річкових долин. Рівнинні ділянки чергуються з піщаними дюнами, що після сильних повеней міняють свої форми і місцезнаходження [Чижов, 1961, с. 31-34].

З північного заходу на південний схід через регіон протікає Дніпро. Його долина досить широка – до 15 км. Великі за площею заплави утворені в місцях впадання приток. Саме річище Дніпра до спорудження каскаду гідроелектростанцій і утворення низки водосховищ мало ширину до 1 км, часто розпадалося на численні рукави і міняло русло, а навесні під час повені заливало долину. На Правобережжі досліджуваного регіону у Дніпро впадають (з півночі на південь): Рось, Вільшанка, Ірдинь, Тясмин, Цибульник. Також до регіону належить верхів'я ще однієї правої притоки – Інгульця, який впадає у Дніпро нижче порогів. Водні системи цих річок на заході межують з басейном Південного Бугу. Лівобережні притоки Дніпра численніші і мають більш розгалужену водну систему. Це (з півночі на південь): Сулій, Золотоношка, Сула, Псел, Ворскла, Оріль, Самара. Вони течуть з півночі на південь та північного сходу на південний захід, зв'язуючи Наддніпрянщину з басейнами Сіверського Дінця та Дону, а Псел та Ворскла – з басейном Оки – притоки Волги. Притоки Дніпра мають широкі заплави, переважно спокійну течію та численні переправи і броди.

На Правобережжі склад ґрунтів строкатий: опідзолені чорноземи і темно-сірі опідзолені ґрунти, сірі та ясно-сірі опідзолені, типові суглинисті чорноземи, на Лівобережжі – середньогумусні середньо- та важкосуглинисті, а також лучні чорноземи [Чижов, 1961, с. 76-79; Заставний, 1994, с. 83-87]. Для рослинності регіону характерне чергування листяних та хвойних лісів, луків та степових ділянок. Ліси ростуть здебільшого на узбережжях річок та у балках. Степова рослинність поширена на вододілах, а лучна – у заплавах річок. У північній та північно-східній частинах переважають дубово-грабові гаї, у південно-західній, південній та центральній частинах – дубово-ясеневі та грабові гаї. На сьогодні деякі масиви листяних лісів займають досить значну територію (наприклад Канівський і Холодноярський ліси на Черкащині; Чорний, Нерубайка, Чута на Кіровоградщині; Самарські ліси на Дніпропетровщині). Хвойні (соснові) ліси переважно ростуть на опідзолених ґрунтах та піщаних дюнах у заплавах річок. Неподалік Черкас розташовані Черкаський бір та Ірдинське болото – це найпівденніша межа наддніпрянських хвойних лісів, які вузькою смугою тягнуться вздовж правого берега Дніпра від Полісся. Про рослинність регіону півдня Лісостепового Подніпров'я у давнину свідчать дані споро-пилкового аналізу, проведеного на опорних розрізах у с. В'язівка Лубенського р-ну Полтавської обл., м. Чигирин Черкаської обл., с. Завадівка Корсунь-Шевченківського р-ну Черкаської обл., с. Старі Кайдаки Дніпропетровської обл. Згідно з їхніми результатами у середньому-пізньому голоцені на цій території були поширені дуб, в'яз, граб, клен, липа, ясен, береза, вільха, ліщина, сосна [Артюшенко, Пашкевич, Паришкара, Караева, 1973, с. 11-32].

Давній тваринний світ був досить різноманітним і представлений і лісовими, і степовими тваринами. За висновками палеозоологів, на цій території у період пізньої бронзи водилися тури, олені, лосі, косулі, сайгаки, кулани, тарпани, кабани, ведмеді, рисі, вовки, лисиці, горностаї, тхори, куниці, борсуки, бобрі, зайці, байбаки, білки та інші. Біля річок жили різні види водоплавних птахів (дикі гуси, качки), а на вододілах зі степовим ландшафтом – куріпки, дрофи [Тартар, 1974, с. 261-262; Ієвлев, 1991, с. 19; Журавлєв, 2001, с. 29-57]. Численні річки цього регіону, а особливо Дніпро, були багаті на рибу.

Найбільш сприятливою для проживання та господарської діяльності стародавнього населення була широка заплава Дніпра. Серед заболочених луків знаходилися численні піщані останці першої надзаплавної тераси, верхівки яких не затоплювалися під час повеней. На них засновували довготривалі поселення. Заплавні луки являли собою прекрасні мисливські угіддя, а також пасовища для худоби; легкий супіщаний ґрунт був надзвичайно вигідним для землеробства. За свідченням давньогрецького історика Геродота, долина Дніпра (Борисфена), яку він порівнював з єгипетським Нілом, була надзвичайно багата на природні ресурси і сприятлива для проживання: *«серед інших річок Борисфен найбільш корисний людям, бо навколо нього найкращі і найбільш поживні пасовища для худоби і дуже багато в ньому риби, приємної на смак, і вода в ньому дуже чиста, порівняно до інших із каламутною водою і ниви навколо нього чудові, а там, де не засіяно, виростає висока трава... Для харчування ця ріка дає ще й багато чого іншого, гідного всякої уваги»* (Історія, IV: 53) [Геродот, 1993, с. 192].

З корисних копалин, які могли використовуватися населенням за доби пізньої бронзи, у регіоні трапляються значні поклади різноманітних типів глин та піску, що були необхідними для виготовлення кераміки. Відомі родовища різних кристалічних порід каменя – як крупнозернистих (мігматит, граніт-рапакові), так і більш якісних дрібнозернистих (граніт, гнейс, габро). Пов'язані вони з виходами Українського кристалічного щита, який проходить з північного заходу на південний схід вздовж Дніпра по Правобережжю на відстані 20-30 км, а приблизно з рівня м. Кременчук переходить і на лівий берег [Заставний, 1994, рис. 8]. З цього місця утворилася порожиста частина русла Дніпра, нині затоплена водами Дніпродзержинського та Каховського водосховищ. Також трапляються родовища каменю метаморфізованого походження – пісковіку та кварциту.

Крем'яна сировина видобувалася з корінних родовищ, де вона знаходилася у вигляді конкрецій у крейдяних шарах. Виходи такого високоякісного кременю відомі в районі канівських дислокацій та на правому березі в районі Кременчука. Канівський кремій темно-сірого кольору, а кременчуцький – сірого. Крім того, практично на всій території трапляється моренний кремій льодовикового походження, який у вигляді жовен різного розміру залягає у лесовому шарі. Такий кремій гіршої якості і має різнокольорове забарвлення – чорний, сірий, коричневий, жовтий, білий. І корінний, і моренний кремій добувався у місцях з оголенням породи – ярах та балках. Більш доступним був метаморфізований з кварциту кремій, проте він значно поступався за якістю і був придатний для виготовлення лише грубих знарядь.

Доба пізньої бронзи (друга чверть – кінець II тис. до н.е.), за геологічною періодизацією, припадає на кінець середнього голоцену [Марушвили, 1985, с. 67, 244]. У цей час природні умови були досить близькі до сучасних – клімат м'який, помірно континентальний, сухий і теплий, рівень водоймищ досить низький [Берг, 1950, с. 58-59; Бадер, 1974, с. 228]. Нижня і верхня хронологічні межі доби пізньої бронзи співпадають з важливими природно-кліматичними фазами: оптимальним зволоженням початку пізнього суббореалу (SB-3A) та посухою при переході від суббореалу до ранньої субатлантики (SB-3B – SA-1A) [Герасименко, 2004, с. 23, 30]. Період кліматичного оптимуму тривав близько 400 років і співпав з розвиненим періодом пізньої бронзи (XVI – поч. XII ст. до н.е.). Для нього, крім досить теплого клімату, характерним було оптимальне зволоження [Гумилєв, 1966, с. 64-65; Иванов И., 1985, с. 31], також він супроводжувався зміщенням південної межі лісостепової зони на південь за рахунок поширення дубово-липово-грабових лісів, а також закріпленням (дернуванням) дюнних пісків Наддніпрянщини [Герасименко, 2004, с. 23]. Під час розкопок багаточислового поселення Десятини на Тясміні, неподалік від с. Новоселиця Чигиринського р-ну Черкаської обл. (розкопки М.П. Сиволапа 1995 року) зафіксовано, що процес торфоутворення, спричинений кліматичним оптимумом (тепло і помірна волога) припадає на хронологічний відрізок між ямно-катакомбним часом (кінець III тис. до н.е.) та ранньоскіфським (VIII-VII ст. до н.е.) [Сиволап М., 2003, с. 53]. На кінець доби пізньої бронзи – початок раннього залізного віку (кін. XII-IX ст. до н.е.) припадає аридизація: погіршення кліматичних умов у зв'язку з переходом до прохолодного і сухого субатлантичного періоду, що спричинило поширення різнотравно-злакової степової рослинності за рахунок зменшення кількості лісів [Бадер, 1974, с. 229; Ромашко, 1986, с. 134; Ієвлев, 1991, с. 21; Герасименко, 2004, с. 23].

У цілому населення півдня Лісостепового Подніпров'я за доби пізньої бронзи проживало у досить сприятливих природнокліматичних умовах і було добре забезпечене місцевими ресурсами. Повністю відсутня у даному регіоні лише сировина, необхідна для виготовлення бронзи, тому стародавнє населення змушене було використовувати довізну сировину або імпортувати вже готові вироби з інших гірничо-металургійних центрів. Найближчі родовища міді – це міднорудні райони Балкано-Карпатської гірсько-металургійної області [Черных, 1976, с. 17-23, рис. 2] та мідисті піщаники Донбасу в районі р. Бахмут [Татаринов, 1977, с. 193, рис. 1]. На думку В.І. Клочка, яка ще не знайшла археологічного підтвердження, за доби пізньої бронзи також могли розроблятися рудовияви Сквирського

металогенного району Українського кристалічного щита (верхня течія р. Рось на межі сучасних Київської та Житомирської областей) [Клочко, 1994, с. 119]. Також металурги доби пізньої бронзи використовували рудні поклади Кавказу, Приуралля, Казахстану, Рудного Алтаю та Середньої Азії. Важливим компонентом для виготовлення високоякісних бронз було олово. У якості лігатури воно надавало сплаву більшої текучості, що дозволяло виготовляти більш довершені металеві вироби (наприклад, знаряддя з литою втулкою). Для осередків Євразійської металургійної провінції родовища олов'яної руди (каситериту) розроблялися на території Центрального, Південного та Східного Казахстану, півночі Середньої Азії [Черных, Кузьминых, 1989, с. 174; Кузьмина, 1994, с. 149]. Особливо значні виходи каситериту знаходяться у системі Рудного Алтаю, зокрема, в районі Калбінського і Наримського хребтів виявлені численні сліди давніх виробок, датованих добою бронзи [Черников, 1960, с. 119-121]. Звідти ця цінна сировина тисячокілометровими торгівельними шляхами переправлялася на захід [Черных, 1978а, с. 72; Евдокимов В., 2000, с. 116; Рындина, Дегтярёва, 2002, с. 156]. В цей же час потреби осередків Європейської (Карпатської) металургійної провінції забезпечували олов'яні родовища Рудних Гір (Erzgebirge) на кордоні Богемії та Саксонії [Muhly, 1985, ill. 1], а також поклади Апеннін, Піренеїв та Британії [Bouzek, 1985, fig. 1; Балагури, 2001, рис. 37].

Важливе значення для розвитку місцевої металургії доби пізньої бронзи мала наявність талькового (хлорито-талько-амфіболового) сланцю, який використовувався для виготовлення ливарних форм. Природні оголення цих порід знаходяться на півдні – у Криворіжжі в долинах рр. Інгулець та Саксагань [Петрунь, 1967, с. 193]. Зважаючи на значне поширення технології відливки металевих виробів у кам'яних формах у центрах металообробки доби пізньої бронзи Північного Причорномор'я, припускається існування в районі Криворіжжя і Надпоріжжя спеціалізованого осередку по видобутку талькового сланцю та виготовленню з нього ливарних форм або їх заготовок [Шарафутдинова И., 1982б, с. 86; Нікітенко, 2009, с. 77-78].

Таким чином, потреба у сировині та готових бронзових виробах мала значно стимулювати обмін населення півдня Лісостепового Подніпров'я з іншими регіонами.

2.2. Поселення та їх топографія

Основним джерелом для вивчення матеріальної культури та господарства давнього населення є побутові пам'ятки – поселення. Слід зауважити, що більшість поселень пізньої бронзи у регіоні відомі, головню, за розвідками, поверхневими зборами, часто – за вкрапленнями матеріалів у різночасових накопиченнях, що знижує їхній інформаційний потенціал: визначення площі, планіграфії, щільності й особливості забудови.

За хронологічними періодами доби пізньої бронзи поселення регіону півдня Лісостепового Подніпров'я досліджені нерівномірно. Наприклад, місцезнаходжень КБК виявлено найбільше (понад 50), але розкопки проводилися лише на одному (Перещепине). Така диспропорція пов'язана, перш за все, з тим, що, хоча сліди побутових пам'яток цієї культури виявлені майже повсюдно, але вони зазвичай слабо насичені археологічними матеріалами і не мають більш-менш значного культурного шару.

Поселення зрубно-сабатинівського та білозерсько-білогрудівського часів досліджені значно краще. Перших виявлено 16, з них розкопки проводилися на чотирьох: Йосипівка, Лобойківка 1, Мошни, Чикалівка. Із близько 30 відомих поселень білогрудівсько-білозерського часу розкопки проводилися на п'яти: Велика Андрусівка-Інбек, Суботівське городище, Бузівка, Гупалівка, Вовківка.

Значні за обсягом роботи проведено на таких пам'ятках: Вовківка (досліджено близько 20000 м²), Суботівське городище (розкопано 4500 м²), Мошни (1100 м²), Велика Андрусівка (уроч. Інбек) (близько 1000 м²), Лобойківка 1 (600 м²), Чикалівка (550 м²), Лихачівка (530 м²), Барбара II (420 м²), Бузівка (380 м²), Йосипівка (240 м²). Менші за площею розкопки та шурфування проводилися на поселеннях Бабина Гора, Дерев'янка, Гупалівка, Огринь-Підкова, Перещепине, Піонерське, Максимівка (уроч. Топило), 1-е укріплення Чорноліського городища, Велика Андрусівка (уроч. Чаплин), Новоселиця (уроч. Панський Острів), Гай, Куцеволівка, Мішуричівка, Аули I-II. Сліди поселень доби пізньої бронзи були виявлені також під час розкопок пам'яток більш пізнього часу (як правило, слов'янського або давньоруського) – Зарубинці, Бабина Гора, Воїнська Гребля, Стецівка, Гута-Михайлівська, Сахнівка, Кременчук, Суботів (замчище Б. Хмельницького). Розкопки на поселеннях Пекарі (уроч. Княжа Гора), Сміла (уроч. Юр'єва Гора) та Ковалиха проводилися у дореволюційний період, тому, крім речового матеріалу, ми не маємо повного уявлення про ці пам'ятки. Решта поселень пізньої бронзи відома за матеріалами розвідок та поверхневих зборів.

Окремо слід згадати матеріали з поселень Черкаського Подніпров'я, отримані під час розвідок у зоні Кременчуцького водосховища. Хоча культурний шар на цих пам'ятках був повністю розмитий, сезонне зниження рівня води у водосховищі дало змогу збирати перевідкладений матеріал. Значним недоліком цих пам'яток є відсутність стратиграфії, яка, правда, дещо компенсується ефектністю зібраного матеріалу (розвали горщиків, знаряддя з каменя, кременя та бронзи), який не поступається матеріалам з розкопаних поселень. Зважаючи на цю особливість, матеріали вказаних пам'яток можна використовувати, але з певною пересторогою.

Значну частину відомих на сьогодні поселень пізньої бронзи у регіоні виявлено вздовж Дніпра. Відомі також поселення майже на всіх його притоках: на Росі, Вільшанці, Тясміні, Сулі, Пслі, Ворсклі, Орелі. Таким чином, практично всі поселення розташовувалися на берегах річок. Як правило, це річки першого, другого та третього порядків. Протягом всього періоду пізньої бронзи існували поселення і з високою, і з низькою топографією.

2.2.1. Поселення з високою топографією. Такі поселення займали ділянки других надзаплавних терас з природними укріпленнями. Вони, як правило, обмежені з кількох боків берегом річки та ярами. Висота таких поселень над рівнем води могла сягати кількох десятків метрів.

Місцезнаходження КБК з високою топографією на території регіону переважно мають вигляд тимчасових стійбищ. Так, Княжа Гора розташована на високому корінному березі Дніпра, обмеженому глибокими ярами: з північного заходу – Мар'їним, а з південного сходу – Княжим. З північного сходу гора круто обривається до Дніпра, висота над його рівнем становить 63 м [Мезенцева, 1968, с. 19-21, рис. 2] (Рис. 13: 1). Така само топографія характерна для більшості поселень кінця середньої бронзи канівської групи, на яких виявлено пізньосередньодніпровсько-катакомбну та бабинську кераміку: Канів I (уроч. Гора Московка), Канів IV (Велике скіфське городище), Канів V (уроч. Бабенківська Левада), Ісківщина, Пекарі II та III, Трахтемирів (уроч. Шпильки), Зарубинці I (уроч. Батурова Гора), Зарубинці III (уроч. Городок), Селище IV (уроч. Бабина Гора). Стоянки КБК з високою топографією, крім правого берега Дніпра, були виявлені під час розкопок Суботівського городища на правому березі р. Суба – притоки Тясмину; Суботівського замчища в місці впадіння Суби у Тясмин; у Лубнах (уроч. Лиса Гора) на правому березі р. Сула; у Лихачівці на лівому березі р. Ворскла; Макухівці (уроч. Біла Гора) на лівому березі р. Коломак, притоки Ворскли. У таких само топографічних умовах знаходилося поселення на території Саду ім. Т.Г. Шевченка (кол. Потьомкінський) у Дніпропетровську – на правому корінному березі Дніпра навпроти руслу р. Самара.

Наступного, зрубно-сабатинівського етапу доби пізньої бронзи поселень з високою топографією зафіксовано небагато, але вони вже, як правило, мають вигляд тривалих. До них відноситься поселення в уроч. Чорний ліс (I-е укріплення Чорноліського городища). Воно розташоване на високому правому березі р. Чорноліска, притоки Інгульця, який обмежений з двох боків ярами, що тягнуться до річки (Рис. 13: 2). Шурф на вершині валу 1-го укріплення свідчить про те, що воно було зведене значно пізніше часу існування поселення доби пізньої бронзи, яке займало край природно укріпленого мису [Тереножкін, 1952а, с. 117-120, табл. II]. Поселення Воїнська Гребля знаходилося на правому березі р. Сула, біля місця її впадіння у Дніпро. Воно займало останець надзапавної тераси, що піднімався над рівнем річки на 7 м і з усіх боків був оточений протоками [Довженко, Гончаров, Юра, 1966, с. 69].

Наприкінці пізньої бронзи, у білогрудівсько-білозерський час, кількість стаціонарних поселень на високих терасах збільшується. Матеріал цього періоду складають основу культурного шару Суботівського городища (Рис. 15: 1). Вони, як і матеріали КБК, були виявлені на неукріпленій частині городища («Велике містечко») заввишки 15-20 м [Тереножкін, 1961, с. 17]. Знахідки фінальної бронзи траплялися і при дослідженнях замчища Б. Хмельницького за 3 км від Суботівського городища [Куштан, 2010, с. 60]. Також висока топографія характерна для таких поселень: Залевки (уроч. Богучівська гора) та Ковалиха на Тясміні; Макіївка на підвищеному плато правого берега р. Лебединка, притоки Тясмину; Лубни (уроч. Лиса Гора) на березі Сули; Лихачівка на Ворсклі.

Розташування поселень у важкодоступних місцях було особливо вигідним зі стратегічних міркувань. Найбільша кількість природно укріплених поселень припадає саме на перехідні періоди: від середньої – до пізньої бронзи та від пізньої бронзи – до раннього залізного віку (Рис. 6), що, можливо, співпало з часом дестабілізації внутрішньо-політичного становища у регіоні.

2.2.2. Поселення з низькою топографією. Для стоянок та поселень з низькою топографією характерне розташування на мисах перших надзаплавних терас (як правило, при злитті річок або обмежених ярами), а також у заплавах на піщаних останцях та донних підвищеннях вздовж проток та стариць. Основними перевагами низького розташування поселень були безпосередня близькість до води та до заплави, де розташовувалися рибальські та мисливські угіддя, луки для випасу домашньої худоби, а легкий супіщаний ґрунт був придатний для землеробства.

До мисових стоянок КБК з низькою топографією належать: Байбузи – на лівому березі р. Вільшанка; Піонерське – на лівому березі р. Ірдинь; Деревка – на останці правого берега Дніпра при впадінні в нього р. Омельник; В'язівка та Мацківці – на р. Сула; Мішурин Ріг – на лівому березі р. Омельник Сухий; Йосипівка – на мисі, обмеженому з півдня лівим берегом р. Оріль, а зі сходу струмком. Решта місцезнаходжень КБК відноситься до острівних або донних. Так, Велика Андрусівка (уроч. Чаплин) займала острівне підвищення у заплаві поблизу гирла р. Тясмин. Там же, на Тясміні, знаходиться Панський Острів, розташований на краю піщаного підвищення у заплаві правого берега. На р. Оріль досліджувалося поселення Перещепине (38-й кут каналу «Дніпро-Донбас»), яке займало підвищення у заплаві лівого берега. Численні тут і стоянки КБК з малонасиченим культурним шаром: Старе Село, Китайгород, Могилів, Івано-Яризівка, Чернетчина, Залінійне, Личкове та ін. [Телегин, Ковалєва, Беляев, Чаплинская, 1970/41, с. 11-12]. Висока концентрація острівних місцезнаходжень КБК виявлена у Черкаському Подніпров'ї під час розвідок на розмивах у зоні Кременчуцького водосховища. Тут виявлено понад 20 тривалих поселень та велика кількість короткочасних стоянок цього періоду. Більшість з них виявлена на Лівобережжі: Липівське (пункти 1, 2, 3), Чапаєвка (пункти 3, 7, 8), Дубинка (пункти 1 та 2, уроч. Бірки – пункт 1), Самовиця (пункти 7, 9; острів –

пункти 1а, 3), Червонохиженці (пункти 2-6), Мойсинці (уроч. Мойсинські кучугури), Васютинці (пункти 1, 2) та у гирлі р. Сула: Градизьк, Жовнине, Лящівка (пункти 1, 3, 6, 10), Засулля (пункти 2 та Лящівка 1) на Сулі та Прилипка (уроч. Топиршки) на р. Псел. Куш поселень та стоянок з матеріалами КБК виявлено у заплаві лівого берега р. Супій поблизу Безпальчого [Лысенко С.Д., Куштан, Дяченко и др., 2010].

До мисових поселень зрубно-сабатинівського часу з низькою топографією відносяться: Піонерське, яке займало похилий піщаний схил мису першої надзаплавної тераси лівого берега р. Ірдинь; Гута-Михайлівська на першій надзаплавній терасі правого берега р. Рось; Лобойківка 1 та 2 на першій надзаплавній терасі лівого берега Дніпра; Аули II та Куцеволівка на першій надзаплавній терасі правого берега Дніпра.

Значна кількість поселень цього періоду острівні. В першу чергу, це Чикалівське поселення, яке займало північно-західну частину невеликого піщаного підвищення у заплаві правого берега Дніпра (Рис. 14: 1). Поселення Аули I (уроч. Острів) знаходилося у заплаві правого берега Дніпра, а такі пам'ятки як Максимівка (уроч. Топило), Червонохиженці 2 та Липівське 1 – на піщаних підвищеннях у заплаві лівого берега Дніпра; Гупалівка – на невеликому підвищенні у заплаві лівого берега р. Оріль; Мошни – на піщаному горбі серед болотистої низини заплави правого берега р. Вільшанка; Сахнівка – на острівному підвищенні у заболоченій заплаві лівого берега р. Рось.

Для більшості поселень фіналу пізньої бронзи (білогрудівсько-білозерський час) також характерна низька топографія. На мисах перших надзаплавних терас розташовані: Вовківка – лівий берег струмка, що впадає у р. Сріблянка (Рис. 15: 2); Сміла (уроч. Юр'єва Гора) – правий берег р. Ірдинь; Товста – лівий берег притоки р. Товстянка; Байбузи – лівий берег р. Вільшанка; Бірки Другі – в місці впадання у Тясмин р. Болтишка; Дерев'янка – правий берег Дніпра при впаданні р. Омельник; Йосипівка – мис, обмежений р. Оріль та струмком; Бузівка – при впаданні в Оріль р. Бузівочка; Огринь-Підкова – при впаданні р. Самара у Дніпро. До острівних поселень відносяться Велика Андрусівка (уроч. Інбек) (Рис. 14: 2); Леськи 3, Сагунівка 3, Гай, Івки I-II, Безбороще та Самусіївка у заплаві правого берега Дніпра; Чапаєвка 8, Самовиця-острів 1, Крутьки, Васютинці, хут. Журбин та Матюшенків острів у заплаві лівого берега Дніпра; Засулля (уроч. Лящівка) у заплаві р. Сула; Гупалівка у заплаві лівого берега р. Оріль.

Той чи інший розподіл поселень за топографічними умовами пов'язаний з рядом причин. Розташування їх на вододілах було вигідне для оборони від зовнішньої загрози. Тому досить часто вибиралися високі природно укріплені миси, обмежені ярами, як наприклад Княжа Гора, Суботівське та Чорноліське городища. Характеризуючи поселення кінця середньої бронзи канівської групи М.М. Бондар відзначав, що «факт розташування поселень на важкодоступних річкових мисах, напевне, вказує на те, що саме загроза нападу змушувала населення Середньої Наддніпряниці селитися у таких досить зручних для оборони місцях» [Бондарь, 1974, с. 12]. Крім того, вододіли могли слугувати як тимчасові пастуші стоянки для відгінного скотарства. На користь цього свідчить слабка насиченість знахідками на більшості місцезнаходжень КБК з високою топографією (Суботівське городище та замчище, Лубни, Лихачівка). Місця з низькою топографією – миси перших надзаплавних терас та острови у заплавах – були зручними для розташування і стаціонарних поселень, і пастуших стоянок через близькість до води, водночас заплавні луки могли використовуватися для землеробства і випасу худоби. Описуючи місцевість, на якій було розташоване поселення біля Максимівки на острові Топило, В.М. Даниленко зазначав: «перед нами не що інше, як стійбище, що загубилося серед боліт – природний загін для худоби, оточений водою, багатий на ріллю, і, у той же час, добре прихований від чужого ока» [Даниленко, 1958/1г, с. 10]. Пропорція між кількістю відомих поселень з високою та низькою топографією зберігалася у регіоні протягом усього періоду пізньої бронзи (Рис. 6).

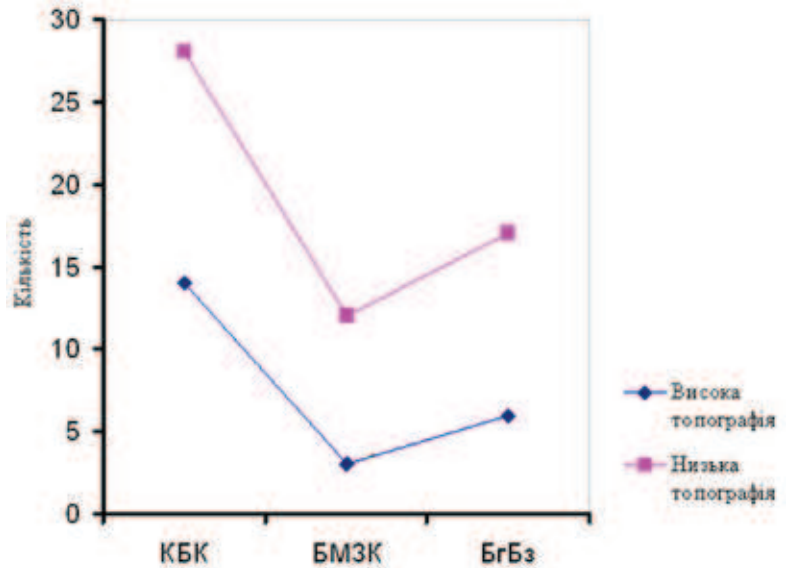

Рис. 6. Графік співвідношення поселень з високою та низькою топографією

2.3. Розміри та планіграфія поселень

Більшість виявлених у регіоні місцезнаходжень КБК має вигляд короткочасних або, скоріше, сезонних стійбищ. На користь останнього свідчить їх щільність і слабка насиченість культурного шару. Крім того, знахідки з них представлені переважно рухомих матеріалом за майже повної відсутності археологічних об'єктів. Перище-

пинське поселення займало площу близько 100 м², на ньому було виявлено залишки одного житла-напівземлянки КБК. Поселення КБК Велика Андрусівка (уроч. Чаплин) мало розміри 250×150 м, а Панський Острів – близько 100×50 м. Численні острівні поселення та короткочасні стоянки КБК виявлені у Приоріллі [Телегин, Ковалёва, Беляев, Чаплинская, 1970/41, с. 11-12], Поворсклі [Ткаченко, 1992, с. 100-104] та Черкаському Подніпров'ї [Куштан, 1998/74, с. 9-28]. Матеріали цього періоду виявлені чи не на кожному підвищенні у заплаві. Стійбища та поселення тут мали розміри від 25×50 до 250×100 м. На розмитих поселеннях у Черкаському Подніпров'ї залишки являли собою скупчення кісток великої рогатої худоби та іншого археологічного матеріалу – головним чином кераміки. Крім того, на деяких з них знайдено знаряддя праці з каменя, кременя, кістки та металу. На поселеннях Бабина Гора, Чапаєвка 7, Лящівка-острів 1 виявлені синхронні їм поховання.

Починаючи з наступного, зрубно-сабатинівського етапу, поселення поступово стають виключно стаціонарними, що було пов'язано з докорінними змінами у господарюванні в зв'язку з появою на території регіону тшинецько-комарівського та зрубного (БМЗК) населення. 1-е укріплення Чорноліського городища мало розміри 100×70 м, на ньому було виявлено лише один об'єкт зрубно-сабатинівського часу – яму глибиною 1.6 м від сучасної поверхні і діаметром 2.3 м. На Йосипівському поселенні, розміром 250×60 м, досліджені п'ять жител, кілька господарчих ям та три ґрунтових поховання зрубного часу. Житла були розташовані на невеликій відстані одне від одного ланцюжком паралельно берегу. Господарчі ями та поховання знаходилися між житлами. На поселенні пізньосабатинівського часу Чикалівка, яке мало розміри 350×100 м, виявлені золисті плями від більш як 20 жител. Вони були розміщені двома рядами вздовж довгої осі поселення, ширина «вулиці» між ними становила 12-20 м (Рис. 14: 1). Значно менше за розмірами поселення Лобойківка 1 займало площу 1200 м², на ньому досліджено єдине житло, розташоване довгою віссю паралельно до берега [Ромашко, 2007а, с. 211, рис. 2]. Під час розкопок поселення Мошни встановлено, що культурні залишки поширювалися нерівномірно у вигляді окремих скупчень та плям. Основна найбільш насичена знахідками площа пролягла з заходу на схід у вигляді смуги 43×12 м. Тут було виявлено 30 господарчих ям круглої або овальної в плані форми діаметром 0.9-1.3 м, а також сім відкритих вогнищ діаметром від 1.4 до 2.2-2.5 м. В одній з ям виявлено дитяче поховання (розкоп 3, яма № 1) [Ильинская, 1958/16, с. 9].

На Суботівському городищі поселення фіналу пізньої бронзи займало ділянку 125×100 м. На ній було виявлено 10 жител-землянок та декілька господарчих ям білогрудівсько-білозерського часу. Землянки розташовувалися трьома майже паралельними рядами з заходу на схід, відстань між ними становила 15 та 25 м (Рис. 15: 1). У той сам час, майже повна відсутність побутових об'єктів доби пізньої бронзи на Суботівському замчищі (3 км від городища) може свідчити про тимчасовий або сезонний характер його заселення, ймовірно мешканцями Суботівського городища – свого роду форпост на річці Тясмин [Куштан, 2010, с. 61]. Поселення білогрудівсько-білозерського часу Велика Андрусівка (уроч. Інбек) мало розміри 200×150 м. На ньому виявлено 10 жител, вісім з яких розташовувалися у ряд паралельно до краю болота на відстані 2-3 м одне від одного, довгою віссю паралельно берегу, а ще два інші знаходилися осторонь; з напільної сторони на поселенні виявлено п'ять зольників (Рис. 14: 2). На поселенні фінальної бронзи Вовківка, яке займало площу понад 4 га, виявлено п'ять жител, більше 10 господарчих ям та 34 інші побутові об'єкти. Житла розташовувалися двома рядами паралельно до струмка довгою віссю паралельно до берега (Рис. 15: 2), а з напільної сторони територія поселення була оточена ровом (розкопки 1991 р.).

На поселенні Огринь-Підкова в оголенні розмитого берега виявлені залишки кам'яних фундаментів кількох жител. На відстані 30 м від них уверх по схилу було досліджено житло-напівземлянку, розташоване перпендикулярно до берега. Виявлені під час розвідок на поселенні Товста чотири плями із скупченням знахідок на ріллі, які напевне являли собою залишки жител, розташовувались у ряд, паралельно до берега мису.

2.4. Конструкція жител

Єдине житло КБК, досліджене на поселенні Перещепине (38-й кут каналу). Це, імовірно, спричинене невеликою кількістю розкопаних поселень цього часу у регіоні, а також рухливим способом життя носіїв КБК. Воно являло собою напівземлянку прямокутної форми розміром 6.6×3.4 м, заглиблену в материк на 0.7 м [Телегин, Беляев, Беляева, 1971/27, с. 17-19, рис. 115г]. Найвірогідніше, це житло мало шатрову або стропильно-шатрову конструкцію даху, який спирався на стінки котловану [Ромашко, 2001а, с. 133, рис. 1].

Кількість досліджених жител зростає з початку зрубно-сабатинівського часу. Так, у ранньозрубному горизонті поселення Йосипівка їх виявлено п'ять [Беляев, 1980/№ 590, с. 61-63]. Всі житла Йосипівського поселення являють собою однокамерні землянки, які мали невисокі глинобитні стіни. На дні стовпових ямок не виявлено, біля торцевих стінок, як правило, знаходилися відкриті вогнища. Житло № 1 мало прямокутну в плані форму розміром 7.5×5.5 м, заглиблене у материк на 0.2-0.3 м. Воно орієнтоване довгою віссю по лінії Сх-Зх, перпендикулярно до берега, з боку якого, напевне, знаходився вхід. По обидва боки від входу, за межами котловану, знаходилося по ямі округлої форми діаметром 0.6 м, глибиною 0.4 м (Рис. 16) [Беляев, 1977, с. 42]. Очевидно, ці ями були призначені для стовпів, на які спирався дах стропильно-шатрової будови.

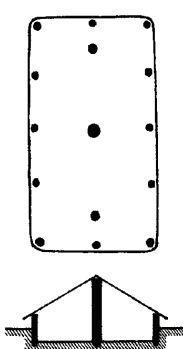
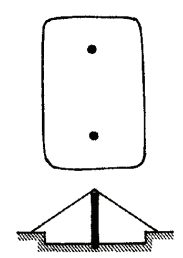
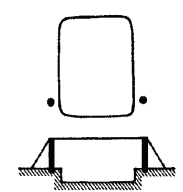
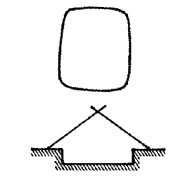

		Поселення (житла)
Білогрудівсько-Білозерський час	Білозерський	
	БМЗК-П	
Зрубно-Сабатинівський час	БМЗК-І	
	КБК-П	
Багатовапсько-ранньозрубний час	КБК-І	

Рис. 7. Еволюція традицій житлобудування

Найбільше жител (5) з поселень зрубно-сабатинівського часу було досліджено у Чикалівці. Всі вони видовжено-прямокутної форми, орієнтовані довгою віссю по лінії північний захід – південний схід, розміри від 6.5×5.5 до 12×6.5 м [Шарафутдінова, 1964, с. 154-157]. Житла №№ 1-4 слабо заглиблені у материк, по довгій осі останнього зафіксовано дві ями, ймовірно, від опорних стовпів (Рис. 17: 1). За знайденими фрагментами печини можна припустити, що стіни були зроблені із жердин, обмазаних глиною. Конструктивна особливість житла № 5 – використання при спорудженні, крім дерева та глини, дрібного каміння (Рис. 17: 2). Поява стовпових ямок у центральній частині по вісі котлованів жител Чикалівського поселення свідчить про традицію спорудження більш досконалого дво- та чотирихилого даху на несучих опорних стовпах [Ромашко, 2001а, с. 140, рис. 4]. На долівках жител збереглися сліди одного або кількох відкритих вогнищ, а у житлі № 3 виявлено скупчення печини, яке можливо залишилося від череня печі (?), складеної з глиняних вальків. У житлі № 1 знайдено викладений з каменя вівтар, на якому виявлені глиняні кўльки-«хлібці». Невеликі господарчі ями досліджені у житлах №№ 2 та 3, а у житлі № 5 – вкопаний у долівку горщик-піфос.

Єдине житло з поселення Лобойківка 1 являло собою велику напівземлянку неправильно-прямокутної у плані форми з заокругленими кутами, розміром 15.6×12.8 м. Дно котловану коритоподібної форми, глибина 0.8-1.4 м від сучасної поверхні. На долівці виявлені чотири ями господарського призначення (дві з них призначалися під вкопані горщики) та два відкриті вогнища [Ромашко, 2007а, с. 211-212, рис. 3].

На поселенні Мошни цього самого часу заглиблених жител не було виявлено, але наявність відкритих вогнищ, велика кількість ям та розвалів горщиків може свідчити про можливе існування тут наземних споруд [Ильинская, 1960, с. 49].

Значно більше жител досліджено на поселеннях фіналу пізньої бронзи – білогрудівсько-білозерського часу. Так, на Суботівському городищі виявлено 10 великих глибоких жител-землянок. Частина з них (№№ 1, 3, 5, 6), як вважається, загинула внаслідок пожежі, а решта була покинута мешканцями [Граков, Тереножкин, 1958, с. 167-169; Тереножкин, 1961, с. 34-37]. Суботівські житла мали вигляд котлованів прямокутної або квадратної форми розміром від 9×5.5 до 10×10 м, глибина 0.7-3 м (Рис. 18: 1, 2). На дні більшості жител виявлено велику кількість безсистемно розташованих господарчих та стовпових ямок. Посередині долівки розташовувалося до трьох відкритих вогнищ, коло яких, як правило, знаходилася яма для згрібання попелу. Під стінкою житла № 1 виявлено кругле ретельно заглажене глинобитне підвищення діаметром 1 м (вівтар?), по боках від нього стояв кухонний та столовий посуд.

На поселенні білогрудівсько-білозерського часу Велика Андрусівка (уроч. Інбек) досліджено 10 жител. Всі житла загинули від пожежі. Вони мали прямокутну в плані форму, були орієнтовані по лінії ПнЗх-ПдСх (паралельно берегу) за винятком одного (№ 9), орієнтованого з ПдЗх-ПнСх. Житла №№ 4 та 4а були розташовані впритул одне до одного [Покровська, Петровська, 1961, с. 132-135]. Котловани мали різні розміри від 5×6 м до 10×12 м, глибину від 0.3 до 1 м. Краще інших збереглися житла №№ 7 та 8. Стінки їх котлованів були облицьовані обвугленими

дерев'яними колодами діаметром 20 см і дошками (Рис. 19: 1). На дні виявлені невеликі заглиблення та ями, частина з яких могла бути стовповими. Долівка місцями підмазана глиною. На долівці житла № 8 виявлено округлий завал згладжених з обох боків фрагментів необпаленої глини діаметром 1.2 м (можливо, залишки піфоса для зберігання продуктів). У деяких житлах, а також за їх межами, виявлено округлі ями господарського призначення діаметром від 0.5 до 1.5 м, іноді з підбоєм.

На поселенні фіналу пізньої бронзи Вовківка виявлено п'ять жител-напівземлянок. Вони мали прямокутну або трапецієвидну у плані форму, розміром від 10×5 м до 12×7 м, вихід розташований з південного торцевого кутка в бік струмка. На рівні долівки виявлено залишки відкритого вогнища. По довгій вісі котловану розташовані дві великі стовпові ями, а також маленькі – вздовж стінок. Кілька стовпових ямок, напевне, слугували для перегоронок. При дослідженні усіх жител виявлені рештки обгорілого дерева від стовпів і каркасу та перепалена глина від обмазки. Велика кількість стовпових ямок по периметру та всередині котловану свідчить про появу багатокамерних жител з відокремленими легкими перегородками господарчою та житловою частинами. При зачистці дна житла № 2 біля входу було простежено, що котлован житла спочатку у довжину був менший на 1-1.2 м, а потім його розширили

(Рис. 19: 2). На рівні долівки по центру знаходилися одне або два заглиблених у долівку відкритих вогнища, ще одне – біля одного з кутків житлової частини поруч з материковим подіумом-лежанкою. У долівках господарчих частин жител виявлені ями для зберігання припасів.

З верхнім – білогрудівсько-білозерським – горизонтом поселення Йосипівка пов'язане житло № 2. Воно було виявлене у північно-західній частині поселення на глибині 1.2 м. Контури визначені приблизно за обрисами зольного заповнення та скупченням кераміки. Ймовірно, воно мало округлу форму діаметром 4.5 м. У східній половині житла простежено три відкриті вогнища, розташовані в одну лінію на відстані 0.7-1 м одне від одного. Житло, напевно, являло собою наземну споруду або трохи заглиблену у материк (Рис. 16) [Беляєв, 1977, с. 44-45].

На поселенні Огринь-Підкова в обриві берега виявлені залишки культурного шару та кам'яні фундаменти кількох жител. Одне з них частково розкопане. Його південний та північний кути були складені з вертикально поставлених кам'яних брил неправильної форми. Ширина житла дорівнювала 5 м, довжина не встановлена [Мізін, 1970, с. 214-216, рис. 1]. Вважається, що кам'яне житлобудування належить до південної (степоної) традиції, притаманної спочатку сабатинівській, а згодом і білозерській культурам. На тому самому поселенні, на відстані 30 м на схід, досліджено ще одне житло напівземлянкового типу. Воно також частково зруйноване розмивом берега. У частині, що збереглася, споруда мала прямокутну форму розміром 8×2.1 м, заглиблена у материковий пісок на 0.7 м. На дні частково збереглася викопана з рівня долівки яма для вогнища розміром 1×0.8 м і глибиною 0.15 м [Ромашко, 1985, с. 91, рис. 1: 1, 2].

Одне житло-напівземлянку досліджено на поселенні Бузівка. Воно прямокутної у плані форми, розміром 7.5×4.2 м, орієнтоване довгою віссю по лінії ПнПнСх-ПдПдЗх, дно заглиблене у материк на 0.1 м. Вздовж північно-західної та північно-східної стінок знаходилися чотири стовпові ямки, у заповненні яких виявлені вуглинки та фрагменти перепаленого дерева; діаметр ямок 0.2 м, глибина 0.25 м. На рівні долівки житла виявлено рештки згорілого перекриття. Ближче до північно-східної торцевої стінки розташовувалося відкрите вогнище, розміром 1.2×0.75 м. Під поздовжньою, південно-східною, стінкою виявлено скупчення перепаленої глиняної обмазки з відбитками жердин [Ромашко, 1982, с. 54-59; 1995, с. 20-23, рис. 9-12].

На поселенні Товста під час розвідки були виявлені скупчення фрагментів кераміки та перепаленої обмазки, які, напевне, являли собою залишки каркасно-глинобитних конструкцій [Смоляр, Білецька, Нерода, 1989/45, с. 10, рис. 31]. З розкопаного до революції поселення цього ж часу Юр'єва гора біля Сміли ми маємо лише свідчення про виявлені залишки вогнищ, «*сліди якихось печей та ям, завалених камінням*» [Бобринский, 1887, с. 122-129].

Для деяких поселень білогрудівсько-білозерського часу півдня Лісостепоного Подніпров'я характерними є зольники – курганоподібні споруди, насипи яких складаються із землі зі значною часткою попелястого ґрунту, а також культурних решток у вигляді фрагментів кераміки, уламків знарядь праці та кісток тварин. Зокрема, вони виявлені на поселенні Велика Андрусівка (уроч. Інбек). Ці зольники (5) були розташовані ланцюжком вздовж східного краю поселення і представляли собою розвіяні культурні залишки у вигляді округлих плям діаметром до 10 м. Траншеєю досліджено крайній південно-східний зольник: зольний шар товщиною до 0.4 м перекривав лійчастоподібну западину діаметром близько 10 м, глибиною 1 м, заповнену прошарками сірого піску, попелу та поодинокими фрагментами кераміки й каміння [Покровська, Петровська, 1961, с. 132].

Призначення зольників залишається дискусійним. Відкривач перших пам'яток цього типу П.П. Курінний вважав їх поховальними курганами [Курінний, 1926]. Згодом О.І. Тереножкін розглядав їх, як залишки стародавніх жител [Тереножкін, 1951], а С.С. Березанська – як культові святилища [Березанская, 1953, с. 6-7; 1970]. Про ритуальний характер цих споруд свідчить наявність у їхньому заповненні культових предметів: вотивної глиняної пластики («хлібців», «кульок», зооморфних фігурок), кам'яних «яець».

Цікавою є гіпотеза Я.П. Гершковича, який інтерпретує зольники як ритуально поховані житла (переважно наземні) після закінчення їх функціонування – подібно до ритуального спалення жител племенами трипільської культури [Гершкович, 2003б]. Дійсно, під насипами більшості досліджених зольників виявлені залишки наземних або напівземлянкових жител. У процесі функціонування подвір'я відбувалося формування майбутнього «ядра» зольника – накопичення на рівні давнього горизонту побутових решток (фрагментів кераміки, кісток, органіки). Після покидання житла мешканцями здійснювалося його «поховання» (спорудження насипу), якому передували культові дії: спалення або руйнування житла, розбивання посуду, захоронення людей або туш жертвних тварин, залишення вотивних предметів [Гершкович, 2004, с. 107-110, рис. 2; 2009, с. 328]. Таке ставлення до жител пояснюється їх сакралізацією в очах стародавніх людей і, як наслідок, необхідністю проведення комплексу обрядів при їх полищенні. Адже вони були для мешканців не просто місцем проживання, але й водночас, місцем відправлення домашніх культів та жертвопринесень, які здійснювалися на вогнищах та спеціальних вівтарях [Кузьміна, 1994, с. 98]. З обрядом полищення житла, зокрема, можна пов'язати і знайдені у них перевернуті робочою поверхнею вниз кам'яні зернотерки та поставлений догори дном посуд (Чикалівка, Суботівське городище, Вовківка). Ритуальне перевертання предметів при залишенні жител перегукується з відповідною слов'янською традицією, пов'язаною з поховальним обрядом [Толстой, 1990, с. 126].

Для спорудження зольника використовувалася земля з культурного шару навколо житла [Гершкович, 2004, рис. 2]. Можливо, з огляду на таке тлумачення зольників, ними були і об'єкти, досліджені на поселенні пізньосабатинівського

часу Чикалівка. Тільки таким чином можна пояснити випадки зворотної стратиграфії у заповненні жител № 1 та № 2 – знахідку більш давньої кераміки КБК над власне пізньобронзовою [Куштан, 2006, с. 270].

Вважається, що звичай спорудження зольників був започаткований племенами КШК і згодом набув поширення у більшості археологічних культур від середньої бронзи до раннього залізного віку від Прикарпаття до Наддніпрянщини [Гершкович, 2004, с. 110].

Нерідко при дослідженні поселень доби пізньої бронзи фіксуються побутові культові об'єкти – жертovníки. Як правило вони мають вигляд вимосток з глини (Суботівське городище, житло № 1) чи каменя (Чикалівка, житло № 2), розташованих як у межах житла, так поза ним (тип I) [Ромашко, 2006, с. 8-9]. Для таких жертovníків характерною є наявність зооморфної пластики, глиняних «хлібців», кам'яних «яєць», які використовувалися для ритуальних жертвопринесень. Інший тип жертovníків мав вигляд неглибоких ям або котлованів (тип IV) [Ромашко, 2006, с. 10]. Крім вотивних предметів для цього типу культових об'єктів також характерна наявність жертвопринесень, для яких використовували частини та цілі туші тварин, іноді навіть людей, а також предмети, пов'язані з металообробкою (бронзові знаряддя та ливарні форми) [Мимоход, 2001, с. 95-97]. На відміну від подібних місць багаторазового відправлення ритуалів, зафіксовано і т.зв. закладні жертвопринесення тварин. При розкопках поселення Чикалівка зовні біля західної стінки житла № 1 виявлено цілий кістяк корови, а на долівці житла № 3 лежав розрубаний на дві частини кістяк козеняти; за межами цього житла, біля північно-східного його кутка, було знайдено скелет коня без ніг [Шарафутдінова, 1964, с. 154-155]. Такого роду жертвопринесення могли бути пов'язані з ритуалом полишення оселі. Закладними жертвами могло супроводжуватися і будівництво нового житла, у таких випадках підношення закопували у ритуальнозначимих місцях: під опорними стовпами, порогом, по кутках [Кузьміна, 1994, с. 97].

До людських жертвопринесень можна віднести знахідку неповного дитячого скелета в ямі № 1 (розкоп 3) поселення Мошни [Ильинская, 1958/16, с. 9]. На поселенні Вовківка скупчення людських кісток кількох осіб у неанатомічному порядку знайдено на дні ритуального комплексу, утвореного трьома великими ямами (№№ 2-4) (розкопки Т.Л. та О.В. Бітковських 1991 року). Іноді окремі людські кістки виявлені у побутових об'єктах – господарчих ямах та котлованах жител (Йосипівка, Суботівське городище). Знахідки депонованих людських останків на території поселень фіналу бронзи – початку раннього залізного віку вчені пояснюють як особливо значимі і цінні жертвопринесення [Kaşuba, 2008, p. 111-112]. Однак, людські кістки на поселеннях могли стосуватися і стародавніх ритуалів, пов'язаних з культом предків. Не можна також виключати існування у населення цього періоду ритуального або побутового канібалізму.

2.5. Стратиграфія та комплекси знахідок

2.5.1. Стратиграфія. Матеріали пізньої бронзи у культурному шарі поселень залягали у нижній частині чорнозему або гумусованого супіску. На поселеннях Мошни, Піонерське, Дерев'я, Лихачівка простежено два горизонти: початку (КБК) та розвиненого етапу доби пізньої бронзи. Під час розкопок поселень Гупалівка та Йосипівка виявлено матеріали двох горизонтів доби пізньої бронзи: багатоваликово-ранньозрубного та білогрудівсько-білозерського часів. На поселеннях канівської групи середньодніпровської культури (Княжа Гора, Пекарі, Ісківщина та ін.) виявлені матеріали КБК, які стратиграфічно не виокремлювалися [Бондарь, 1974, с. 160]. На Дерев'янському поселенні матеріалам КБК та фіналу пізньої бронзи передували знахідки середньостогівської культури доби енеоліту та катакомбної культури середньої бронзи, а на поселеннях в районі Адамівки та Дніпропетровська (Сад ім. Т.Г. Шевченка) матеріали КБК підстеляла кераміка давньоюмної АК [Даниленко, 1956/1а, с. 20; Березанская, 1960, с. 31]. Також кераміка пізньокатакомбної культури виявлена на поселенні КБК Велика Андрусівка-Чаплин. На більшості поселень, де виявлено кераміку КБК разом з пізньокатакомбною, матеріали стратиграфічно не розділялися, що могло свідчити про їхню хронологічну близькість і, можливо, наступність [Ковалёва, 1987/№ 653, с. 199].

На Суботівському городищі матеріали КБК перевідкладені і залягають разом з матеріалами білогрудівсько-чорноліської культури – їх розмежування гіпотетичне [Гершкович, 2007, с. 59]. Така сама ситуація простежена під час розкопок замчища Б. Хмельницького у Суботіві [Куштан, 2010, с. 58]. Деякі розмиті поселення з Черкаського Подніпров'я, по аналогії з матеріалами із розкопаних поселень, також могли бути багатощаровими. На Липівському 1 та Червонохиженцях 2 присутні матеріали КБК та зрубно-сабатинівського часу, а на Чапаєвці 8 – КБК та білогрудівсько-білозерського часу. На низці пам'яток зафіксовані випадки горизонтальної стратиграфії, коли різночасові матеріали зосереджувалися на різних ділянках поселення і практично не змішувалися (Суботівське городище, Мошни, Дерев'я). Пряма вертикальна стратиграфія зафіксована на Йосипівці, де житло № 2 білогрудівсько-білозерського часу частково перекривало ранньозрубне житло № 1 (Рис. 16) [Беляєв, 1977, рис. 2].

За матеріалами розкопок Суботівського городища встановлено, що горизонт білогрудівсько-білозерського часу фіналу пізньої бронзи перекривався нашаруваннями другого ступеню чорноліської АК раннього залізного віку [Тереножкін, 1961, с. 182; Гершкович, 2007, с. 59]. Так само на Чорноліському городищі пізньобронзовий горизонт передував передскіфському.

Таким чином, стратиграфічні спостереження на поселеннях регіону дозволяють розмістити матеріали пізньої бронзи після ямно-катакомбних та середньодніпровських і перед пізньочорноліськими та ранньоскіфськими. Крім того встановлюється порядок чергування горизонтів власне пізньої бронзи, а саме – раннє стратиграфічне положення бабинських матеріалів (КБК) і пізнє білогородівсько-чорноліського часу.

2.5.2. Багатоваликівно-ранньозрубний час. Характерною ознакою поселень цього періоду є кераміка, прикрашена багатоваликівним орнаментом, звідки і походить назва культури. Для пам'яток «класичної» КБК (тип Бабіне) типовими є горщики вертикальних пропорцій з тричасним чи біконічним профілем із перегином посередині або

на рівні верхньої третини (Рис. 20: 5; 21: 5). Кераміка виготовлена з глини зі значною домішкою дрібнозернистого піску. Колір черепка зовні переважно жовтого, червоного або цегляного кольору, а зсередини – чорного, що можна пояснити випалом перевернутих догори дном горщиків на відкритому вогнищі. Поверхня заправована і досить часто має сліди обробки керамічним лощиком у вигляді тонких розкосів-подряпин. На багатьох поселеннях знайдені такі лошила овальної чи округлої форми, виготовлені з фрагментів стінок горщиків.

Орнамент на горщиках переважно стандартний, а його розміщення практично завжди строго зональне. Так, одним чи декількома наліпними валиками прикрашали шийку горщика, а тулуб найчастіше цілком заповнювався валиками, що розміщувалися горизонтальними рядами або утворювали більш складні лінійні композиції – «паркет», «ялинку», тощо (Рис. 21: 11-13; 23: 2, 3; 27: 7; 28: 7-10). Валики, трикутні у перетині, могли бути і гладенькими, і розчленованими вертикальними вдавленнями нігтя. Такими само вдавленнями часто прикрашався край вінчика (Рис. 20: 4; 21: 2; 22: 2, 3, 14; 24: 1, 11, 12; 25: 5, 18, 26; 28: 4). Плечики горщиків залишалися неорнаментованими чи прикрашалися заглибленим орнаментом із тонких прокреслених ліній, рідше – відбитків перекрученого шнура, який іноді доповнювався дрібними наколами, відбитками нігтя або порожнистої трубочки. Заглиблений орнамент утворював переважно регулярні композиції у вигляді заштрихованих трикутників вершинами догори, «паркету» чи «ялинки» (Рис. 8: 1-3; 20: 1, 4, 10; 24: 1-3, 10, 12; 25: 1, 11, 22, 26; 26: 1; 28: 1, 5, 6). Традиція виготовлення такої кераміки генетично пов'язана з лісостеповими культурами катакомбної КС, які стали осно-

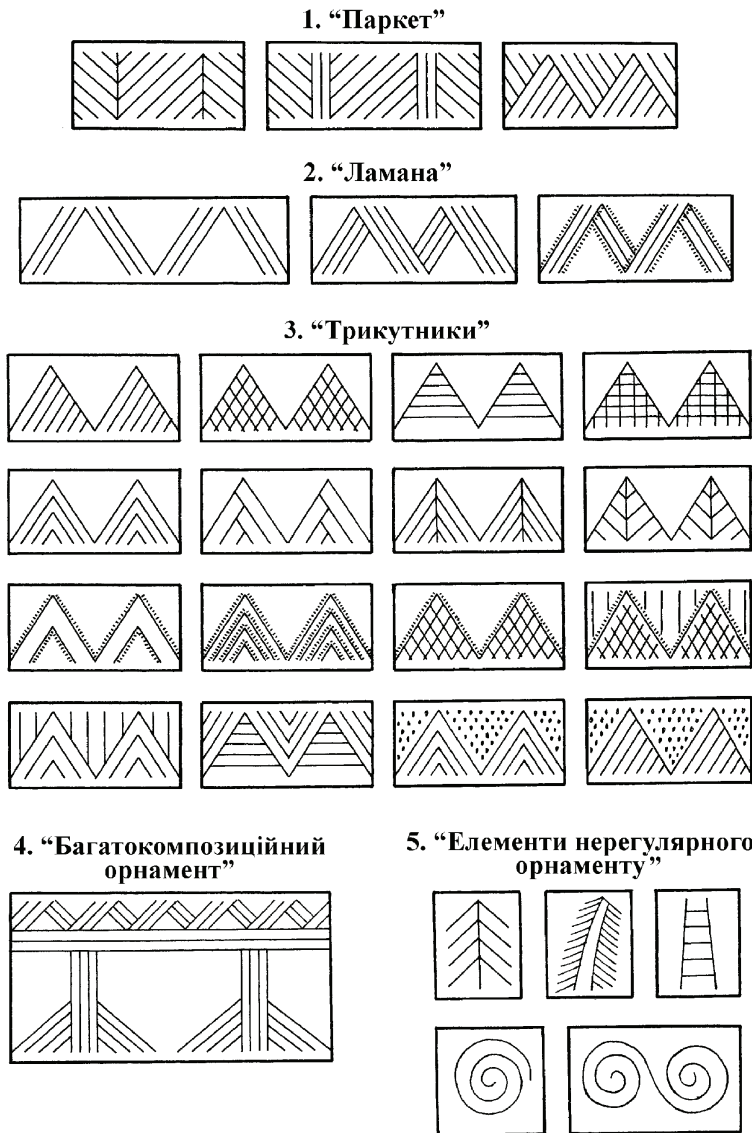

Рис. 8. Орнаментация кераміки КБК (заглиблений орнамент)

вою для формування КБК: середньодонською (харківсько-воронезькою), мانیчською (передкавказькою) та бахмутською [Братченко, 1976, с. 118].

Зональне розташування багатоваликівного орнаменту свідчить про те, що валики наносилися саме на ті частини посудини, за які бралися руками, і валиковий рельєф, таким чином, ошершавлював поверхню і запобігав ковзанню. Крім того, наліпні валики слугували додатковим ребром жорсткості, що надавало посуду міцності, а це свідчить про те, що багатоваликівний орнамент був не просто модою або декором, а й технологічним прийомом, який мав, у першу чергу, функціональне призначення⁹. Заглиблений же орнамент ніс декоративно-магічне навантаження – виконував функцію оберегу, тобто мав захистити саму посудину, а головне, її вміст від порчі [Куштан, 2004а, с. 109-110]. Доволі рідко на керамічному посуді з поселень КБК зустрічається нерегулярний або ж знаковий орнамент (Рис. 8: 5), як, наприклад, на горщику з Залізок (Рис. 9) [Куштан, 2007а].

⁹ По аналогії зі звичайним валиковим орнаментом [див.: Гершкович, 1998а, с. 68-69; Gerškovič, 1999, s. 51].

«Бабинська» кераміка трапляється на поселеннях канівської групи пізнього етапу середньодніпровської культури – так званого типу Ісківщина [Березанская, 1982, с. 28]. Фрагменти кераміки пізньосередньодніпровської і багатоваликової культур на цих пам'ятках не розділялися стратиграфічно (Рис. 20: 3, 6, 8). На одних поселеннях відсоток кераміки з багатоваликовою орнаментациєю незначний – це Канів IV (Велике скіфське городище), Ісківщина, Пекарі П-III, Трахтемирів (уроч. Шпильки), Зарубинці I (уроч. Батурова Гора), Канів I (уроч. Гора Московка). На інших вона переважає – Зарубинці III (уроч. Городок), Канів V (уроч. Бабенківська Левада), Селище IV (уроч. Бабина Гора) [Бондарь, 1974, с. 160]. Південніше по Дніпру, на поселеннях Велика Андрусівка-Чаплин та Дерейвка, разом з керамікою КБК знайдено кераміку пізньокатакомбного типу (Рис. 20: 10, 11).

На пам'ятках Черкаського Подніпров'я виявлена багатоваликова кераміка, яка досить помітно відрізняється від «класичної» бабинської [Куштан, 2005а, с. 68-69, рис. 3]. Для неї характерні форми посуду, наближені до слабопрофільованих банок, а також до тюльпаноподібних та дзвоноподібних горщиків (Рис. 22: 11; 25: 14; 27: 4, 9-11). Ця кераміка досить товстостінна, характерною ознакою її є потовщені, іноді гранчасті зсередини вінчики (Рис. 21: 14; 22: 4, 22; 24: 14; 25: 7; 26: 12, 21). У керамічному тісті замість піску присутня груба домішка товченого кварцу і польового шпату. Поверхня добре заправована, іноді вкрита розкосами. Банки конічної форми, як правило, неорнаментовані (Рис. 22: 12; 23: 9; 26: 20; 28: 14). Поверхню горщиків вкривав орнамент з наліпних валиків: на шийці 1-3 горизонтальних валики, а інша частина заповнена рядами вертикальних чи косих валиків, що іноді утворювали більш складні лінійні композиції (Рис. 22: 11; 23: 5; 24: 6; 25: 14; 26: 7; 27: 4, 9, 10; 28: 13, 18). Валики найчастіше сплюснені, сформовані з рідкої глини. На відміну від кераміки КБК «класичного» типу, поверхня валиків практично ніколи не прикрашалася відбитками нігтя і був відсутній пояс із заглибленим орнаментом на плечиках. Досить рідко верхню частину горщиків (шийку) вкривав орнамент з горизонтальних канелюрів, різних за формою наколів, відбитків прямого штампа або перекрученого шнура, а також жолобчастий орнамент у вигляді широких горизонтальних ліній (Рис. 21: 14, 15; 22: 10, 11; 23: 16; 24: 15; 26: 10, 21; 27: 5). На деяких горщиках з розтрубоподібним профілем орнамент також наносився зсередини вінчика (Рис. 21: 10; 23: 10, 16; 24: 7, 15; 25: 20; 26: 10, 11, 13, 22; 27: 2, 3). Горизонтальні канелюри та наліпні валики на цій частині горщика могли виконувати функцію упору для покриття [Санжаров, 2010, с. 260].

На більшості поселень кераміка 2-го типу знайдена разом з «бабинською», а оскільки зазначені матеріали здебільшого є підйомними (крім Мошен), не можна точно встановити, чи залягали вони в одному, чи в різних горизонтах. Проте, гіпотетично, 1-й тип, більш ранній, є «класичним» для КБК, а 2-й може бути постбабинським (або пізньо КБК) – одночасний передсабатинівським пам'яткам Степової Наддніпряни (тип Вовниги) [Шарафутдинова І., 1982а, с. 105]. Вперше специфіку цієї кераміки відзначив І.В. Палагута [1996, с. 63-64]. Він, зокрема, розмежував кераміку КБК та постКБК за технологією виготовлення [Палагута, 2001, с. 253-257]. Також до цього типу зверталися М.В. Роздобудько [2001, с. 89] та С.Д. Лисенко у співпраці з автором [Лисенко С.Д., Куштан, 1997, с. 109; Куштан, 2005а, с. 68]. М.В. Роздобудько, маючи на увазі матеріали розвідок з поселень на березі Канівського водо-

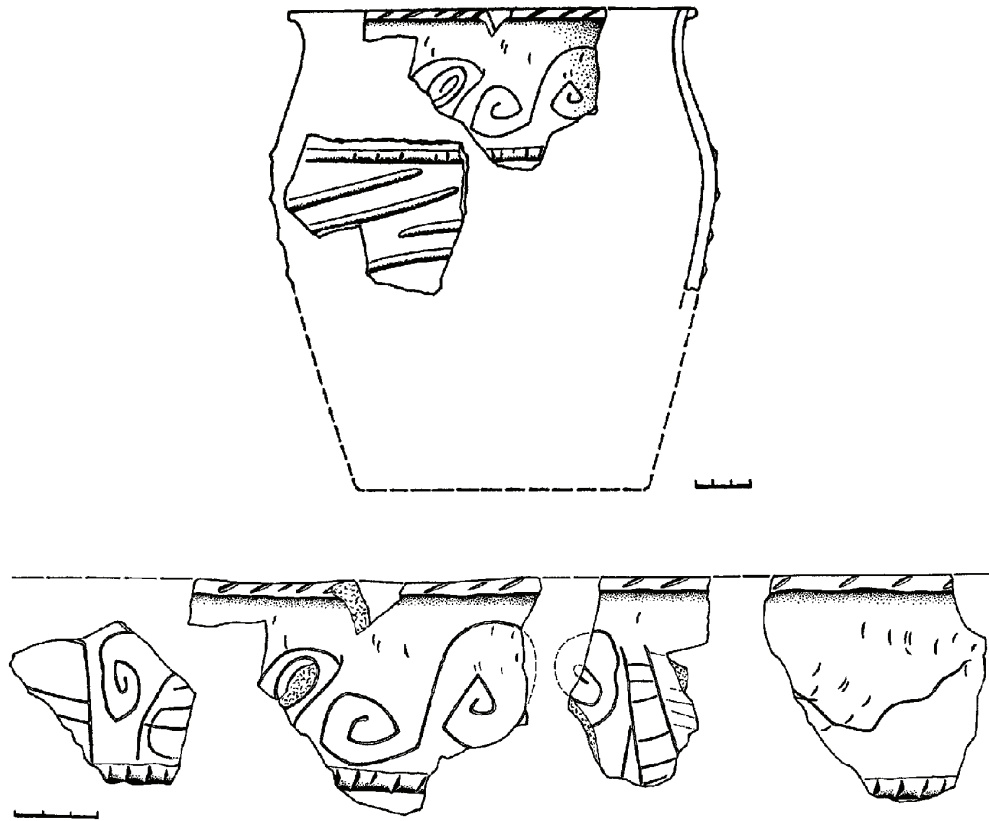

Рис. 9. Горщик КБК з нерегулярно-знаковим орнаментом. Поселення Залізки

сховища (Сосновий Бір, Церква, Гать, Затока, Горіле, Підпоринці, Біле озеро, Дубки), пов'язав її з КБК і пояснював технологічні особливості з можливим використанням поворотного кола для її виготовлення. Ми з С.Д. Лисенком пояснюємо ці зміни у керамічному комплексі з іншокультурними впливами. С.Д. Лисенком запропонована для цієї групи кераміки назва «протомалополовецька» на основі її подібності до кераміки малополовецького типу, яка відноситься до розвинутого етапу пізньої бронзи. Окрім Київського та Черкаського Подніпров'я кераміка вказаного типу виявлена на деяких поселеннях Лівобережжя: Безпальче 1 та 2 на р. Сулій [Лисенко С.Д., Куштан, Панковський, 2010], Іванове Селище I-V у нижній течії р. Хорол [Шерстюк, 2010, с. 470, рис. 1].

Найвірогідніше, зміни у керамічному комплексі пізнього етапу КБК слід пов'язувати, з одного боку із тшинецько-комарівським впливом, а з іншого – з покровсько-абашевським. Тюльпаноподібна форма, гранчастий вінчик, домішка жорстви у тісті, а також орнамент у вигляді жолобчастих ліній, «зигзагу» з відбитків плоского штампа у поєднанні з дрібними наколами мають аналогії на поселенні комарівської культури Магала I у Прикарпатті [Смирнова, 1972, с. 28, рис. 13, 14]. Під впливом ПМЗК з'являються прямостінні банки місцевого виробництва, а також орнамент з відбитків перекрученого шнура. Такі ж риси кераміки як дзвоноподібні форми, лійчасте горло, орнамент з широких прокреслених ліній у поєднанні з дрібними наколами та ямками, відбитки прямого штампа, горизонтальні канелюри, а також звичай прикрашати вінчики зсередини подібні до традицій виготовлення кераміки фінальнокатакомбних (багатовалякових) поселень басейну Сіверського Дінця [Санжаров, 2010, с. 257-260, рис. 190, 191], доновольської абашевської та іванобугорської культур [Ставицький, 2005, с. 76-100; рис. 35-39] а також синташтинської культури та потапівського культурного типу Волго-Уралля [Ткачєв, Хаванський, 2006, рис. 26: 16; 27: 9, 15; 29: 4; 30: 12; 37: 11, 13; 39: 11, 12].

Інші керамічні вироби КБК представлені крупними дископодібними прясельцями (Рис. 24: 8, 17) та згаданими вище ложилами (або скребачками) з фрагментів стінок горщиків (Рис. 22: 18; 25: 12, 13, 23, 24; 26: 6, 18). До речі, останні часто зустрічаються на фінальнокатакомбних (багатовалякових) поселеннях Подінців'я і атрибутовуються як знаряддя для обробки кістки, кераміки, шкіри та абразивної заточки металевих виробів [Санжаров, 2010, с. 293-294, рис. 200].

Кістяні знаряддя репрезентовані прясельцями з епіфізу (Рис. 25: 4), проколками та обробленими астрагалами (Рис. 25: 3). На деяких поселеннях КБК знайдені кістяні пряжки: круглі з великим центральним отвором (Бабина Гора) та овальні з великим центральним та маленьким бічним отворами (Мацківці). З поселення Йосипівка походить заготовка овальної кістяної пряжки (Рис. 29: 12) та невеликий фрагмент людського черепа з нанесеним на його поверхні циркульним колом з крапкою по центру [Беляєв, 1980/№ 590, с. 92] – можливо, заготовка підвіски-амулету [напр.: Ануцин, 1895, с. 7, рис. 1]. З районом Трахтемирова пов'язують дореволюційну знахідку пари рогових дископодібних псаліїв з монолітними шипами, які найвірогідніше відносяться до КБК (Рис. 20: 14, 15) [Лесков, 1964, с. 301].

Знаряддя КБК з каменю представлені зернотерками, сферичними розтиральниками, товкачами, прив'язними сокирами-молотами, а також шліфованими просвердленими булавами та сокирами з кристалічних порід (Рис. 20: 12; 22: 23; 24: 18; 25: 15, 16; 27: 6; 28: 17, 19). З місцевого кременю виготовляли скребачки (Рис. 23: 18), а якісна довівна сировина йшла на виготовлення масивних дзьобоподібних серпів (Рис. 22: 24; 27: 12, 13; 28: 16) та вістер стріл листоподібної форми (Рис. 27: 14; 28: 15).

Слідів місцевого металообробного виробництва цього часу на території регіону не виявлено. Переважна частина металевих знахідок КБК тут представлена виробами північнокавказького, південноуральського та волго-уральського осередків металообробки. Втім, деякі дослідники не виключають, що місцеві племена КБК могли створити і власний осередок металообробки на основі довізної сировини та рудовиявів Донецького ГМЦ [Татаринів, 2003, с. 90; Литвиненко, 2005, с. 120-123]. Асортимент металевих виробів багатоваляково-ранньозрубного часу небагатий, але відзначається металоємкістю. Здебільшого вони виготовлені шляхом відливки з подальшим куванням. Це знаряддя праці та зброя: черешкові ножі без упора (Канів I, Княжа Гора), плоскі тесла (Бабина Гора, Лящівка-острів 1) (Рис. 23: 14). У супроводі з пізньобагатоваляковою керамікою були виявлені короткі, до 20 см, ножеподібні слабовигнуті серпи з відкутим гаком (Липівське 2 та 3, Чапаєвка 7, Самовиця 7, Червонохоженці 6) (Рис. 22: 13, 26; 23: 6; 24: 9, 19) та кельт з куютою втулкою (Самовиця-острів 3) (Рис. 23: 19).

Остеологічні матеріали з поселень кінця середньої – початку пізньої бронзи представлені в основному кістками великої рогатої худоби. За визначенням к.б.н. В.І. Свистуна, при розкопках Перещепинського поселення було виявлено кістки домашнього бика (3 особ.), коня (2 особ.), вівці-кози (2 особ.) та зубра (1 особ.).

2.5.3. Зрубно-сабатинівський час. Початком зрубно-сабатинівського часу датовано зрубний горизонт Йосипівського поселення. До цього висновку дійшов автор розкопок О.С. Беляєв, який відокремив його від горизонту КБК і датував сабатинівським часом [Беляєв, 1977, с. 42-44]. Сучасне бачення зрубної культури надає нам можливість розглядати на прикладі Йосипівки результат накладання на КБК прийшлого ранньозрубного компоненту – БМЗК-I, за В.В. Отрошенко [2001, с. 148-149]. Рання бережнівсько-маївська кераміка представлена фрагментами банок та ребристих горщиків, поверхня яких зовні та зсередини іноді вкрита розчосами гребінки. Горщики орнаментовані насічками по краю вінець, кількома рядами гладеньких або розчленованих наліпних валиків (Рис. 29: 5, 6, 8, 9). Подібна

кераміка виявлена на інших поселеннях цього часу: Чорноліське городище (1-е укріплення), Чапаєвка-УТОС 2 та Лящівка-острів 7 (Рис. 30: 2, 3, 7, 15; 31: 1-4). Також для кераміки ранньої БМЗК характерний орнамент з рядів насічок, рисок, виконаних відбитками шнура, прямим або зубчастим штампом у вигляді косих ліній, горизонтальної «ялинки», трикутників вершинами вгору, косої сітки та меандрів (Рис. 10: 1-9).

Про генетичний зв'язок бережнівсько-маївських племен з КБК свідчить наявність на ранніх пам'ятках посуду з багатоваликовим орнаментом. На матеріалах Черкаського Подніпров'я вдалося простежити кінцевий етап еволюції (точніше сказати, спрощення або деградації) кераміки КБК, яким можна вважати малополовецький тип [Лисенко С.Д., Куштан, 1997, с. 109-112; Лисенко С.Д., 2002б, с. 160-161]. Для кераміки малополовецького типу (КМТ) характерне смугасте рустування поверхні горщика рідкою глиною шляхом розмазування її пальцями, внаслідок чого утворювалися паралельні смуги, які дещо нагадують багатоваликовий орнамент (Рис. 30: 1, 12; 31: 7). Цей спосіб орнаменту набув поширення на розвинутому етапі пізньої бронзи, про що свідчить наявність малополовецької кераміки у комплексах як БМЗК, так і сабатинівської культури [Кривцова-Гракова, 1955, с. 128, рис. 29: 2-6]. Проте вже в цей час з'являється

кераміка, орнаментована одинарним наліпним валиком, розташованим під краєм вінчика; поверхня валика гладка або розчленована нігтьовими вдавленнями чи відбитками плаского штампа (Рис. 29: 9; 30: 18; 31: 6).

Тоді, як лівобережжя Дніпра перебувало у сфері впливу зрубної КС, правобережжя опинилося у південно-східній периферії тшинецько-комарівської КС. Це стосується насамперед поселень, розташованих по «поліському язичку» (Мошни, Гута-Михайлівська). Кераміка цих поселень подібна за орнаменту до пам'яток київського та сосницького варіантів ТКК, які займали територію Київського Подніпров'я на кордоні Північного Лісостепу та Південного Полісся [Березанская, 1972, рис. 43: III, IV]. Вона представлена в основному тюльпаноподібними горщиками та чашами. У керамічному тісті присутня домішка жорстви, поверхня вкрита шаром ангобу та старанно залощена. Колір поверхні коричневий, іноді з червонуватим відтінком. Орнамент вкривав верхню частину посуду – шийку та плечико. Значно переважають композиції з прокреслених ліній: горизонтальні паралельні, пасма вертикальних та косих, трикутники вершинами донизу, фестони (Рис. 10: 12-16; 33: 17, 34; 34: 2-5, 7, 9). Іноді прокреслений орнамент доповнювався дрібними наколами та відбитками гребінцевого штампа (Рис. 34: 1, 7).

Для поселень кінця зрубно-сабатинівського часу (БМЗК-II) характерне переважання валикового орнаменту на кераміці. Одиночний валик, гладенький або розчленований косими насічками, оперізував шийку горщика на невеликій відстані від вінчика (Рис. 30: 18; 31: 6, 9, 15; 32: 3; 33: 7, 26, 29; 36: 6). На Чикалівському поселенні частка «валикової» кераміки становить близько 50% [Куштан, 2006, с. 266]. Валиковий орнамент, як власне і багатоваликовий, мав не декоративне, а суто функціональне призначення – як додаткове ребро міцності і для зручності користування (запобігання ковзанню) [Гершкович, 1998а, с. 68-69; Gerškovič, 1999, s. 51]. Решта кераміки цього часу представлена прямостінними або джжоподібними банками (Рис. 31: 3; 33: 15; 36: 9).

Характерною рисою керамічних комплексів поселень пізнього етапу БМЗК є наявність «андроїдної» кераміки. Це посуд фєдорівської та черкаскульської культур – пишно орнаментовані келихи на ніжці. До них, напевне, відносяться фрагменти, виявлені на поселеннях Лящівка-острів 7 та Червонохиженці 2 (Рис. 30: 17; 33: 18). На поселенні Максимівка-Топило знайдено фрагмент чаші, прикрашеної заштрихованими навскісними трикутниками вершинами донизу (Рис. 10: 11; 31: 18) [Куштан, 2009, рис. 2: 1], – орнаментом, який притаманний традиціям сусанської культури Лісостепового Поволжя [Колєв, 2000, с. 245].

Порубіжне розташування регіону зумовило проникнення сюди південних елементів Ноуа та сабатинівської куль-

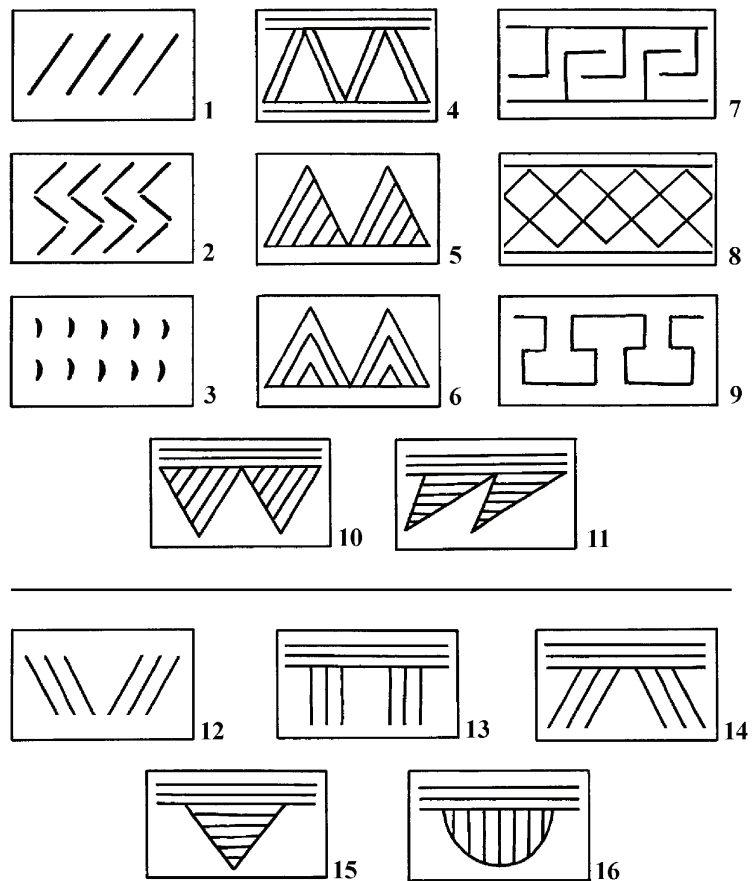

Рис. 10. Орнаментуація кераміки зрубної (1-11) та тшинецько-комарівської (12-16) спільностей

тур. Ноуаїчна кераміка представлена серед матеріалів поселення Чикалівка – це характерні дворучні келехи (Рис. 32: 19) та черпаки (Рис. 32: 20) з виступами на ручці. Столовий посуд з двома ручками (т.зв. канфароси) – характерна особливість керамічного комплексу культур доби бронзи Карпато-Балканського регіону [Sava, 2002, s. 237]. До кухонної кераміки культури Ноуа можна віднести горщики та банки, орнаментовані наколами під вінчиком (Рис. 32: 2, 14). Характерними для пам'яток сабатинівської культури є горщики-піфоси з багатоваликовим орнаментом (Рис. 32: 9), подібні до тих, що побутували у мікенській Греції [Черняков, 1984, с. 37-39, рис. 3], горщики, орнаментовані валиковим орнаментом, у тому числі з характерними Т-подібними композиціями (Рис. 32: 4; 33: 3), а також наліпами-упорами на плечиках (Рис. 33: 16; 34: 13) [Гершкович, 1997, с. 131-135].

Розпад зрубної, Сабатинівка-Ноуа-Косложень, тшинецько-комарівської та андронівської КС супроводжувався появою на їхньому місці великої кількості нових культурних утворень. Інтенсивні контакти між ними зумовили строкатий полікультурний склад керамічних комплексів більшості поселень цього перехідного періоду.

Поширеною на поселеннях кінця зрубно-сабатинівського часу та початку білогрудівсько-білозерського є кераміка постзрубної іванівської культури. Вона характеризується горщиками, прикрашеними на плечиках наліпним валиком, кінці якого зазвичай розімкнені і опущені донизу у вигляді «вусів» (Рис. 11: 17, 18). Валик, як правило, розчленований косими або хрестоподібними відбитками плоского чи зубчастого штампа (Рис. 11: 11-15; 31: 10, 14, 17; 33: 1, 2, 6, 10, 28; 34: 19, 20; 36: 5). Інколи валик замінювали його імітацією у вигляді паска з косих або хрестоподібних відбитків прямого штампа (Рис. 11: 1-6; 32: 11-13; 33: 8, 9). Поверхня горщиків зазвичай вкрита розчосами гребінки, у тісті домішка дрібнозернистого піску та шамоту.

Кінець спільності Сабатинівка-Ноуа-Косложень був пов'язаний з початком процесу гальштатизації – проникнення із заходу елементів культур раннього «фракійського» (карпато-дунайського) гальштату¹⁰ [Гершкович, 2003а, с. 37]. За матеріалами Чикалівки, ранньогальштатська кераміка репрезентована двома різними спільностями: канельованого гальштату (культури Кишинеу-Корлетень, Гава-Голігради-Гренічешть) східнокарпатського регіону (Рис. 32: 17, 18) та прокресленого гальштату або «Пребабадаг» (культури Сіхлеану-Римніцелє, Темеоань-Холеркань, Бабадаг I) балкано-дунайського походження [Левицький, 2002, с. 188-191; Куштан, 2006, с. 258]. В цей само час на стику спільностей Сабатинівка-Ноуа-Косложень та тшинецько-комарівської на Поділлі відбувався процес формування висоцької та білогрудівської культур, які з часом поширили свої ареали на всю територію, яка до того була зайнята тшинецько-комарівською КС. Білогрудівська кераміка характеризується тюльпаноподібними кухонними горщиками, прикрашеними низьким наліпним валиком із розімкненими кінцями. Поверхня валика, як правило, гладенька або розчленована пальцевими вдавленнями (Рис. 32: 1; 33: 5, 27; 34: 25; 36: 14, 15). У тісті присутня домішка подрібненого кварцу та слюди.

У розпаді тшинецько-комарівської КС, зокрема її північно-східної частини, значну роль відіграли лісові племена Поволжя – носії поздняківської та приказанської культур, які принесли традицію виготовлення кераміки з ямково-«перлинною» орнаментациєю. В результаті цього з'явилися пам'ятки з керамікою пізньососницько-ранньолебедівського типу. Подібна кераміка у значній кількості виявлена на таких поселеннях регіону як Мошни, Піонерське, Сахнівка. Це тюльпаноподібні горщики, орнаментовані по шийці рядком круглих наколів, наскрізних проколів або «перлин» (Рис. 11: 26-29), які іноді поєднувалися з валиковим або прокресленим орнаментом (Рис. 33: 14, 31; 34: 5-7, 9-11; 35: 5-7, 15, 16). Під впливом «лісового» населення Волго-Оччя з території Доно-Донецького регіону на пам'ятках Дніпровського лісостепоного Лівобережжя з'являється кераміка малобудківського типу. Малобудківська кераміка характеризується орнаментом з рядків відбитків косо поставленої палички або тріски (Рис. 11: 23-25; 34: 14-16; 35: 17, 19; 36: 2, 8, 16) [Куштан, 2008]. Обробка поверхні та склад керамічного тіста подібні до іванівської кераміки – розчоси гребінкою та домішка дрібнозернистого піску і шамоту.

Природним є те, що у межах регіону чим далі на захід, тим більше у кераміці ноуаїчних, ранньогальштатських або білогрудівських рис (Чикалівка), чим північніше, тим більше тшинецьких (Мошни, Піонерське), а чим далі на схід, тим більше переважають зрубно-андронівські (Максимівка-Топило) та постзрубно-малобудківські (Воїнська Гребля, Лихачівка) традиції.

Деякі зразки кераміки мають аналогії у культурах, що утворилися внаслідок розпаду андронівської КС: олексіївсько-саргаринській, межовській, а також серед пам'яток атабаєвсько-кайбельського типу¹¹. Олексіївсько-саргаринська кераміка характеризується горщиками, орнаментованими валиковим орнаментом у поєднанні з прокресленими лініями у вигляді горизонтальної ялинки, косих хрестів, заштрихованих трикутників вершинами донизу (Рис. 11: 7-10; 32: 7, 8; 37: 16), а також чашами з різним орнаментом (Рис. 32: 16) [Куштан, 2009, рис. 1]. Кераміка межовської культури та атабаєвсько-кайбельського типу вирізняється специфічним потовщенням краю вінчика у вигляді комірця [Колев, 2000, с. 250-251]. Така «комірцева» кераміка орнаментована, як правило, рядочками наколів, «перлин», прокреслених ліній або наліпним валиком (Рис. 33: 12, 13, 28, 30; 34: 17; 36: 3, 5) [Куштан, 2009, рис. 2: 2-4].

¹⁰ Маються на увазі ранньогальштатські та гальштатоїдні археологічні культури, котрі за центральноевропейською періодизацією синхронні культурам полів поховальних урн (Urnenfelderkultur) та передують класичному східноальпійському Гальштату ранньозалізного віку.

¹¹ Присутність кераміки цих культурних груп, так само як постзрубної іванівської та малобудківської, характерна також для поселень початку наступного білогрудівсько-білозерського часу [Гершкович, 1998а, с. 72-84].

У керамічних комплексах поселень цього часу значно переважають горщики. Столова кераміка нечисленна – крім чаш, черпаків і келихів, трапляються миски напівсферичної (Рис. 33: 19; 34: 24) та шоломоподібної (Рис. 34: 23) форм. До рідкісних типів посуду цього часу відносяться сковороди-жаровні з прямим бортиком (Рис. 32: 15; 33: 20; 36: 11), щідилки (Рис. 34: 26) та покришки з грибоподібною ручкою (Рис. 34: 8). На деяких поселеннях виявлені мініатюрні посудини, напевне, ритуального призначення (Рис. 33: 32; 34: 27; 35: 8).

Із глини також виготовляли різні за формою прясельця (Рис. 30: 8; 31: 21; 34: 28, 29; 35: 20), ложки (Рис. 34: 30), а також вотивну пластику: «хлібці» та зооморфні фігурки.

Кам'яні знаряддя праці та зброя розвинутого періоду пізньої бронзи представлені зернотерками, товкачами (Рис. 29: 15; 33: 24), прив'язними (Рис. 30: 19; 32: 34) та просвердленими сокирами (Рис. 33: 23, 36; 34: 34; 36: 19), булавами (Рис. 30: 11). З поселень Червонохиженці 2 [Куштан, 2002а, рис. 2: 1] та Білани I [Супруненко, Шерстюк, 2006, рис. 67: 5] походять т.зв. «прасочки» – невеликі кам'яні вироби з гладкою робочою поверхнею (Рис. 33: 22). Особливо слід згадати старанно оброблені кам'яні товкачі з грибоподібним навершям, напевне ритуального призначення, виявлені на поселеннях Чикалівка та Піонерське (Рис. 32: 32; 35: 14). Вважається, що подібні вироби належали до категорії престижних предметів, так званих товкачів-скіпетрів [Voroffka, Sava, 1998, abb. 33, 39]. Ще одна категорія ритуальних кам'яних виробів походить з поселень Чикалівка та Липівське 1 – це фрагменти кухлів з талькового сланцю (Рис. 32: 31; 33: 35) [Куштан, Лисенко, 2005, с. 226-228, рис. 2: 4-5]. З кременя виготовлялися досить грубі невеликі за розмірами вкладені для серпів (Рис. 32: 33; 33: 21; 34: 35).

Значна кількість знарядь цього періоду виготовлялася з кісток тварин, переважна частина яких призначалася для вичинки шкіри [Ляшко, 1990, с. 55]: «ковзани» (Рис. 31: 20), тупики зі щелеп (Рис. 31: 19), розбивники з лопаток (Рис. 32: 23), проколки (Рис. 29: 14; 32: 25, 26; 34: 32). Також на поселеннях виявлені прясельця з епіфізу (Рис. 32: 22), оброблені астрагали (Рис. 32: 27), фаланги з отвором (Рис. 31: 12; 32: 24; 34: 31), вістря стріл (Рис. 32: 28). До кістяних прикрас можна зарахувати старанно оброблену шпильку з пласкою овальною голівкою, знайдену у Мошнах (Рис. 34: 33). Ріг йшов на виготовлення псаліїв для кінської упряжі. З горизонту БМЗК-I поселення Йосипівка походить жолобчастий псалій типу Фюзешабонь, прикрашений циркульним орнаментом (Рис. 29: 13). На поселеннях періоду БМЗК-II знайдені уламки стрижнеподібних псаліїв з двома основними отворами типу Боріаш двох варіантів: у Чикалівці – з додатковим отвором у іншій площині (Рис. 32: 29), а на Воїнській Греблі – з фігурним закінченням на кінці (Рис. 36: 17).

На початку зрубно-сабатинівського часу на Лівобережжя регіону продовжують надходити металеві вироби волго-уральського осередку Євразійської металургійної провінції, пов'язаного з племенами ПМЗК. Вони репрезентовані великими серпами-косарями з відкритим гаком бородаївського типу (Байрак) [Гавриленко, Супруненко, 2001, с. 87, рис. 2], ножами та кинджалами з пласким ромбоподібним упором зрубного типу (Рис. 30: 9). Прикраси представлені лише трубчастою пронізкою з листової бронзи, виявленою на Чорноліському городищі (Рис. 31: 13).

Наприкінці періоду кількість металевих знахідок на поселеннях збільшується, що очевидно пов'язано з функціонуванням місцевого лобойківського осередку металообробки. Знаряддя праці представлені фрагментом черешка від кинджала з Чикалівки (Рис. 32: 36), швачками з Червонохиженців 2 та Мошен (Рис. 33: 25; 34: 38, 39), фрагментами невеликих вузьких серпів, очевидно центральноєвропейського типу, з Мошен (Рис. 34: 36, 37). Бронзові прикраси репрезентовані дротяним браслетом із розімкненими кінцями з Чикалівки (Рис. 32: 37). Там само знайдено фрагмент прямокутного у перетині дроту (Рис. 32: 35). З Воїнської Греблі походить фрагмент двобічної тальнової ливарної форми, у якій відливали два типи кельтів: лобойківського та старшого трансільванського (Рис. 36: 18). Ще одну ливарну форму з того ж матеріалу знайдено на Чикалівському поселенні (Рис. 32: 30). І.М. Шарафутдінова вважає, що вона призначалася для виготовлення невеличких шпильок з круглою голівкою [Шарафутдінова І., 1987, с. 74-75, рис. 3], але на думку В.С. Бочкарьова та О.М. Лескова, в ній відливалися невеличкі круглі намистини [Voškarev, Leskov, 1980, s. 97].

Про фауністичні рештки на поселеннях зрубно-сабатинівського часу свідчать остеологічні матеріали з Йосипівки та Чикалівки. На Йосипівському поселенні виявлені кістки бика домашнього (5 особ.), свині (3 особ.), вівці-кози (2 особ.), коня (1 особ.), у кількох житлах знайдені кістки та луска риби. На Чикалівському поселенні, за визначенням В.І. Бібікової, виявлені кістки таких свійських тварин: бик домашній (92 особ.), вівця-коза (28 особ.), кінь (25 особ.), свиня (17 особ.), собака (2 особ.). Дикі тварини, які були об'єктом полювання мешканців Чикалівки, представлені благородним оленем, кабаном, бобром, лисицею, зайцем. За матеріалами Чикалівки відомі і палеоботанічні дані про склад культурних рослин, які вирощували мешканці поселення. Так, на кераміці та у доміщі глиняних «хлібців» виявлені відбитки зернівок пшениці півчастої двозернянки (1), ячменя півчастого (1) та проса звичайного (3) [Пашкевич, 2000, с. 414, табл. 7].

2.5.4. Білогрудівсько-білозерський час. Наприкінці доби пізньої бронзи для керамічного комплексу поселень регіону також характерний полікультурний склад. Аналізуючи керамічний комплекс Суботівського городища, Я.П. Гершкович виокремив три групи кераміки: західну, північно-східну та східну [Гершкович, 2001, с. 70]. До західної відноситься кераміка білогрудівсько-чорноліської, білозерської та ранньогальштатських культур. Північно-східна (верхньодонська) репрезентована малобудківською та бондарихинською. Східна (поволзько-

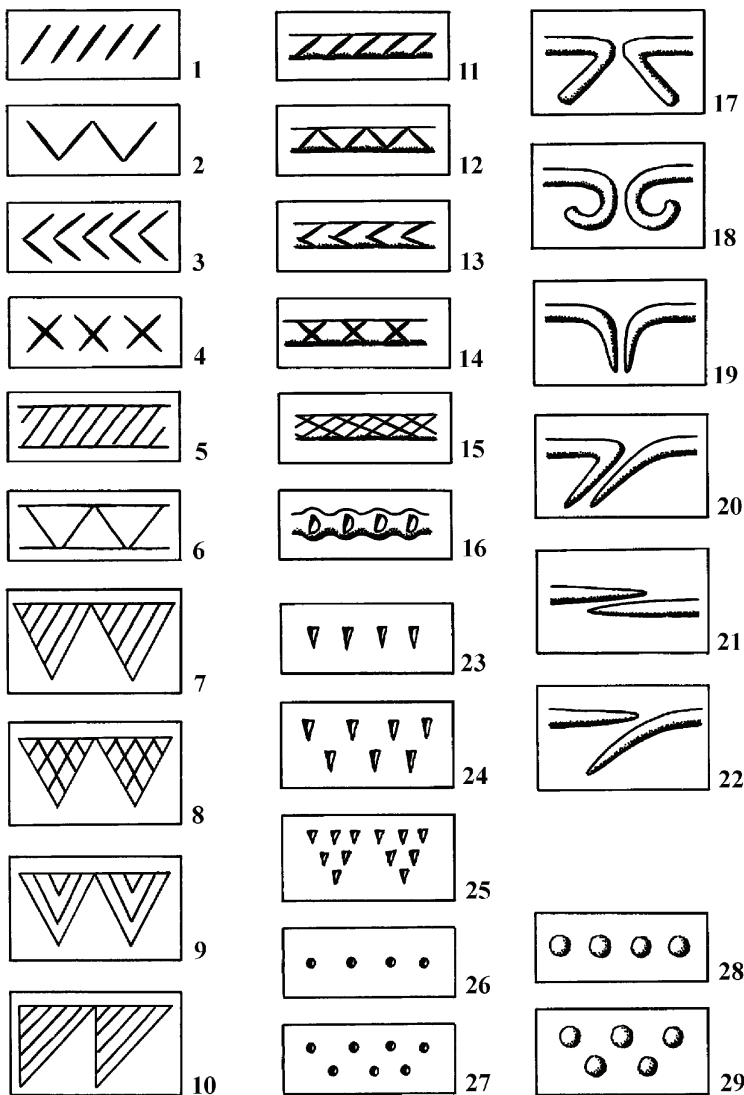

Рис. 11. Орнаментация кераміки фінальної бронзи: 1-10 – заглиблений орнамент; 11-16 – орнаментация наліпного валика; 17-22 – оформлення кінців валика; 23-27 – наколи; 28, 29 – «перлини»

лена кераміка білозерської культури – здебільшого горщики та келихи, прикрашені на плечиках конічними виступами (Рис. 40: 16; 42: 8, 9; 43: 7).

На поселеннях фіналу пізньої бронзи, з'являються західні (ранньогальштатські) елементи у вигляді збільшення долі чорнолощеної кераміки, поширення таких типів посуду як корчаги, келихи, черпаки з прокресленим, канельованим та штапованим орнаментами (Рис. 40: 11; 42: 7; 43: 18; 44: 13; 46: 5, 8).

Для більшості поселень Лівобережжя та деяких правобережних характерною є присутність іванівської, олексіївсько-саргаринської та малобудківсько-бондарихинської кераміки. Кераміка іванівської та олексіївсько-саргаринської культур характерна здебільшого для поселень початку білогрудівсько-білозерського часу. На ній переважає валиковий орнамент, іноді у поєднанні з прокресленим (Рис. 38: 2, 3; 39: 1, 2, 11; 40: 1-4; 41: 4, 5, 8, 9; 42: 4; 43: 21) [Куштан, 2009, рис. 1]. Для малобудківсько-бондарихинської кераміки властива поступова втрата малобудківських рис (розчоси тулуба гребінкою, використання у орнаменті зубчастого штампа) (Рис. 37: 19; 38: 5, 8, 9; 39: 9, 10; 40: 7, 8; 41: 2, 3). Натомість домінуючими стають класичні бондарихинські ознаки: грубі домішки у тісті, недбала обробка поверхні, бідний орнамент з одного або кількох рядів наколів, виконаних паличкою або пальцем (Рис. 37: 4, 20; 39: 20, 21; 40: 12; 42: 5, 6; 43: 17; 44: 9; 45: 6, 9) [Куштан, 2008].

У керамічному комплексі Суботівського городища разом з малобудківсько-бондарихинською керамікою присутні фрагменти посуду, орнаментованого наколами та відбитками зубчастого штампа, які Ю.В. Буйнов відніс до мар'янівської культури [Буйнов, 2010, с. 16]. На мою думку, цю групу кераміки логічніше ототожнювати з ма-кляшевською культурою, прояви якої поширені у Лісостеповому Лівобережжі (студеноцька група). Непрямим

приуральсько-казахстанська) – постзрубною хвалинською (іванівською) та постандронівською саргаринсько-олексіївською культурами.

На більшості поселень переважає кераміка білогрудівсько-чорноліської культури, яка представлена тюльпаноподібними кухонними горщиками, прикрашеними на плечиках гладеньким або розчленованим пальцевими вдавненнями валиком з розімкненими кінцями (Рис. 11: 16, 19-22; 37: 6, 7, 14, 15; 38: 1; 39: 19; 40: 5, 6; 41: 1, 7; 42: 1, 3; 43: 1, 2, 23; 44: 1-4; 45: 1, 2; 46: 1-4). Столовий посуд білогрудівсько-чорноліської АК представлений черпаками з петельчастою ручкою (Рис. 40: 17; 41: 14, 15; 42: 10; 43: 11; 46: 15), келихами з циліндричною шийкою (Рис. 37: 22; 38: 7; 39: 12, 22; 40: 14, 15; 41: 12; 42: 14), келихоподібними горщиками та корчагами (Рис. 37: 17, 21, 22; 39: 22; 40: 11; 41: 13, 16; 42: 7; 43: 4; 44: 5, 6; 45: 7, 8; 46: 5), прикрашеними орнаментом з прокреслених ліній або відбитків зубчастого штампа, а також мисками (Рис. 38: 11; 39: 14, 23; 40: 13; 41: 17; 42: 11; 43: 12; 46: 9, 11). Унікальним є білогрудівський келих, фрагменти якого були знайдені на поселенні Самовиця-острів 1 – він прикрашений лінійним орнаментом, виконаним зубчастим штапом, і тим само штапом нижче нанесені стилізовані зображення рибок (Рис. 12) [Куштан, 2004б].

Також типовими для білогрудівської кераміки є «цідилки» (Рис. 37: 24; 42: 15; 45: 12; 46: 17) та сковороди-жаровні з низьким бортиком (Рис. 37: 23; 38: 12; 39: 15; 41: 18; 43: 24; 46: 16). Деякі сковорідки ще до випалу були розрізані навпіл (Рис. 40: 18) [Березанська, 1964, с. 50-61].

На низці поселень у комплексі з білогрудівсько-чорноліською керамікою вияв-

доказом цього є випадкова знахідка кельта ранньонанітського типу, що походить з Суботова [Тереножкин, 1961, с. 131, рис. 87: 12].

На деяких поселеннях Черкасько-Подніпров'я з цього часу присутня пізньососницько-ранньолебедівська кераміка, орнаментована рядами характерних наколів або «перлин» (Рис. 37: 13; 38: 6; 39: 13; 41: 6, 10, 11).

Таким чином, синкретичні керамічні комплекси більшості поселень півдня Лісостепового Подніпров'я білогрудівсько-білозерського часу поєднують білогрудівсько-чорноліську, постзрубну (іванівську), постандронівську (олексіївсько-саргаринську), бондарихинську, лебедівську, білозерську та ранньогальштатську традиції (Рис. 38: 4; 39: 3, 8, 17, 18).

Досить рідко на поселеннях цього часу трапляються такі керамічні вироби, як мініатюрні посудинки (Рис. 45: 13; 46: 13), покришки (Рис. 42: 12), лійки (Рис. 46: 18) та ложки (Рис. 45: 15). Майже на кожному поселенні знайдені керамічні прясельця дископодібної, конічної чи біконічної форм (Рис. 37: 10, 25; 38: 13; 39: 16, 24, 25; 40: 19; 41: 19; 42: 16; 45: 14; 46: 19).

На поселеннях білогрудівсько-білозерського часу виявлено також велику кількість знарядь праці та виробів з інших матеріалів. З каменя продовжували виготовлятися просвердлені сокири (Рис. 40: 22; 46: 26) та булави (Рис. 42: 18), зернотерки з розгиральниками (Рис. 46: 30), а з кременя – вкладені для серпів дзьобо- та сегментоподібної форми (Рис. 38: 25; 40: 21; 42: 17; 45: 19; 46: 27, 28), черешкові вістря стріл (Рис. 38: 24), скребачки (Рис. 46: 29). Різноманітні знаряддя з кістки: мотики (Рис. 46: 24), тупики для обробки шкіри (Рис. 46: 25), проколки (Рис. 40: 25; 45: 20; 46: 22, 23), вістря стріл (Рис. 40: 26). На поселеннях Суботівське городище, Дерев'янка та Стара Огринь знайдені стрижнеподібні роги псаліїв з трьома отворами у одній площині (Рис. 40: 23, 24; 43: 13, 25). Псаліїв зі Старої Огрени мав незавершені отвори, що свідчить про його місцеве виготовлення. На цьому самому поселенні знайдено рогову орнаментовану пластину пропелероподібної форми (Рис. 43: 26), яку інтерпретують як новий тип псаліїв [Ромашко, 1985, с. 94-96].

З поселень цього часу походить також значна кількість бронзових виробів – переважно знарядь праці та прикрас. На поселеннях Самовиця-острів 1 та Дерев'янка знайдені черешкові ножі з паралельними лезами (Рис. 38: 16; 43: 15), Леськи 36 – серпи центральноєвропейського типу ¹² (Рис. 37: 26, 27), Суботівське городище та замчище, Леськи 36, Самовиця-острів 1 та 5 – ножеподібні пластини-бритви (Рис. 37: 11, 29; 38: 14, 15; 39: 26; 40: 27-29; 41: 20; 45: 16), Леськи 36, Самовиця-острів 1 – швачки (Рис. 37: 28; 38: 18). З Вовківки походить бронзове вістря стріли із плоским черешком (Рис. 46: 31), а з Бузівки – втульчате дволопате (Рис. 45: 17). На поселенні Леськи 3а знайдено фрагмент бронзового вістря списа (Рис. 37: 12). З металевих прикрас на поселеннях цього часу виявлені бронзові шпильки з різними типами оформлення голівок: з литою кільцеподібною (Рис. 37: 31; 42: 19), розплеканою та скрученою у трубочку (Рис. 37: 30; 38: 22; 40: 30). З-поміж інших прикрас – гудзики з круглим щитком та петлею зсередини (Рис. 37: 32; 45: 18), прості (Рис. 38: 23; 42: 20) та багатоспиральні (Рис. 37: 33; 42: 21; 43: 14) дротяні скроневі підвіски ¹³, трубчасті та спіральні пронизки (Рис. 37: 34; 38: 20, 21). Фрагменти талькових ливарних форм відомі з Суботівського городища та Старої Огрени. На першій вирізано негатив кельта (Рис. 40: 20), а на другій – кельт та кинджал з паралельними лезами (Рис. 43: 27). Кельт з негатива, виявленого у Старій Огрени, належить до типу двовушкових кардашинського типу.

Остеологічне визначення кісток тварин проводилося за матеріалами Суботівського городища. Тут переважали кістки домашніх тварин. Більшість їх належала великій рогатій худобі (бик домашній), за ними йшла дрібна рогата

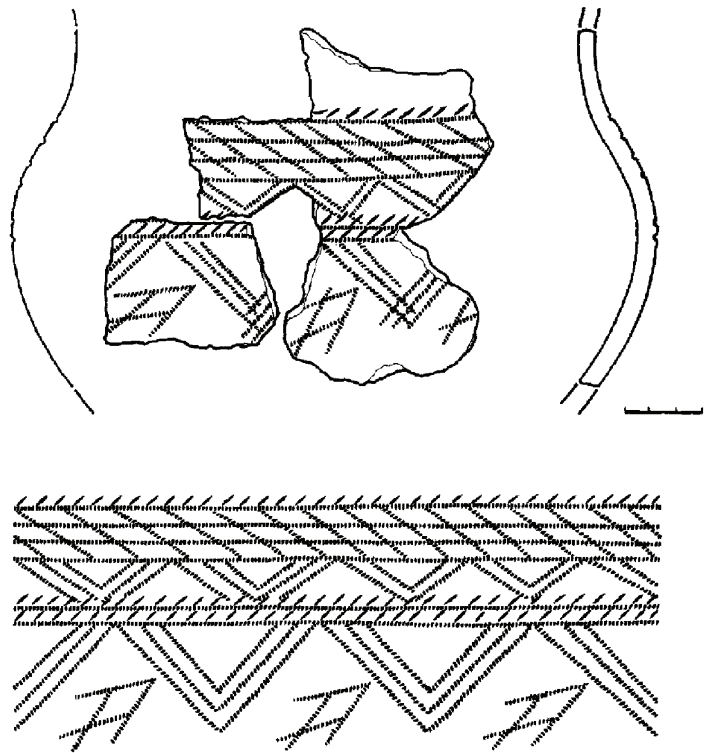

Рис. 12. Келих білогрудівської культури зі знаковим орнаментом. Поселення Самовиця-острів 1

¹² Уламок леза серпа (Рис. 37: 27) повторно використаний у якості односичного ножа після того, як місце зламу було перекуто у короткий черешок для насадки руків'я.

¹³ Дротяний виріб з Дерев'янки (Рис. 43: 14) був спочатку невірно атрибутований як шпилька [Шарафутдінова, 1974, с. 61], а виявився розгорнутою спіральною підвіскою [Лысенко С.С., 2010, с. 53, рис. 1: 10].

худоба (коза-вівця), на третьому місці свиня, а на четвертому в однакових пропорціях – кінь та собака. Дикі тварини представлені по одній особині: тур, благородний олень, кабан, лисиця [Журавлєв, 2001, с. 62-68]. На деяких зразках керамічного посуду (Самовиця-острів 1, Чапаєвка 8), особливо на денцях сковорід-жаровень, зафіксовано відбитки половини та зернівок культурних злаків – проса [Куштан, 1996/36, с. 17; 1998/74, с. 24].

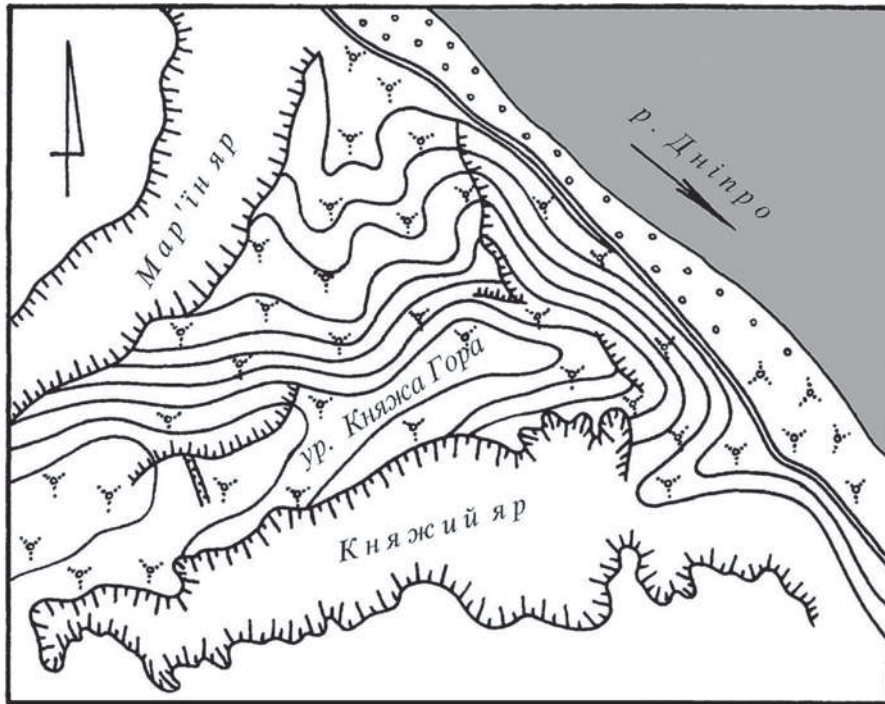
* * *

Отже, більшість побутових пам'яток доби пізньої бронзи півдня Лісостепоного Подніпров'я являли собою неукріплені або природно укріплені поселення. Лише в одному випадку на поселенні фіналу пізньої бронзи білогрудівсько-чорноліської культури (Вовківка) виявлено сліди оборонної споруди – рову, що оточував поселення з напільної сторони. Ця традиція набула значного поширення у наступний, передскіфський період раннього залізного віку: «Мале містечко» Суботівського, 2-е укріплення Чорноліського городища, Лубенське, Тясминське та ін. [Дараган, Кашуба, Разумов, 2010, с. 121-122].

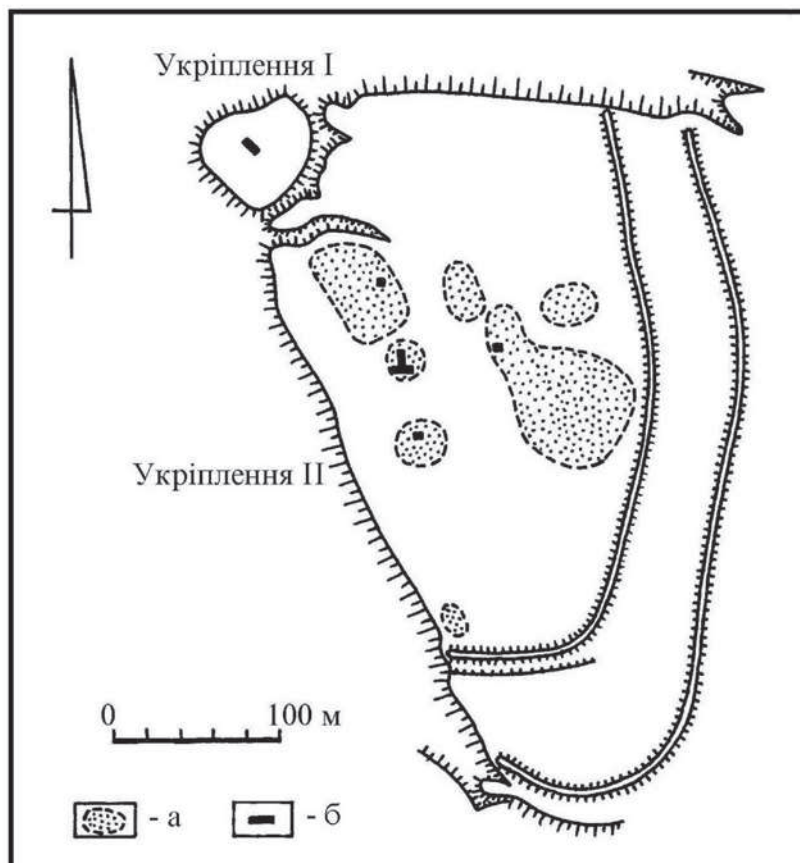
Протягом періоду пізньої бронзи помітною є тенденція до збільшення площ поселень: від 0.1-1 га на початку періоду до 4 га наприкінці. Також мали місце зміни у планіграфічному розташуванні будівель. Якщо для початку пізньої бронзи це поодинокі хаотично розташовані житла, то з кінця розвинутого етапу характерне вже вуличне планування будівель, розташованих вздовж водойм у один або кілька рядів. З часом вдосконалювалися і традиції житлобудування: від безстовпових шатрових однокамерних споруд до каркасно-глинобитних багатокамерних стовпових із дво- або чотирихилим дахом (Рис. 7).

Господарство племен КБК та ранньої БМЗК, напевне, було орієнтовано переважно на рухливе скотарство. Виходячи з великої кількості тимчасових, очевидно, сезонних стійбищ, скотарство мало відгінно-пасовищний тип. Проте наявність одночасних стаціонарних поселень може свідчити про комплексну скотарсько-землеробську форму господарства у цих племен [Бунятян, 1994, с. 75-92]. Зрубно-сабатинівський час характеризується поступовим переходом від скотарсько-землеробського до землеробсько-скотарського типу. Якщо на ранньому етапі скотарство мало відгінно-пасовищний тип, то на пізньому – осіло-випасний, з чим і пов'язана поява довгочасових стаціонарних поселень [Бунятян, 1994, с. 75]. Подібна тенденція намічається при порівнянні змін у складі череди. Так, якщо на початку пізньої бронзи населення розводило переважно велику і малу рогату худобу та коня, то з розвинутого етапу (зрубно-сабатинівського часу) до череди долучається свиня – своєрідна ознака осілості, частка якої до кінця пізньої бронзи значно зростає. Одночасно у степовій зоні наприкінці пізньої бронзи простежується перехід населення білозерської культури до кочового господарства [Бунятян, 2001, с. 102-104]. Знахідки псаліїв на пам'ятках пізньої бронзи вказують на використання коня як тяглової сили, а згодом і верхової їзди. Мисливство у цей період, як свідчать знахідки на поселеннях кісток диких тварин, існувало як додаткове (другорядне після скотарства) джерело отримання м'ясної їжі та хутра. Рибальство ж взагалі не відіграло помітної ролі у господарстві.

Матеріали розкопок поселень доби пізньої бронзи регіону засвідчують розвиток домашніх ремесел. Масові знахідки кераміки, а також знарядь, пов'язаних з її виробництвом, вказують на значний рівень розвитку гончарства. Вся кераміка виготовлялася від руки і, як правило, випалювалася у відкритих вогнищах. Численні знахідки пряслець вказують на існування у населення цього часу ткацтва. Виявлені на поселеннях знаряддя для обробки шкіри засвідчують розвиток кушнірства. Рештки жител та знахідки знарядь для обробки дерева, свідчать про високу майстерність місцевих теслярів. Нечисленні знахідки, пов'язані з бронзоливарним виробництвом, зокрема, ливарні форми фіксуються на поселеннях регіону лише починаючи з розвинутого періоду пізньої бронзи. Низький рівень розвитку місцевої металургії очевидно пояснюється відсутністю власної сировини. Натомість місцеве населення продовжувало виготовляти більшість знарядь з кістки, рогу, каменя та кременя.

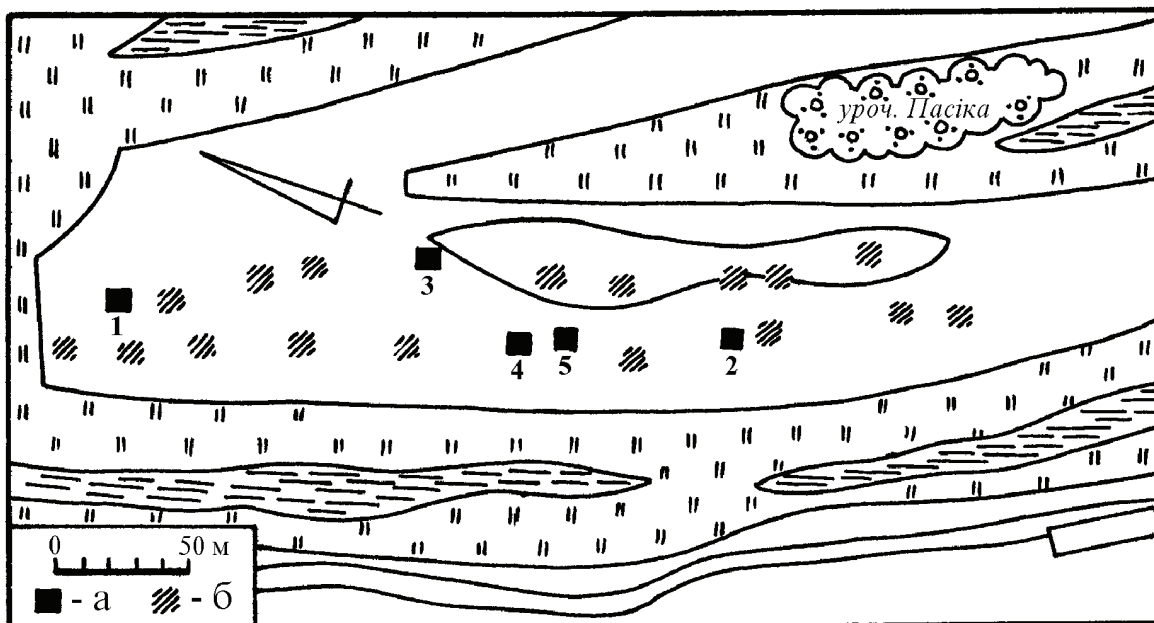

1

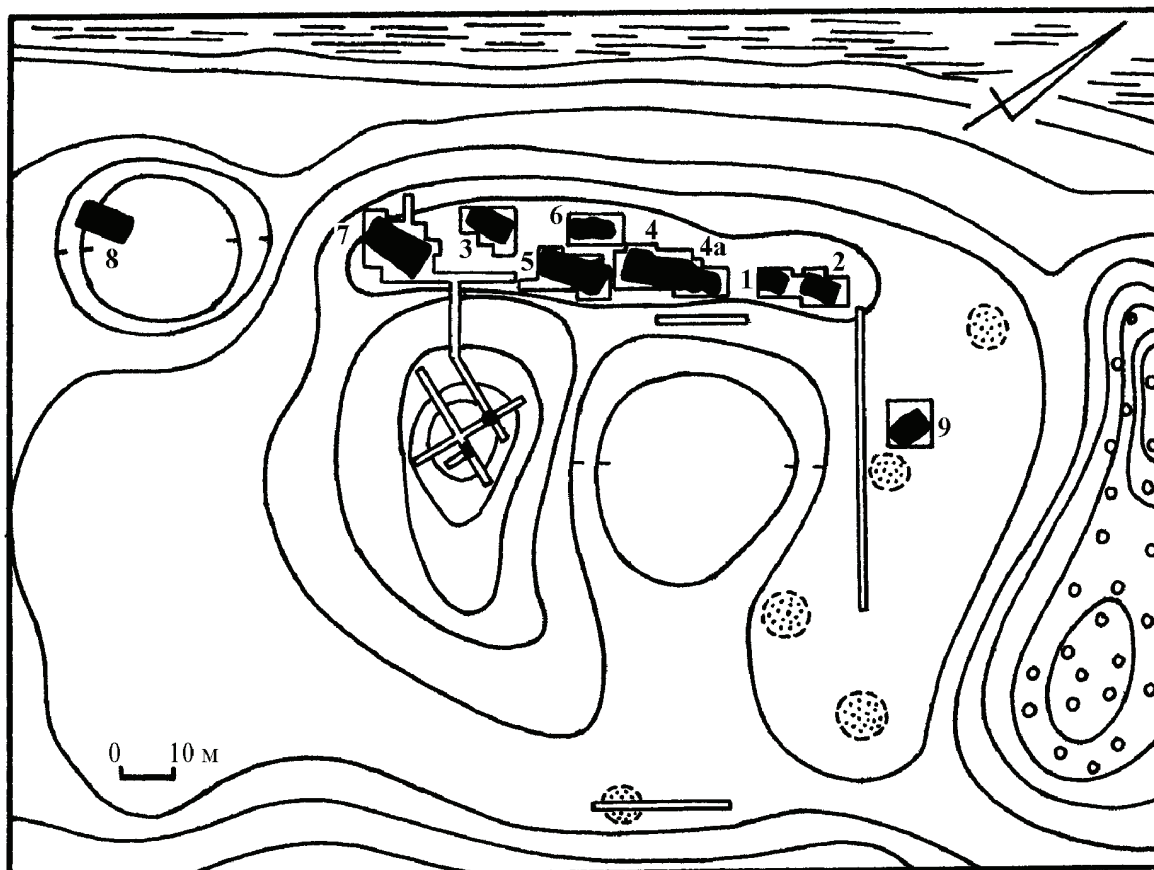

2

Рис. 13. Плани-схеми поселень Княжа Гора (1) та Чорноліське городище (2): а – зольники; б – розкопи.
(1 – за: Мезенцева, 1968; 2 – за: Тереножкін, 1952а)

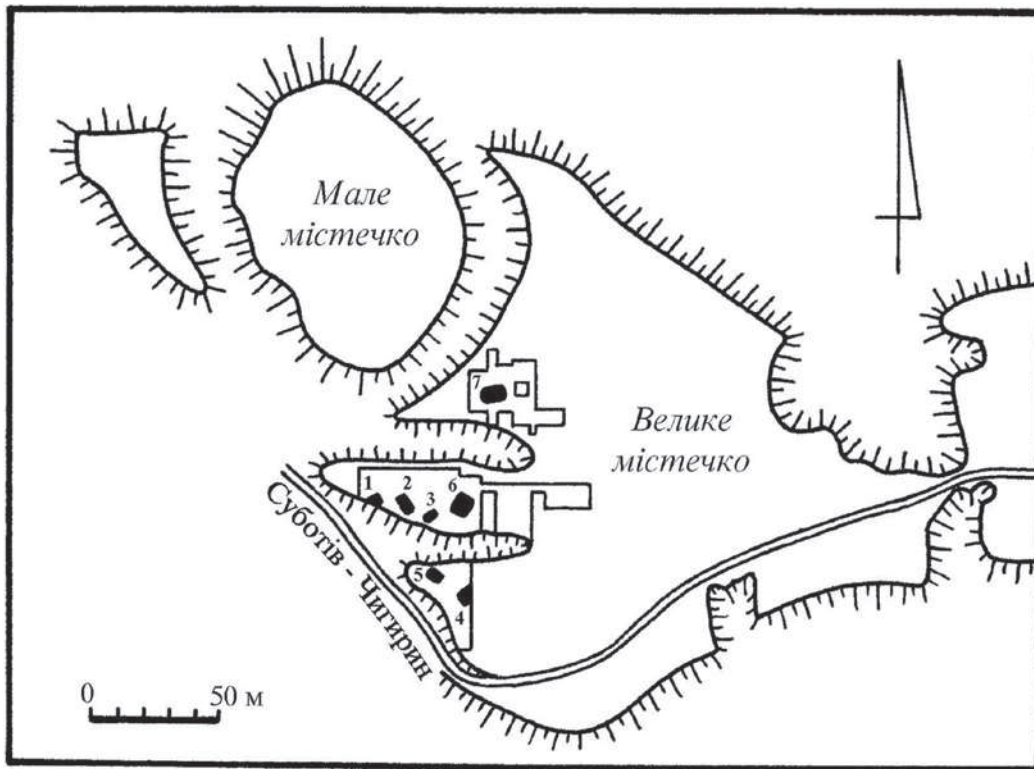

1

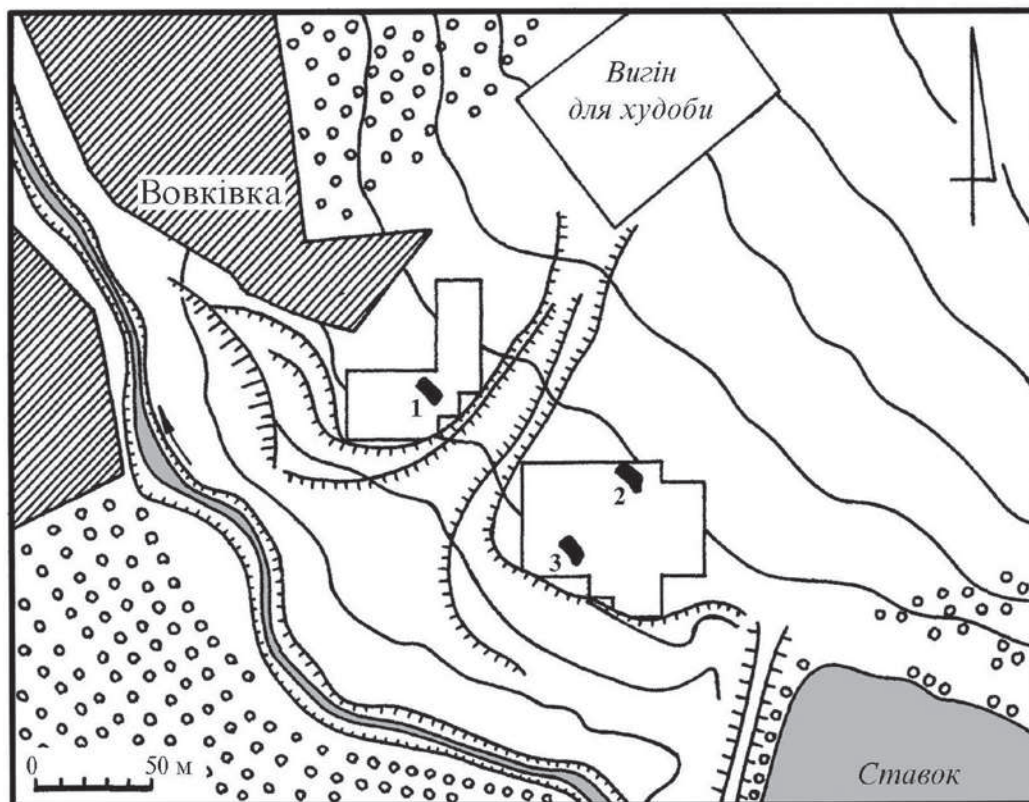

2

Рис. 14. Плани-схеми поселень Чикалівка (1) та Велика Андрусівка (уроч. Інбек) (2): а – досліджені житла; б – недосліджені житла. (1 – за: Шарафутдінова, 1964; 2 – за: Покровська, Петровська, 1961)

1

2

Рис. 15. Плани-схеми поселень Суботівське городище (1) та Вовківка (розкопи 1990 року) (2).
(1 – за: Тереножкин, 1961; 2 – за: Т.Л. та О.В. Бітковськими)

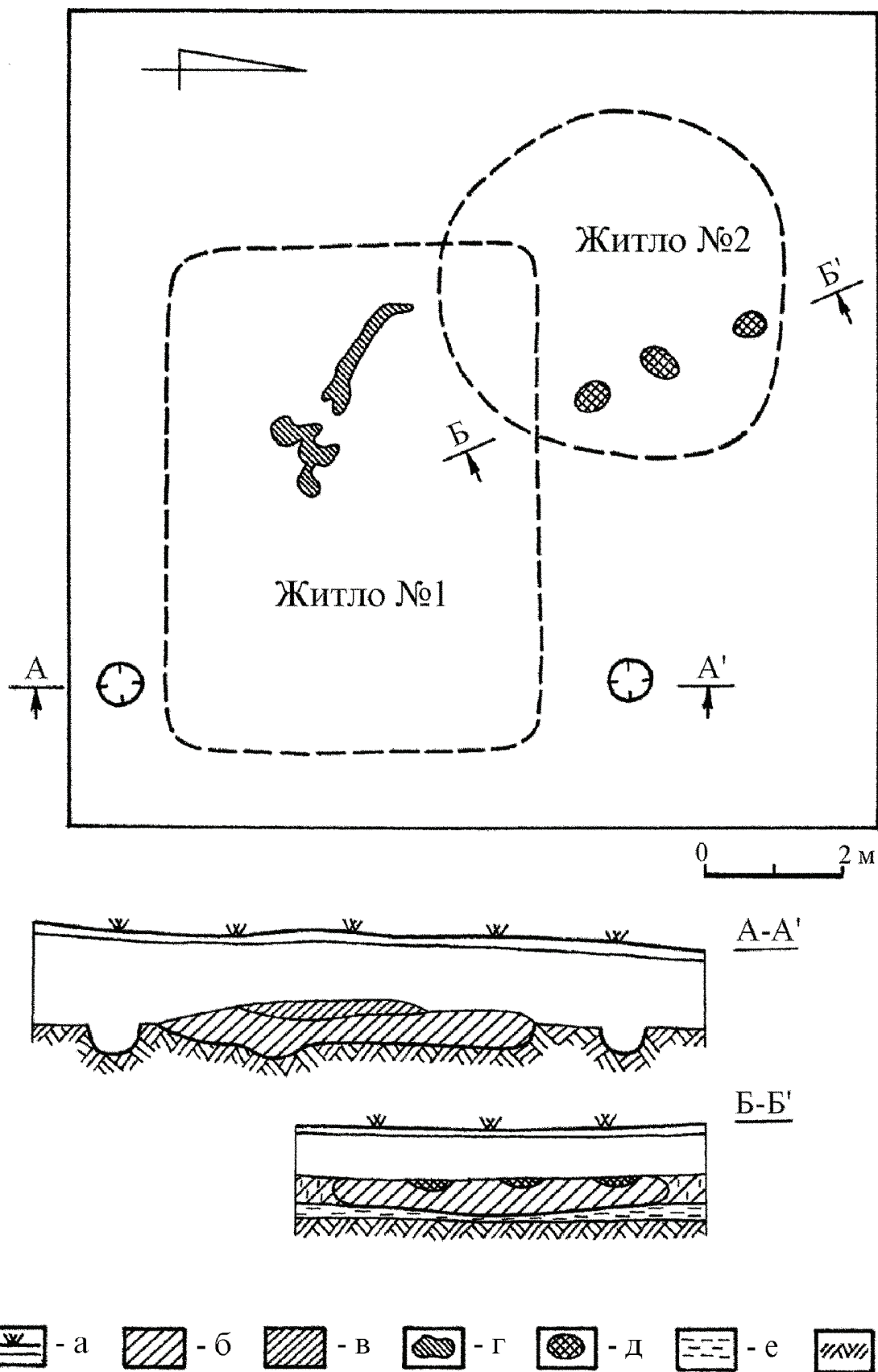

Рис. 16. План та розріз жител №1 та №2 поселення Йосипівка: а – дерновий шар; б – зольне заповнення; в – вуглистый прошарок; г – скупчення печини; д – вогнища; е – сірий пісок; ж – материк. (за: Беляєв, 1977)

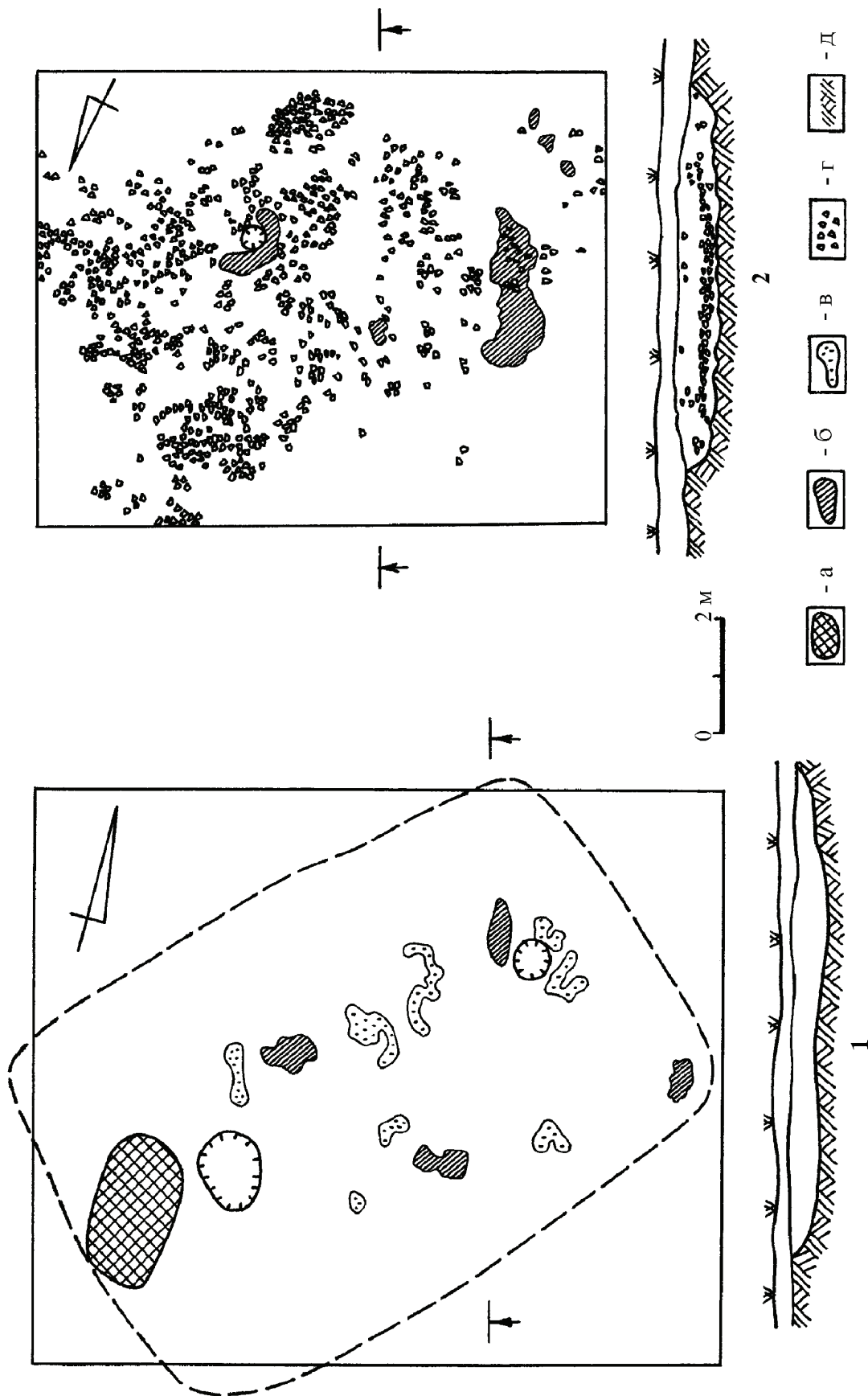

Рис. 17. План та розрізи жител № 4 (1) та № 5 (2) поселення Чикалівка: а – скупчення печини; б – вогнища; в – скупчення золи та вугілля; г – каміння; д – материк (за: Шарафутдінова, 1964)

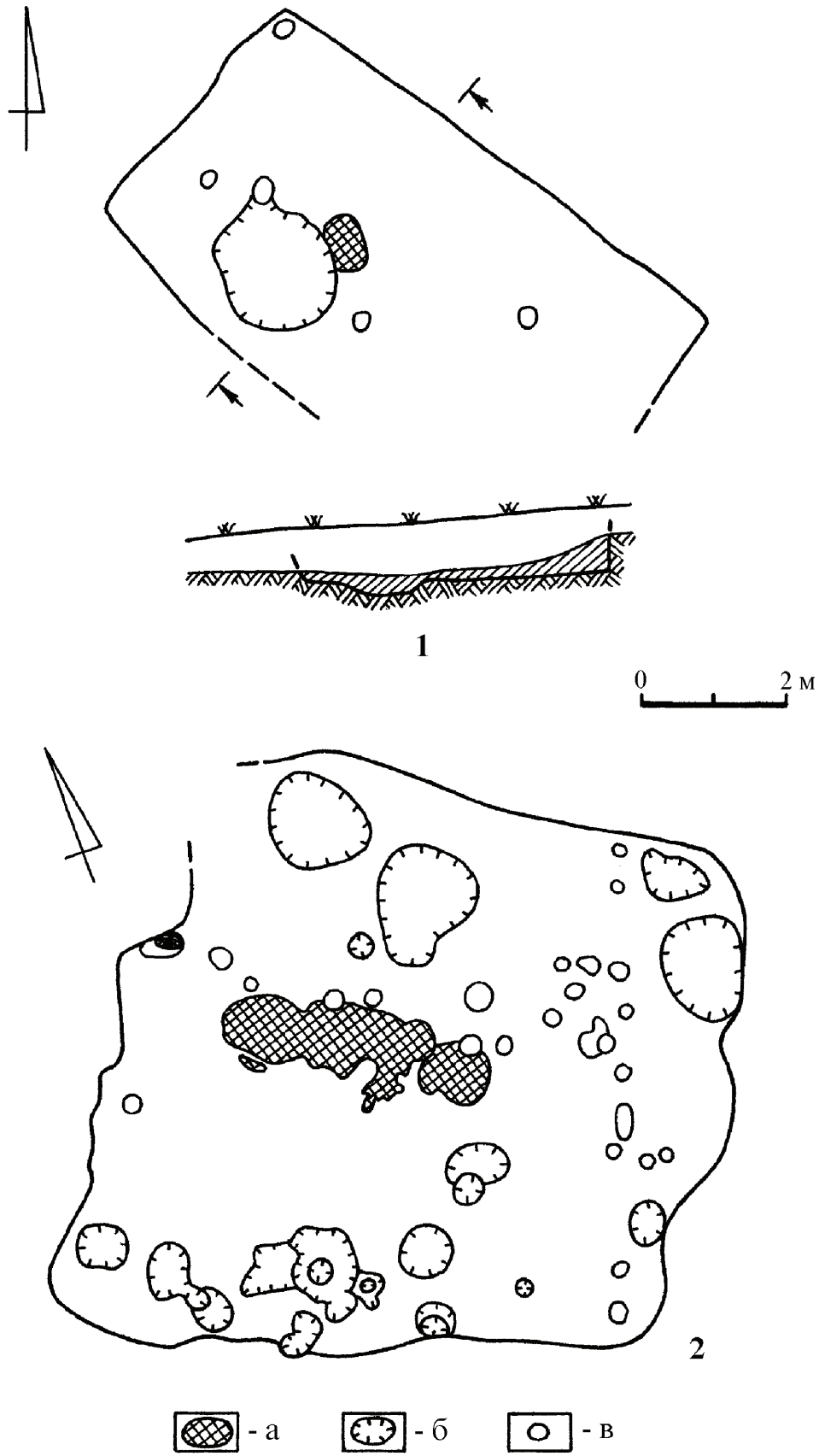

Рис. 18. Плани та розрізи жител № 2 (1) та № 6 (2) Суботівського городища: а – вогнища; б – господарські ями; в – стовпові ями. (за: Тереножкин, 1961)

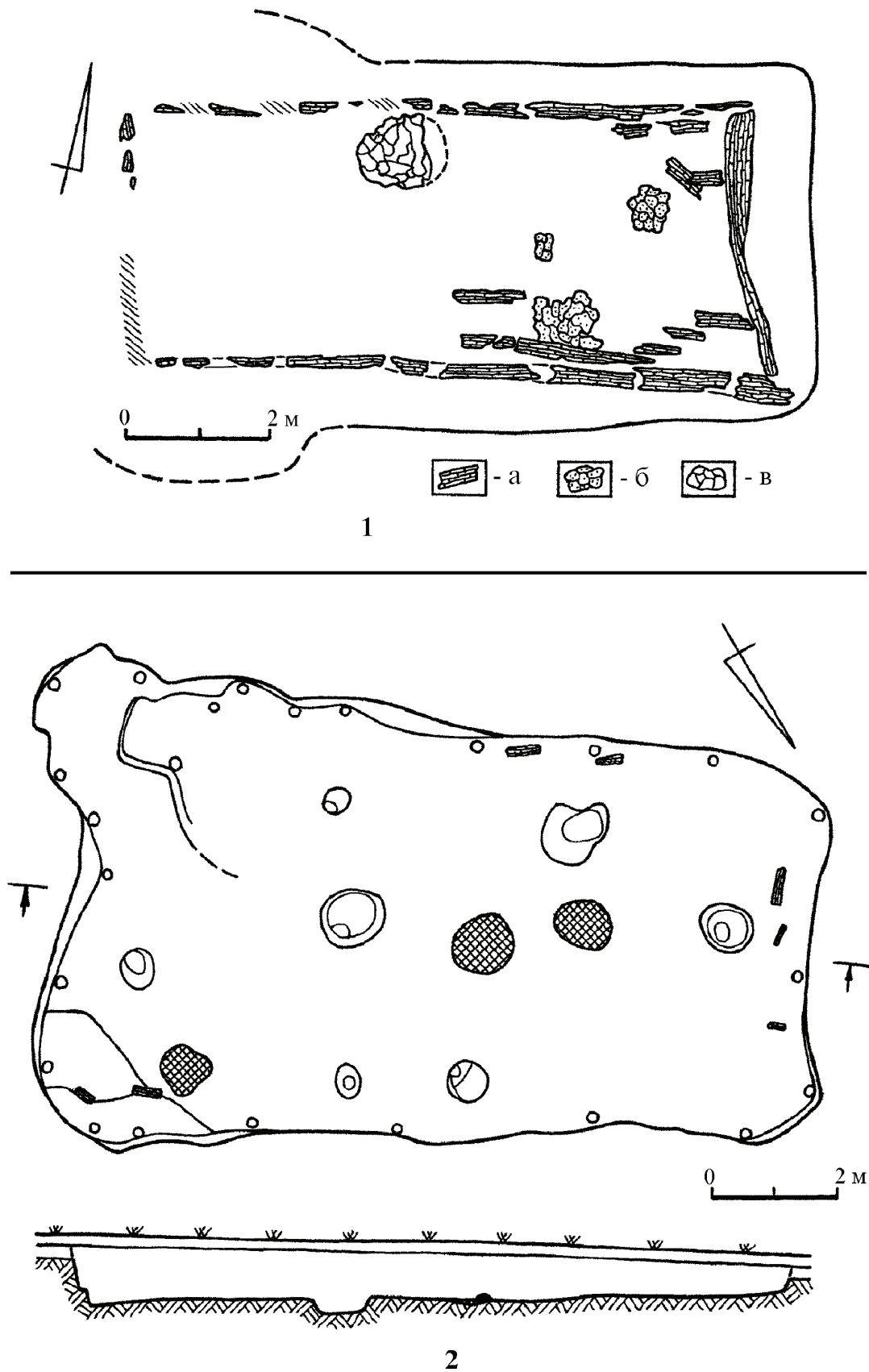

Рис. 19. План житла № 8 поселення Велика Андрусівка (уроч. Інбек) (1) та план і розріз житла № 2 поселення Вовківка (2): а – дерев'яні плахи; б – скупчення печини; в – скупчення необпаленої глини. (1 – за: Покровська, Петровська, 1961; 2 – за: Т.Л. та О.В. Бітковськими)

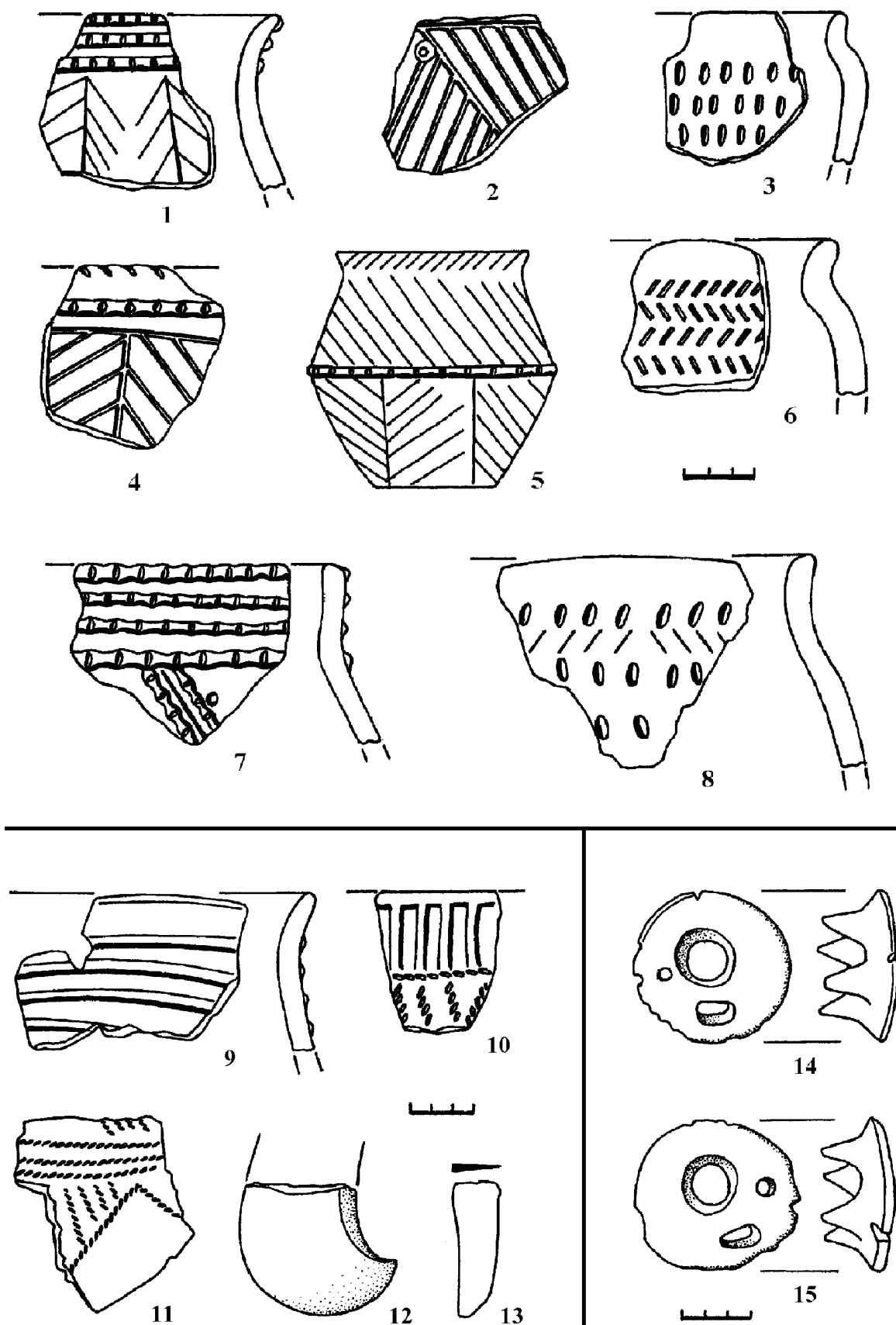

Рис. 20. Матеріали поселень Княжа Гора (1-8), Велика Андрусівка (уроч. Чаплин) (9-13) та знахідки з Трахтемирів (14, 15):
 1-11 – кераміка; 12 – камінь; 13 – бронза; 14, 15 – ріг. (1-8 – за: Березанская, 1960; 9-13 – за: Максимов, Петровская, 1959;
 14, 15 – за: Лесков, 1964)

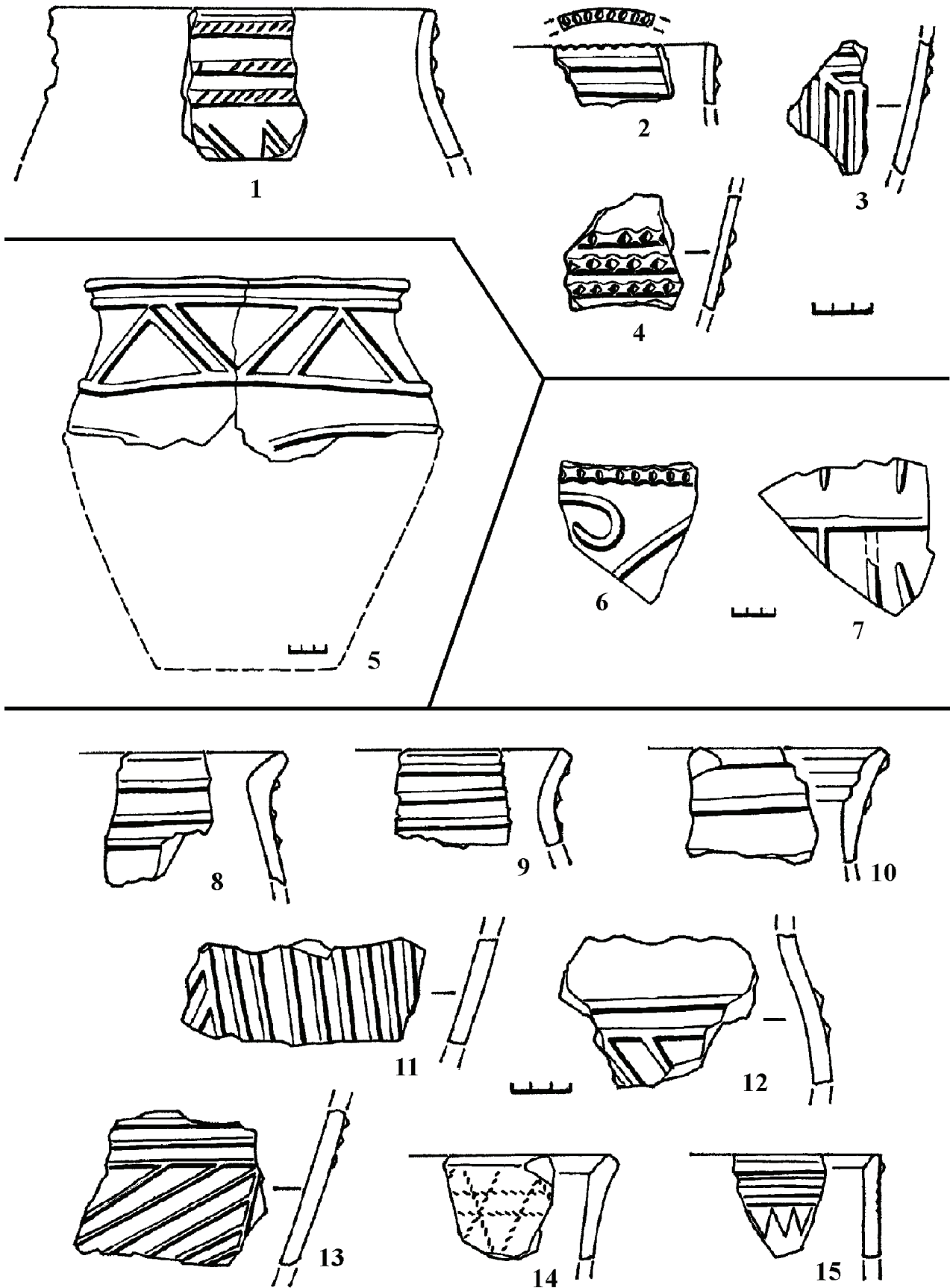

Рис. 21. Матеріали поселень Дерев'ка (1-4), Чернетчина (5), Перещепине (6, 7), Мошни (8-15): кераміка.
 (1-4 – за: Шарафутдінова, 1974; 5-7 – за: Беляєв, 1980/№ 590)

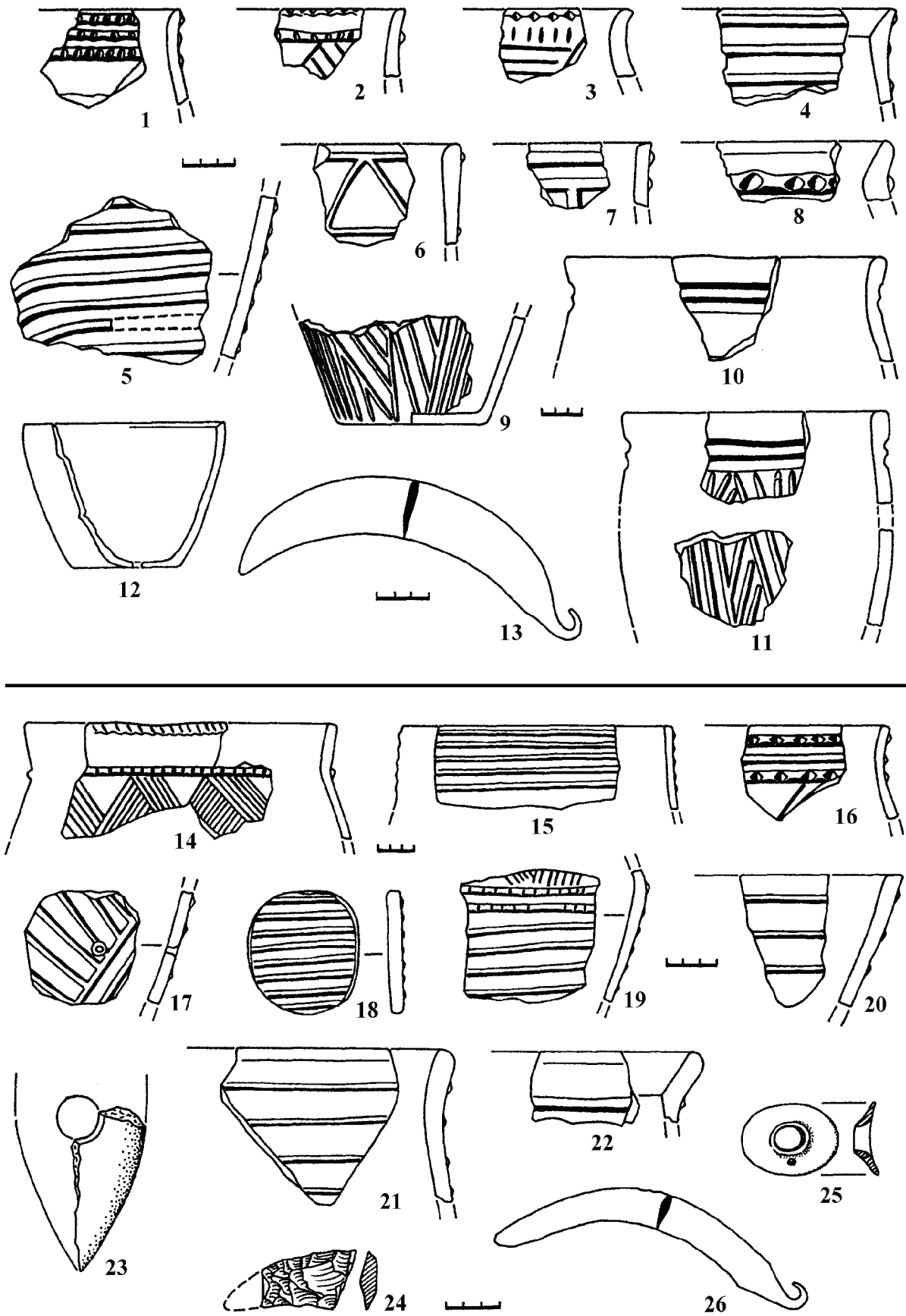

Рис. 22. Матеріали поселень Липівське 2 (1-13), Чапаєвка 7 (14-26): 1-12, 14-22 – кераміка; 13, 26 – бронза; 23 – камінь; 24 – кремій; 25 – ріг

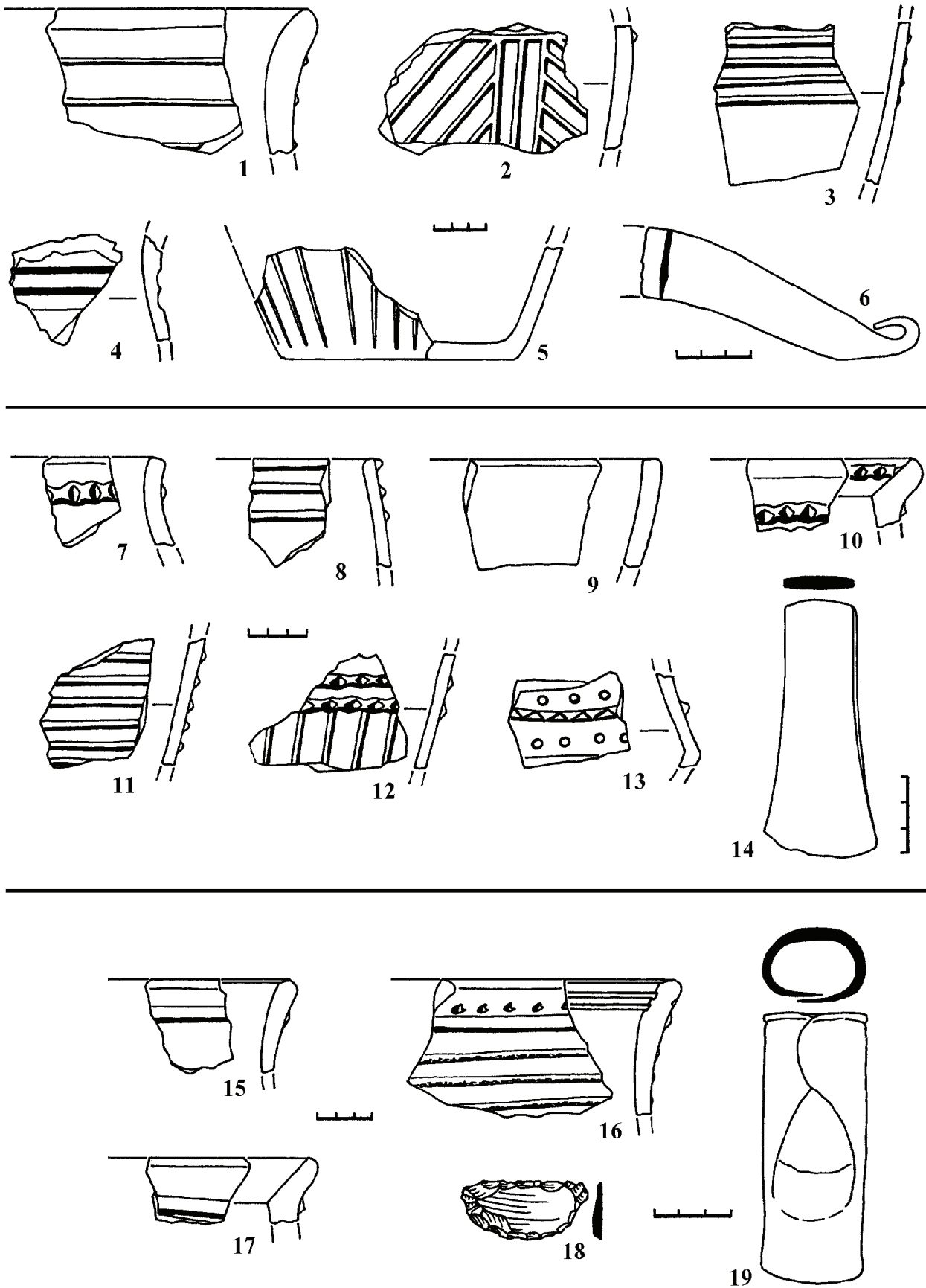

Рис. 23. Матеріали поселень Липівське 3 (1-6), Ляшівка-острів 1 (7-14), Самовиця-острів 3 (15-19): 1-5, 7-13, 15-18 – кераміка; 6, 14, 19 – бронза; 18 – кремень

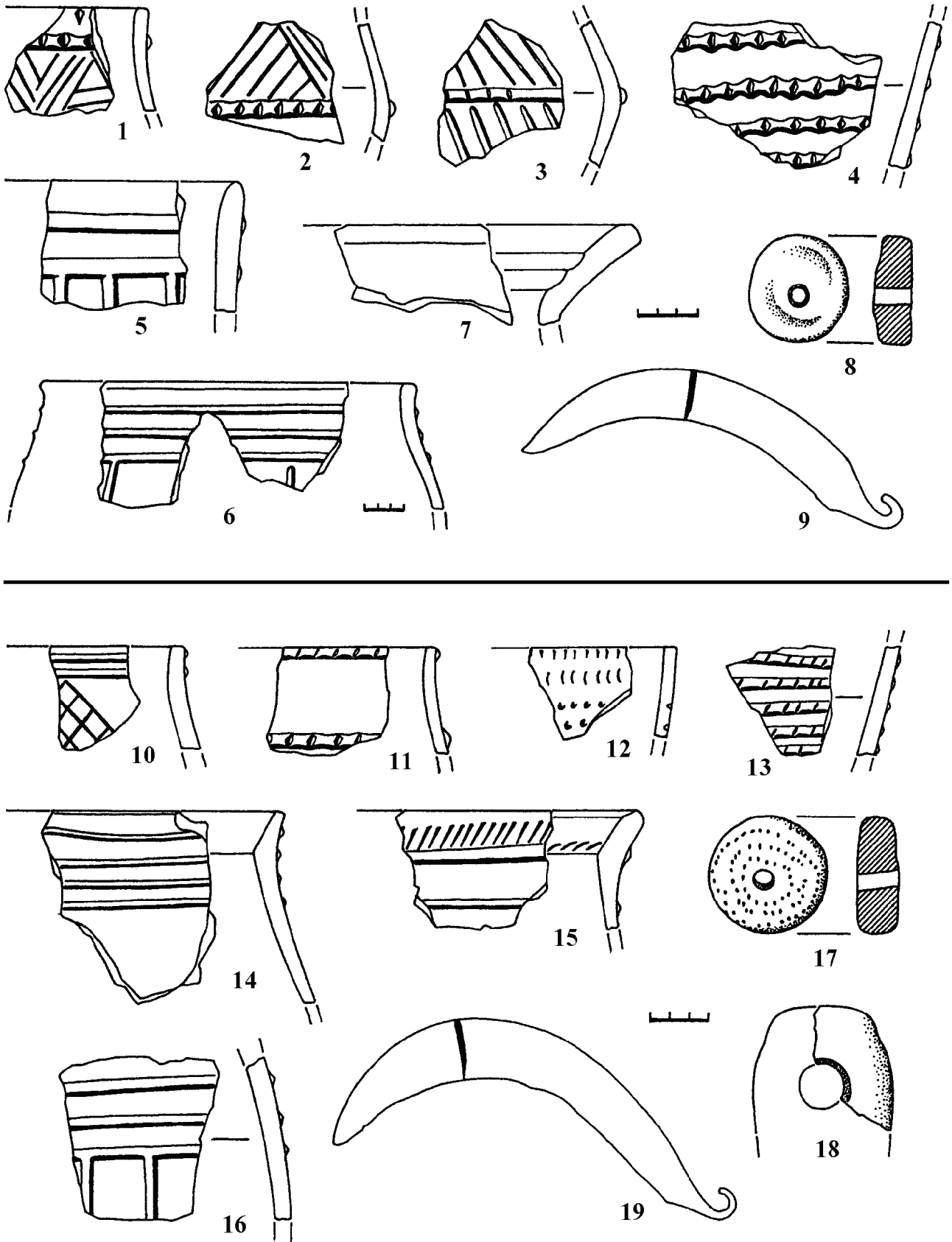

Рис. 24. Матеріали поселень Самовиця 7 (1-9), Червоножиженці 6 (10-19): 1-8, 10-17 – кераміка; 9, 19 – бронза; 18 – камінь

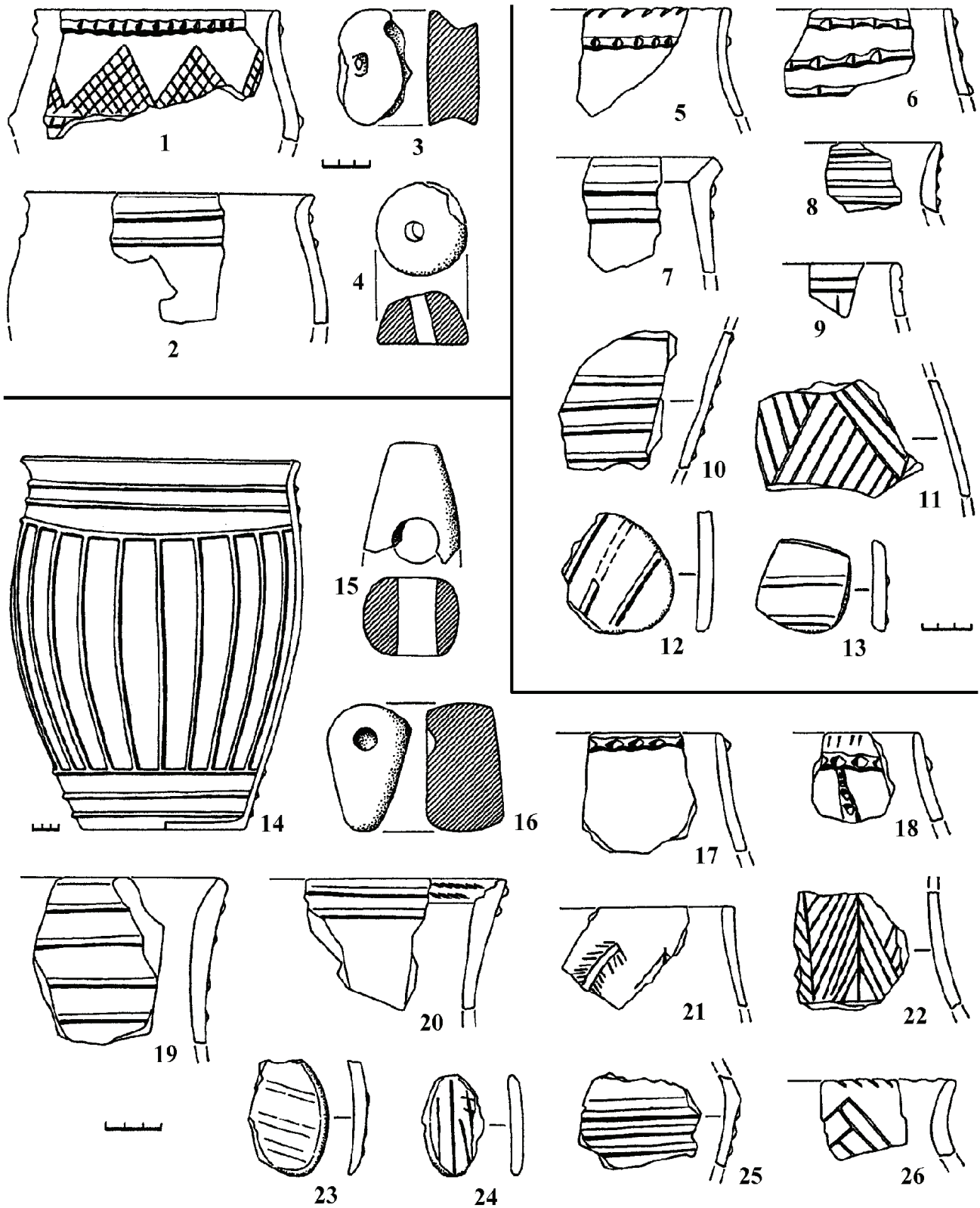

Рис. 25. Матеріали поселень Лящівка-острів 6 (1-4), Лящівка-острів 10 (5-13),
 Худяки 1 (14-26): 1, 2, 5-14, 17-26 – кераміка; 3, 4 – кістка; 15, 16 – камінь

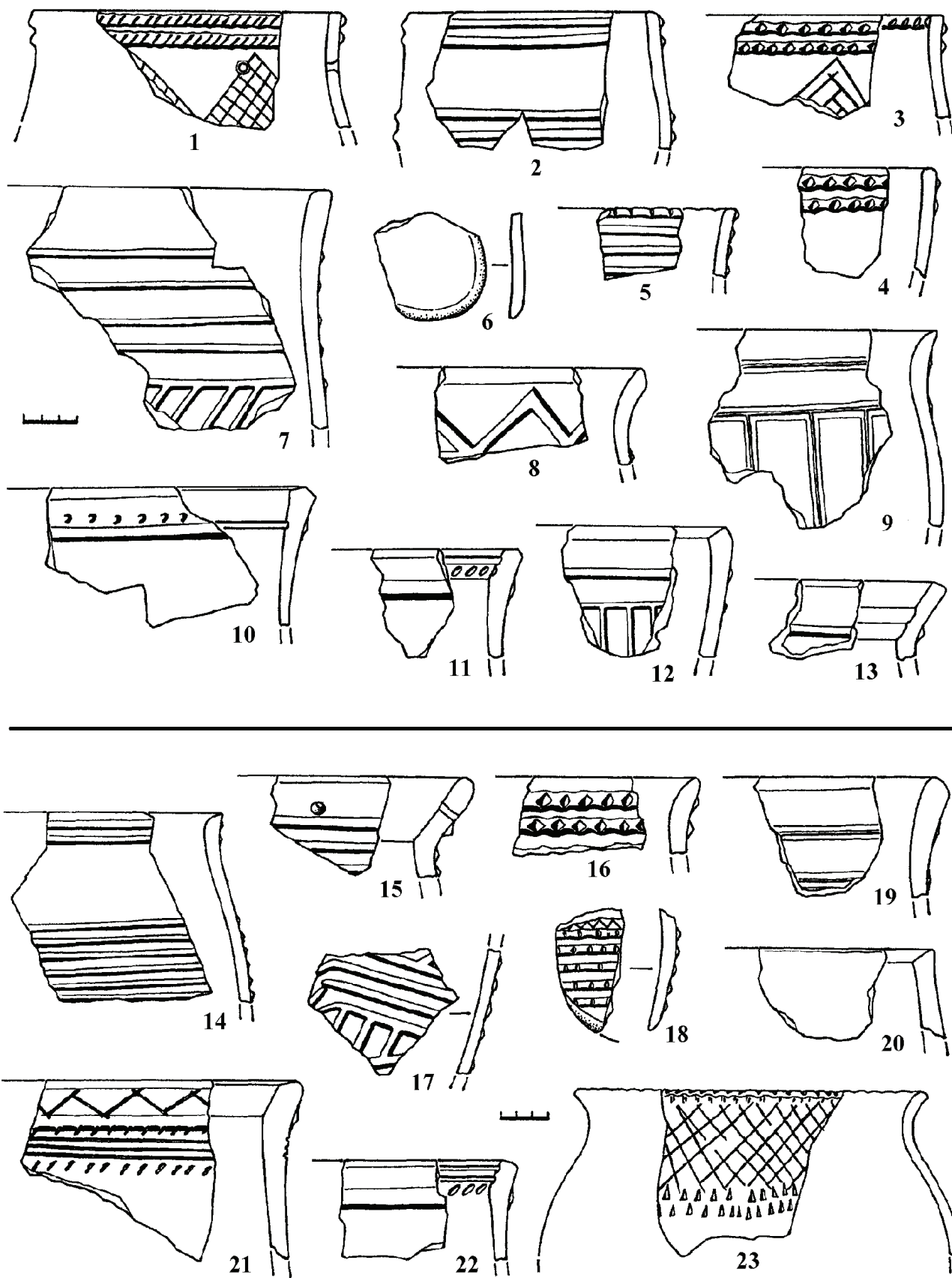

Рис. 26. Матеріали поселень Червонохиженці 2 (1-13), Самовиця-острів 1а (14-23): кераміка

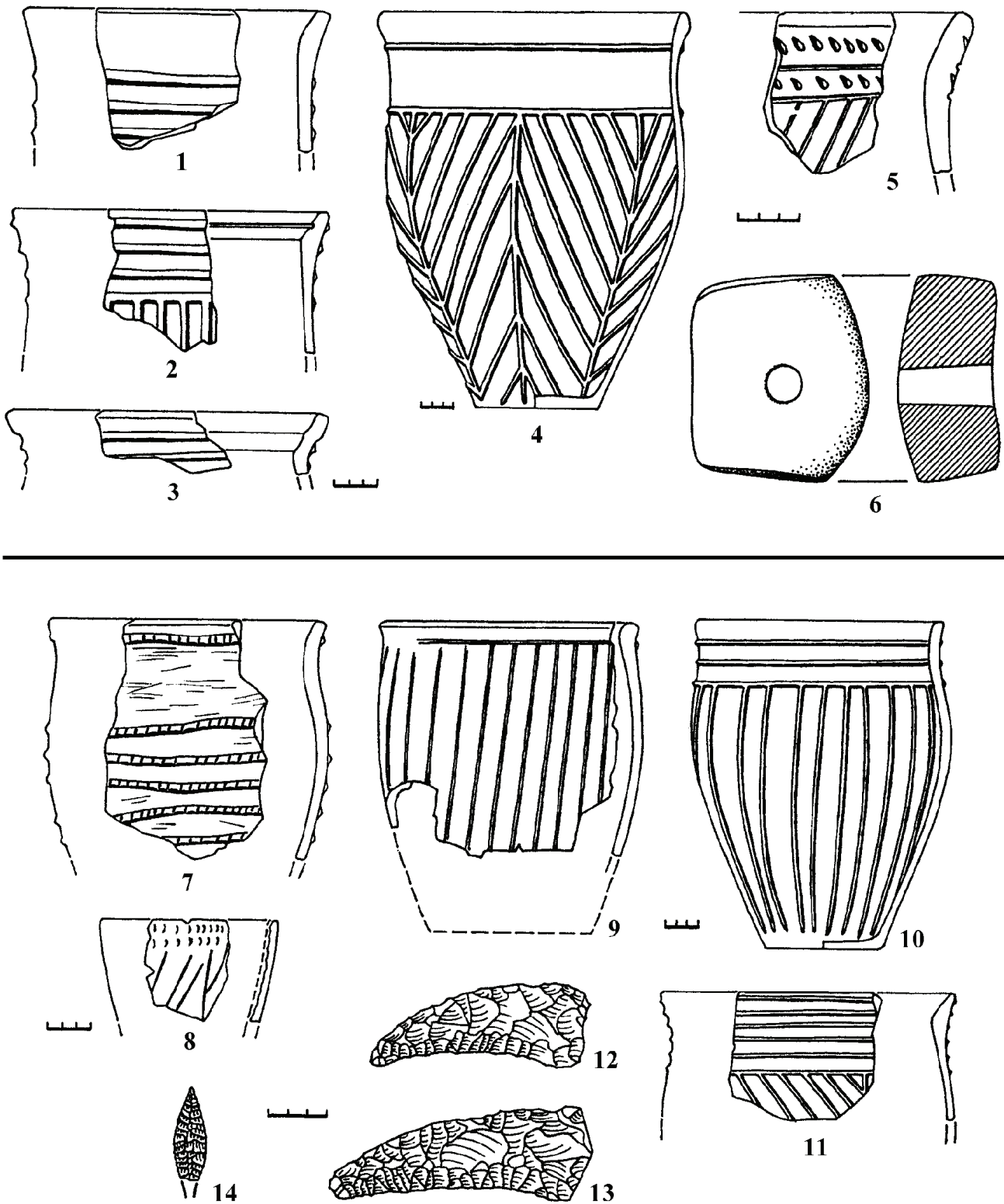

Рис. 27. Матеріали поселень Червонохиженці 5 (1-6), Чапаєвка 8 (7-14): 1-5, 7-10 – кераміка; 6 – камінь; 11-14 – кремень

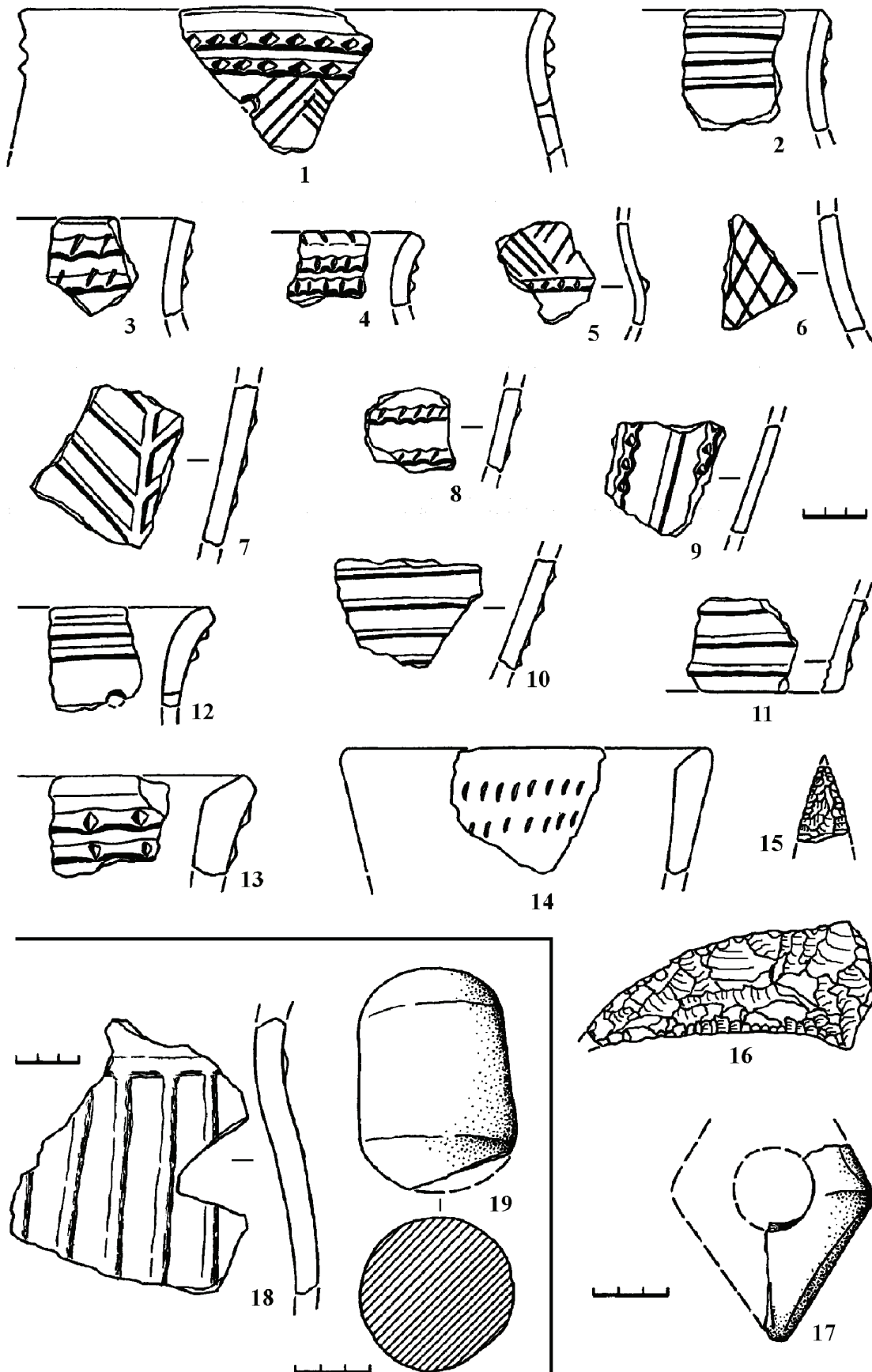

Рис. 28. Матеріали поселень Безпальче 1 (1-17) та Безпальче 2 (18, 19): 1-14, 18 – кераміка;
15, 16 – кремень; 17, 19 – камінь

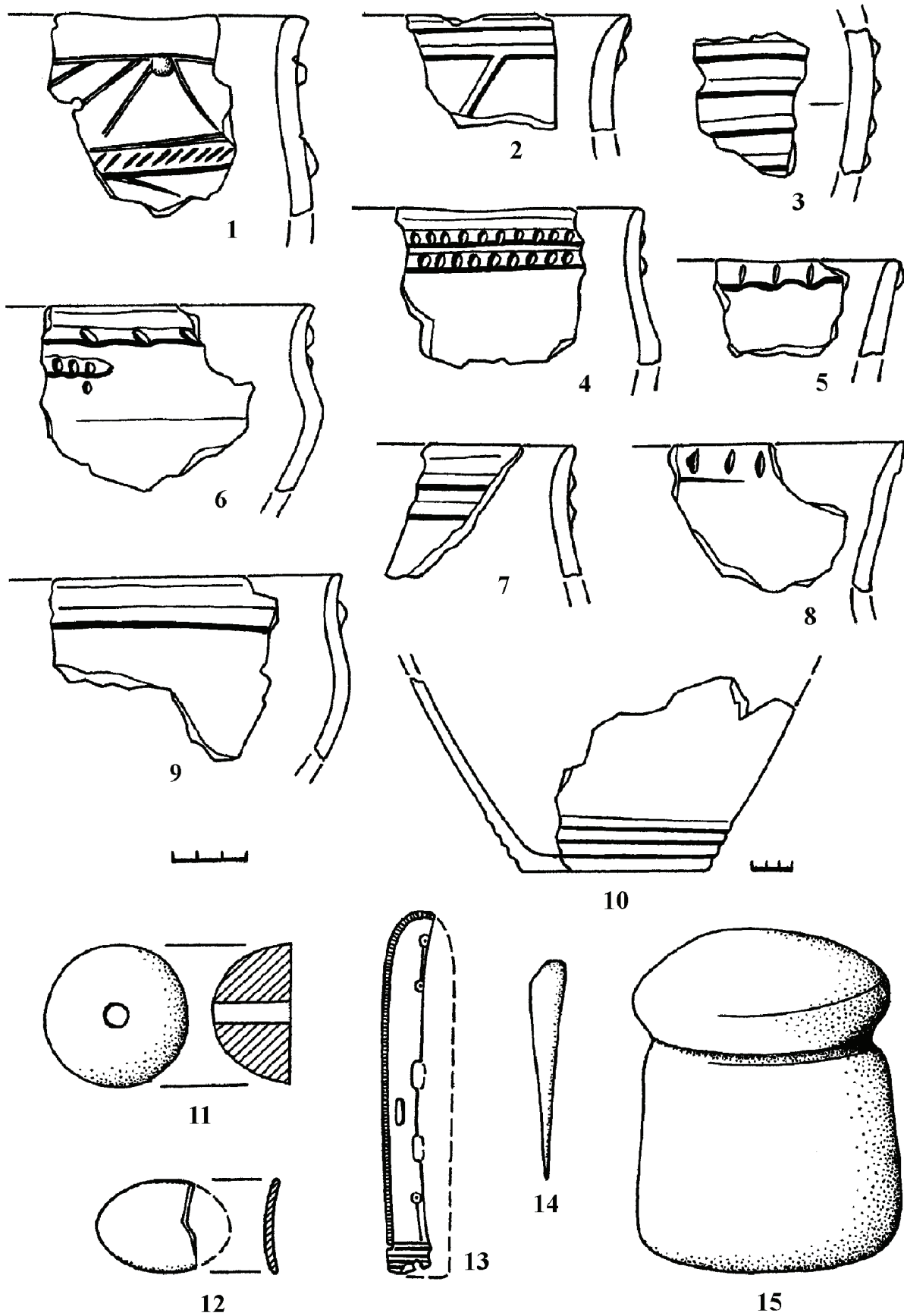

Рис. 29. Матеріали поселення Йосипівка: 1-10 – кераміка; 11, 12, 14 – кістка; 13 – рiг; 15 - камiнь.
(1-12, 14, 15 - за: Беляєв, 1977; 13 – за: Беляєв, 1980/№ 590)

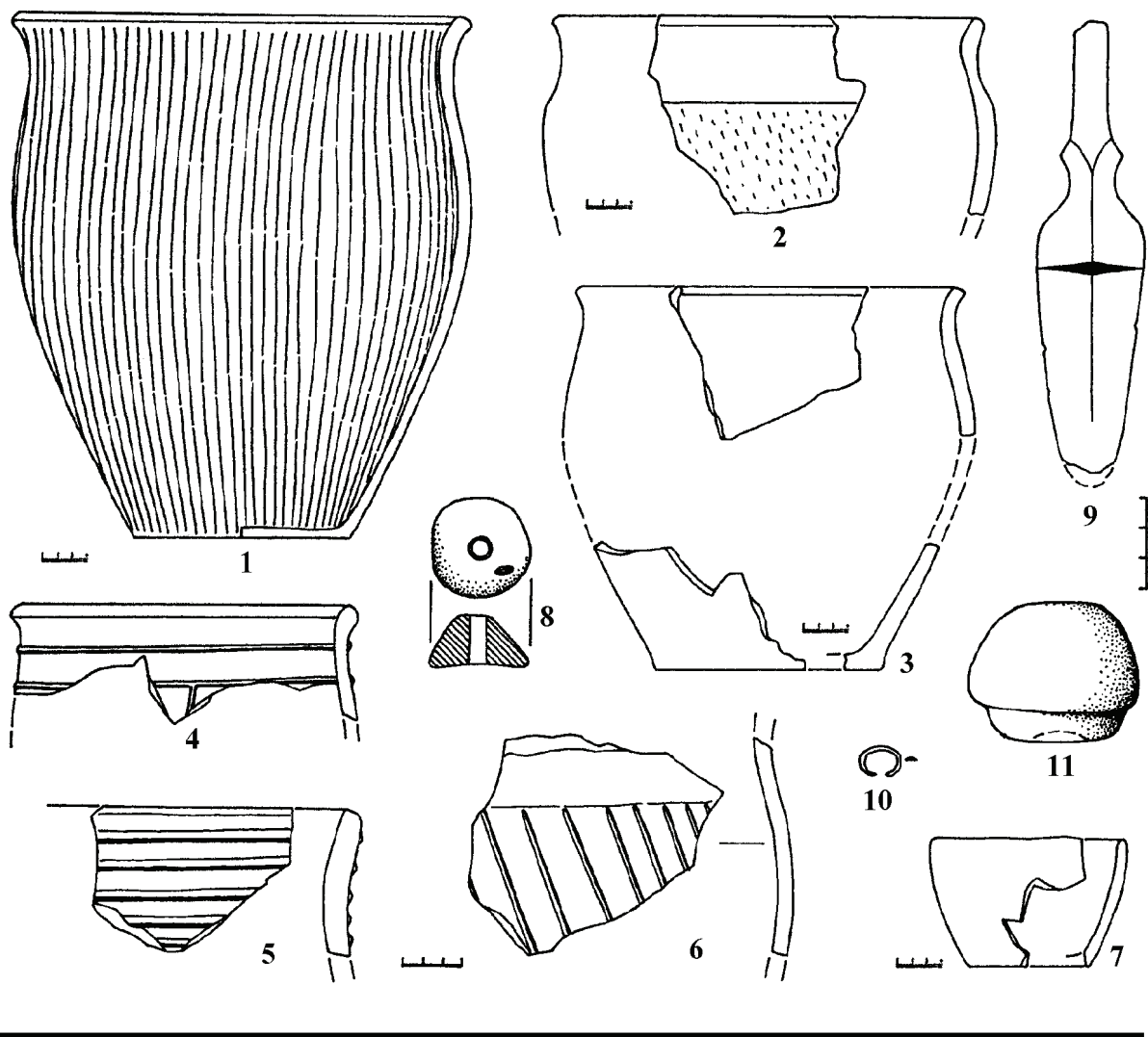

Рис. 30. Матеріали поселень Чапаєвка-УТОС 2 (1-11), Лящівка-острів 7 (12-19): 1-8, 12-18 – кераміка; 9, 10 – бронза; 11, 19 – камінь

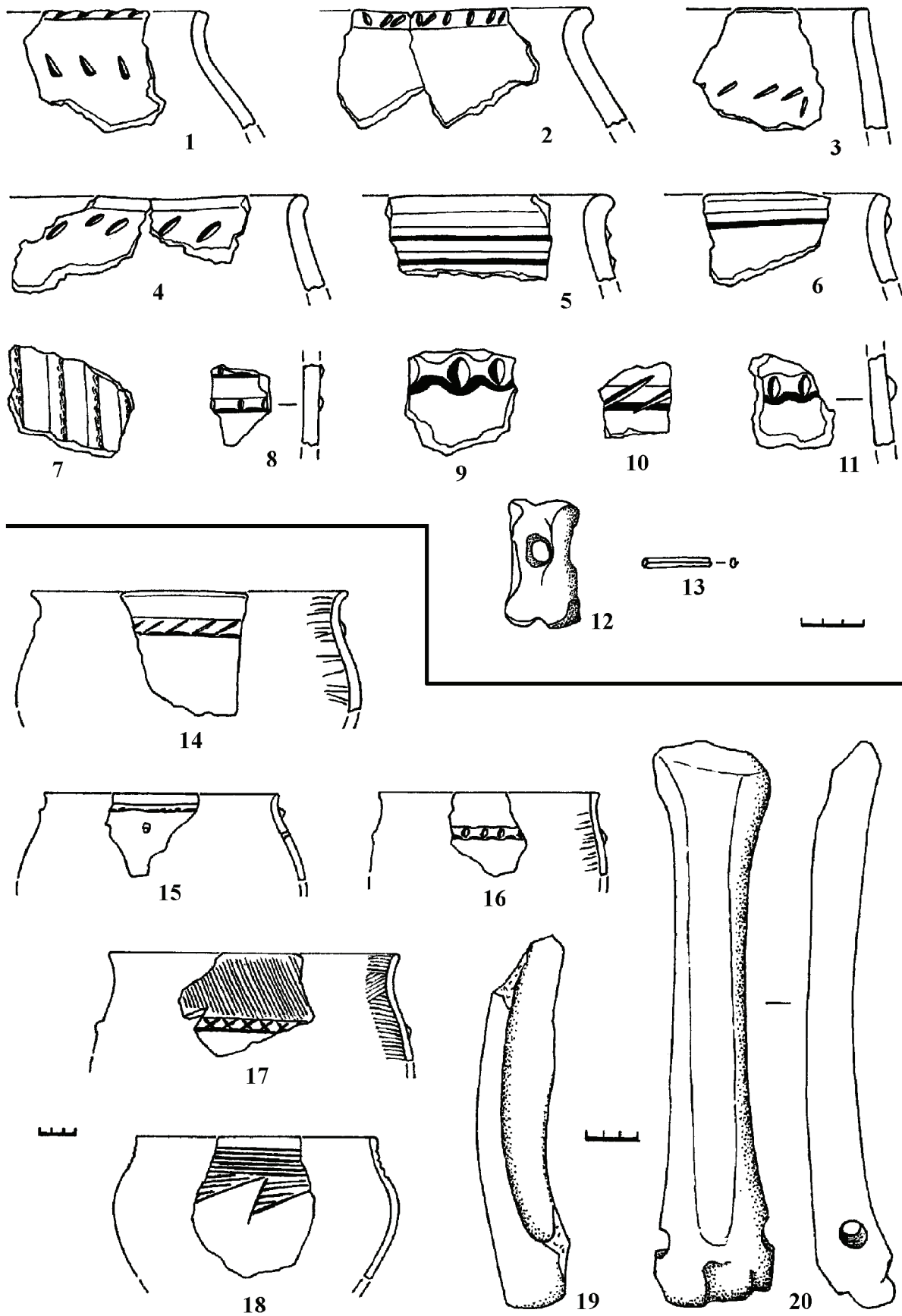

Рис. 31. Матеріали поселень Чорноліське городище (1-е укріплення) (1-13), Максимівка (уроч. Топило) (14-20):
1-11, 14-18 – кераміка; 12, 19, 20 – кістка; 13 – бронза. (1-13 – за: Тереножкін, 1952а)

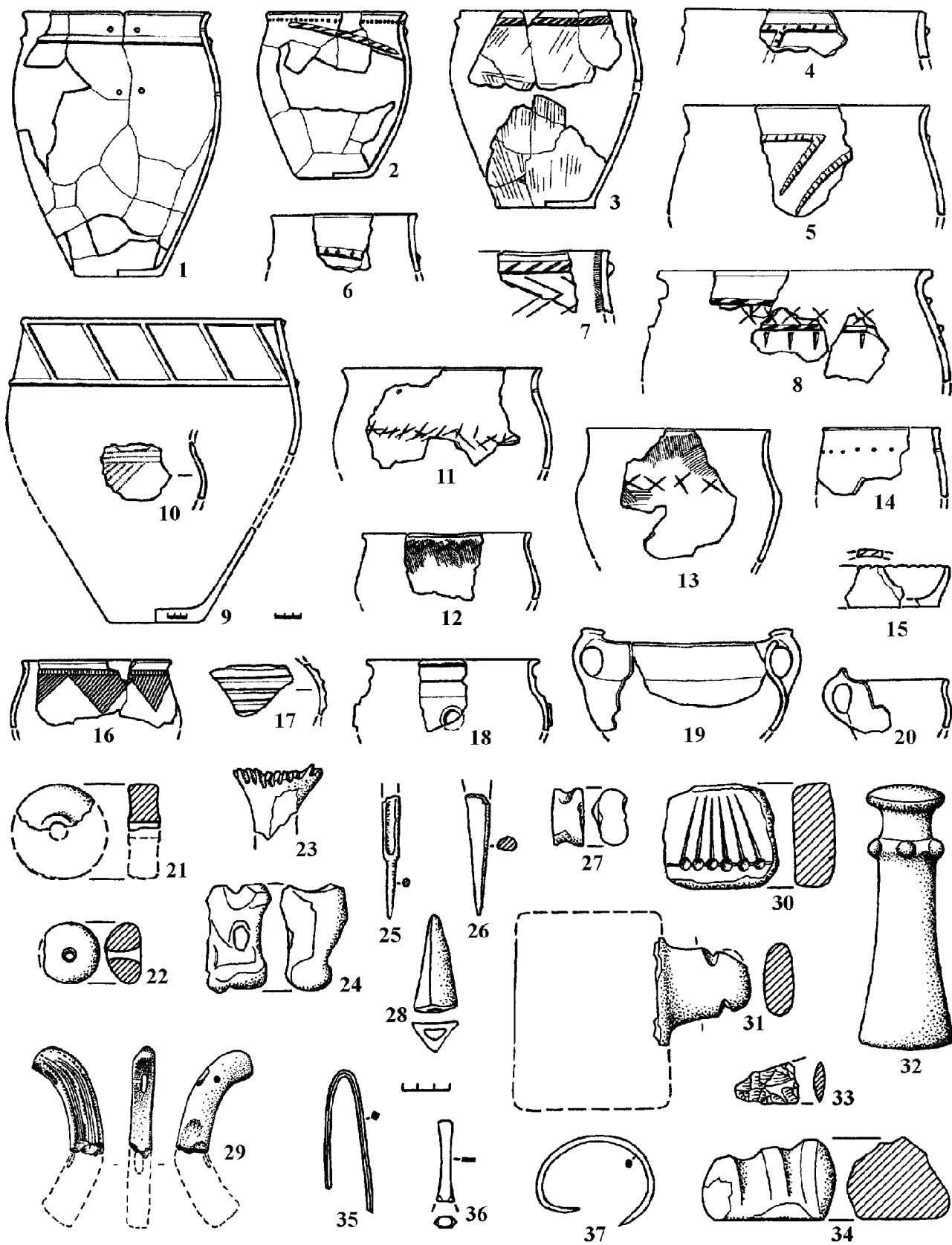

Рис. 32. Матеріали поселення Чикалівка: 1-21 – кераміка; 22-28 – кістка; 29 – ріг; 30-32, 34 – камінь; 33 – кремій; 35-37 – бронза

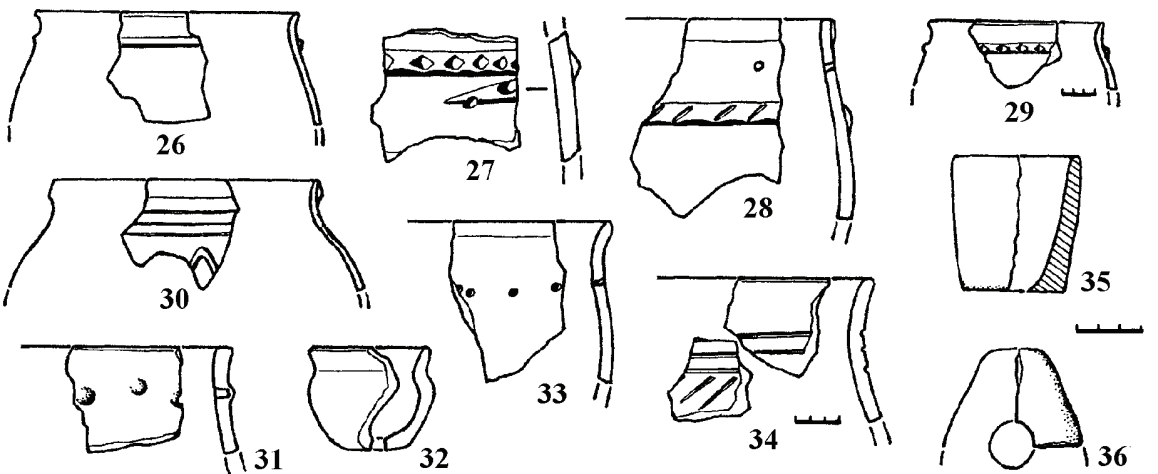
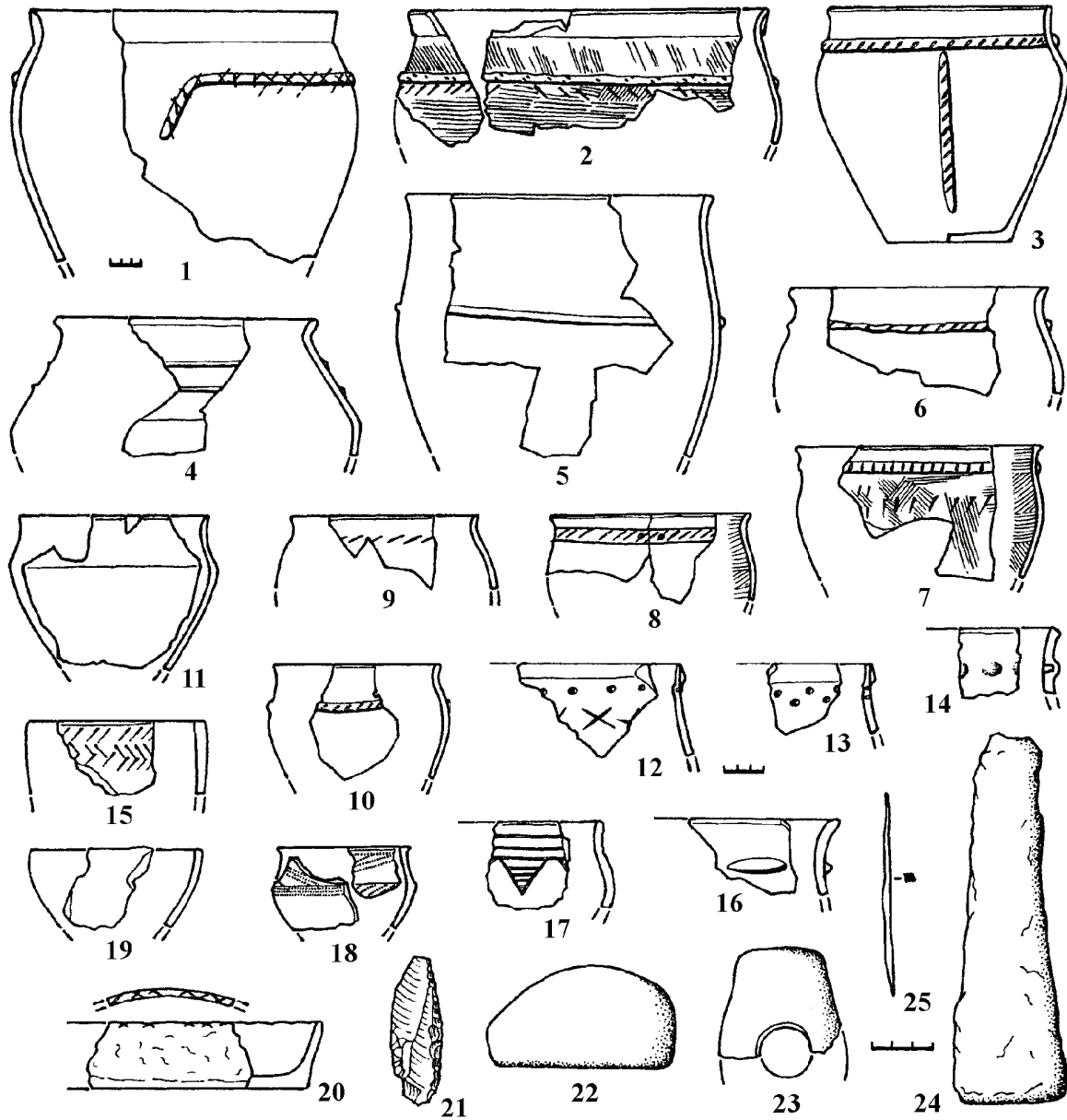

Рис. 33. Матеріали поселень Червоножиженці 2 (1-25), Липівське 1 (26-36): 1-20, 26-34 – кераміка; 21 – кремій; 22-24, 35, 36 – камінь

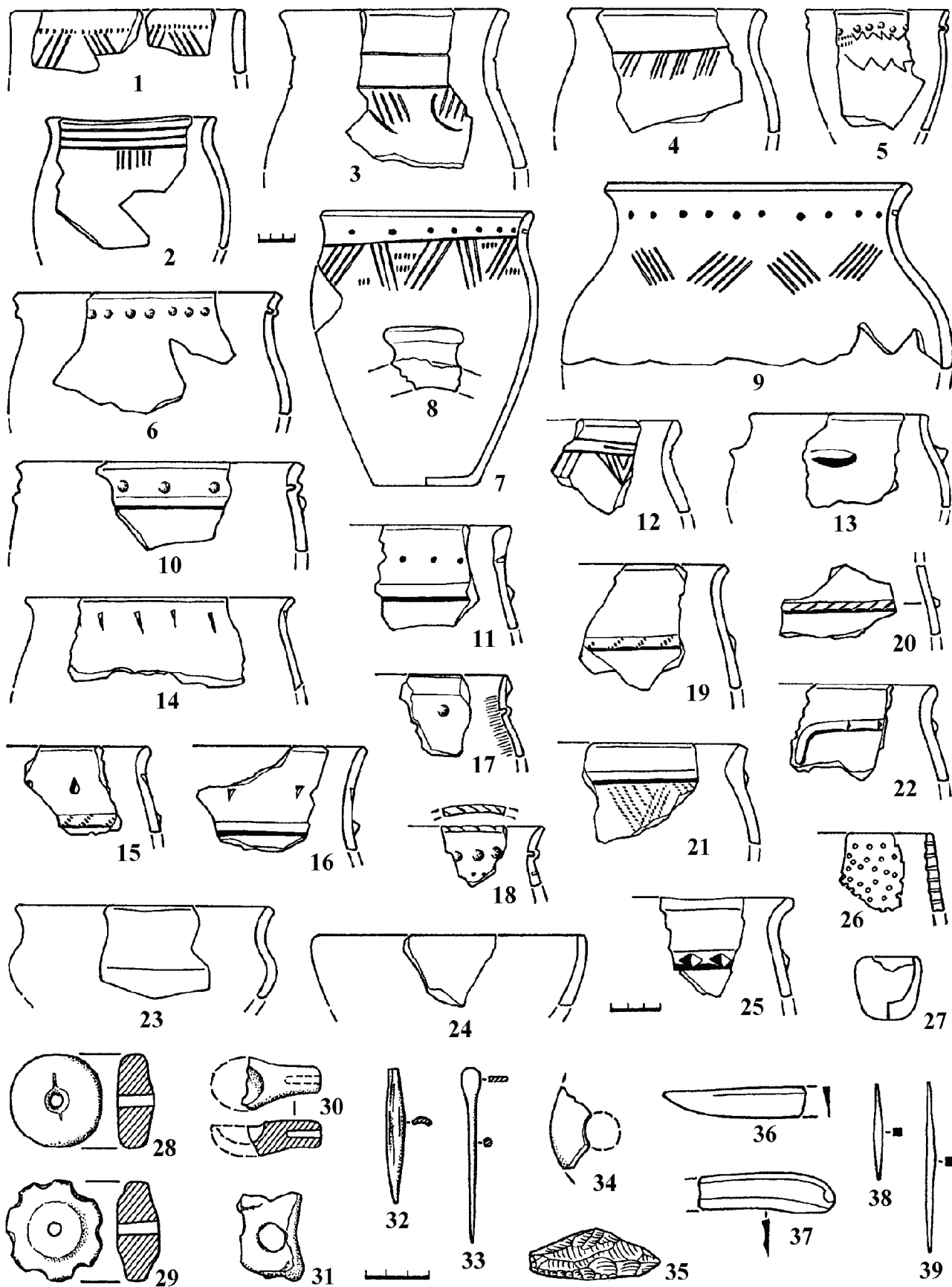

Рис. 34. Матеріали поселення Мошни: 1-30 – кераміка; 31-33 – кістка; 34 – камінь; 35 – кремень; 36-39 – бронза. (за: Ильинская, 1960)

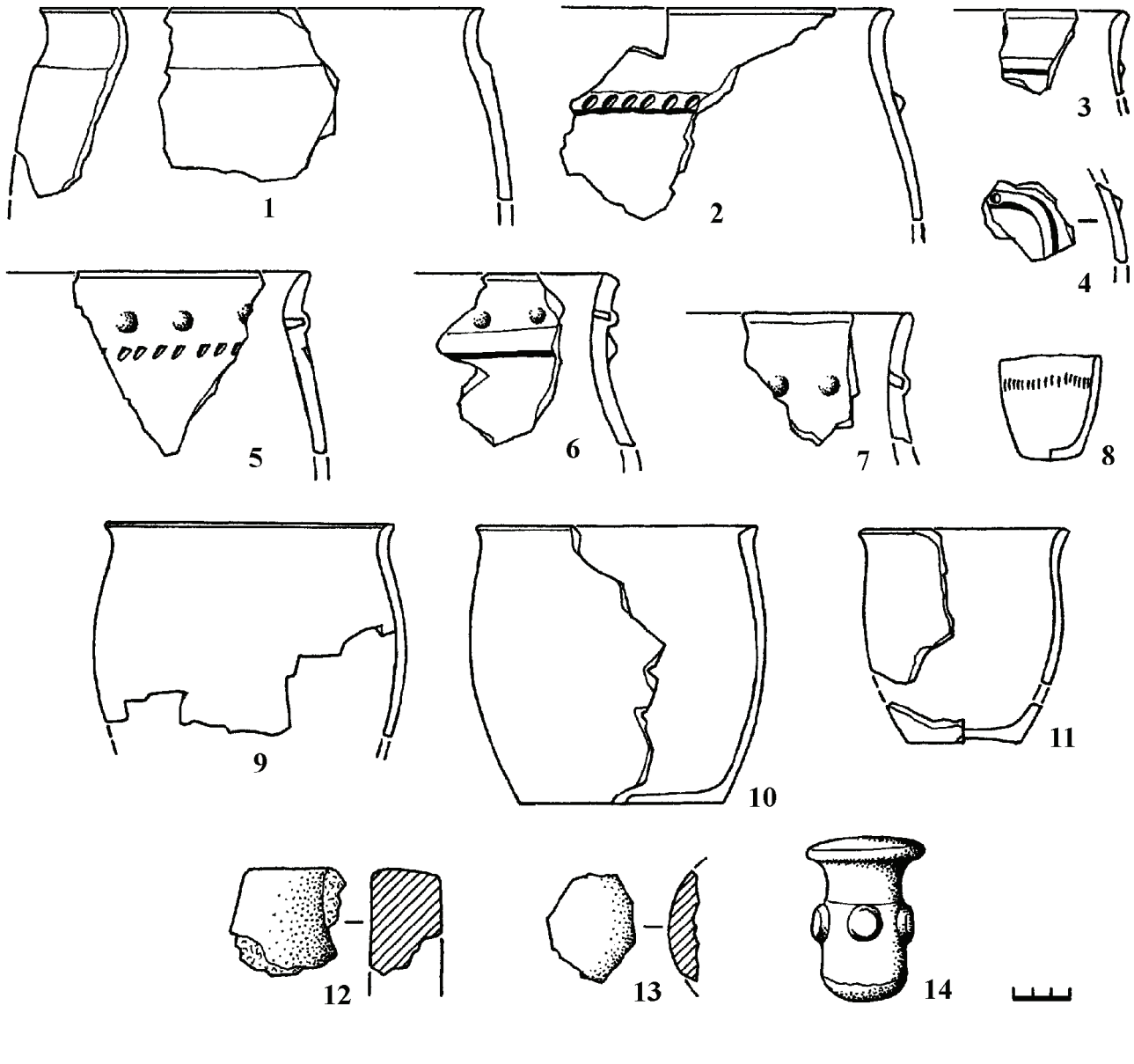

Рис. 35. Матеріали поселень Піонерське (1-14), Сахнівка (15-20): 1-11, 15-20 – кераміка; 12-14 – камінь.
(15-20 – за: Кухаренко, 1963)

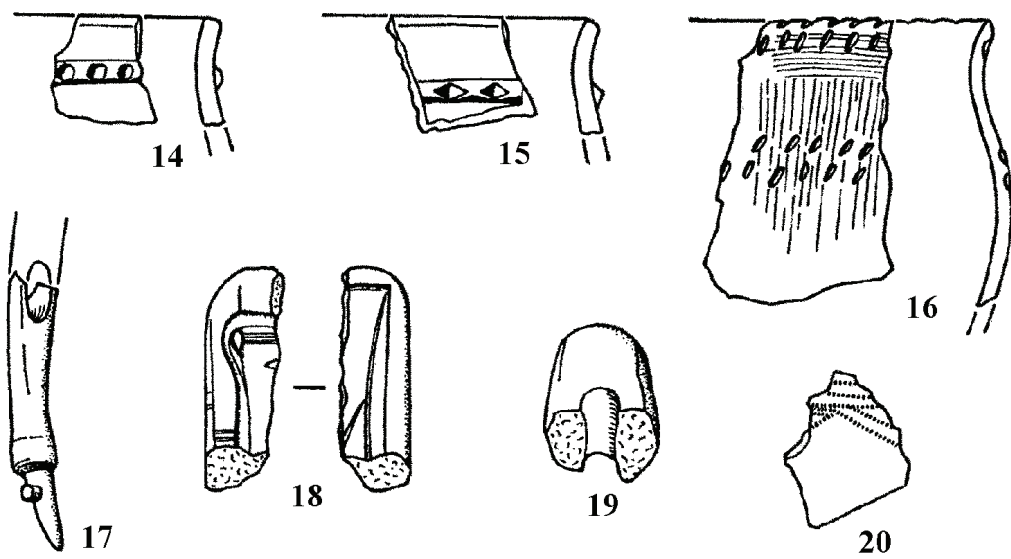
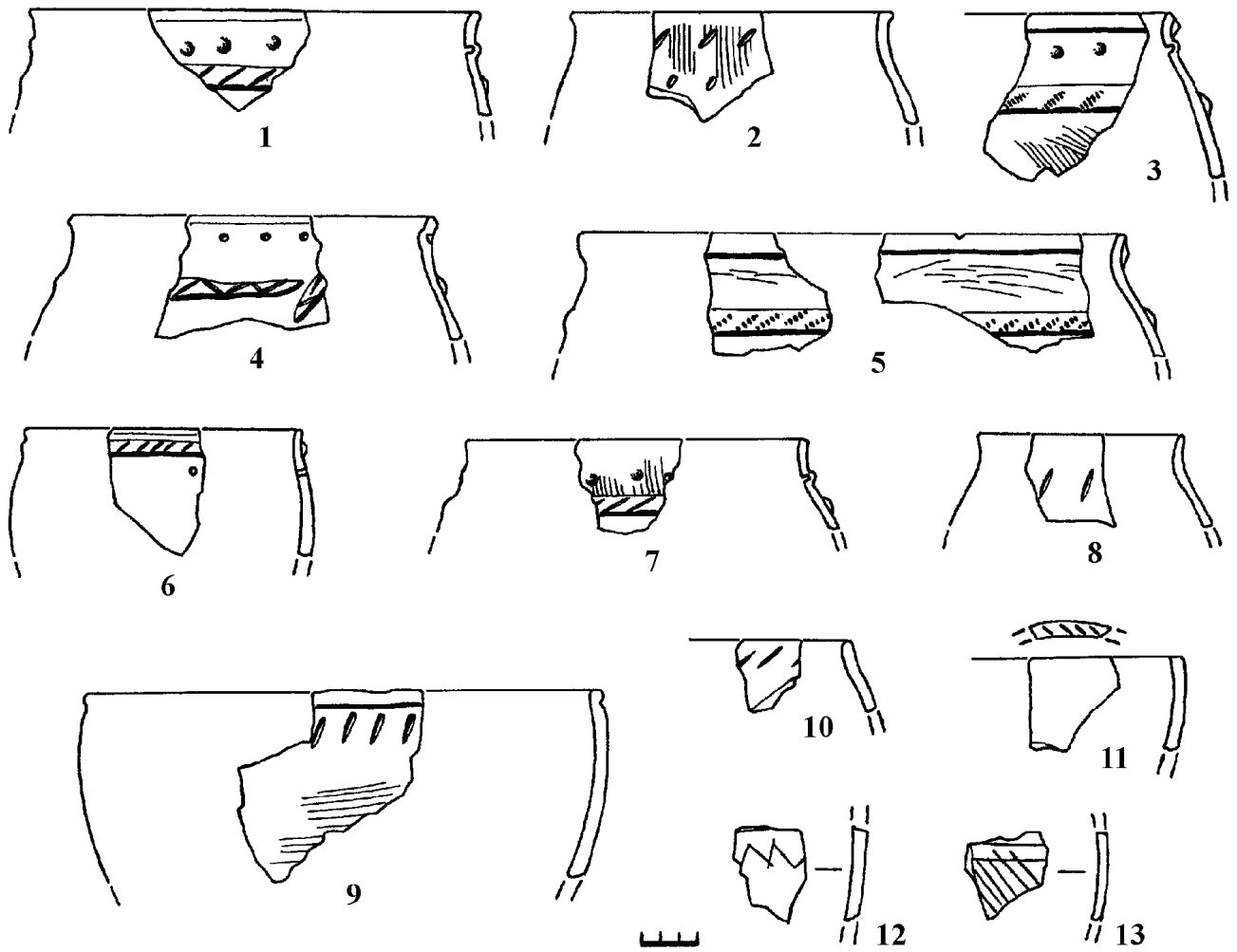

Рис. 36. Матеріали поселень Лихачівка (1-13), Воїнська Гребля (14-20): 1-16, 20 – кераміка; 17 – ріг; 18, 19 – камінь.
(1-13 – за: Горбов, Литвиненко, 1998; 14-20 – за: Довженок, Гончаров, Юра, 1966)

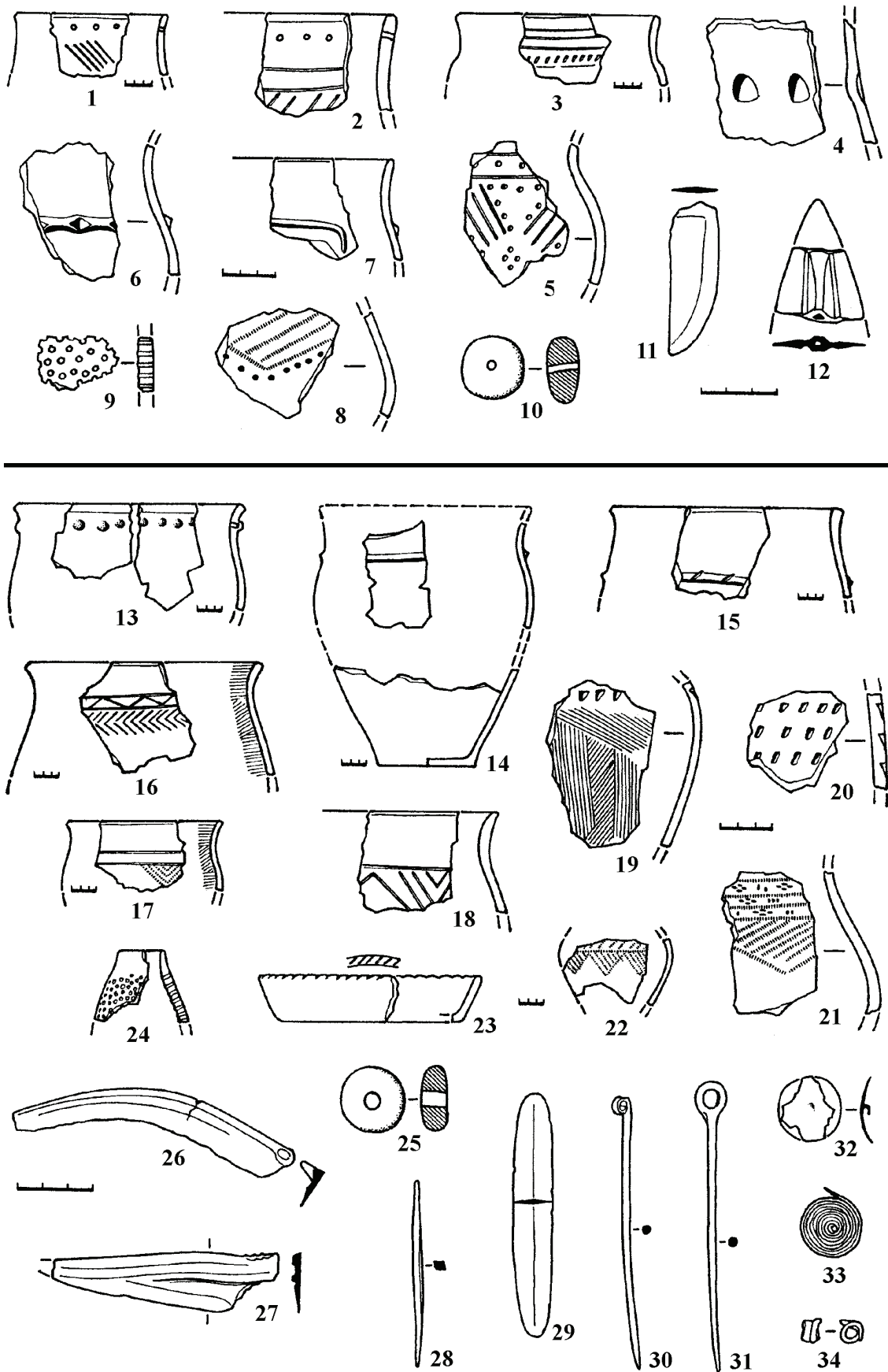

Рис. 37. Матеріали поселень Леськи За (1-12), Леськи 36 (13-34): 1-10, 13-25 – кераміка; 11, 12, 26-34 – бронза

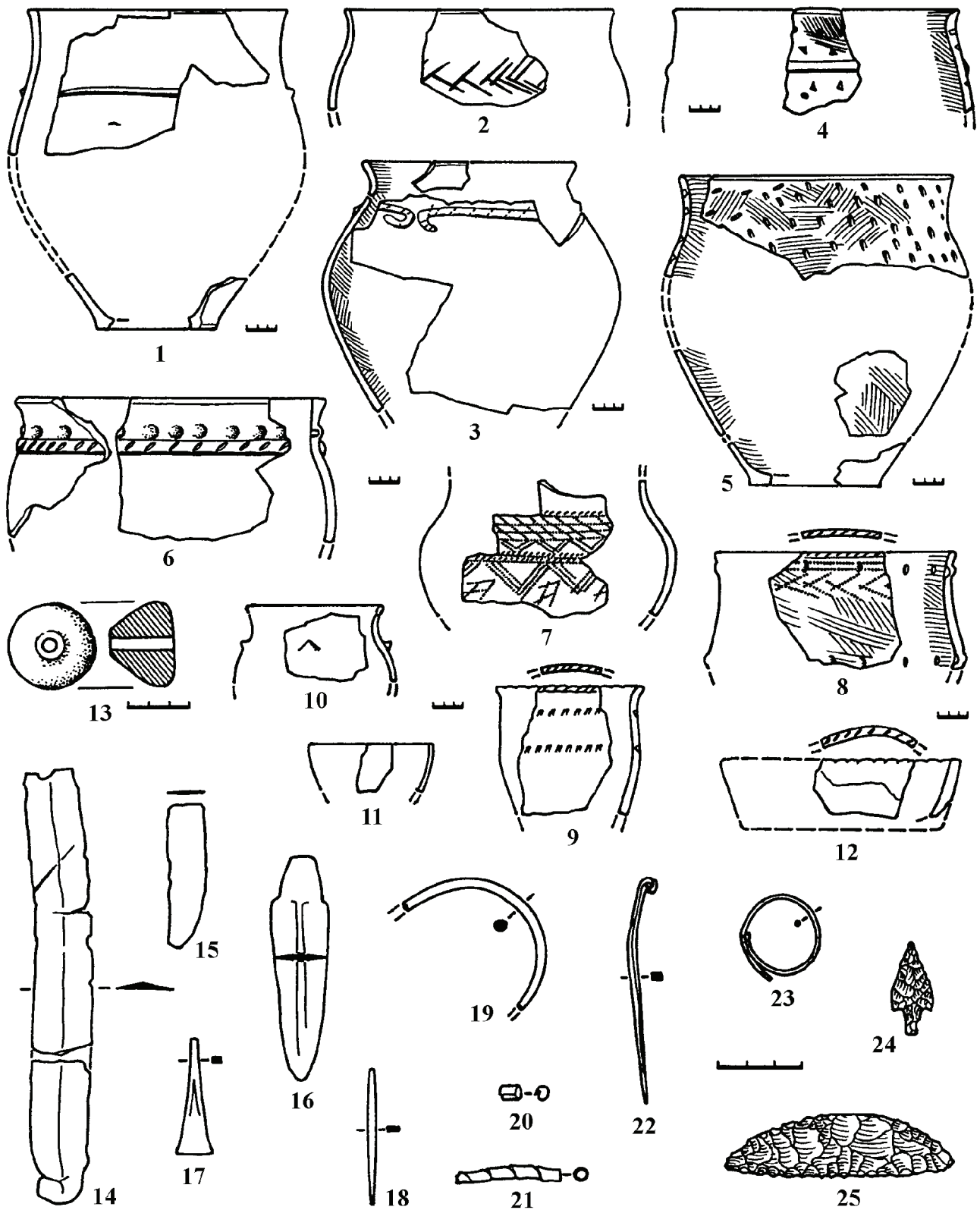

Рис. 38. Матеріали поселення Самовиця-острів 1: 1-13 – кераміка; 14-23 – бронза; 24, 25 – кремій

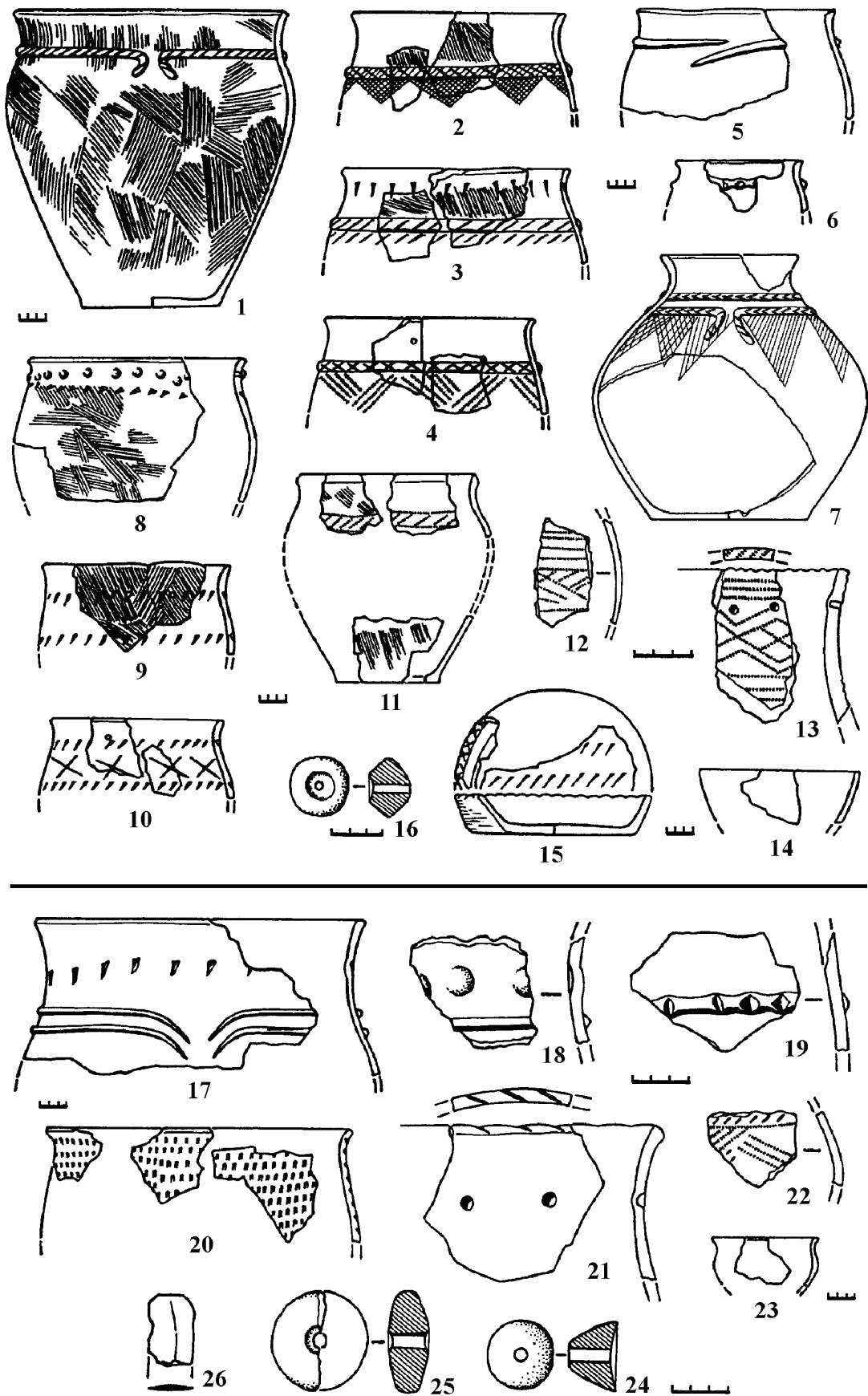

Рис. 39. Матеріали поселень Чапавка 8 (1-16), Самовиця-острів 5 (17-26): 1-25 – кераміка; 26 – бронза

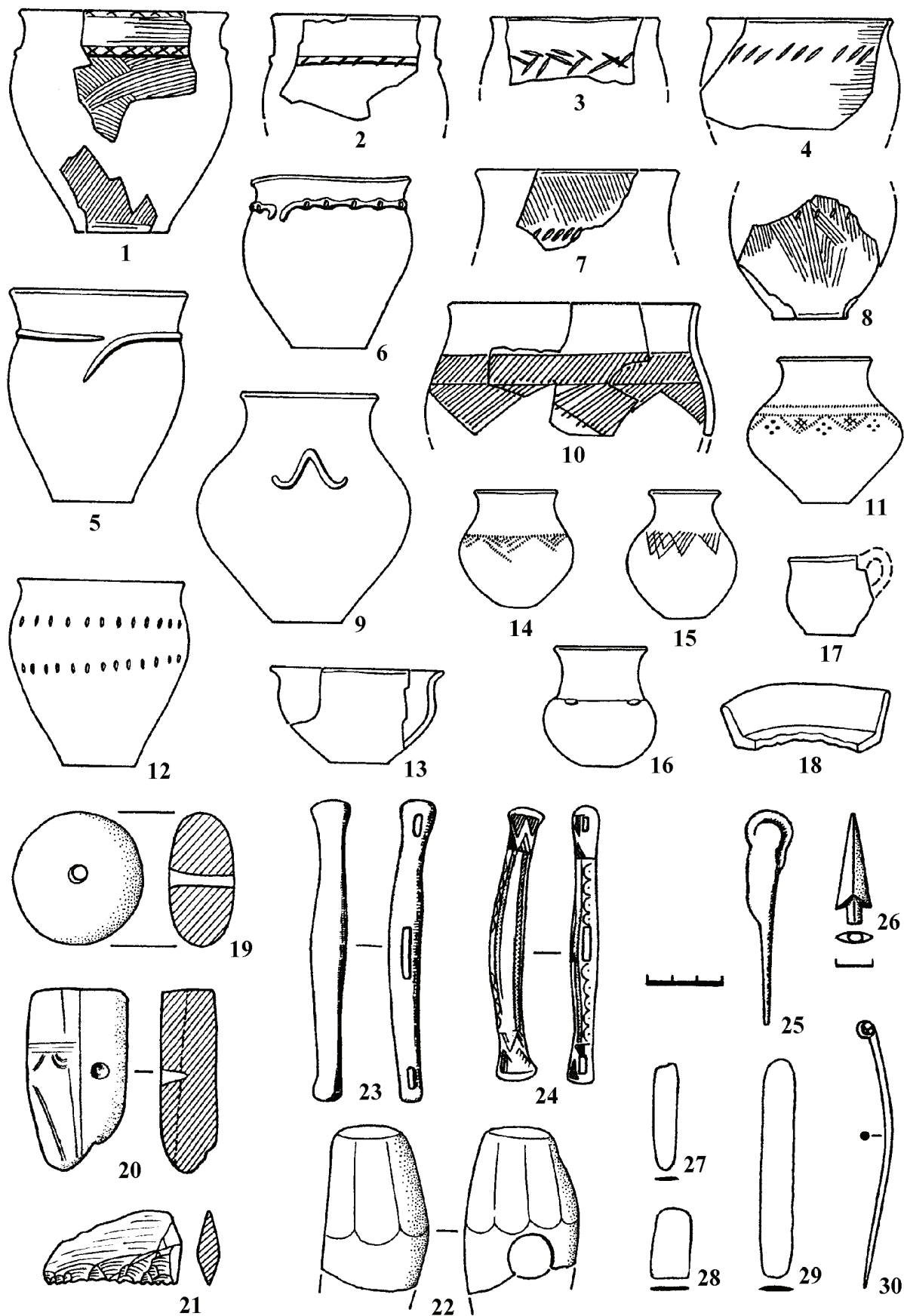

Рис. 40. Матеріали поселення Суботівське городище: 1-19 – кераміка; 20, 22 – камінь; 21 – кремень; 23, 24 – ріг; 25, 26 – кістка; 27-30 – бронза. (за: Граков, Тереножкин, 1958; Тереножкин, 1961)

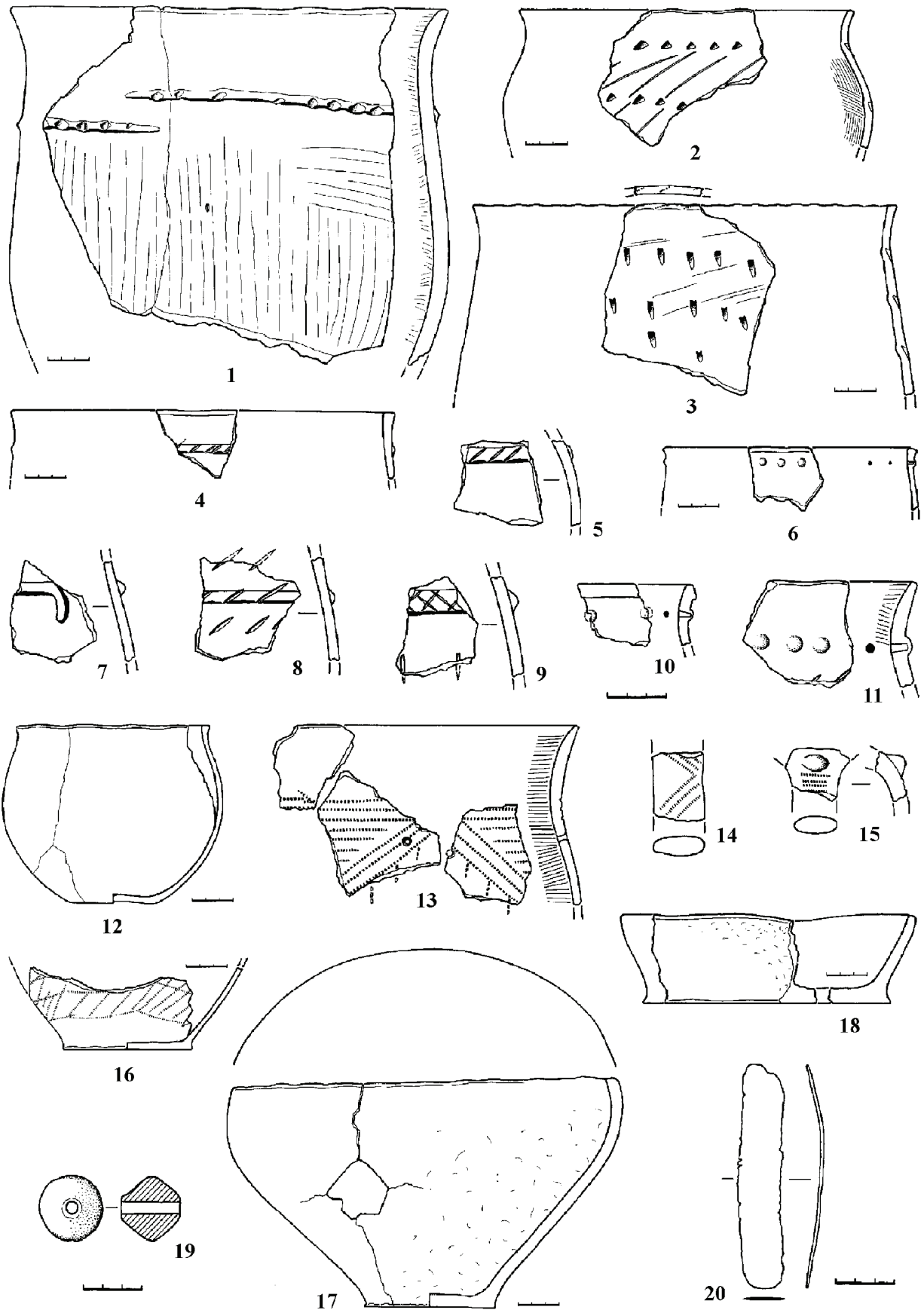

Рис. 41. Матеріали поселення на замчиці Б. Хмельницького в Суботіві: 1-19 – кераміка; 20 – бронза

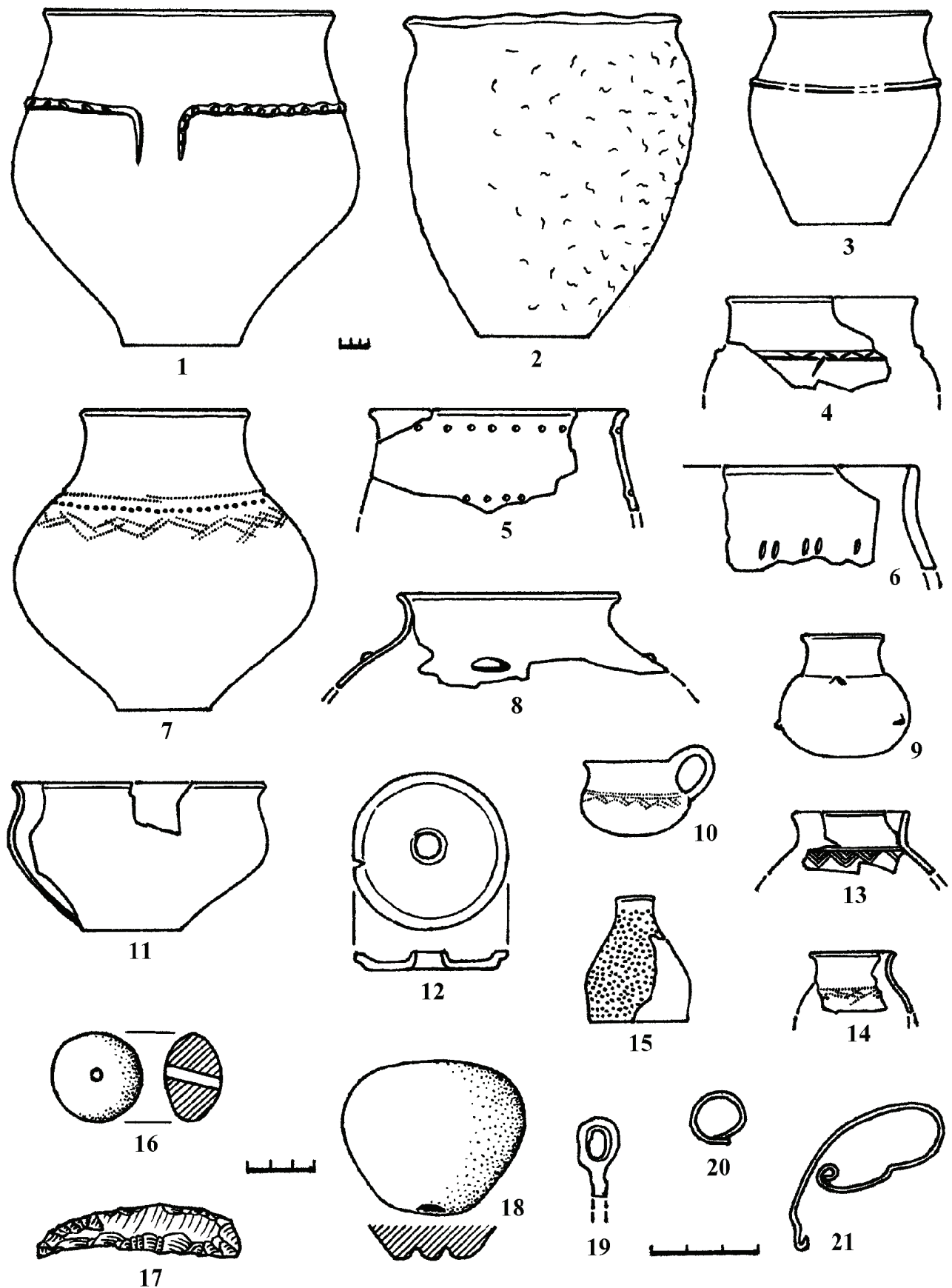

Рис. 42. Матеріали поселення Велика Андрусівка (уроч. Інбек): 1-16 – кераміка; 17 – кремій; 18 – камінь; 19-21 – бронза.
(за: Покровська, Петровська, 1961)

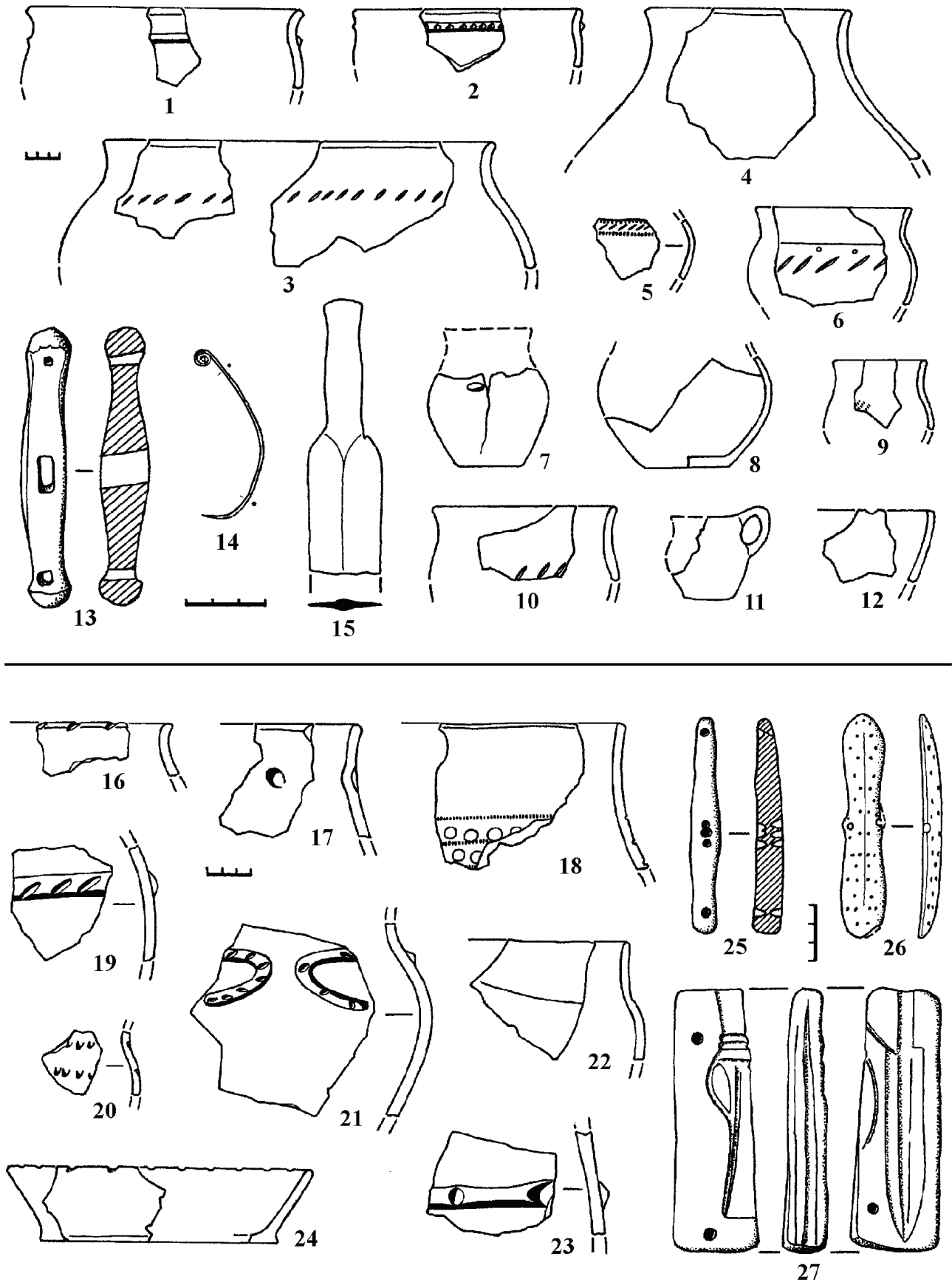

Рис. 43. Матеріали поселень Дерев'ївка (1-15), Стара Огринь (16-27): 1-12, 16-24 – кераміка; 13, 25, 26 – рiг; 14, 15 – бронза; 27 – камiнь. (1-13, 15 – за: Шарафутдiнова, 1974; 14 – за: Лысенко С.С., 2010; 16-26 – за: Ромашко, 1985; 27 – за: Мiзiн, 1970)

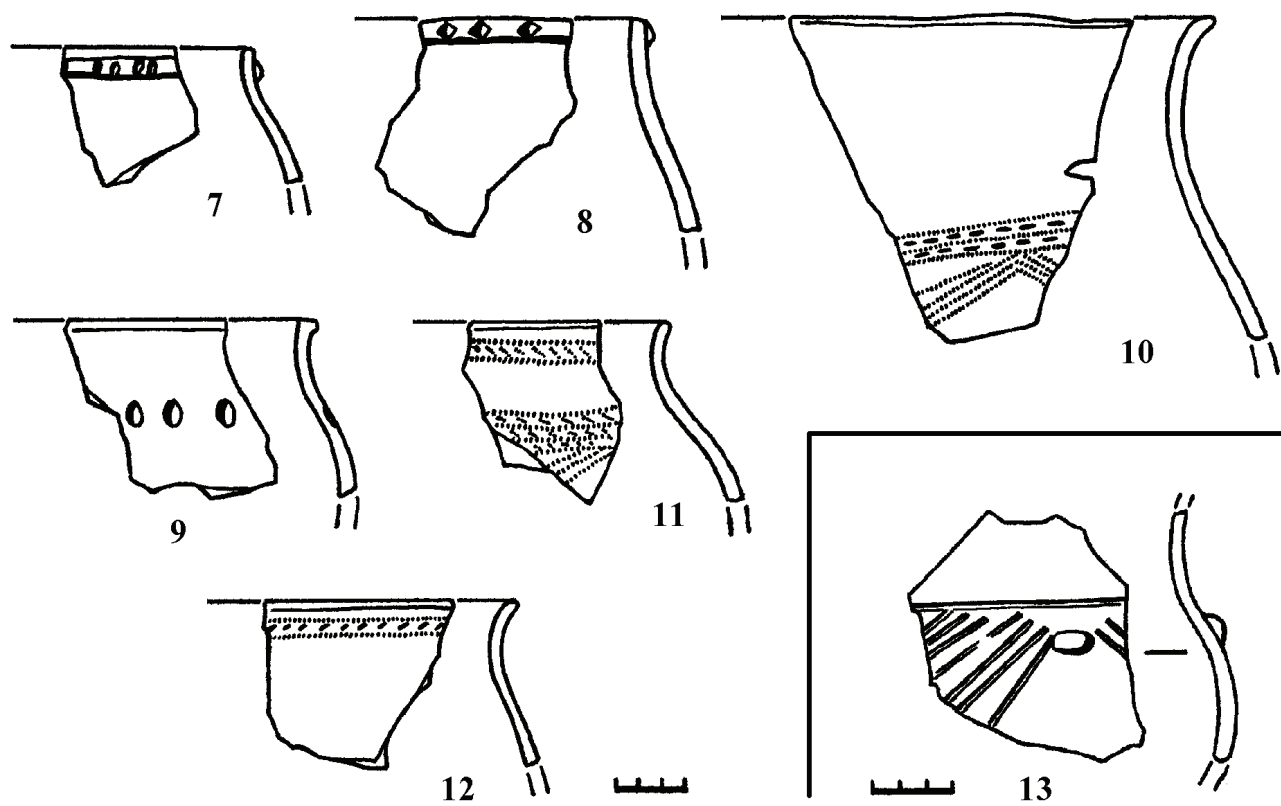
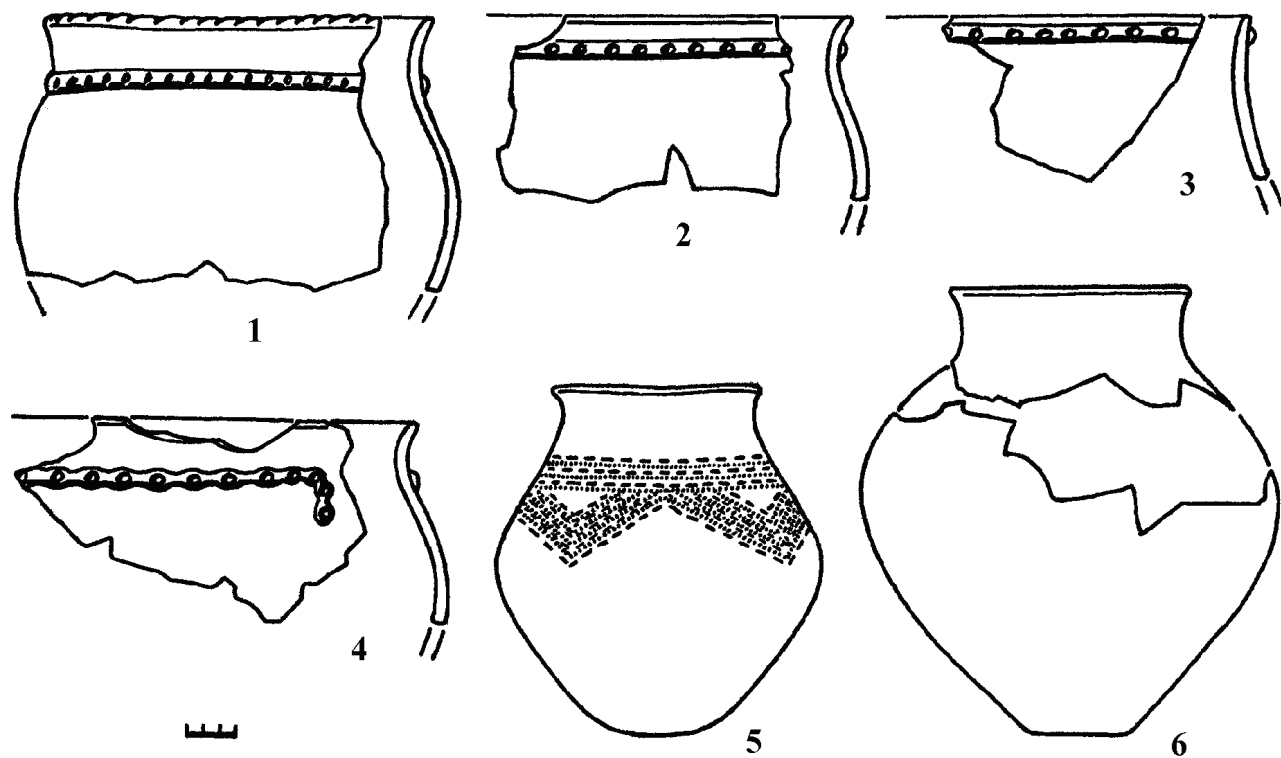

Рис. 44. Матеріали поселень Йосипівка (1-6), Гупалівка (7-12), Старе Мажарове (13): кераміка.
(1-6 – за: Беляєв, 1977; 7-12 – за: Беляєв, 1984; 13 – за: Ромашко, 1995)

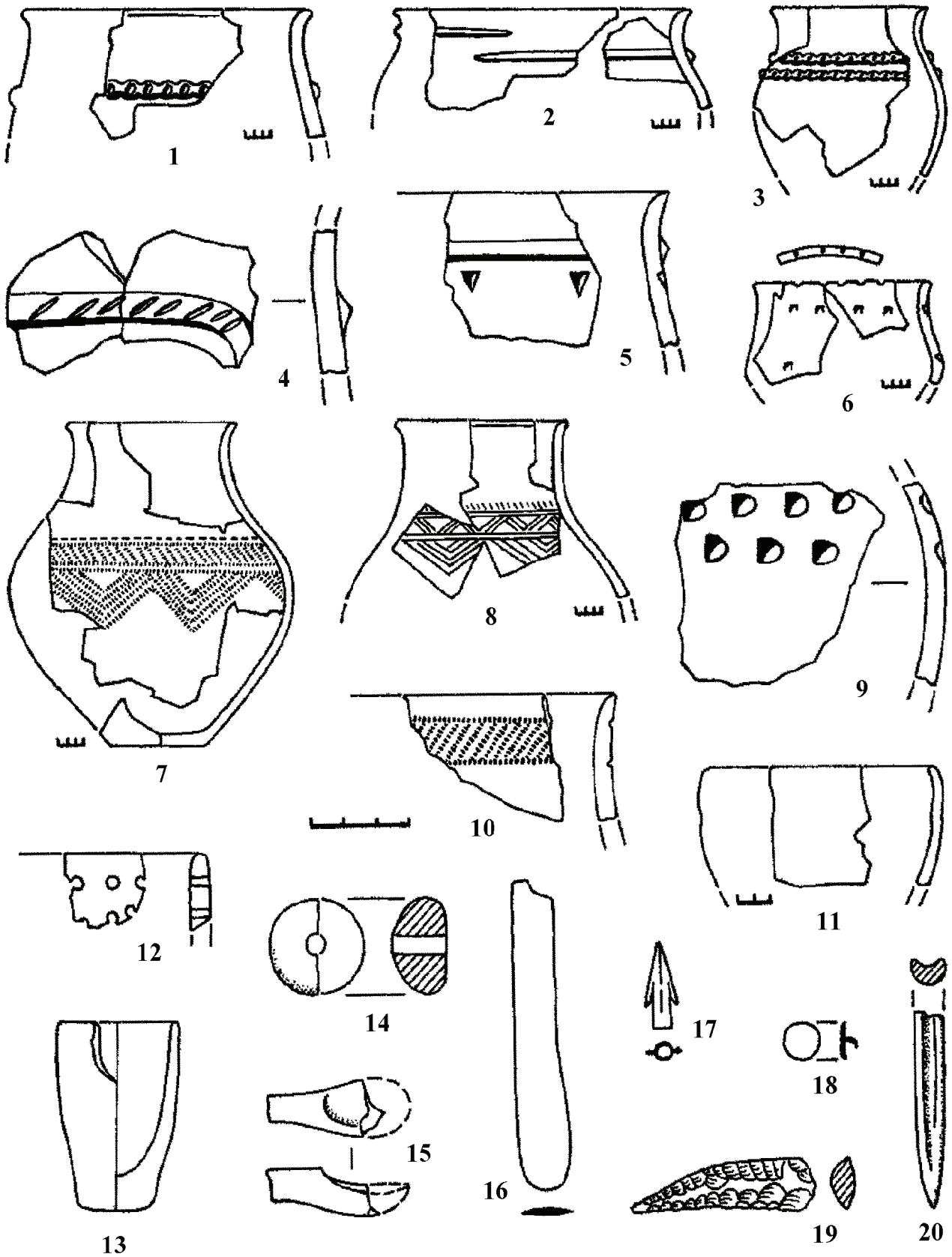

Рис. 45. Матеріали поселення Бувівка: 1-15 – кераміка; 16-18 – бронза; 19 – кремійнь; 20 – кістка.
(за: Ромашко, 1982; 1995)

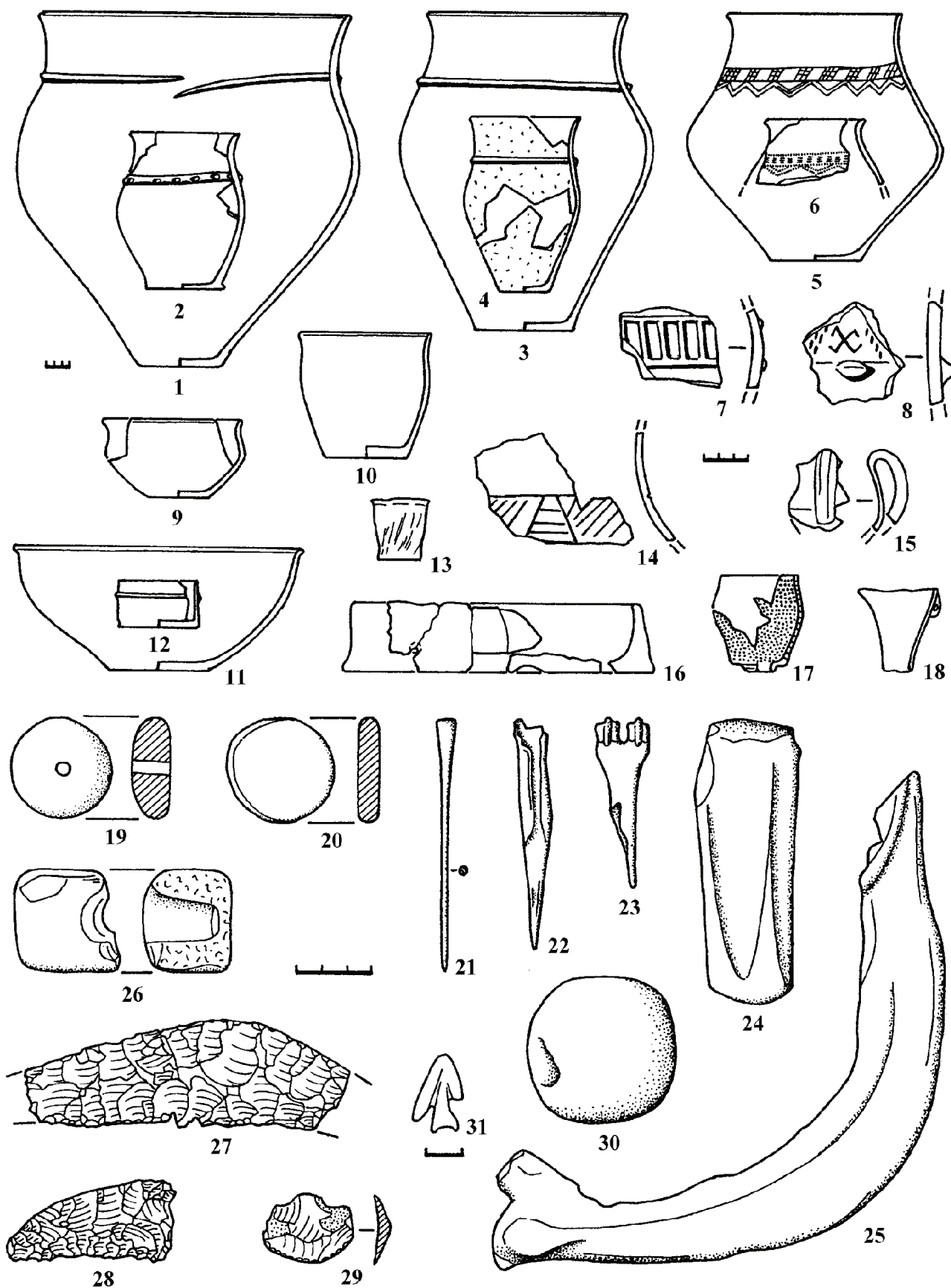

Рис. 46. Матеріали поселення Вовківка: 1-20 – кераміка; 21-25 – кістка; 26, 30 – камінь; 27-29 – кремій; 31 – бронза.
(за: Т.Л. та О.В. Бітковськими)

РОЗДІЛ 3 ПОХОВАННЯ

Найчисленнішими пам'ятками доби пізньої бронзи півдня Лісостепового Подніпров'я є поховальні. Вони є важливим джерелом для вивчення історії стародавнього населення, зокрема матеріальної та духовної культури, і значно доповнюють дані, отримані при дослідженні поселень. Поховальні пам'ятки доби пізньої бронзи у даному регіоні ще донедавна були вивчені недостатньо, проте за останні кілька десятиріч, в основному завдяки новобудовним розкопкам, чисельність їх значно зросла. Особливо велику кількість їх було досліджено у Самаро-Орільському межиріччі – в південно-східній частині регіону. Поховання пізньої бронзи представлені основними та впускними похованнями у курганах, а також безкурганними – ґрунтовими могильниками. Відома також невелика кількість поховань на поселеннях. До цього дослідження залучено понад 800 курганных та близько 100 ґрунтових поховань.

3.1. Топографія могильників та обряд поховання

Головним завданням при вивченні поховальних пам'яток є реконструкція поховально-поминальних обрядів – комплексу ритуальних дій, які мали, як вважалося у давнину, забезпечити небіжчику перехід у потойбічний світ. Як засвідчують дані палеоетнографії, смерть у первісних народів не була кінцем життя, а лише одним з явищ на життєвому шляху, близьким за принциповим значенням до народження, ініціації або шлюбу [Массон, 1976, с. 149-150]. Поховальний культ був найдавнішою формою релігії, пов'язаною з підсвідомим страхом людей перед покійником і водночас поважним ставленням до нього, як до предка, що проявлялося у піклуванні про тіло небіжчика, поховальних та поминальних обрядах [Токарев, 1990, с. 153-226]. Звичай ховати небіжчика у землю мав на меті, з одного боку, прискорити перехід його душі до потойбічного світу, а з іншого – виключити можливість його повернення до світу живих [Косарев, 1984, с. 218].

До поховального обряду відноситься спосіб захоронення (інгумація, кремація), тип захоронення (одиначне, парне, колективне), вид поховальної споруди (курган, ґрунтовий могильник). На основі цих даних можливе дослідження таких питань: 1) світогляд давнього населення, ставлення до смерті та померлого; 2) статеві-вікова диференціація; 3) ступінь соціального розшарування; 4) розвиток форм сім'ї; 5) проблеми культурогенезу (еволюція, іншокультурні впливи); 6) палеодемографія (тривалість життя, хвороби, травми).

Обряд поховання включав цикл дій, що здійснювалися від моменту смерті людини. До них входило облаштування поховальної споруди, розміщення в ній небіжчика та поховального інвентаря, подальші поховальні церемонії. Дореволюційний дослідник курганів Середнього Подніпров'я С.А. Зноско-Боровський, щоденники якого були опубліковані О.О. Бобринським, так охарактеризував поховальні пам'ятки регіону: *«Гарне розташування, масний чорноземний ґрунт, а головне – багатоводна велична річка Дніпро з такими притоками як Рось, отже зручність сполучення з Чорним та Балтійським морями, напевне, приваблювали сюди і у доісторичні часи різні народності, які залишили по собі пам'ятки у вигляді курганных насипів, під якими поховання були вельми різноманітні ... Поховання середнього Дніпра всі різні: так, наприклад, зустрічаються поруч і звичайні поховання у підґрунті, і спалення повне, поза могилою, але без поховальних урн, і поверхневі спалення в середині могили»* [Бобринский, 1901, с. 92]. Проте розмаїття поховальних обрядів, які часто співіснували в один період, зумовлювалося не стільки різноетнічним складом стародавнього населення, скільки складною системою поховального культу, який враховував стать, вік, соціальний статус, причину і час смерті [Массон, 1976, с. 152; Самойленко, 1990, с. 104-105]. Таким чином, поховальний обряд є не тільки племінною, але й соціальною ознакою, він може слугувати критерієм для визначення становища людини у суспільстві, тому мало місце співіснування різних способів, типів і обрядів поховання [Смирнов А., 1964, с. 6; Отрощенко, 1979, с. 86-87; Ковалёва, 1990а, с. 100-102; Цимиданов, 1996, с. 7-9].

Поховальні пам'ятки при врахуванні всіх деталей їх устрою і особливостей поховального обряду (місце у насипі, орієнтація і поза небіжчика, поховальна конструкція, інвентар) є одним із надійних інструментів при виділенні археологічних культур [Смирнов А., 1964, с. 7]. Тому окремою проблемою є виділення серед основної маси цих поховань обрядових груп, які можна пов'язати з тією чи іншою АК.

3.1.1. Типи могильників та види поховальних споруд. Поховання КБК півдня Лісостепового Подніпров'я представлені переважно курганными похованнями, причому найбільш ранні з них локалізуються у Самаро-Орільському межиріччі [Литвиненко, 2001б, с. 61]. Лише поодинокі курганні поховання у тому ж мікрорегіоні відносяться до ПМЗК. У зрубно-сабатинівський час більша частина Лівобережного Лісостепу та Передстепу були зайняті пам'ятками БМЗК. Особливо велика концентрація поховальних пам'яток цієї культури виявлена у межиріччі річок Оріль та Самара. Синхронними бережнівсько-маївським на Правобережжі є поховання ТКК (Теклине, к. CCCXLVII; Гуляйгородок, к. XLI) [Березанская, 1972, с. 59-60], які зосереджені на північному заході регіону. По-

		Могильники	
		курганні	грунтові
Білогрудівсько-Білозерський час	Білозерський		
	БМЗК-ІІ		
Зрубно-Сабатинівський час	БМЗК-І		
	КБК-ІІ		
Багатоваликівсько-ранньозрубний час	КБК-І		

Рис. 47. Еволюція поховальної обрядності

курганні насипи зведено лише над елітними похованнями. Досипки фіксуються лише для 10.5% впускних поховань БМЗК. У цей період з'являються ґрунтові могильники за обрядом трупокладення (Вітове, Йосипівка, Куцеволівка, Тясминське городище) та трупоспалення (Компанійці). Могильники, де поховання впушені вже в існуючі кургани без подальшої їх досипки, Р.О. Литвиненко запропонував вважати безкурганними, тобто ґрунтовими. На його думку, до курганних поховань слід залучати лише ті, що являлися центральними або супроводжувалися досипкою

ховальні пам'ятки фіналу пізньої бронзи представлені ґрунтовими могильниками та невеликою кількістю поховань у курганах, культурна належність яких визначається або як білозерські, або як білогрудівсько-чорноліські (Соколове, Веселе, Огринь-Підкова, Компанійці). В.А. Ромашко відніс поховання фіналу пізньої бронзи регіону до білогрудівсько-чорноліської АК на підставі схожості основних ознак поховального обряду та інвентарю [Ромашко, 1995, с. 59-62]. На думку ж В.В. Отроценка, ці поховання належать до білозерської культури, оскільки їм притаманні степові (білозерські) риси, як то, існування курганно-ґрунтових могильників та орієнтація небіжчиків на Пд [Отроценка, 1986, с. 132-134; Отроценка, Шевченко, 1987, с. 133; Ванчугов, 1990, с. 127-128]. Мною, зважаючи на синкретизм цієї групи поховань, для них використано термін «поховання білогрудівсько-білозерського часу». До цієї ж самої групи віднесені і поодинокі курганні поховання за обрядом інгумації бондарихинської культури (Авдіївка, Чернетчина) [Беляєв, 1984, с. 76; Воловик, 1991, с. 17], які, напевне, також слід вважати синкретичними, адже решта поховальних пам'яток бондарихинської АК, як і лебедівської, репрезентовані ґрунтовими могильниками за обрядом кремації (Марки, Залінійне, Бобриця).

Як і у попередній період ранньої-середньої бронзи, на території півдня Лісостепового Подніпров'я від початку пізньої бронзи був поширений звичай ховати небіжчиків у курганних насипах, причому досить часто для поховання використовувалися вже існуючі кургани ямно-катакомбного часу. Відсоток курганних поховань КБК складає 98.0%, БМЗК – 92.5%. У наступний білогрудівсько-білозерський час значно переважають ґрунтові могильники. Хоча курганний обряд частково зберігся, доля таких поховань складає всього 27.7% (Соколове, 2(І)/1-7; Веселе, 2(XV)/2; Леськи, 7(І)/2; Худяки, 1/4; Верхня Маївка, 4(XVIII)/3; Олександрівка, 1(ІІ)/1-2)¹⁴.

У багатоваликівсько-ранньозрубний час значний відсоток залишається за основними курганними похованнями (23.7%), а також впускними з подальшою локальною досипкою, що збільшувала розміри насипу (17.5%). За зрубно-сабатинівського часу зменшується кількість основних поховань до 11.0% – окремі

¹⁴ Нумерація курганних поховань у тексті дається у вигляді А(В)/С, де А – номер кургану, В – курганної групи, а С – самого поховання.

[Литвиненко, 1990, с. 81]. Хоча це певною мірою логічно, проте не треба забувати, що суть відмінності курганного і ґрунтового обряду полягає у наявності самого кургану як споруди – «центру» родового некрополя. А поява впускних курганних поховань без досипки свідчить, по-перше, про поступове зживання курганного обряду при переході до ґрунтового, а, по-друге, про соціальну диференціацію суспільства, що відбито в елітних та рядових похованнях.

Наприкінці пізньої бронзи ґрунтові могильники стають провідним типом поховальних пам'яток (Огринь-Підкова, Йосипівка, Заломи, Марки, Бобриця), що певною мірою відповідає загальноєвропейським тенденціям. Основні курганні поховання цього часу поодинокі – 5.5%. Переважно це поховання еліти (Соколове, 2(І)/7, Олександрівка, 1(ІІ)/1,2). Впускні поховання досить рідко (1.1%) супроводжувалися досипками. Як перехідна форма з'являються так звані прикурганні та курганно-ґрунтові могильники (Компанійці, Вергуни), територія яких прилягала до вже існуючого кургану і деякі з поховань позначалися невеликим насипом. Так, могильник у Компанійцях розташовувався на захід від великого кургану, насипаного, напевне, у ямний час. Центральне місце у могильнику займало поховання № 8 – єдине, позначене невеликим насипом [Махно, Шарафутдінова, 1972, с. 73]. До складу прикурганного курганно-ґрунтового могильника Вергуни входили ґрунтовий могильник (ГМ), об'єкти якого двома різновеликими скупченнями (відповідно – 36 та 6) прилягали до ПнПнЗх та ПдПдЗх піл кургану 1 доби ранньої-середньої бронзи та два ледь помітних курганоподібних підвищення на північ та на схід, відповідно, кургани 1а та 3. Центральні поховання в обох курганах перекрыто впускними, що підтверджує існування первинних насипів [Сиволап М., 1995-96/96, с. 17-18].

3.1.2. Топографія та планіграфія. Топографія могильників доби пізньої бронзи, як і поселень, висока та низька. Могильники з високою топографією займали верхівки та схили других надзаплавних терас та вододілів, а з низькою – миси перших надзаплавних терас та острівні підвищення у заплавах річок. На початку пізньої бронзи, у багатоваликово-ранньозрубний час, курганні могильники розташовувались переважно на високих ділянках плато. Дослідженим у Самаро-Орільському межиріччі великій кількості могильникам БМЗК на вододілі плато (Верхня Маївка, Дмухайлівка, Новопідкряж, Олександрівка, Миколаївка, Котівка та ін.) часто відповідають синхронні за часом курганні могильники з низькою топографією (Перещепине, Личкове, Михайлівка, Преображенка, Лисківка, Могилів). Особливістю курганних могильників з низькою топографією є практично повна відсутність основних поховань та поховань з локальними досипками.

ґрунтовим могильникам притаманна переважно низька топографія. Так, могильник КБК Лящівка-острів 8 займав південний край невеликого острова на р. Сула. Могильник цього ж часу Чехівка 6 розташовувався у заплаві лівого берега Дніпра і є незвичним через те, що займав досить низьку затоплювану ділянку [Куштан, 1998/74, с. 12-13]. Йосипівський могильник зрубної культури та білогрудівсько-білозерського часів займав частину першої надзаплавної тераси у вигляді піщаного підвищення (висота 4 м над літнім рівнем води) між руслом р. Оріль та оз. Лиман. У таких само топографічних умовах знаходився ще один ґрунтовий могильник БМЗК – Вітове – на першій надзаплавній терасі правого берега Дніпра [Круц, 1964/13а, с. 2]. На високих мисах других надзаплавних терас знаходилися могильник зрубної культури Куцеволівка [Митрофанова, Телегин, Шмаглий, 1962, с. 98] та одне поховання на Тясминському городищі [Тереножкин, 1961, с. 55]. Курганно-ґрунтові могильники білогрудівсько-білозерського часу розташовані, як правило, на слабо виражених надзаплавних терасах лівого берега Дніпра (Компанійці), вододілі Дніпра і Тясмина (Вергуни), підвищенні між верхів'ям р. Цибульник та притокою Тясмина Ірклей (Заломи). Могильник лебедівської культури біля с. Бобриця займав два розташовані поруч дюнні підвищення у заплаві правого берега Дніпра [Даниленко, 1956, с. 14-19].

У могильниках КБК та БМЗК Самаро-Орільського межиріччя курганні насипи розташовувалися ланцюжком по гребеню вододілу з інтервалом у 3-5 км (Рис. 52: 1) [Ковалёва, Ромашко, Чернявская, Христан, 1981, рис. 1]. Подібна закономірність розташування курганів існувала і у інших частинах регіону, наприклад, у Дніпро-Тясминському межиріччі (Рис. 52: 2) [Сиволап, Григор'єв, Деткін, 1993/30, рис. 28]. У ряді випадків вдається простежити взаємне розташування могильників відносно синхронних їм поселень. Так, Йосипівський могильник знаходився на південь від поселення, на тому самому березі за поворотом ріки. Курганне поховання фіналу пізньої бронзи в Чернетчині знаходилося на вододілі на відстані 5 км від заплавної поселення того самого часу Гупалівка [Беляєв, 1984, с. 76]. Така само закономірність розташування могильників з високою топографією відносно поселень у заплаві або на першій терасі помічена для білогрудівсько-білозерських курганних поховань в Леськах, Худяках, курганно-ґрунтового могильника Вергуни. А ґрунтовий могильник малобудківського етапу бондарихинської культури Марки знаходився взагалі безпосередньо на поселенні [Воловик, 1991, с. 17].

Форма курганів доби пізньої бронзи кругла або овальна (Рис. 53: 1; 54: 1; 55: 1; 63: 1; 65: 1; 66: 1; 81: 1; 83: 1). Відомі також насипи видовженої форми – так звані довгі кургани (Рис. 56: 1; 64: 1), які більш докладно будуть розглянуті нижче. Для курганів КБК та БМЗК ще характерні значні розміри насипу – висота до 2 м, діаметр 30-45 м. Курганні насипи цього часу споруджували переважно на могильниках, розташованих на високих ділянках плато. Заплавні ж курганні поховання здійснювалися найчастіше у вже існуючі насипи, зведені у ямно-катакомбний час. Наприкінці пізньої бронзи, у білогрудівсько-білозерський час, коли кургани зводили рідко, досить скромними ста-

ють і їхні розміри – висота близько 0.5 м, діаметр 10-20 м. Винятком є кургани, споруджені над похованнями еліти, наприклад, Олександрівка, к. 1 (гр. II) – висота 1.6 м, діаметр 39 м (на момент дослідження).

Основні поховання знаходилися, як правило, по центру кургану. Під насипами поблизу могил на рівні давнього горизонту курганів КБК та БМЗК часто фіксуються ритуальні майданчики, з якими пов'язані кострища, поховання черепів домашніх тварин (переважно коня), залишки поминальної тризни. У кургані 2 біля Вознесенського (ст. Пальмира) основне поховання № 3 розташовувалося у центрі заздалегідь підготовленого культового підпрямокутного майданчика розміром 10.4×7.2 м, висотою 0.2 м, видовженого по лінії Пн-Пд. Він був створений шляхом зняття дернового шару навколо майбутнього поховання (Рис. 55: 1) [Палагута, Сиволап, 1990, с. 103-104]. У кургані 7 (група XIV) біля с. Верхня Маївка з впускним бережнівсько-маївським похованням № 3 був пов'язаний ритуальний майданчик, який дугою охоплював могилу з ПдСх. Це був розсіяний на площі 10×3 м материковий викид, перепалений до червоного кольору, на якому суцільним шаром товщиною 5-8 см лежав попіл, деревне вугілля і цілі головні, перепалена кераміка. Тут же знайдено розвал горщика без слідів перепалу [Ковалёва, Волкобой, Марина и др., 1977, с. 51]. У кургані 1 (група II) білогрудівсько-білозерського часу Олександрівка поховальний майданчик для двох одночасних могил був перекритий шаром очерету (Рис. 83: 1) [Ромашко, 1980, с. 77]. Залишки тризни на рівні давнього горизонту курганів фіксуються у вигляді кісток тварин та фрагментів битого керамічного посуду (Рис. 54: 3; 55: 2, 3; 60: 14).

Планіграфія впускних поховань, як правило, підпорядкована центру насипу – центральному похованню. У курганах КБК впускні поховання розташовані переважно у Пд секторі (Рис. 48: 1), БМЗК – у ПдЗх та ПдСх (Рис. 49: 1), білогрудівсько-білозерські – Пд. Переважання південного сектора для впуску поховань доби пізньої бронзи може мати кілька пояснень. По-перше, це та частина насипу кургану, яка на даній широті повернута до сонячної траєкторії, тобто найбільш освітлена. По-друге, саме з півднем, згідно давньоіндійської космографії, асоціювалося помешкання померлих предків – царство бога смерті Ями [Гринцер, 1974, с. 237]. Цій само стороні світу відповідав і давньослов'янський «вирій». На прикладі курганів зрубної спільності Північного Причорномор'я простежено статево-вікову регламентацію впускних поховань: центральна частина кургану призначалася, здебільшого, для чоловіків, південно-східний сектор – для жінок, протилежний, південно-західний – для підлітків, а східний та південний – для дитячих поховань [Кислий, 2005, с. 59]. Впускні поховання розміщені переважно півколом або скупчено групами від 2 до 15. Здебільшого вони довгою віссю могили спрямовані по дотичній до контуру насипу (Рис. 53: 1; 54: 1; 55: 1; 63: 1; 65: 1). Досипки, пов'язані з впускними похованнями, мали кільцевий або ж локальний характер, в результаті чого часто відбувалося зміщення центру насипу.

Впускні курганні поховання пізнього етапу БМЗК вже втрачають підпорядкованість центру насипу і розміщуються безсистемно, зрідка утворюючи ряди (наприклад, Сторожове, к. 18) [Коваленко, Куштан, Луговий, 2009, с. 221]. Поховання у ґрунтових могильниках БМЗК також розташовані хаотично, як, наприклад, у Йосипівці (Рис. 72: 1). А вже з білогрудівсько-білозерського часу могили сплановано паралельними рядами. Такі ряди, наприклад, простежені у Компанійцях (ГМ, 1-5 та 8, 14, 5) (Рис. 72: 2) та Вергунах (ГМ, 18, 19 та 9, 14, 35, 36, 45, 48, 56) (Рис. 75). Окрім цього, такий принцип розташування могил поширився навіть на деякі впускні курганні поховання цього часу (Соколове, к. 2(II)) (Рис. 81: 1).

3.1.3. Облаштування могил. При здійсненні більшості поховань доби пізньої бронзи прослідковується прагнення створити для небіжчика могилу у вигляді невеликого ізольованого простору – «будиночка мертвих». Поховання КБК здійснені переважно у прямокутних у плані ямах з заокругленими кутками, рідше – в овальних. Розміри могил різні – від 0.8×0.4 до 3×2.5 м, глибина 0.5-1.5 м. Пропорції поховальної ями, як правило, від 1:1 до 1:2 (Рис. 48: 3).

В облаштуванні могил існують деякі регіональні особливості. Так, у Самаро-Орільському межиріччі та у басейні р. Псел характерною ознакою ранніх поховань КБК (Дніпро-Донської бабинської культури, за Р.О. Литвиненком) є «ящичні гробниці» у вигляді рами з поставлених на ребро дощок або плах, перекритих зверху деревом або очеретом (Рис. 53: 3; 58: 1, 5, 9, 13; 65: 2). Перекриття ящика або могили переважно поперечне відносно вісі могильної ями [Чернявская, 1979, с. 92; Горлач, 1979, с. 61]. У одному випадку скриня основного поховання знаходилася не на дні ями, а на рівні давньої поверхні (Михайлики, 1/6) (Рис. 58: 9) [Луговая, Шилов, 1990, с. 44]. Відсоток поховань КБК у дерев'яних скринях – 14.1%.

З району Середнього Подніпров'я походить група поховань КБК, здійснених у видовбаних (шляхом випалення) дерев'яних колодах, перекритих деревом: Кагамлик (3/3, 6/3, 7/2) та Пронозівка (2/1) на Лівобережжі [Черняков, Шевченко, 1987/16]; Голоківка (14(3)/1) і Звенигородка (5(10)/3) [Полин, Тупчиенко, Ніколова, 1993, с. 7, рис. 11: 1; 1994, с. 28, рис. 41: 3], Матусів (1/4), Подільське (2/1; 2/4; 8/1; 9/1) [Льсенко С.Д., 2000, с. 70-71] на Правобережжі. Ще одне таке поховання виявлене дещо південніше – Боровківка (1/12) [Ковалёва, Шалобудов, 1992, с. 112, рис. 2: 14]. Вони складають 5% від загальної кількості поховань КБК (Рис. 59). Р.О. Литвиненко вважає їх середньодніпровським еквівалентом поховань у скринях Дніпро-Донецького регіону [Литвиненко, 2001б, с. 61]. Основна ж маса поховань КБК Дніпровського Правобережжя і частково Лівобережжя здійснена у простих прямокутних чи овальних ямах, перекритих зверху поздовжньо викладеними дерев'яними плахами (Рис. 53: 5; 54: 4; 55: 4, 6; 56: 2, 3; 57: 5; 60: 1, 7, 9, 12; 61: 12, 16, 18, 22).

Поховання БМЗК здійснені у прямокутних ямах розміром від 0.6×0.4 до 2.8×2.6 м, глибина яких досить значна і сягає 2.5-3 м. За пропорціями могильні ями БМЗК майже збігаються з КБК (Рис. 49: 4). Іноді могили мають розширені до дна стінки. Для основних та деяких впускних курганных поховань БМЗК на дні могили встановлювали раму дерев'яного зрубу, який, на відміну від дерев'яних скринь КБК, складений з колотих плах, брусів квадратного перетину або підтесаних колод, з'єднаних у кутках за допомогою пазів, шляхом відкосин та у стик (Рис. 64: 5, 8, 10; 65: 5, 7, 9; 66: 2, 5; 67: 1, 5, 7; 68: 1). Висота зрубів до 0.5 м (у одну або кілька колод). Для перекриття використовували плахи та колоди з поздовжньо-поперечним розташуванням, яке чергувалося, а також кора й очерет [Ковалёва, Волкобой, 1978, с. 37]. Одним із варіантів зрубних поховань є могили з заплечиками вздовж довгих стінок, на які вкладалися перекриття з дерева (Дмитрівка, 1/6; Дмухайлівка, 1(XII)/1, 2(XII)/6, 3(XIV)/8; Новопідкряз, 1(I)/1; Пролетарське, 1(XXVII)/4) (Рис. 64: 10). Поховання БМЗК у зрубках становлять 19.8%. Територіально майже всі вони, як і ящичні поховання КБК, розташовані на Лівобережжі: більшість виявлено у Самаро-Орільському

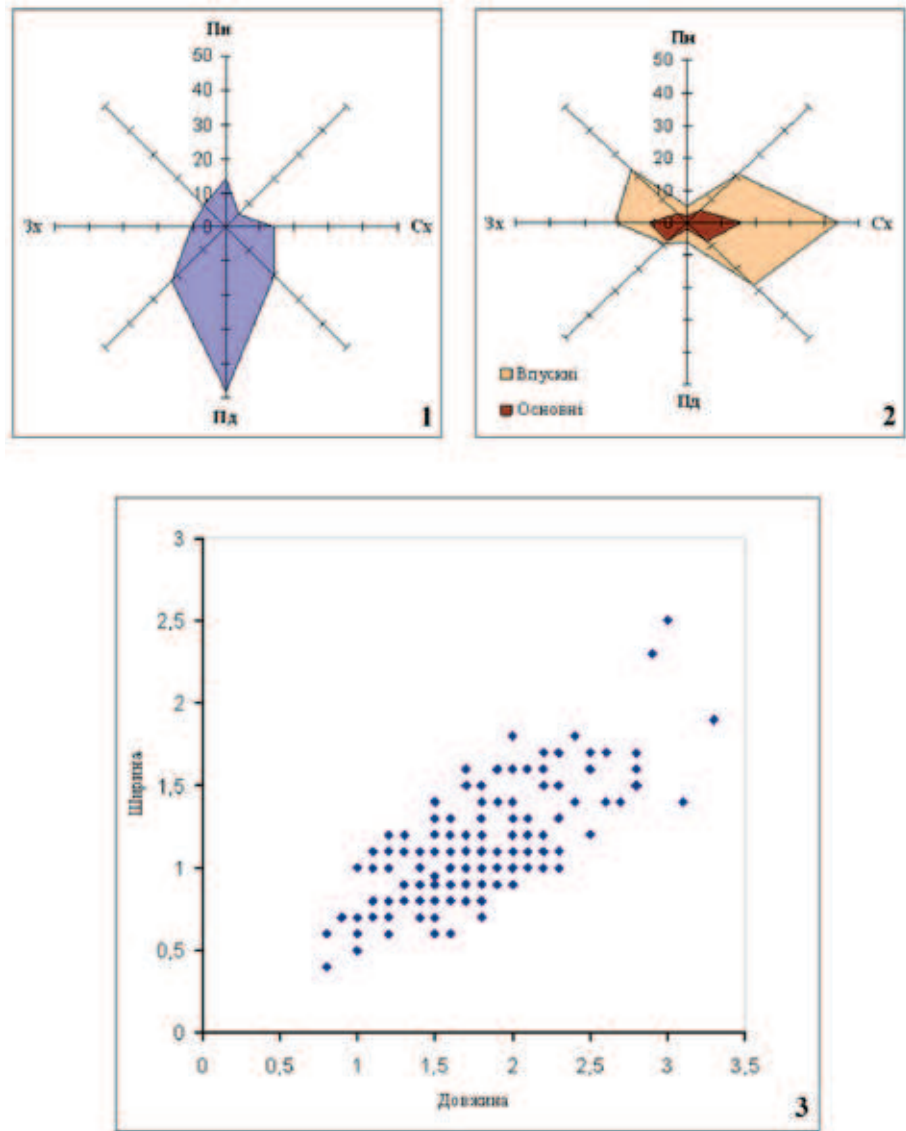

Рис. 48. Статистичні графіки поховань КБК: 1 – сектор розміщення впускних курганных поховань; 2 – орієнтація курганных поховань; 3 – розміри поховальних ям

межириччі і невелику кількість – у басейні р. Псел [Лугова, 1991, с. 3-12]. Основна ж маса поховань БМЗК, особливо пізнього етапу, здійснена у простих ґрунтових ямах з дерев'яним поздовжнім або поперечним перекриттям на рівні впуску (Рис. 63: 4; 64: 2; 68: 6, 9; 69: 1, 6, 14, 16, 18). Майже повсюдно такі могили зустрічаються у курганах з низькою топографією та на ґрунтових могильниках, де досить часто межі поховальної ями не читаються (Рис. 63: 2; 70: 1, 3, 5, 7, 9, 11, 13; 73: 1-3). Зрідка для облаштування могильних конструкцій та перекриття поховань БМЗК півдня Лісостепового Подніпров'я використовувався камінь (Голоківка, 2(1)/1; Верхня Маївка, 3(V)/1) (Рис. 63: 5).

Для тшинецьких поховань характерною є відсутність поховальної ями – їх здійснювали на рівні давнього горизонту і перекривали курганным насипом (Теклине, к. CCCXLVII). Поодинокі поховання на рівні давнього горизонту зафіксовані також для КБК (Михайлики, 1/6; Петрашівка, 5/1, 5/2; Преображенка, 1(VIII)/5; Стеблів, 8/1) та БМЗК (Білики, 1/3).

Майже всі поховання білогрудівсько-білозерського часу на території регіону здійснені у невеликих ґрунтових ямах прямокутної форми із округленими кутками. Розміри їх, як правило, незначні – 0.5×0.3 - 1.7×1.6 м, лише поодинокі могили мають довжину понад 2 м. Винятком є елітні поховальні комплекси фіналу пізньої бронзи (Олександрівка, 1(II)/1-2), могили яких сягали розмірів 4×3.8 - 4.4×3.9 м (Рис. 50: 3). Глибина рядових могил рідко перевищувала 1 м, а у елітних могла сягати 1.8 м. Зверху могил цього часу досить рідко простежуються сліди дерев'яного перекриття.

У більшості поховань (особливо курганных) КБК та БМЗК на дні могили знайдено залишки органічної підстилки з кори, рідше очерету або дерев'яного настилу. Під підстилкою деяких поховань КБК зафіксовано обмазку

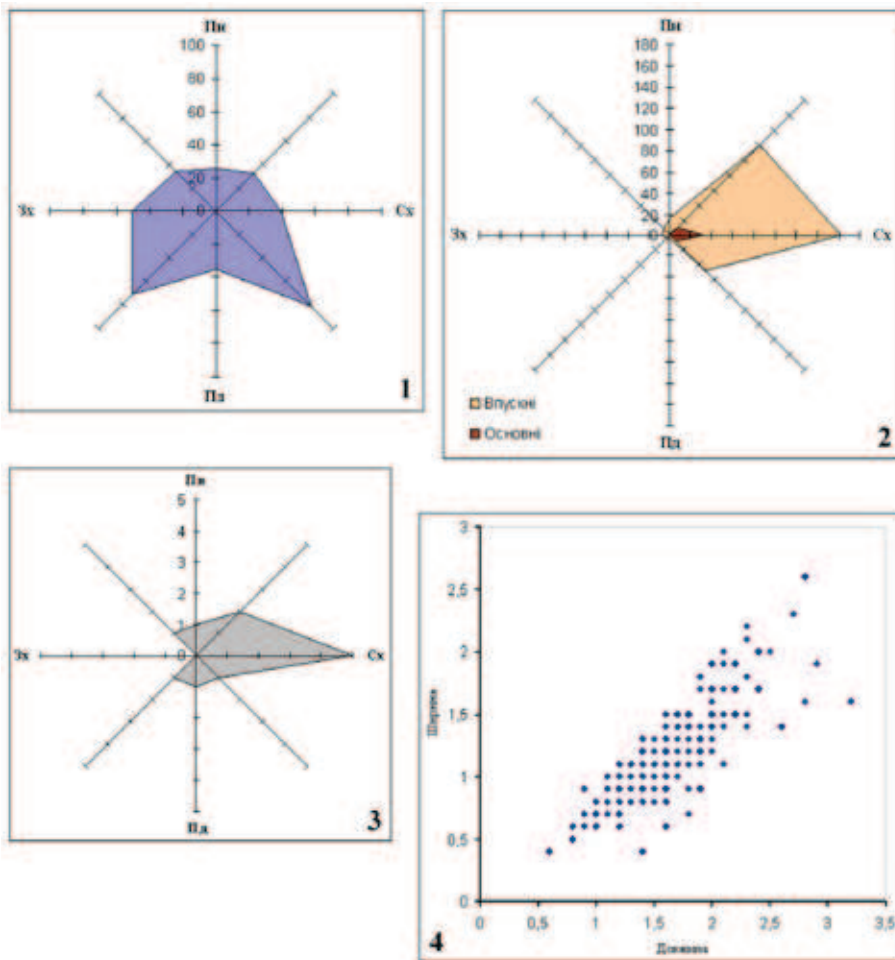

Рис. 49. Статистичні графіки поховань БМЗК: 1 – сектор розміщення впускних курганных поховань; 2 – орієнтація курганных поховань; 3 – орієнтація ґрунтових поховань; 4 – розміри поховальних ям

розчленування, вторинні поховання, кенотафи. Є поховання індивідуальні, парні та колективні. У даному регіоні значно переважають індивідуальні інгумації. Поза й орієнтація небіжчиків були строго регламентовані поховальними традиціями того часу, тому вважається, що зміни у ритуалі могли бути викликані різкою зміною населення або зміною ідеології [Телегин, 1976, с. 15].

3.1.4. Положення небіжчика. Практично у всіх похованнях доби пізньої бронзи розташування небіжчика відносно могильної ями стало – вздовж довгої вісі. Для абсолютної більшості поховань доби пізньої бронзи характерна скорчена на боці поза небіжчиків, рідше на спині або з розворотом на живіт. Основні позиції: «поза вершника», коли руки простягнуті вздовж тіла та «поза адорації» – руки зігнуті у ліктях, долоні перед обличчям. Ступінь скорченості різна: від слабкої (кут між хребтом та стегнами $>90^\circ$) до сильної (кут $<90^\circ$) [Телегин, 1976, с. 6-7].

Для ранньої групи скорчених поховань КБК характерне «перехресне» положення рук, коли одна рука опущена до тазу, а інша зігнута у лікті долонею перед обличчям; орієнтація переважно у широтному напрямку (Зх або Сх) (Рис. 48: 2). Традиційною для ранньої групи поховань КБК Лівобережжя Дніпра вважалася західна орієнтація центральних поховань [Чернявская, 1979, с. 92; Горлач, 1979, с. 61]. Проте у цьому регіоні виявлено також ранню обрядову групу КБК зі східною орієнтацією (Михайлики, к. 1) [Отрощенко, 1992, с. 163-165]. На матеріалах вказаного кургану спостерігалася чітка кореляція скелетів на правому боці з орієнтацією у східному секторі, а тих, хто лежав на лівому, – у західному (обличчям на Пн). Також простежено зв'язок лівобічних поховань з чоловічими, а правобічних – з жіночими [Отрощенко, 2001, с. 102]. На Правобережжі для більшості поховань КБК характерні лівобічно скорчені поховання, орієнтовані головою на Сх (обличчям на Пд); обидві руки зігнуті у ліктях, долоні перед обличчям.

Поодинокі поховання східної частини регіону, які можна пов'язати з ПМЗК (Прядівка, 2(VII)/2, Михайлики, 1/7, 9, 11-14; Кіровське, 3/1, 2), характеризуються середньою та слабкою скорченістю небіжчиків, перехресним положенням рук та орієнтацією головою у Пн сектор [Ромашко, Фещенко, 2009, с. 260] (Рис. 65: 5).

Похованням БМЗК притаманна середня або сильна скорчена на лівому боці поза, обидві руки зігнуті у ліктях, долоні перед обличчям. В основних похованнях переважає орієнтація на Сх, а у впускних – Сх-ПнСх (Рис. 49: 2).

долівки глиною (Прядівка, 1(VI), 3(VII)), підсіпку дна могили землею (Вергуни, 1/4; Черкаси, 6/2; Кагамлик, 7/2). Наявність в останньому такої потужної підсіпки товщиною близько 0.5 м у поєднанні з човноподібним гробовищем-колодою інтерпретована дослідниками як імітація водної поверхні (Рис. 59: 5) [Шевченко, 1989, с. 258]. У похованнях фіналу пізньої бронзи (білогородівсько-білозерського часу) залишків підстилки на дні могил не зафіксовано. Винятком є поховання з Соколового (2(I)/3), де скелет небіжчика покоївся на дерев'яному настилі з чотирьох поздовжніх плах (Рис. 81: 10) [Ромашко, 1978, с. 70].

Ґрунтові поховання доби пізньої бронзи, на відміну від курганных, здійснювали у невеликих і неглибоких ямах підпрямокутної або овальної форми без слідів будь-яких поховальних конструкцій, крім хіба що перекриття могили. На дні таких поховань не фіксуються навіть сліди рослинної підстилки (Рис. 62: 1; 70: 7, 9, 11; 73: 1-3, 11; 76: 1, 5, 8, 13, 14; 77: 1, 3; 79: 1).

Способи поховання були різноманітними: інгумації, кремації,

Небіжчики у впускних похованнях БМЗК в курганах з низькою топографією в долині р. Оріль лежали у дуже скорченій позі головою на Сх, долоні перед обличчям [Телегин, Беляев, 1972, с. 319]. Така ж поза характерна і для поховань БМЗК на ґрунтових могильниках (Рис. 49: 3). На прикладі впускних поховань БМЗК зі Сторожового (к. 18), подібно до поховань КБК, також простежується зв'язок статі похованого з його положенням: чоловіки на лівому боці, жінки та діти – на правому [Коваленко, Куштан, Луговий, 2009, с. 221].

Досліджені на території регіону тшинецько-комарівські поховання також характеризуються скорченою на боці позою небіжчиків. Орієнтація скелетів не є сталою: у Текліні на Пд¹⁵, Гуляйгородку – ПнСх.

Скорчена поза небіжчиків зберігається у білогрудівсько-білозерський час, але зростає кількість правобічних поховань. На Вергунівському могильнику, наприклад, більшість поховань виявилася зруйнованою внаслідок пограбування або ритуального знешкодження, проте за залишками деяких кісток *in situ* вдалося відтворити їхню орієнтацію (Рис. 76: 14; 77: 1). Виявилось, що більшість поховань була орієнтована на Пд (ГМ/24, 35, 42, 45; 1а/50а), решта – на ПдСх (1а/49), на Сх (ГМ/18, 19; 3/1) та Зх (3/2) (Рис. 50: 1, 2). Орієнтація небіжчиків головою у Пд сектор характерна також для більшості поховань могильника Заломі [Бокий, 1987, с. 23]. На Вергунівському могильнику вдалося простежити два випадки прямої стратиграфії, коли центральні поховання курганів 1а (№ 50а) та 3 (№ 2) перекривалися впускними зі Сх орієнтацією (відповідно №№ 50б та 1). Традиційно Пд орієнтацію небіжчика пов'язують з білозерською культурою [Отрошенко, 1986, с. 131; Ванчугов, 1990, с. 52], Зх – з білогрудівською [Березанская, 1982, с. 81; Ромашко, 1995, с. 60]. Небіжчики зі Сх орієнтацією, очевидно, відповідають поховальній традиції постзрубних племен – нащадків БМЗК [Ромашко, 1999, с. 122, рис. 1а].

Скорчена поза небіжчиків, напевне, мала означати позу ембріона і була пов'язана з надією на майбутнє відродження похованого. Широтний напрямок слід пов'язувати з солярним культом, де Сх символізує народження, а Зх – смерть. Позиція головою на Пд може пояснюватися напрямком до «країни мертвих» (вирію). Туди ж повернуті обличчям лівобічні поховання зі східною орієнтацією та правобічні із західною. Не виключена також важлива роль селенічних культів (Місяця) на орієнтацію небіжчиків у похованнях [Іванов В., 1978, с. 72]. Етнографи, які займаються реконструкцією моделей світу в уявленнях багатьох народів, констатують переважання Сх та Пд як напрямку добрих та світлих начал, і навпаки, Зх та Пн – як злих та темних [Косарев, 1984, с. 216]. Втім, іноді, особливо у похованнях ґрунтових могильників, простежується зв'язок орієнтації похованого з елементами оточуючого ландшафту (наприклад, напрямком течії річки та ін.) [Лысенко С.Д., 20016, с. 63-68]. Також існує думка, що орієнтація покійника могла вказувати на напрям, звідки у минулому прийшли його предки [Бадер, 1963, с. 305; Токарев, 1990, с. 195]. Це, зокрема, знаходить підтвердження на матеріалах пізньої бронзи нашого регіону. Саме головою на Сх орієнтовано

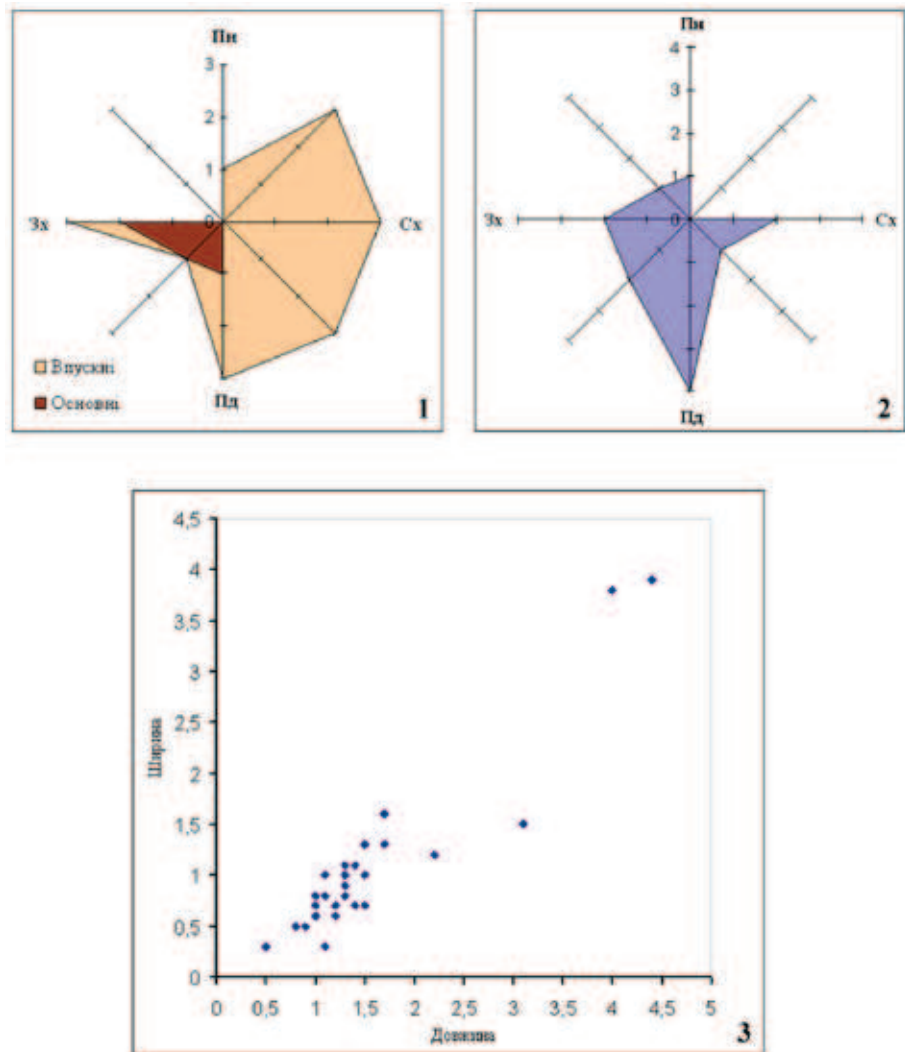

Рис. 50. Статистичні графіки поховань білогрудівсько-білозерського часу: 1 – орієнтація курганних поховань; 2 – орієнтація ґрунтових поховань; 3 – розміри поховальних ям

¹⁵ У деяких працях невірно вказується орієнтація скелета у теклінському похованні: головою на Пн [Березанская, 1972, с. 60], що не відповідає дійсності. У першоджерелі зазначено, що похований лежав головою на «S» – Пд [Бобринский, 1901, с. 18].

більшість поховань КБК та БМЗК, звідки на територію регіону ці племена прийшли у різні часи. Так само південна орієнтація узгоджується з напрямом на основний ареал білозерської культури, а західна – білогрудівської.

3.1.5. Парні поховання та підзахоронення. Як вже зазначалося, більшість поховань доби пізньої бронзи півдня Лісостепоного Подніпров'я індивідуальні і лише 3.2% складають парні. Переважно це курганні поховання. Лише два з них є похованнями дорослих жінок з немовлятами (Дмухайлівка, 1(Х)/1; Новопідкряж, 2(ІІІ)/5) (Рис. 61: 12) і одне – поховання двох дітей (Леськи, 1(ІІ)/5) (Рис. 82: 21). Парні поховання дорослих різної статі, які покладені поруч і повернуті обличчям одне до одного, пов'язують зі звичаєм умертвіння дружин або наложниць і захоронення їх разом з чоловіком (Рис. 53: 5; 58: 9; 65: 5; 68: 6) [Ковалёва, 1989, с. 33]. Одностатеві ж парні поховання, у тому числі поховання дорослого з підлітком або дитиною, пояснюють родинними зв'язками (тобто обидва похованих були рівноправними) або підпорядкованістю одного з похованих стосовно іншого (поховання з «супутником») [Циміданов, 1998, с. 58]. Колективні поховання для доби пізньої бронзи регіону не характерні. Винятком є одне поховання КБК з Губнихи (3-4(ІІ)/10), де, крім двох дорослих, було поховано ще й немовля (Рис. 58: 1) [Ковалёва, 1988, с. 23].

На прикладі кількох поховань можна простежити ще одну особливість поховального обряду доби пізньої бронзи – звичай підзахоронення, коли до вже існуючої могили через деякий час ховали іншого небіжчика, напевне, родича. Таким, мабуть, слід вважати поховання КБК у Лубнах (IV/4), в якому в ногах жіночого поховання у стінці було зроблено невеликий підбій для дитини, яка, можливо, померла невдовзі після матері [Супруненко, 2003, с. 70]. Ще більш явно цей звичай ілюструє поховання № 1 кургану 3 курганно-грунтового могильника білогрудівсько-білозерського часу Вергуни. По-перше, воно повністю перекривало основне поховання № 2, причому різниця між глибинами могил складала всього 15 см. І, по-друге, у похованні № 1 виявлено кістки трьох осіб, похованих у різний час (Рис. 79: 1) [Сиволап М., 1995-96/96, с. 17-18]. На дні могили лежав частково зруйнований скелет, поверх якого було покладено останнього небіжчика. Привертає увагу досить недбале ставлення до кісток зруйнованого скелета, наприклад, його стегнова кістка була покладена прямо поверх підзахороненого небіжчика. Крім цього, у заповненні могили виявлені кілька кісток (фрагменти тазу, кінцівок та нижня щелепа) третьої особи. Тому можна зробити висновок, що скелет першого небіжчика було повністю зруйновано при похованні другого, а другого частково порушено при підзахороненні третього. Аналогічний звичай ілюструють і три поховання могильника Заломі (№№ 18, 22, 25), у яких простежено по 5-8 підзахоронень, при яких кістки попередніх небіжчиків безладно зсувалися вбік, а *in situ* лишалося лише останнє [Бокий, 1987, с. 23]. Подібні підзахоронення з частковим руйнуванням попереднього скелета відомі за матеріалами могильників білозерської культури Широке [Отрошенко, 1986, с. 131] та Чернянка [Кубышев, Дорофеев, 1980, с. 69] у Нижній Наддніпрянщині, Казаклія в Північно-Західному Причорномор'ї [Агульников, 2003, с. 154].

3.1.6. Інші елементи поховального обряду. Однією з характерних рис поховального обряду доби пізньої бронзи є наявність у могилі жертвопринесень та супутньої м'ясної їжі у вигляді кісток тварин. Для КБК та БМЗК доля таких поховань майже однакова – 14.1% та 12.1% відповідно. Як правило, це курганні поховання переважно з високою топографією. Для ранньої групи поховань КБК, здійснених у дерев'яних скринях, характерна наявність між рамою та стінкою могильної ями частин туш, а також черепів з кінцівками домашніх тварин разом з шкурою (переважно бика або коня) (Рис. 53: 3; 58: 1, 5, 9; 65: 2). У решті поховань КБК, а також БМЗК присутня їжа у вигляді кінцівок, поребрини та куприка тварин, що поміщалися на перекритті могил та на дні поруч з небіжчиком (Рис. 53: 5; 56: 2, 3; 58: 13; 59: 7; 60: 13; 63: 2, 5; 64: 5; 65: 5; 66: 2, 5; 68: 1; 69: 14; 70: 13). У верхній частині заповнення поховання БМЗК з Олександрівки (11/1) виявлено частину туші без кінцівок (Рис. 68: 6). Вважається, що ритуал жертвопринесення тварин під час обряду поховання мав прискорити перехід душі небіжчика до «потойбічного світу» [Косарев, 1984, с. 208]. Також, за стародавніми уявленнями, м'ясна напутня їжа необхідна була померлому на час подорожі його душі. Іноді таку м'ясну їжу клали на дерев'яну тацю, як наприклад, у деяких похованнях КБК та БМЗК. У білогрудівсько-білозерський час доля поховань, у яких виявлено кістки тварин, невелика – 4.5%. У більшості випадків це також курганні поховання (Рис. 77: 1; 81: 4, 6; 82: 9). Кістки тварин від жертвовної та напутньої їжі, знайдені у могилах цього часу, належать коню або вівці.

У деяких курганних похованнях доби пізньої бронзи зафіксовано сліди посипки дна могили та скелета мінеральними барвниками: вохрою чи, особливо часто, крейдою. Проте деякі дослідники вважають наявність у похованнях білого вапнякового нальоту наслідком не якогось ритуалу, а результатом дії природного фактора – відкладення карбонатних солей, які вимиваються з ґрунту атмосферними опадами. Перенасичений розчин потрапляв до пустот, утворених поховальною камерою (зрубом чи катакомбою), і солі карбонату кальцію (вапно) випадали в осад на її стінках, дні, кістках небіжчика та інвентарі [Золотун, Кухтеева, 1986, с. 56-57].

Нерідко у похованнях КБК та БМЗК зафіксовані випадки знаходження у заповненні або на дні могили крем'яних відщепів (Рис. 57: 9; 58: 4; 61: 19; 65: 3). Існує думка про їх зв'язок з культовими діями під час поховального обряду [Ковалёва, 1990а, с. 102; Разумов, 2005, с. 54-56].

Важливу роль у поховальній обрядовості доби пізньої бронзи відігравав вогонь. У деяких похованнях КБК та у більшості БМЗК простежено сліди спалення поховальної конструкції або перекриття над нею, розведення вогнища над похованням після його засипки. Для поховань білогрудівсько-білозерського часу характерний звичай розведення вогнища вже над засипаною могилою (Рис. 82: 13). Напевне, вогонь виконував не тільки очищувальну функцію

[Березанская, 1982, с. 153], а й мав прискорити та полегшити перехід душі небіжчика на «той світ» з димом поховального вогнища [Отрощенко, 1990, с. 10].

3.1.7. Кремації. Нерідко спалення перекриття могили призводило до часткової або повної кремації на місці. Кремація ж на стороні, коли спалення здійснювалося поза межами могили, складає 2.2% поховань. У часи КБК вони поодинокі (Бубнівська Слобідка, 9/5, 9/6; Новопідкряж, 1(V)/3, 1(V)/4; Преображенка, 1(VIII)/5). Їх пов'язують із впливом середньодніпровської культури північного Лісостепу та Полісся [Кривальцевич, 2005, с. 151] або покровської зрубної культури Поволжя [Отрощенко, 2002, с. 17]. Значно більше кремацій виявлено серед поховань БМЗК – як курганних (Верхня Маївка, 3(IV)/1, 2(V)/5, 2(VI)/1; Котівка, 12(I)/13; Новопідкряж, 1(III)/4; Прядівка, 5(VII)/1), так і ґрунтових (Компанійці, ГМ/18, 19). У курганних похованнях спалені рештки зсипали купкою або розсіювали по дну могили (Рис. 68: 1; 81: 2). Так, рештки кремації у одному з поховань із Верхньої Маївки (2(V)/5) знаходилися на дні звичайного для БМЗК дерев'яного зрубу, при цьому пляма попелу та кальцінованих людських кісток утворювала скупчення, витягнуте по лінії Зх-Сх, що, напевне, імітувало інгумацію зі східною орієнтацією скелету (Рис. 68: 1) [Ковальова, Волкобой, 1976, с. 13; Отрощенко, 1976, с. 186]. У ґрунтових похованнях БМЗК (Компанійці) кальциновані кістки склалися на дні невеличких ям і перекривалися зверху уламками посуду або поміщалися до урн, якими слугували керамічні горщики. Обряд кремації особливо поширився наприкінці пізньої бронзи. Він стає провідним для таких культур як бондарихинська та лебедівська. На ґрунтовому могильнику малобудківського етапу бондарихинської АК Марки виявлено чотири поховання: рештки кремацій були зсипані до невеликих ямок і перекриті зверху перевернутими догори дном горщиками-урнами [Воловик, 1991, с. 17]. На Бобрицькому могильнику лебедівської культури досліджено кілька частково зруйнованих скупчень кальцинованих людських кісток разом з фрагментованим посудом та бронзовими прикрасами, які відповідали окремим безурновим похованням [Даниленко, 1956, с. 14-15; Березанская, 1976, с. 199, 202]. Трапляються урнові кремації і серед курганних поховань білогрудівсько-чорноліської культури. Таке поховання виявлено у Веселому (2(XV)/2). На глибині 0.5 м знаходилася перевернута догори дном корчага, всередині якої були залишки кремації (Рис. 82: 9) [Ромашко, 1984, с. 107].

Існують різні думки щодо походження обряду кремації. Одні дослідники вважають цей обряд культурним запозиченням [Отрощенко, 1976, с. 187], інші вбачають у ньому місцеві корені і його зародження пов'язують з вогняними культами попередніх часів [Волкобой, 1979а, с. 100-101]. Можливо також, що поява трупоспалення як обряду для обраних пов'язана з ускладненням соціальної структури суспільства, зокрема з виокремленням жрецької верхівки [Цимиданов, 2001]. Так, наприклад, у деяких народів Західного Сибіру кремація була привілеєм лише обраних [Косарев, 1984, с. 223], а у осілих індіанців Мексики та Центральної Америки їй підлягали *«лише вожді та видатні особи»* [Морган, 1934, с. 51].

3.1.8. Розчленування та вторинні поховання. До рідкісних обрядів поховання відноситься розчленування (0.1%). Його зафіксовано у центральному курганному похованні БМЗК біля Видвиженця (3(II)/3) – на дні могили поверх підстилки лежали розчленовані скелети двох осіб [Ковалёва, Ромашко, Андросов, 1979, с. 35]. Подібний нестандартний звичай поховання був поширений серед племен катакомбної КС доби середньої бронзи. Призначення цього обряду, напевне, як і кремації, – прискорити перехід небіжчика на «той світ» або ж у такий спосіб знешкодити мерця [Лисенко С.Д., 2003б, с. 58].

Значно частіше на території регіону зустрічаються вторинні поховання (0.6%), коли до могили склалися кістки скелета без м'яких тканин. Напевне, цей обряд пов'язаний з ритуалом перезахоронення (реінгумацією) або ж є наслідком спеціального відділення кісток від м'яких тканин (демембрації). На користь першого свідчить те, що до могили найчастіше потрапляли великі кістки (черепи, довгі кістки кінцівок, крила тазу). Одне таке курганне поховання БМЗК походить з Олександрівки (5(I)/2) [Ковалёва, Волкобой, Костенко, Шалабудов, 1978, с. 9]. Значно частіше вони зустрічаються на могильниках білогрудівсько-білозерського часу. Наприклад, у Вергунах їх знайдено чотири (18% від поховань могильника) – ГМ/5, 13, 32, 48. Три з них колективні: №№ 5 та 13 – по п'ять осіб (Рис. 76: 8, 13), № 48 – дві особи [Сиволап М., 1995-96/96, с. 6-8, 12]. Поверх кісток у першому було покладено низку бронзових прикрас, що дає всі підстави розглядати ці поховання саме як вторинні, а не пограбовані, як вважав автор розкопок [Там само, с. 21]. Не знаходить підтвердження і версія М.П. Сиволапа про розчленування – у жодному з цих поховань не виявлено кісток з анатомічними зчленуваннями. На ґрунтовому могильнику цього ж часу Крутьки кості без анатомічних зв'язок лежали чотирма окремими купками на дні ровику [Телегин, Махно, Шарафутдинова, 1957/1є]. Наявність поховань за таким обрядом у зрубного населення Поволжя ряд дослідників пояснював первинним «повітряним» похованням, яке донедавна практикували деякі фіно-угорські народи. Звичай полягав у виставлянні тіла небіжчика на певний час в спеціально відведених місцях (як правило, на деревах), а згодом – у захороненні вже самих кісток, вільних від м'яких тканин [Смирнов А., Мерперт, 1954, с. 29-30]. На мою думку, одним з пояснень існування подібних поховань може бути ексгумація кісток найбільш шанованих предків у зв'язку з переселенням давніх общин на нове місце і їх перенесення в загальну могилу на місці нового могильника для подальшої можливості відправлення магічних обрядів, пов'язаних з культом предків [Куштан, 2003в, с. 6]. І у випадку демембрації, і реінгумації такий обряд поховання був проявом культу предків, а саме обряду некромантії, коли кістки предків ставали важливою частиною магічного ритуалу «спілкування» живих одноплемінників з душою померлого.

3.1.9. Кенотафи. Ще одним різновидом поховань є кенотафи (1.2%), які фіксуються протягом всього періоду пізньої бронзи. Це ритуальні поховання без небіжчика, хоча зазвичай конструкція могили та інвентар зберігалися незмінними. Типовим кенотафом є поховання № 2 кургану 8 зі Стеблева, яке можливо відноситься до КБК. У СхПдСх полу первинного насипу була впушена яма прямокутної форми з закругленими кутками, її розмір 3.15×1.4 м, орієнтація довгою віссю по лінії Сх-Зх. В заповненні виявлені сліди дерева та очерету від перекриття. На дні, у центрі могили, лежали кістки великої рогатої худоби та крем'яний відщеп зі слідами використання. У одному з кутків виявлено кістки і астрагал вівці, на яких стояв невеличкий горщик (Рис. 57: 8) [Клочко, Видейко, 1983/25а, с. 10, рис. 31]. Аналогічний кенотаф білогрудівсько-білозерського часу був досліджений у Леськах (4/2). Прямокутної форми яма була впушена у ПдПдЗх полу первинного насипу кургану. У її заповненні виявлено рештки зотлілого дерева від перекриття, на дні слідів підстилки та скелета не було. На південь від кенотафа знайдено сліди трізни у вигляді скупчення кісток тварин, фрагментів кераміки та цілого горщика на рівні давнього горизонту [Сиволап М., Сиволап Л., 1990/142, с. 17-21]. Вважається, що кенотафи – це символічні поховання предків або людей, які загинули безвісти. Також, як свідчать данні етнографії, після народження дитини у спеціальній символічній могилі нерідко ховали плаценту з пуповиною. На думку М.Ф. Косарева, який також спирається на етнографічні паралелі, кенотафи могли бути «захороненнями» речей та їжі для відправки їх померлим родичам, тобто своєрідними «посилками» на той світ [Косарев, 1984, с. 221].

Вторинні поховання та кенотафи дослідники відносять до особливого типу так званих меморіальних поховань. Зокрема, вони відомі на могильниках ПМЗК Волго-Уралля, де доволі часто займали центральне місце [Смирнов А., Мерперт, 1954, с. 30; Отрошенко, 2002, с. 16].

Унікальне за обрядом курганне поховання БМЗК виявлено біля Хащевого (6/7). У могилі квадратної форми здійснене поховання собаки, а у кутку ями виявлено прямокутну керамічну посудину, всередині якої лежали фаланги пальців руки людини [Ковалёва, Марина, Чернявская, Никитин, 1979, с. 13]. Напевне, собака у давнину відігравав важливу роль як охоронець родини та череди. Цим і пояснюється дбайливе ставлення до нього, зокрема у індоіранських народів [Кузьміна, 1994, с. 213].

3.1.10. Святинища та жертovníки. Серед матеріальних об'єктів, виявлених під час дослідження поховальних пам'яток, велике значення для відтворення релігійно-ідеологічного світогляду давніх суспільств мають так звані засоби поховального культу: святинища та жертovníки [Ольховський, 1986, с. 72]. Територія кургану, як і ґрунтового могильника, розглядалася стародавнім населенням не просто як місце захоронення одноплемінників, але й як місце перебування духів предків – своєрідне поселення мертвих, яке протиставлялося поселенню живих. Тут відбувалися не лише обряди, пов'язані безпосередньо з похованням небіжчика, але й обряди поминального циклу, які включали жертovní дари, молитви, передачу прохань від живих [Косарев, 1984, с. 222]. Відгомін цього ми бачимо і на прикладі устрою сучасних кладовищ. Особлива культова функція належала кургану, *«що входив могильною ямою у світ підземний, а вершиною підносився до небес, слугував своєрідним медіатором, який зв'язував підземний, наземний та небесний світи»* [Отрошенко, 1990, с. 6]. Культ померлих предків відігравав значну роль у віруваннях стародавніх людей, особливо в період розкладу первіснообщинних відносин [Токарев, 1990, с. 184-192]. На могильниках доби пізньої бронзи з ним пов'язані такі археологічні об'єкти як жертovní ями та кострища.

Ознаками того, що курган використовувався як святинище, виступають такі конструктивні особливості, що фіксуються археологічно, як концентричні рови [Куштан, 2005в, с. 202-203]. Їх досліджено у низці курганів КБК півдня Лісостепоного Подніпров'я: Вознесенське (ст. Пальмира), к. 2 (Рис. 55: 1) [Палагута, Сиволап, 1990, рис. 10: 1], Червона Слобода, к. 3 [Сиволап Л., Сиволап М., 1991] на Черкащині; Голоківка, к. 6 на Кіровоградщині [Полин, Тупчиенко, Ніколова, 1994, с. 1, рис. 1-3]; Миколаївка, к. 3 на Дніпропетровщині [Ковалёва, Ромашко, Андросов, 1979, с. 28, рис. 2]. Ровики КБК суцільні, круглої або овальної в плані форми, шириною близько 1.5 м, глибина від рівня давнього горизонту 1-1.5 м, у перетині – трапецієподібні. Заповнення ровів шарувате, затічне, що свідчить про довгий час їхнього функціонування. У заповненні майже в усіх випадках виявлені фрагменти кераміки та кістки тварин. Подібний же ровик КБК був досліджений у кургані 5 біля с. Любарці на Київщині [Березанская, 1986, с. 17, рис. 5: 1]. У культурах, синхронних КБК, рови-святинища відомі у синташтинській АК у Південному Заураллі (Синташта – Великий та Малий кургани) [Генинг В.Ф., Зданович, Генинг В.В., 1992, с. 333-374, рис. 198, 210]. Відомі вони також у деяких курганах білозерського часу, як, наприклад, Олександрівка, к. 1(II) (Рис. 83: 1). У цьому кургані рів оточував поховальну площадку з двома одночасними могилами. Він був правильної кільцеподібної форми, зовнішній діаметр 27 м, ширина й глибина 1 м. Аналогії таким ровикам відомі у могильниках білозерської культури Північно-Західного Причорномор'я (Василівський, Дивізія, Широке) [Ванчугов, 1990, с. 55, рис. 14: 2, 3; 15: 1, 3]. Призначення ритуальних ровів – обмежити сакральний простір кургана-святинища, провести кордон між «тим» та «цим» світами [Ковалёва, 1989, с. 52].

Ще одним типом курганів-святинищ КБК та зрубної КС є довгі кургани [Отрошенко, 1990, с. 7]. Особливо поширені вони у племен БМЗК, тільки у Самаро-Орільському межиріччі їх зафіксовано 24 (3.3% від загальної кількості досліджених тут курганів) [Ковалёва, 1988, с. 21]. Виділяють кілька їх типів. Перший тип утворювався у результаті «прирощування» до первинного насипу ще одного або кількох курганів по одній вісі (Преображенка, к. 1-2(II);

Новопідкряж, к. 1(IV); Губниха, к. 3-4(II)). Довгі кургани другого типу виникли шляхом об'єднання двох близько розташованих насипів перемичкою (об'єднуючим валом) [Отрощенко, 1976б, с. 16-18; Ковалёва, 1988, с. 20], як, наприклад, «гантелеподібні» кургани КБК (Черкаси, к. 6-7, Бубнівська Слобідка, к. 9) (Рис. 56: 1). Іноді перемичка перекривала впусені у міжкурганний простір поховання (Михайлики, к. 1, Дмухайлівка, к. 2 (XII)) (Рис. 64: 1). Досить часто початок спорудження довгого кургану започатковувався населенням КБК, а згодом продовжувався у зрубний час [Ковалёва, 1988, с. 21].

Довгі кургани-святинища, часто зі складними системами кострищ, ям, стовпів або менгірів, виконували роль первісних «храмів» [Отрощенко, 1982, с. 16-17]. Так, досить часто залишки стовпчиків знаходять саме у довгих курганах КБК та БМЗК. У згаданому кургані з Губнихи в центральній частині насипу простежено сліди досить масивного дерев'яного стовпа, діаметр ями під який складав 0.8 м [Ковалёва, 1988, с. 26]. У подвійному кургані з Черкас (к. 6-7) у одній з частин насипу виявлені залишки двох закопаних стовпів діаметром 0.24 м (Рис. 57: 3, 4) [Сиволап М., Сиволап Л., 1991/75, с. 14, рис. 53]. Подібні ж стовпчики виявлено і на ґрунтових могильниках, наприклад, у Вергунах та деяких могильниках бондарихинської АК (Тимченки) [Буйнов, 1977, с. 212]. Стовпи на могильниках могли бути залишками якихось архітектурних деталей: споруд, огорож, менгірів або надгробних стел [Ковалёва, 1989, с. 57-58].

У якості жертovníків на могильниках виступали кострища та ями, які знаходилися в їхніх межах [Ковалёва, 1989, с. 61; Куштан, 2005в, с. 203-206]. Вони відомі у курганах КБК та БМЗК. У кургані 1 біля Успенки на Кіровоградщині поруч з похованням КБК (№ 11) досліджено ритуальну яму, в якій виявлено горщик та кістки вівці [Полин, Тупчиенко, Ніколова, 1992, с. 6]. У кургані біля с. Звенигородка тієї самої області розкопано систему ям діаметром 0.3-1.1 м, у одній з яких знайдено фрагмент кераміки доби пізньої бронзи з валиковим орнаментом [Полин, Тупчиенко, Ніколова, 1994, с. 27]. У кургані 2 біля Тимашівки на Полтавщині неподалік впускного поховання КБК № 2 досліджені дві ями (№№ 1 та 2), між якими знаходилося кострище. Ями круглі у плані, діаметром 1.6 та 2 м, у заповненні знайдено попіл та перепалені кістки тварин [Луговая, 1988/135, с. 30-31, рис. 102]. У Дмитрівці у кургані 1 зафіксовано два кострища: одне пов'язане з похованням КБК № 2, а друге – з похованням № 9 БМЗК. Перше кострище мало овальну у плані форму розміром 0.6×0.4 м [Кулатова, Супруненко, 1999, с. 11-21]. У кургані 2 (гр. XIII) біля Верхньої Маївки, де були центральне та два впускних поховання БМЗК, на рівні давнього горизонту та первинного насипу виявлені два ритуальні кострища. Перше мало вигляд плями перепаленої до червоного кольору землі діаметром 0.4 м зі скупченням вуглинок. Розміри другого – 1.1×0.6 м. Також на рівні давнього горизонту знайдено розвал горщика зрубної культури [Ковалёва, Волкобой, Марина і др., 1977, с. 30, табл. 5]. Під час розкопок подвійного «гантелеподібного» кургану 6-7 КБК неподалік Черкас у насипу були простежені сліди двох кострищ (№№ 1-3 та 4) і виявлені дві жертovní ями (№№ 1 та 2). Форма ям близька до овальної, у заповненні та на стінках помітні сліди дії вогню (Рис. 57: 1, 2) [Сиволап М., Сиволап Л., 1991/75, с. 13-15, рис. 54-57]. Дві подібні круглі жертovní ями знайдені під час розкопок довгого кургану 3 (група II) біля Губнихи на Дніпропетровщині, який містив поховання КБК та зрубної культури. Ями (бофри) були заповнені кістками великої рогатої худоби, коня зі слідами перепалу, а у одній з ям був цілий горщик [Ковалёва, 1988, с. 25-26]. Напевне, з подібними жертovníками пов'язані численні знахідки цілих горщиків у насипах курганів зрубної КС.

Невелика яма, заповнена кістками тварин знаходилася поруч з похованням ТКК у кургані XLI біля Гуляйгородка [Бобринский, 1887, с. 102]. Жертovníки у вигляді ям відомі також і у курганах білогородівсько-білозерського часу (Вергуни, 1а/51, 3/3) (Рис. 79: 2). Цілі комплекси жертovníх ям досліджені на ґрунтових могильниках цього часу, проте дослідники часто тлумачать їх не як жертovníки, а як зруйновані вщент поховання або кенотафи [Сиволап М., 1995-96/96, с. 20]. У Вергунах їх виявлено 23, вони були розташовані досить хаотично, переважно у центральній частині могильника (Рис. 75). Одна з ям частково перерізала поховання (№№ 12а та 12б) (Рис. 78: 1), а друга – край іншої такої ж (№№ 22а та 22б). Жертovníки з Вергунів являли собою ями округлої або підпрямокутної у плані форми, часто дзвоноподібні у перетині (Рис. 78: 2, 3). На дні та стінках багатьох зафіксовано рослинний тлін або сліди дії вогню (Рис. 77: 4). У заповненні виявлено кістки тварин (іноді перепалені), дрібні фрагменти кераміки, а в одній з ям (№ 29) – шар перегорілих зерен злаків: жита, ячменю півчастого, вівса, пшениці м'якої, проса (визначення д.б.н. Г.О. Пашкевич) [Сиволап М., 1995-96/96, с. 58]. Ще на одному ґрунтовому могильнику білогородівсько-білозерського часу – у Компанійцях – також було досліджено групу з восьми ям округлої форми без слідів небіжчиків, які автори розкопок віднесли до поховань («II група») [Махно, Шарфутдінова, 1972, с. 73-75]. У їхньому заповненні траплялися цілі та фрагментовані горщики. Аналогічні ями-жертovníки відомі на ґрунтовому могильнику бондарихинської АК Тимченки на Харківщині, які також містили фрагменти битого посуду без слідів поховань [Буйнов, 1977, с. 212].

Особливий інтерес представляють жертovní ями, які містили цілі туші забитих тварин. Одне таке ритуальне заховорення коня виявлено у ПнЗх частині насипу кургану біля Сорочиного (2/5). Скелет коня лежав на боці, головою на Сх. За знайденою поруч з кістяком банкоподібною посудиною ця жертва, напевне, пов'язана з одним із поховань БМЗК [Братченко, 1970/41а]. Подібне жертвопринесення коня досліджено на курганно-ґрунтовому могильнику білогородівсько-білозерського часу Вергуни (1а/51). Воно здійснене у прямокутній в плані ямі з розширеними до

дна стінками. Туша коня без задніх кінцівок була буквально втиснена до невеликої ями (Рис. 77: 2). На її дні простежено горілий шар невимолочених злаків (жито, ячмінь плівчастий, овес, пшениця м'яка, просо), а над скелетом коня виявлено залишки великого вогнища [Сиволап М., 1995-96/96, с. 12, рис. 53]. Єдиний випадок людського жертвопринесення, яке датується часом БМЗК, зафіксовано в кургані 1 (група ХХХІV) біля Пролетарського [Ковалёва, 1987/№ 653, с. 340].

Ритуальні кострища та жертвні ями мають численні аналогії на пам'ятках доби пізньої бронзи інших територій. Зокрема, вони відомі у зрубних курганах Нижнього Подніпров'я [Отрошенко, 1990, с. 11-12], Поволжя та Приуралля [Губин, 2003, с. 51]. Подібні круглі у плані жертвні ями досліджені у курганах пізнього етапу середньодонської катакомбної культури Павлівського могильника на Дону. Вони розміщувалися по колу і містили жертвопринесення у вигляді розчленованих туш дрібної та великої рогатої худоби, коней і навіть людей [Синюк, 1983, с. 172-177].

Зі звичаєм жертвопринесення на місцях поховань, можливо, пов'язані і випадки знахідок скарбів бронзових виробів у курганных насипах. За доби пізньої бронзи вироби з металу, особливо зброя та прикраси, належали до розряду дорогих і престижних, тому не виключається їх використання у якості жертвопринесень. На півдні Лісостепового Подніпров'я один з таких скарбів знайдено в полі кургану біля Кабакових хуторів (тепер с. Радянське) на Полтавщині: у типовому для БМЗК горщику знаходилися три кельти, шість серпів та один кинджал (Рис. 88) [Рудинський, 1928, с. 41, табл. IV: 5-10]. Скарб виявлено також у кургані 5 біля Олександрівки на Дніпропетровщині. Він складався з двох вислообушних сокир та двох багатоспиральних браслетів (Рис. 86). Предмети були компактно складені у невеличкій круглій ямці, на глибині 0.8 м від сучасної поверхні, у ПнСх полі кургану на відстані 6 м від одного з трьох впускних поховань КБК (№ 6) [Ковалёва, Волкобой, Костенко, Шалабудов, 1978, с. 9-11]. Імовірно, у кургані був знайдений і скарб з Маячок, який складався з шести кельтів та серпа (Рис. 90: 1-5) [Сидоренко, Махно, Телегін, 1982, с. 75].

Ритуальні дії з жертвопринесеннями могли виконуватися перед і під час поховання, а також після цього. Спочатку основною метою жертвопринесень було забезпечити перехід душі небіжчика на «той світ». Згодом душа померлого ставала для одноплемінників покровителем і посередником між ними і богами. Щоб задобрити духів предків, на місцях могильників і здійснювався ритуал некромантії (спілкування з предками), який передбачав жертвопринесення. В його основі лежав принцип: «ми тобі – ти нам». У якості жертви найчастіше використовувалася їжа – свого роду «годування» духів. Рідку їжу приносили в жертву у вигляді узливань та у посудинах. З твердої їжі найчастіше використовувалося зерно, м'ясо та цілі туші тварин тощо. Інколи духів предків задобрювали не лише їжею, але й підношеннями у вигляді коштовних на той час металевих зброї, знарядь праці та прикрас. Принесення в жертву могло полягати або у полишенні на могилі підношень або у закопуванні їх, що мало означати передачу до потойбічного світу [Куштан, 2005в, с. 204-206]. Важливу роль у обрядах жертвопринесення відігравав вогонь, який виступав посередником між «тим» та «цим» світами, що переносив дари людей богам [Синюк, 1983, с. 175; Ковалёва, 1989, с. 55]. Такі жертвопринесення здійснювали шляхом спалення підношень на ритуальних кострищах. Також сліди вогню часто фіксуються і у жертвних ямах.

3.1.11. Поховання на поселеннях. Ці поховання, як правило, відповідають канонам поховальної обрядності того чи іншого часу. З території досліджуваного регіону відомі чотири інтрамуральні поховання КБК. До раннього етапу КБК відноситься поховання на поселенні Бабина Гора – небіжчик лежав у випростаній позі на спині головою на Зх [Бондарь, Максимов, 1971/14а; Березанская, 1986, с. 19; Лысенко С.Д., 2003а]. На Чапаєвці 7 знайдено залишки одного зруйнованого поховання, що супроводжувалося кістяною пряжкою і іншого добре вцілілого – безінвентарного, дуже скорченого на лівому боці, головою на Сх [Куштан, 1998/74, с. 12, рис. 22]. На поселенні Лящівка-острів 1 виявлено поховання у підпрямокутній за формою ямі, скелет лежав у скорченій позі на правому боці головою на Зх. Поховання супроводжувалося кістяною пряжкою, яка лежала в районі пояса (Рис. 62: 4) [Куштан, 1998/74, с. 25-26, рис. 87].

Три поховання зрубного часу досліджено на території поселення Йосипівка [Беляев, 1980/№ 590, с. 74-76], одне у Сахнівці [Кухаренко, 1963, с. 248-249, рис. 3] та кілька – на Лихачівському поселенні [Шерстюк, 2006, с. 97]. Здебільшого ці поховання безінвентарні. У похованні, виявленому в Сахнівці, скелет лежав у скорченій позі головою на ПнСх, біля голови стояла миска (Рис. 38: 18). На Суботівському городищі знайдено поховання у скорченій позі на дні житла № 4, яке відноситься до білогрудівсько-чорноліської культури [Клочко, Ковалюх, Мотзенбеккер, 1998, с. 96]. Використання території поселення для здійснення поховань пов'язують з культом померлих предків. Також дослідники припускають зв'язок цих поховань з ритуалами початку заселення та будівельною обрядністю, поховання ж на дні покинутих жител, як на Суботівському городищі, – з ритуалом його полишення [Мимоход, 1997, с. 112].

3.2. Стратиграфія

Стратиграфія могильників та поховань лежить в основі періодизації доби пізньої бронзи Лісостепової та Степової України. Вперше курганну стратиграфію було застосовано ще В.О. Городцовим. Він виділяв більш давні «зрубні» поховання у материкових ямах під насипом, а також найпізніші «у насипу та на горизонті», які відносив до

кіммерійського часу [Городцов, 1916]. Стосовно останніх О.О. Кривцова-Гракова пізніше зазначила, що вони «не пізнє, а споконвічне явище у зрубній культурі» [Кривцова-Гракова, 1955, с. 6]. Згодом, з розширенням джерельної бази, із основної маси «зрубних» поховань були виокремлені поховання КБК у облицьованих деревом могилах, що супроводжувалися характерними для цієї культури кістяними пряжками [Писларий, 1975; Отрощенко, 1978].

Періодизація курганних поховань зрубної культури на основі взаємної стратиграфії в остаточному вигляді була запропонована В.В. Отрощенко для Степової Наддніпряни. Ним простежено, що кургани з основними похованнями КБК містили впускні поховання, з досипкою або без, зрубної культури, у тому числі з прямим порушенням могили; білозерські поховання завжди слідували за сабатинівськими [Отрощенко, 1981, с. 8-10]. На основі цього було виділено три стратиграфічні групи поховань: КБК, зрубні сабатинівського та білозерського часу. Остання група згодом була віднесена до окремишньої білозерської культури [Отрощенко, 1986].

Дніпропетровськими археологами на основі стратиграфічних спостережень при дослідженні курганних могильників Самаро-Орільського межиріччя виділені шість обрядових груп поховань доби середньої-пізньої бронзи, які відповідали п'ятьом (разом з найпізнішим) стратиграфічним горизонтам [Волкобой, 1980б, с. 53; Ковалёва, 1981а, с. 16-22, рис. 1; 1981б, с. 82, рис.].

До **1-го горизонту** віднесені поховання, здійснені у великих прямокутних ямах з ящичними гробницями на дні могили, для яких характерне часткове спалення дерев'яних конструкцій. Небіжчики лежать скорчено на спині або правому боці головою у 3х сектор, руки покладені на грудях або одна опущена донизу, а друга піднята до її ліктя (1-а група). На перекритті та за межами гробниці часто знаходять череп та кінцівки коня або бика (шкура тварини разом з головою та кінцівками). Супроводжуваний інвентар представлений дерев'яними чашами, крем'яними та кам'яними знаряддями, круглими кістяними кільцями та пряжками з одним отвором, дворіжковим та бородавчастим пастовим намистом; керамічний посуд відсутній. Решта обрядових груп поховань стосовно описаної бувають лише впускними.

Поховання **2-го горизонту** – основні або впускні відносно 1-ї групи. Вони здійснені у менших за розміром ямах, іноді овальної форми, кількість поховань з дерев'яними конструкціями зменшується. Переважають поховання, коли небіжчики скорчені на лівому боці-грудях з помірковано або дуже підігнутими ногами (2-га група), орієнтація головою на Сх та ПдСх, руки мають протилежну спрямованість. У супроводжуваному інвентарі зберігаються дерев'яний посуд, крем'яні та кам'яні знаряддя, кістяні проколки та круглі або овальні пряжки з великим центральним і малим бічним отворами. З'являються також горщики з тричленим профілем і багатоваликовою орнаментациєю, а також невеликі банки та площки.

До **3-го стратиграфічного горизонту** віднесено основні та низку впускних поховань 3-ї групи, для яких характерні великі і глибокі могили з гробницями у вигляді зрубу і рослинною підстилкою на дні. Поза небіжчиків скорчена на лівому боці, положення рук різнонаправлене (одна випростана, інша зігнута і наближена до ліктя першої) або обидві руки зігнуті на рівні грудей; переважає орієнтація головою на Сх. Цей же горизонт включає поховання 5-ї групи – небіжчики слабо скорчені на лівому боці, орієнтовані головою на ПнСх. Супроводжуваний інвентар обох груп складається з горщиків з уступчастим плечем, прикрашених валиковим орнаментом, гостроріберних горщиків, орнаментованих відбитками зубчастого штампа та перекрученого шнура, неорнаментованих банок, а також дерев'яних чаш і таць з бронзовим окуттям, бронзових ножів. Звичною є напугтя м'яса їжа.

До **4-го горизонту** віднесені поховання 4-ї обрядової групи, для якої характерне зменшення розмірів ям, збільшення ступеню скорченості скелетів, положення рук перед обличчям. У інвентарі збільшується відсоток гостроріберного посуду зі шнуровим орнаментом та відбитками зубчастого або гладенького штампа; набувають поширення келихи. Металеві вироби представлені ножами, голками та швачками. До цього ж горизонту віднесено частину поховань 6-ї обрядової групи – дуже скорчені на лівому боці, руки зігнуті у ліктях і складені перед обличчям, орієнтація головою на ПнСх.

5-й горизонт, найпізніший, складається з решти поховань 6-ї групи, які найчастіше впущені у насип з рівня останньої досипки, внаслідок чого поховальні ями «не читаються». Поховальний інвентар досить бідний і складається переважно з одного горщика або банки; металеві вироби відсутні.

Поховання 1-го та 2-го стратиграфічних горизонтів І.Ф. Ковальова віднесла до двох хронологічних етапів КБК. Для останнього (пізнішого) характерна синкретичність місцевого населення КБК та прийшлого зі сходу (Волго-Дону) ранньозрубного населення. Саме прийшлими елементами пояснюється поява поховань південно-східної орієнтації на відміну від традиційної для ранньої КБК західної. Вихідними для зміни орієнтації поховань Самаро-Орілья дослідниця вважає вплив абашевської культури за посередництва ранньозрубних племен [Ковалёва, 1981а, с. 22-23].

Для відносної хронології поховань КБК виняткове значення має така поширена категорія знахідок, як кістяні пряжки. Типологічно найбільш ранніми є пряжки-кільця та плоскі круглі пряжки з великим центральним отвором. Вони займають нижню стратиграфічну позицію і характерні для ранньої групи поховань КБК (1-й стратиграфічний горизонт) [Ковалёва, 1981а, с. 17-19; Отрощенко, 1981, с. 11]. Крім того, на Сході України вони виявлені у одному комплексі з так званими «фігурними» пряжками, які зустрічаються у ранніх похованнях КБК в дерев'яних ящиках із західною орієнтацією небіжчика [Гершкович, 1986, с. 138, рис. 2-5, 7].

На сході України в басейні Сіверського Дінця також виділено дві хронологічні групи поховань передзрубного часу: перша КБК, а друга – синкретична КБК та пізньої ДВАК (ПМЗК) [Шаповалов, 1979, с. 72-73; Писларий, 1980, с. 58; Литвиненко, 2000, с. 82]. Для поховань КБК була характерною слабо скорчена на спині поза небіжчиків, орієнтація головою на захід, одна рука випростана, а друга зігнута у лікті; поховальні споруди представлені просторими неглибокими ямами з дерев'яними або кам'яними ящиками на дні чи просто перекритими зверху деревом чи кам'яними плитами ямами; інвентар: кістки тварин, кераміка з багатоваликовим орнаментом, кістяні кільця та пряжки, дерев'яні чаші, кам'яні булави, металеві швачки та ножі. Хронологічно пізніша група синкретичних багатоваликово-абашевських поховань характеризується орієнтацією у східному напрямі за слабо скорченій на спині або боці позі небіжчика; інвентар представлений багатоваликовою керамікою, іноді з абашевськими рисами, кістяними пряжками з двома отворами. Подібна ж стратиграфічна ситуація простежена під час розкопок кургану біля с. Пришиб на Луганщині: найранішими були поховання КБК, потім – ДВАК, а найпізнішими виступали поховання зрубної культури [Гершкович, 1982, с. 64-65].

До 2-го стратиграфічного горизонту слід також віднести групу поховань КБК, здійснених у дерев'яних колодах. Хоча Р.О. Литвиненко і розглядав їх як «еквівалент» зрубу (ознака ранніх поховань КБК) [Литвиненко, 2001б, с. 61], проте дуже скорчена поза скелетів на боці, положення обох рук долонями перед обличчям, орієнтація головою на Сх, наявність типологічно пізніших пряжок з двома різновеликими отворами, свідчить про їхню пізнішу позицію серед старожитностей КБК [Лысенко С.Д., 2000, с. 72].

3-й стратиграфічний горизонт співвідноситься з похованнями так званого «маївського» типу. Для нього характерне переважання «зрубних» ознак, таких як орієнтація на СхПнСх, скорчене на лівому боці положення небіжчиків, поява типового для зрубної культури металу (ножі з плоским упором), а також типової зрубної кераміки, але ще з пережитками багатоваликової орнаментации. У той же час відзначалася «реанімація» деяких обрядових елементів, характерних для ранньої групи поховань КБК: великі розміри поховальних ям, спорудження дерев'яних гробниць, часткове спалення перекриття [Ковалёва, 1981а, с. 23]. Дніпропетровськими археологами були також відзначені випадки «зворотної» стратиграфії між «маївськими» похованнями та КБК [Ковальова, Волкобой, 1978, с. 36; Чернявская, 1979, с. 94; Волкобой, 1979б, с. 63].

Поховання 4-го стратиграфічного горизонту відзначаються спрощенням та стандартизацією поховального обряду: зменшуються розміри могил, зникають дерев'яні зруби, ритуальні майданчики, поза небіжчиків набуває сильного ступеню скорченості, орієнтація головою на СхПнСх, руки складені долонями перед обличчям. Інвентар складається з типового для зрубної культури басейну Сіверського Дінця гострореберного та банкподібного посуду. Також набуває поширення кераміка, близька для андронівської КС: розкішно орнаментовані келихи та чаші на піддоні [Ковалёва, 1981а, с. 24].

Найпізніший 5-й горизонт поховань, на думку І.Ф. Ковальнової, характеризував «обрядову стабільність» і поступовий відхід зрубного населення з Самаро-Орілля у південно-західному напрямі, де воно взяло участь у формуванні пам'яток сабатинівського етапу [Ковалёва, 1981а, с. 24]. Проте невелика кількість поховань цієї обрядової групи засвідчує не стільки «відхід зрубників», скільки показує тенденцію переходу населення регіону наприкінці доби бронзи до ґрунтового обряду поховання.

В.В. Отрощенко поставив під сумнів деякі положення схеми періодизації, запропонованої І.Ф. Ковальновою. Зокрема, це стосувалося синкретичної групи (2-й горизонт), до якої були зараховані ранні (і за стратиграфією, і за інвентарем) поховання КБК зі Сх та ПдСх орієнтацією. Крім того, на думку В.В. Отрощенко, цей принцип розподілу поховань за обрядово-стратиграфічними групами зовсім не враховував соціальних ознак. Так, для поховань 3-ї та 4-ї груп спільною є дуже скорчена поза небіжчика головою на ПнСх, а різниця полягає у відсутності поховальних споруд у вигляді зрубу та бронзових виробів у інвентарі останньої групи. Це логічніше пов'язувати не з обрядовими, а з соціальними відмінностями. З цих же міркувань було слушно зауважено про штучність виділення останнього найпізнішого горизонту лише на основі їх ординарності [Отрощенко, 2001, с. 148-149]. Це заперечує і висновок І.Ф. Ковальнової про більш пізній вік ординарних заплавлених курганных поховань у порівнянні з могильниками на вододілах [Ковалёва, 1987/№ 653, с. 232-233]. Критично поставився В.В. Отрощенко і до випадків «зворотної» стратиграфії у курганах Самаро-Орілля, коли, на думку дніпропетровських колег, поховання КБК перерізали «маївські». На його думку, ці випадки пов'язані, перш за все, з плутаниною із визначенням культурної атрибуції того чи іншого комплексу [Отрощенко, 2001, с. 149].

Стратиграфічні спостереження при дослідженні поховальних пам'яток зрубної спільності басейну Сіверського Дінця дозволили виділити три послідовні етапи: ранньозрубний, розвинений та пізній [Литвиненко, 2000, с. 82-90]. За В.В. Отрощенко, цим трьома етапам відповідають: ранній покровсько-мосолівський (ПМЗК-I), ранній бережнівсько-маївський (БМЗК-I) і синхронний йому пізній покровсько-мосолівський (ПМЗК-II) та пізній бережнівсько-маївський (БМЗК-II) [Отрощенко, 2001, с. 156-158, мал. 31]. Основний ареал ПМЗК (пізнього етапу ДВАК) був розташований у Лісостепу Поволжя і Подоння, а на території України її пам'ятки відомі лише на Сході України [Литвиненко, 2000, с. 82; Отрощенко, 2001, с. 156].

Автор цілком погоджується зі схемою, запропованою В.В. Отрощенко. Згідно з нею, найнижчу стратигра-

фічну позицію серед курганних поховань пізньої бронзи півдня Лісостепового Подніпров'я займають комплекси КБК-I (1-й стратиграфічний горизонт, за І.Ф. Ковальновою). За ними йдуть поховання КБК-II (2-й стратиграфічний горизонт) – він же синкретичний горизонт КБК-II та ПМЗК-I для курганів Подінців'я. Наступні за стратиграфією поховання БМЗК на території регіону репрезентують обидва послідовні етапи: БМЗК-I (3-й стратиграфічний горизонт – поховання «маївського» типу) та БМЗК-II (частина поховань 4-го стратиграфічного горизонту). Рядові поховання у ґрунтових ямах в курганних та безкурганних могильниках (4-й та 5-й стратиграфічні горизонти) розподіляються між обома етапами БМЗК і їхня відмінність від інших стратиграфічних горизонтів полягає не стільки у хронологічній різниці, скільки у соціальному статусі та ранзі похованих.

Яскравим прикладом стратифікованого кургану доби пізньої бронзи Самаро-Орільського межиріччя є Прядівка, к. 2(VII) (Рис. 65). Первинний насип було зведено над центральним похованням раннього етапу КБК № 5, наступна досипка пов'язана з впускним парним похованням ПМЗК № 2, і завершили формування насипу три впускні поховання БМЗК: №№ 1, 3, 4 [Ковалёва, Ромашко, Чернявская, Христан, 1981, с. 19-20, рис. 2: 2-10].

3.3. Комплекси знахідок

Супроводжуючий інвентар поховань доби пізньої бронзи міг включати набір речей, необхідних небіжчику у потойбічному світі (зброя, знаряддя праці, деталі одягу, прикраси) та керамічний або дерев'яний посуд, який мав слугувати для вмісту та споживання напутньої їжі. Ці предмети відображали соціальний, статево-віковий, професійний статуси похованого. Як свідчать етнографічні паралелі, речовий супровід та напутня їжа не так були необхідні небіжчику для життя у країні мертвих, як поміщалися до могили з метою забезпечити його душу «дорожнім» запасом на час подорожі у потойбічний світ. Крім того, речі та їжа, які клали до могили, могли бути також своєрідними «передачами» померлим раніше родичам [Косарев, 1984, с. 208].

Для поховальних пам'яток території півдня Лісостепового Подніпров'я загалом характерний досить скромний інвентар. Помітні і деякі регіональні особливості, наприклад, бідність інвентаря або взагалі безінвентарність більшості поховань Черкаського Подніпров'я і порівняне багатство поховань Самаро-Орільського межиріччя.

3.3.1. Багатоваликowo-ранньозрубний час. Найпоширенішим різновидом поховального приданого КБК є кістяні пряжки (17%), які часто знаходять у районі пояса небіжчика (Рис. 53: 4; 54: 5; 55: 5; 57: 6; 58: 3, 14; 59: 2, 4, 6; 60: 2, 4, 6, 8, 10, 12; 61: 13; 62: 5). У перехідний період від ранньої до середньої бронзи ці предмети були поширеним компонентом одягу у різних племен і народів на широких просторах від Карпат до Уралу [Отрощенко, 2001, с. 74]. На думку дослідників, вони могли бути деталлю паска [Черняков, 1985, с. 88-89], портупей воїнів-колісничих [Отрощенко, 2001, с. 77] або використовувалися у якості підвіски-медальйона [Литвиненко, 2004, с. 284]. Найранішими вважаються кістяні пряжки-кільця (Губниха, 3-4(II)/10), прототиби яких відомі з катакомбного часу. Пряжки з великим центральним та маленьким бічним отворами доживають до раннього етапу БМЗК (Верхня Маївка, 4(XVIII)/1; Новопідкраж, 1(III)/7; Пролетарське, 2(XXX)/4, 6(XXX)/2).

Не виключено, що пара рогових дископодібних псаліїв з монолітними шипами, знайдена в районі Трахтемирова, може походити із поховального комплексу, подібного до склепів воїнів-колісничих синташтинсько-потапівського типу [Лысенко С.Д., 2008, с. 176].

Знахідки зброї у похованнях КБК півдня Лісостепового Подніпров'я нечисленні (2%). Це бронзові ножі (Губниха, 3-4(II)/13; Заплавка, 5(I)/9) (Рис. 58: 6), кам'яні поліровані просвердлені сокири (Хашцеве, 2/12), крем'яні вістря стріл (Новопідкраж, 1(VI)/1). Знаряддя праці складають 4.2% інвентаря поховань цього часу. Вони репрезентовані кам'яними точилами (Спаське, 1(XI)/5), товкачами (Верхня Маївка, 8(III)/5; Олександрівка, 3(I)/3) (Рис. 58: 15; 61: 15), розтиральниками (Губниха, 3-4(II)/13), теслами (Новопідкраж, 2(VIII)/1), крем'яними скребачками (Губниха, 3-4(II)/10; Новопідкраж, 1(IV)/2, 2(VIII)/1; Прядівка, 2(VII)/5) (Рис. 65: 3), кістяними проколками або шпичками (Соколове, 4(II)/2) (Рис. 61: 21). Супроводжуючим інвентарем можна вважати також знайдені у деяких похованнях кістки тварин, напевне, ритуального призначення: астрагали (Бубнівська Слобідка, 9/4; Дмухайлівка, 3(IX)/4; Стеблів, 8/2; Хашцеве, 3/4), зуби собаки (Черкаси, 1/5), кінське копито (Хашцеве, 3/4).

Прикраси трапляються у 4% поховань КБК. Переважно це низки різних за формою намистин з пастового скла близькосхідного виробництва: дископодібні, вузлуваті, біконічні, дворіжкові, бородавчасті (Головківка, 14(3)/1; Заплавка, 5(I)/9; Компанійці, п. 2616; Михайлики, 1/6; Прядівка, 2(VII)/5; Соколове, 5(III)/11) (Рис. 58: 7, 8, 10-12; 61: 2-11; 65: 4). Зустрічаються також кістяні підвіски (Губниха, 3-4(II)/13) та пронизки (Городище, /4). Поодинокими знахідками репрезентовані металеві прикраси: фрагмент дротяної сережки (Дмухайлівка, 3(IX)/4), овальні дротяні скроневі підвіски у півтора оберти (Пролетарське, 2(XXX)/6).

Дослідники і раніше відзначали відсутність посуду у більшості поховань КБК у порівнянні з іншими культурами доби пізньої бронзи [Горлач, 1979, с. 61]. У регіоні, що розглядається, керамічний посуд наявний лише у 13% поховань і представлений типовими для цієї культури горщиками з тричленным профілем із багатоваликowym та прокресленим орнаментом, іноді посудинами банкоподібної форми та площками (Рис. 57: 10; 58: 2; 61: 14, 17, 20; 62: 2).

Дерев'яний посуд (чаші) зустрічається у 3.5% поховань КБК. На ньому іноді виявлені скоби з бронзового дроту, які застосовувалися для оздоблення (Новопідкряж, 1(I)/1, 1(VI)/1), ремонту (Олександрівка, 3(I)/3) (Рис. 58: 16) або ж для скріплення окремих частин (Веселе, 1(XV)/1). Іноді дерев'яні чаші КБК прикрашалися за допомогою металевих гвіздочків невеликими бронзовими окуттями (Черкаси, 6/2; Ярохівка, 1/5) (Рис. 56: 4-6).

3.3.2. Зрубно-сабатинівський час. На відміну від КБК, більшість поховань БМЗК (75.7%) супроводжувалася керамічним посудом – від 1 до 4 екз., який ставили найчастіше біля голови, перед небіжчиком, рідше – у ногах; кераміка зустрічається також на перекритті та у заповненні могил. Переважно це приземисті ребристі горщики, прикрашені у верхній частині прокресленим (Рис. 63: 3, 6; 65: 10; 73: 6) або шнуровим орнаментом (Рис. 64: 6; 67: 2, 3; 68: 8; 70: 6, 10; 73: 4, 5), рідше відбитками гладенького (Рис. 65: 8) або зубчастого штампа (Рис. 67: 8; 69: 21; 74: 1); горщики без орнаменту (Рис. 64: 4, 9, 11; 68: 7; 69: 2; 70: 14) або прикрашені під вінцями розчленованим наліпним валиком (Рис. 65: 6; 70: 4); іноді трапляється багатоваликаний орнамент (Рис. 66: 4). Часто зустрічаються банкоподібні посудини та площки без орнаменту (Рис. 64: 3; 66: 6; 68: 4; 69: 7-9; 70: 2, 8, 12; 73: 7-9). До категорії престижного керамічного посуду бережнівсько-маївських поховань відносять імпортовані багато орнаментовані келихи на ніжці, характерні для федорівської та черкасульської культур андронівської КС (Верхня Маївка, 6(II)/1; Прядівка, 3(VII)/4; Бузівка, 5(XXIX)/1; Олександрівка, 7(I)/2) (Рис. 68: 10) [Волкобой, 1980а, с. 71; Березанская, Гершкович, 1983, с. 101-106; Кузьміна, 1987, с. 63]. Зрідка у похованнях цього часу (Сторожове, 18/1) трапляються овальні керамічні сковороди (Рис. 70: 15) – т.зв. «федорівські блюда» [Березанская, Гершкович, 1983, с. 106; Коваленко, Куштан, Луговий, 2009, с. 221]. Такі посудини овальної або прямокутної форми також характерні для андронівської спільності [Сорокин, 1966, табл. VII: 13; VIII: 1; IX: 4; Сальников, 1967, рис. 34: 11; 46: 15; 48: 6], а також для деяких зрубних пам'яток Південного Уралу та Середнього Поволжя [Сальников, 1967, рис. 26: 8; Кузьміна, 1987, рис. 3: 23; Седова, 2000, рис. 2: 11]. У якості поховального інвентарю племена БМЗК продовжували використовувати дерев'яний посуд (чаші, таці) (Верхня Маївка, 5(III)/1, 8(III)/6; Голоківка, 7(4)/6; Пролетарське, 3(XXXII)/1). Деякі дерев'яні таці, як і згадані вище «федорівські» блюда, мають овальну форму (Рис. 68: 5). Дерев'яний посуд за допомогою дрібних металевих гвіздочків іноді оздоблювався бронзовими пластинчастими накладками (Верхня Маївка, 2(V)/5; Синьоківка, 6/8) (Рис. 68: 5; 69: 11, 12). Ця категорія знахідок зустрічається у 1% поховань БМЗК регіону.

У похованнях БМЗК значно частіше, ніж у КБК, виявляють металеву зброю (1.9%) – бронзові ножі та кинджали з плоским ромбоподібним упором (Байрак, 1/1, 3/1; Баранівка, 2/8; Дмухайлівка, 1(XI)/1, 1(XI)/4, 1(XI)/10; Новопідкряж, 1(IV)/6, 1(VIII)/1, 2(VIII)/2; Преображенка, 1(VIII)/3; Прядівка, 5(VII)/1) (Рис. 66: 7; 67: 4, 9). У одному випадку поховання містило крем'яне вістря стріли (Новопідкряж, 1(V)/5).

Знаряддя праці, як і зброя, також виявлені у 1.9% поховань БМЗК. Вони репрезентовані кам'яним товчачем (Преображенка, 1(VIII)/3), прясельцями з кераміки (Верхня Маївка, 1(XIV)/15; Синьоківка, 6/8) (Рис. 69: 10) та епіфізу кістки тварини (Воїнівка, 1/1; Миколаївка, 1(I)/18, 3(I)/4). Металеві знаряддя представлені чотирикутними у перетині швачками (Олександрівка, 5(I)/5), які у низці поховань виявлені разом з голками із кованим вушком (Верхня Маївка, 3(II)/1, Дмухайлівка, 2(IX)/1, 6(IX)/1) (Рис. 69: 19, 20). Деякі поховання БМЗК містили набори з 3-7 кістяних проколов (Губниха, 3-4(II)/14; Котівка, 11(I)/17) (Рис. 67: 6). Останні інтерпретують як шпиці або наборні гребені, які використовували для ткацтва [Усачук, Литвиненко, 1999, с. 206-208]. Іноді у складі супровідного інвентарю поховань БМЗК зустрічаються набори астрагалів (до 5 шт.) великої та малої рогагої худоби (Голоківка, 2(1)/1; Миколаївка, 6(I)/5; Михайлики, 1/12, 1/13; Новопідкряж, 2(V)/2; Пролетарське, 2(XXVII)/3) (Рис. 63: 7). Вони охоплюють 1% поховань БМЗК.

Прикраси виявлені у 0.9% поховань БМЗК. Це перстенці зі спіральними щитками (Новопідкряж, 1(III)/7; Хащеве, 5/14), кільце, згорнуте з вузької бронзової пластинки (Миколаївка, 1(I)/2). У Хащевому разом з перстнем знайдена пара овальних жолобчастих підвісок у півтора оберти з кінцями, що заходять один за один (Рис. 69: 3-5). Низку дрібного намиста з пастового скла (близько 50 екз.) виявлено лише в одному похованні БМЗК – у Біликах (1/3). Там само, але в іншому похованні (1/4), при небіжчику були знайдені підвіски з зубів хижака.

На північному заході регіону відомі поховання ТКК, які вирізняються багатством інвентарю. У Теклиному (к. СССРXLVII) він складався з трьох посудин (великого горщика, келиха, прикрашеного на плечиках кінчними виступами та вертикальними прокресленими лініями по тулубу (Рис. 71: 5), маленької мисочки), бронзового браслету-гривни з кінцями у вигляді спіралеподібних щитків¹⁶ (Рис. 71: 7), двох бронзових спіралеподібних щитків (напевне, від зламаного очкоподібної фібули) (Рис. 71: 8), великого керамічного прясельця з п'ятьма виступами (Рис. 71: 6) та невеликого гранітного розтиральника [Бобринский, 1901, с. 18, табл. II: 4, 9; IV: 6; фиг. 4а]. У парному похованні цієї ж культури з Гуляйгородка (к. ХLI) при кожному небіжчику виявлено по бронзовій шпильці з ромбічними голівками (Рис. 71: 1, 2) та по три пронизки, виготовлені з тонких бронзових листочків у вигляді трубочок (Рис. 71: 3) та трикутних пластин з загнутими краями (Рис. 71: 4) [Бобринский, 1887, с. 102, табл. VIII: 14, 19; IX: 7, 15].

3.3.3. Білогрудівсько-білозерський час. Речові знахідки з поховань фіналу пізньої бронзи, за рідкісним винятком, порівняно бідні і стандартизовані. Більшість елітних поховань виявилися пограбованими у давнину (Олександрівка,

¹⁶ Через значно більший діаметр подібних прикрас у порівнянні з ручними браслетами, їх функціональне призначення визначається як ножні браслети, або ж шийні гривни [див.: Лисенко С.С., 2005, с. 28-30].

1(II)/1-2). Як правило, інвентар представлено керамічним посудом (23%) – одним, дуже рідко двома або трьома. Переважає столовий посуд: келихи (Рис. 73: 12; 74: 8, 11, 13, 17; 76: 7; 80: 8, 18; 82: 2; 83: 4), черпаки (Рис. 74: 12, 15, 18, 19; 80: 21) та миски (Рис. 74: 5, 23; 81: 5; 82: 12, 20). Іноді зустрічаються горщики (Рис. 73: 13; 74: 21, 22; 82: 18) та корчаги (Рис. 73: 14; 74: 20; 82: 10). У кількох випадках інвентар представлений ритуальними виробами із глини: мініатюрною слабо випаленою прямостінною чашечкою (Худяки, 1/4) (Рис. 82: 14) та «хлібцем» з невипаленої глини (Соколове, 2(I)/1) (Рис. 81: 3).

Випадки знахідок зброї та знарядь праці у похованнях цього часу доволі рідкісні (2.3%). До числа таких можна віднести поховання № 1 кургану 3 з Соколового. До його інвентаря входили: бронзова голка (Рис. 82: 6), прясельце з епіфізу (Рис. 82: 3), крем'яний серп (Рис. 82: 4) та кам'яна точильна плита (Рис. 82: 5). У єдиному на могильнику Компанійці курганному похованні № 8 знайдені невеличкий бронзовий кинджал з паралельними лезами – кардашинського типу (Рис. 74: 7) та кам'яний точильний брусок з отвором для підвішування (Рис. 74: 6). Подібно до попереднього періоду у похованнях білогрудівсько-білозерського часу іноді трапляються набори астрагалів (Вергуни, 3/1; Соколове, 2(I)/2).

Значно частіше знаходять прикраси (13.8%), які характерні для жіночих та дитячих поховань. Це виготовлені з бронзового дроту скроневі кільця: прості (Соколове, 2(I)/7) (Рис. 81: 7) та багатоспиральні білогрудівського типу (Бобрися, ГМ; Огринь-Підкова, ГМ/3; Компанійці, ГМ/1; Соколове, 2(I)/3; Заломи, ГМ) (Рис. 74: 9, 10; 80: 15-17, 20, 22, 23; 81: 11, 12), а також прості дротяні браслети (Заломи, ГМ; Олександрівка, 1(II)/1) (Рис. 83: 5). Зустрічаються бронзові шпильки з розплеканою та скрученою у трубочку голівкою (Худяки, 1/4) (Рис. 82: 15), а також з литим кільцеподібним навершям (Бобрися, ГМ) (Рис. 80: 9, 10). Виявлено залишки шийного намиста, яке складалося з бронзових багатоспиральних (Вергуни, ГМ/5, 14, 35) (Рис. 76: 11, 12, 15, 16) або трубчастих пронизок (Вергуни, ГМ/19; Худяки, 1/4) (Рис. 76: 3, 4; 82: 16), намистин з пастового скла (Соколове, 2(II)/1) (Рис. 82: 8). До складу намиста іноді входили підвіски у вигляді бронзових гудзиків (Вергуни, ГМ/5) (Рис. 76: 9, 10) та з'єднаних між собою дротяних кілець (Вергуни, ГМ/19) (Рис. 76: 2). У одному з поховань цього часу (Верхня Маївка, 4(XVIII)/3) знайде-

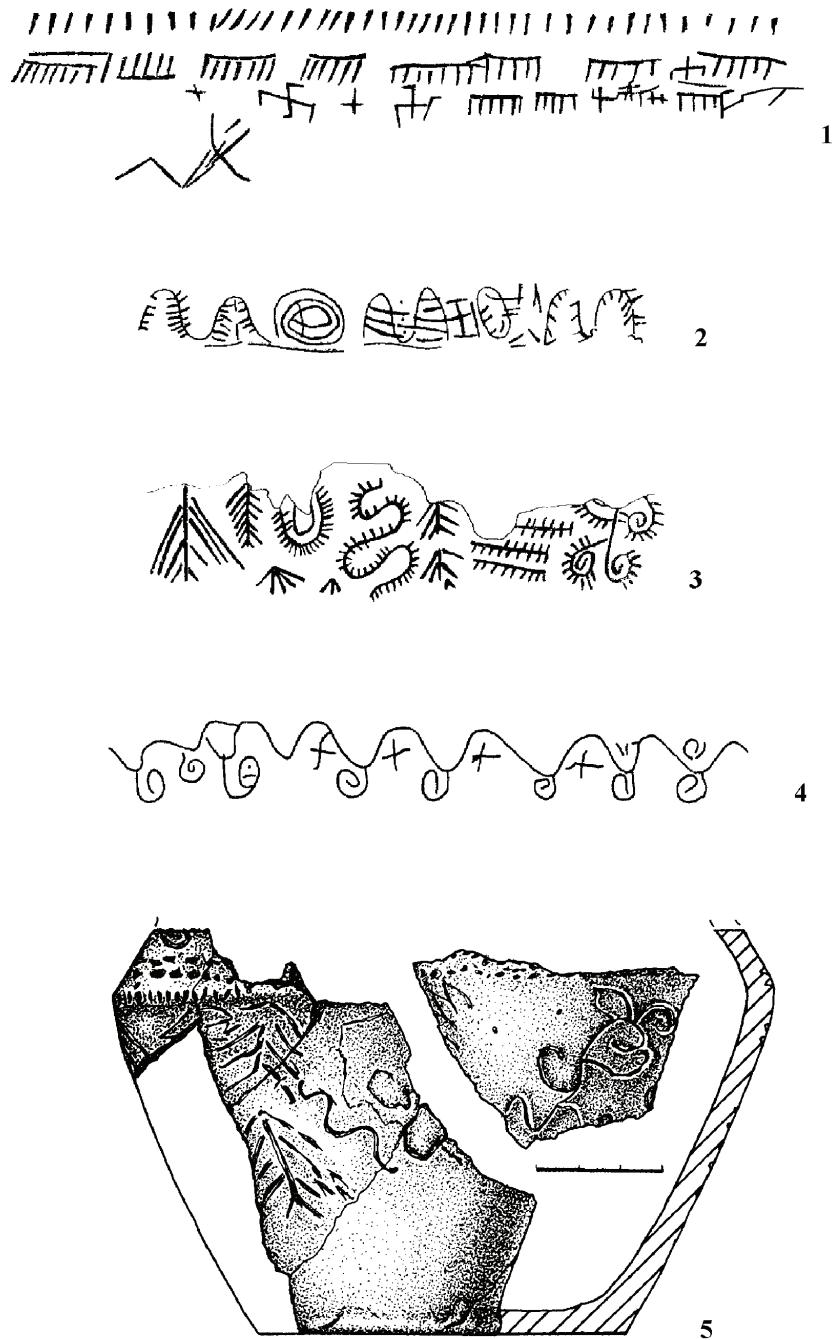

Рис. 51. Нерегулярний та знаковий орнамент на поховальній кераміці КБК (1-3) та БМЗК (4, 5): 1 – Олександрівка, 5(I)/3; 2 – Соколове, 4(II)/2; 3 – Прядівка, 2(IV)/6; 4 – мог. Орлик; 5 – Солонці, 2(I)/4. (1-3 – за: Ковалёва, 1981а; 4 – за: Супруненко, 1986; 5 – за: Супруненко, 2007)

Рис. 74: 9, 10; 80: 15-17, 20, 22, 23; 81: 11, 12), а також прості дротяні браслети (Заломи, ГМ; Олександрівка, 1(II)/1) (Рис. 83: 5). Зустрічаються бронзові шпильки з розплеканою та скрученою у трубочку голівкою (Худяки, 1/4) (Рис. 82: 15), а також з литим кільцеподібним навершям (Бобрися, ГМ) (Рис. 80: 9, 10). Виявлено залишки шийного намиста, яке складалося з бронзових багатоспиральних (Вергуни, ГМ/5, 14, 35) (Рис. 76: 11, 12, 15, 16) або трубчастих пронизок (Вергуни, ГМ/19; Худяки, 1/4) (Рис. 76: 3, 4; 82: 16), намистин з пастового скла (Соколове, 2(II)/1) (Рис. 82: 8). До складу намиста іноді входили підвіски у вигляді бронзових гудзиків (Вергуни, ГМ/5) (Рис. 76: 9, 10) та з'єднаних між собою дротяних кілець (Вергуни, ГМ/19) (Рис. 76: 2). У одному з поховань цього часу (Верхня Маївка, 4(XVIII)/3) знайде-

но шматок мінеральної фарби жовто-гірчичного кольору [Отрощенко, Шевченко, 1987, с. 133].

У похованнях фіналу пізньої бронзи виявлені і найбільш ранні у регіоні знахідки залізних виробів – це предмет серпоподібної форми (Кагамлик, 8/1) та пласке вістря стріли (Бобриця, ГМ) (Рис. 80: 14).

Окремо варто зупинитися на такій категорії поховального приданого, як керамічний посуд з нерегулярним та знаковим орнаментом. Він виявлений у деяких поховальних комплексах КБК (Гречківка, к. XXVII; Олександрівка, 5(I)/3; Соколове, 4(II)/2; Прядівка, 2(IV)/6) та БМЗК (Орлик; Солонці, 2(I)/4) регіону [Ковалёва, 1981а, с. 45, 66-68, рис. 15; Супруненко, 1986, с. 244, рис. 2; 2007, с. 55, рис. 54; Куштан, 2007а, с. 173, рис. 1: 2]. Знаковий орнамент на цих посудинах представлений переважно символами, пов'язаними з родючістю: сонце, дощ, рослини (Рис. 51) ¹⁷. Переважна більшість посудин зі знаковим орнаментом обох цих культур походить саме з поховальних пам'яток. Вони знайдені як у самому похованні, так і на перекритті могили або у насипу кургану. Якщо керамічний посуд у похованнях пов'язують зі звичаєм супроводжувати небіжчика їжею, необхідною йому на час переходу до потойбічного світу, то знахідки його на перекритті могили та у насипі кургану свідчать про обряди жертвопринесення, які могли бути приурочені до днів поминання предків та деяких календарних свят. Керамічний посуд в цих обрядах застосовувався як ємність для жертвовної їжі і разом із нею також «передавався» до потойбічного світу.

Зважаючи на специфіку знакових символів на кераміці та її зв'язок зі світом мертвих, можна припустити, що змістове навантаження цих зображень – своєрідне «послання» духам предків. Наявність символів родючості на деяких посудинах можливо слід тлумачити, як прохання до небіжчиків забезпечити живих одноплемінників необхідною для успішного господарювання сприятливою погодою (сонцем або дощем), добрим врожаєм в обмін на жертвопринесення. Знаки-символи на горщиках з під жертвовної їжі таким чином могли являти собою «запис» прохання, адресованого предкам, – своєрідну зашифровану молитву. Прикладом такого тлумачення зображень зі знаками на кераміці є посудини доби бронзи з Закавказзя, на яких нанесені фігури людей у молитовних позах з піднятими догори руками в оточенні худоби. Б.А. Рибаківим цей сюжет пояснювався як моління про збільшення поголів'я [Рыбаков, 1981, с. 337, рис.]. Подібний знаковий орнамент, наділений певним змістом (пиктографія), був першим важливим кроком до появи писемності.

3.3.4. Статус та ранг похованих. З аналізу поховального обряду та супроводжуючого інвентарю поховань доби пізньої бронзи півдня Лісостепоного Подніпров'я також можна зробити висновок про рівень соціальної і майнової диференціації. В.В. Отрощенко запропоновано систему критеріїв соціальної градації на прикладі поховальних пам'яток племен зрубної культури Степової Наддніпряни. В основу покладено вияв трьох груп ознак, характерних для «багатих» комплексів: 1) кількість затраченої праці на облаштування могили (наявність курганного насипу або локальної досипки, велика поховальна яма, складна поховальна споруда); 2) інвентар (наявність більше одного горщика, виробів з металу, м'ясної супутньої їжі); 3) особливі риси ритуалу (використання природних барвників, вогняного ритуалу, здійснення тризни) [Отрощенко, 1979, с. 87]. Згодом В.В. Цимідановим на прикладі поховальних пам'яток зрубної КС Східної України були розроблені основні критерії їх розподілу за статусом (позицією у соціальній ієрархії) та рангом (ступенем престижу) [Циміданов, 1996, с. 7-9; 2004, с. 28-69]. В основу виділення статусних та рангових ознак покладено відхилення від норми у поховальному обряді, де «нормою» слугувало середньостатистичне поховання: впускне у кургані без досипки або у ґрунтовому могильнику; розмір ями до 2 м², глибина до 1.6 м; скорчена поза небіжчика без посмертних пошкоджень; інвентар з одного горщика [Циміданов, 1996, с. 6]. Таким чином, статус і ранг небіжчика впливали на поховальний ритуал, обумовлюючи різні відхилення від норм стандартного обряду [Там само, с. 19-20].

На матеріалах півдня Лісостепоного Подніпров'я, як і Східної України, простежується наступний поділ пізньобронзових поховань за статусом: «володарі», «служителі культу», «майстри», «рядові» або «носії виробничих функцій». Ознаками поховань володарів-вождів виступали символи влади, як то кам'яні шліфовані сокири або булави [Циміданов, 2004, с. 70-75]. Поховання служителів культу – «жерців» – характеризуються обрядом кремації, наявністю серед інвентаря ритуальних дерев'яних чаш з бронзовими накладками [Ковалёва, 1989, с. 30; Отрощенко, 1990, с. 13-14] та керамічних посудин зі знаково-пиктографічним орнаментом [Циміданов, 2004, с. 52], а також наборів астрагалів («альчики» або «бабки»), які могли використовуватися для ритуальних ігор чи ворожіння [Ковалёва, 1990б, с. 66-69; Циміданов, 2004, с. 77-78]. Поховання «майстрів» містили окремі виробничі знаряддя або навіть і набори, за якими можна встановити прижиттєву спеціалізацію небіжчиків [Циміданов, 2004, с. 81-88]. Так, наприклад, знахідки керамічних та кістяних прясець, бронзових голок, кістяних шпиць та гребенів-чесал свідчать про заняття ткацтвом та текстильне виробництво; крем'яні скребачки, швачки і голки – про кушнірство, швацтво тощо. Більшість же стандартних поховань належала рядовим членам суспільства – носіям виробничих функцій, – які, проте, могли мати ознаки рангу без статусу [Там само, с. 88-90].

Ознаками високого рангу поховань виступають витрати на спорудження окремого курганного насипу або досипки, облаштування поховальної ями значних розмірів (понад 2 м²) та глибини (понад 1.6 м), наявність дерев'яної конструкції (ящика, колоди або зрубу), використання для перекриття каменя (для Середньої Наддніпряни), на-

¹⁷ О.С. Кислий пов'язує подібні зображення зі статевим символізмом – окремі для чоловіків та жінок тотемні знаки, які у орнаментальних композиціях відображають кризу міжстатевих відносин [Кислий, 2005, с. 97-100, рис. II.4].

явність рову, ритуальних майданчиків, слідів тризни та жертвопринесень. Відповідно до рангу похованого обирався супроводжуваний інвентар. Престижними вважалися поховання, у яких наявні два та більше горщиків, дерев'яне блюдо, залишки м'ясної їжі, бронзовий ніж або прикраси [Цимиданов, 1996, с. 10-16].

І.Ф. Ковальовою також помічено ряд відмінностей між похованнями водороздільних (степових) та заплавної груп курганных могильників КБК та БМЗК. Так, заплавні поховання здебільшого були впускними у курганах ямно-катакомбного часу і, як правило, не супроводжувалися досипками, також у них, на відміну від степових, відсутні підкурганні ритуальні майданчики, сліди жертвопринесень та тризн. Могили у степових курганах вирізняються більшими розмірами та наявністю конструкцій у вигляді зрубів. Різнилися вони і за складом інвентарю: заплавні поховання нерідко були безінвентарними або супроводжувалися одним горщиком, тоді як у степових є кістки жертвних тварин, вироби з металу та іноді до п'яти горщиків [Ковалёва, 1981а, с. 38, 49]. Це пояснювалося, як вторинність заплавної поховань по відношенню до вододільних, що виражалось у складності поховального обряду і багатстві інвентарю останніх [Ковалёва, 1981а, с. 49; 1981б, с. 81-82]. Особливо диференціація поховань простежується у білозерський час: з одного боку рядові поховання у невеликих ґрунтових ямах, а з іншого – елітні основні підкурганні поховання у великих гробницях (Олександрівка, курган 1 (гр. II)). Дослідники також відзначають факт систематичного пограбування курганных поховань, починаючи саме з білозерського часу [Бунятян, 2001, с. 103]. Це стосується і згаданого кургану з Олександрівки, який містив дві пограбовані у давнину гробниці білозерської знаті [Ромашко, 1980, с. 77-78]. Пограбування (або ж ритуальне руйнування – декапітація) поховань білозерського часу зафіксовано і на могильнику Вергуни (на відміну від вторинних поховань там виявлені деякі кістки *in situ*): ГМ/35, 45, 49, 50а, 50б (Рис. 76: 14; 77: 1, 3).

3.4. Палеоантропологічні дані

При характеристиці поховальних пам'яток важливі дані отримуються завдяки опрацюванню антропологічних матеріалів, які дають можливість досліджувати палеодемографію того чи іншого регіону, реконструювати фізичний тип стародавнього населення, а також відтворити міграційні та дифузійні процеси, для чого проводиться порівняння з антропологічними серіями інших регіонів.

На жаль, палеоантропологічні матеріали поховальних пам'яток доби пізньої бронзи півдня Лісостепового Подніпров'я опрацьовані недостатньо. Особливо це стосується поховань КБК, БМЗК та ТКК.

П'ять скелетів з поховань КБК (Адамівка, к. 1), інтерпретовані на той час як катакомбні, були залучені Г.П. Зиневич для палеоантропологічних досліджень [Зиневич, 1967, с. 113, табл. 11]. Краніологічна серія цих черепів характеризувалася мезокранією, але серед чоловічих і жіночих малися як доліхокранні, так і брахікранні типи. Профіль обличчя ортогнатний, горизонтальне профілювання сильне, орбіти порівняно високі, носові кістки різко виступають [Зиневич, 1967, с. 113-114]. За матеріалами Степової Наддніпряни, населення КБК мало середню тривалість життя 38.7 року з урахуванням дитячих поховань (для чоловіків – 41.0, для жінок – 43.9). Зріст вище середнього – 169.6 см.

Антропологічні висновки щодо поховань БМЗК та ТКК регіону відсутні. Про фізичний тип носіїв БМЗК можна судити по матеріалах сусідніх регіонів. Черепи зрубної культури Степової Наддніпряни доліхокранні, але більш помірно, високі з дещо менш розвинутим рельєфом, обличчя середньоширокі, мезогнатні [Круц, 1984, с. 45-77, 92]. Краніологія зрубних черепів басейну Сіверського Дінця характеризується доліхокранією, обличчя середньовисоке, середньошироке, сильно профільоване, ортогнатне [Шепель, 1990, с. 121]. Середня тривалість життя «зрубників» складала 35.0 років (для чоловіків – 41.3, для жінок – 33.1 рік). Зріст високий – 174.2 см.

Значно краще вивчені палеоантропологічні матеріали фіналу пізньої бронзи, білогородсько-білозерського часу. На сьогоднішній день з території півдня Лісостепового Подніпров'я є дві антропологічні серії з могильників Заломі та Вергуни. З Заломів походять 19 скелетів (вісім жіночих, п'ять дитячих та шість чоловічих) [Круц, Литвинова, 1994, с. 124-125]. Антропологічні матеріали з Вергунів були оброблені Л.В. Литвиною: 36 скелетів (14 чоловічих, дев'ять жіночих, вісім дитячих та п'ять невизначених) [Сиволап М., 1995-96/96, додаток 1].

Черепи з могильника Заломі грацильні, що характерно і для чоловічих, і жіночих. Жіночі черепи різко доліхокранні, вузьколиці і вузьконосі, з деяким сплюсненням у горизонтальній площині. Чоловічі – мезокранні і також вузьколиці. Краніологічна серія з Вергунів (чоловіки) характеризується помірною доліхокранією за великого поздовжнього, малого поперечного і великого висотного діаметра мозкової коробки. Ширина обличчя знаходиться на межі малих і середніх величин, висота обличчя середня. Лицевий відділ добре профільований у горизонтальній площині, виступання носових кісток і перенісся значне.

Характерною рисою обох серій є порівняно молодий вік небіжчиків. У Заломі лише у трьох осіб вік визначається у межах 35-40 років і жодного разу – старшого зрілого та старечого. На Вергунівському могильнику лише двоє небіжчиків (чоловік та жінка) мали вік 50-55 років, двоє – 40-45, троє – 35-40. Зріст чоловіків з Заломів вище середнього (170 см). У серії з могильника Вергуни зріст вираховано у шести випадках (три чоловічих та три жіно-

чих скелета): довжина тіла чоловіків відповідає великому зросту (172-179 см), а у жінок – вище середнього (155-160 см) і високому (167 см).

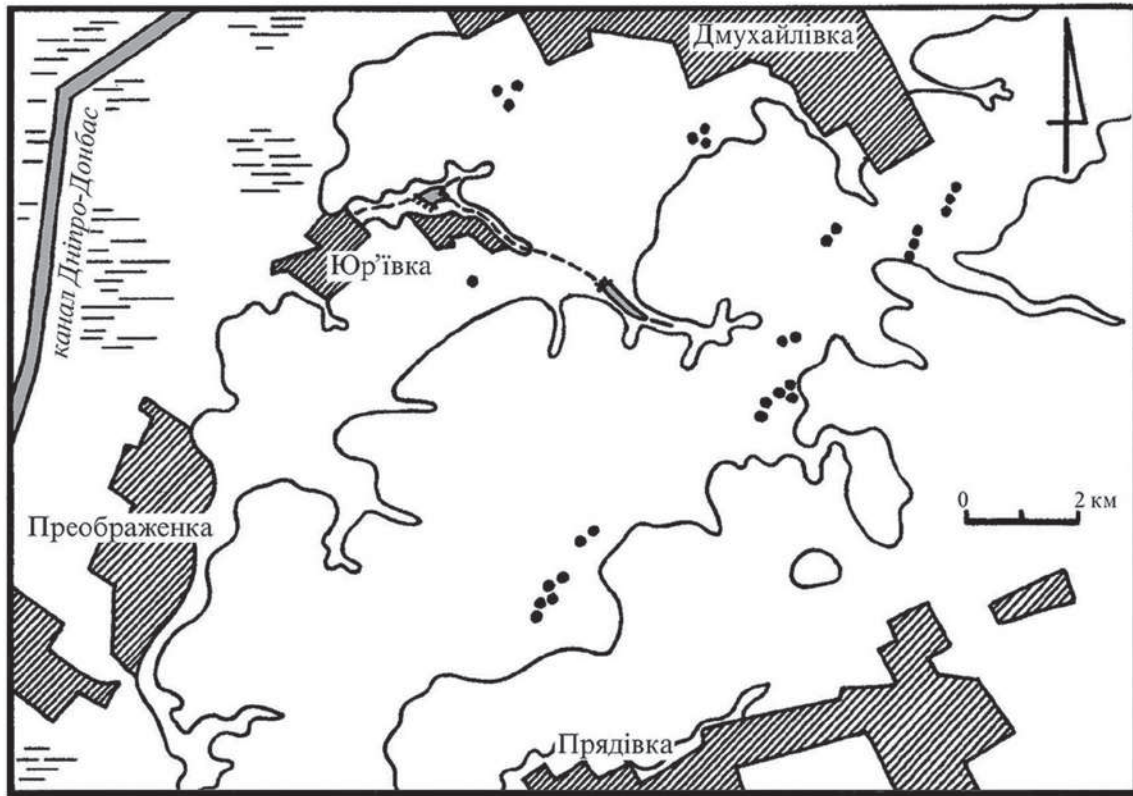
Палеоантропологічні матеріали дозволяють зробити певні висновки щодо захворювань і патології у населення регіону доби пізньої бронзи. Так, на могильнику білогрудівсько-білозерського часу Заломи відзначено досить значний відсоток (до 50% у жінок) захворювання зубної системи у вигляді карієсу та прижиттєвої втрати зубів внаслідок запальних процесів [Круц, Литвинова, 1994, с. 125]. У Степовій Наддніпрянщині найбільший відсоток випадків карієсу фіксується також для населення білозерського часу [Круц, 1984, с. 96]. Подібного роду захворювання пов'язують зі специфікою харчового раціону: переважанням їжі, насиченої вуглеводами (рослинної), над білковою (тваринною) [Давня історія України, 1997, с. 538]. Цікавий випадок патології простежено у одному з поховань КБК біля Черкас (6/2). Небіжчиця – стара жінка – мала дуже довгу шию, що утворювала тупий кут з хребтом (напевне горб?) [Сиволап М., Сиволап Л., 1991/75, с. 13]. На скелеті з поховання № 18 могильника Заломи виявлені сліди удару тупим предметом, що, напевне, і призвів до смерті [Круц, Литвинова, 1994, с. 125].

* * *

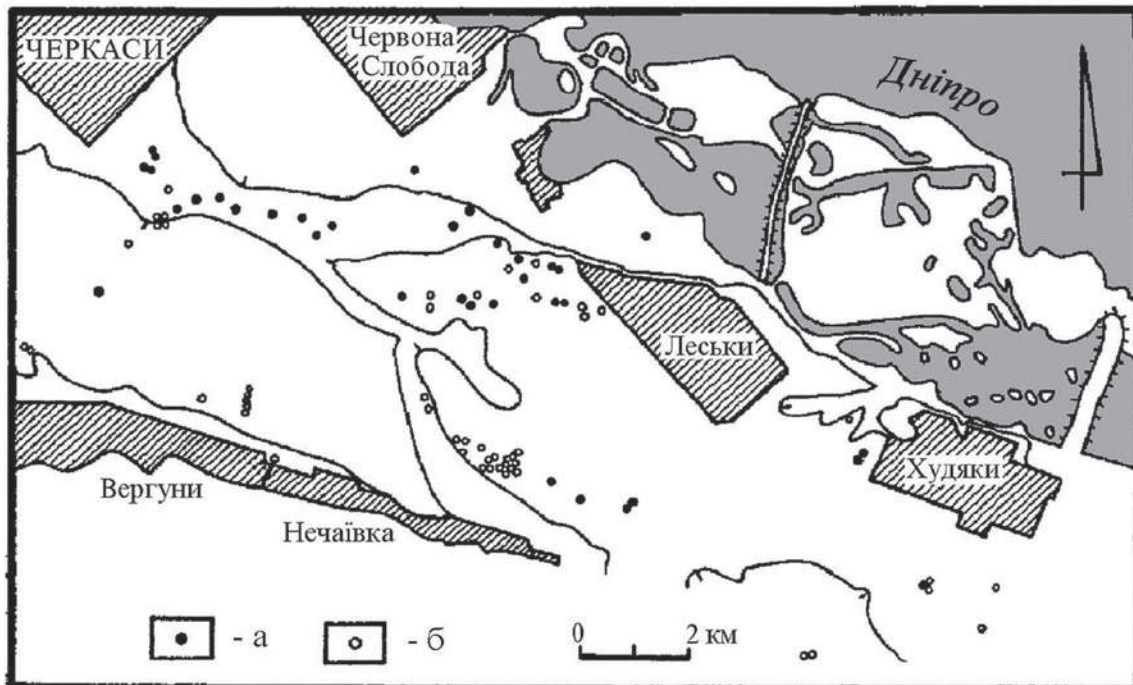
Завершуючи аналіз поховальних пам'яток пізньої бронзи півдня Лісостепового Подніпров'я, можна зробити наступні висновки.

Поховальні пам'ятки представлені основними та впускними курганными похованнями, а також ґрунтовими могильниками. Протягом всього періоду простежується тенденція до поступового зживання курганного обряду і переходу до безкурганного. Наприкінці пізньої бронзи починає домінувати ґрунтовий обряд поховання, а курганний зберігається лише для еліти (Рис. 47). На основі курганної стратиграфії виділяються принаймні три культурно-хронологічні групи поховань, які різняться за обрядом поховання та інвентарем: КБК, БМЗК та фінальнобронзова (білогрудівсько-білозерська). Простежується соціальна диференціація поховань, що пов'язано з ускладненням соціальної стратифікації суспільства.

На підставі поховальних пам'яток можна зробити висновок про існування в цей час у давнього населення складних релігійних уявлень і сформованої системи ритуалів. Вони полягали у суворій регламентації і дотриманні традицій при виконанні поховальних обрядів, які мали сприяти переходу небіжчика у «світ мертвих». Основне місце займав культ померлих предків, з яким пов'язані святилища на могильниках, меморіальні поховання та жертвовники.

1

2

Рис. 52. Карта-схема розташування курганних могильників доби пізньої бронзи Самаро-Орізького (1) та Дніпро-Тясминського межиріччя (2): а – досліджені кургани; б – недосліджені кургани. (1 – за: Ковалёва, Ромашко, Чернявская, Христан, 1981; 2 – за: Сиволап, Григор'єв, Деткін, 1993/30)

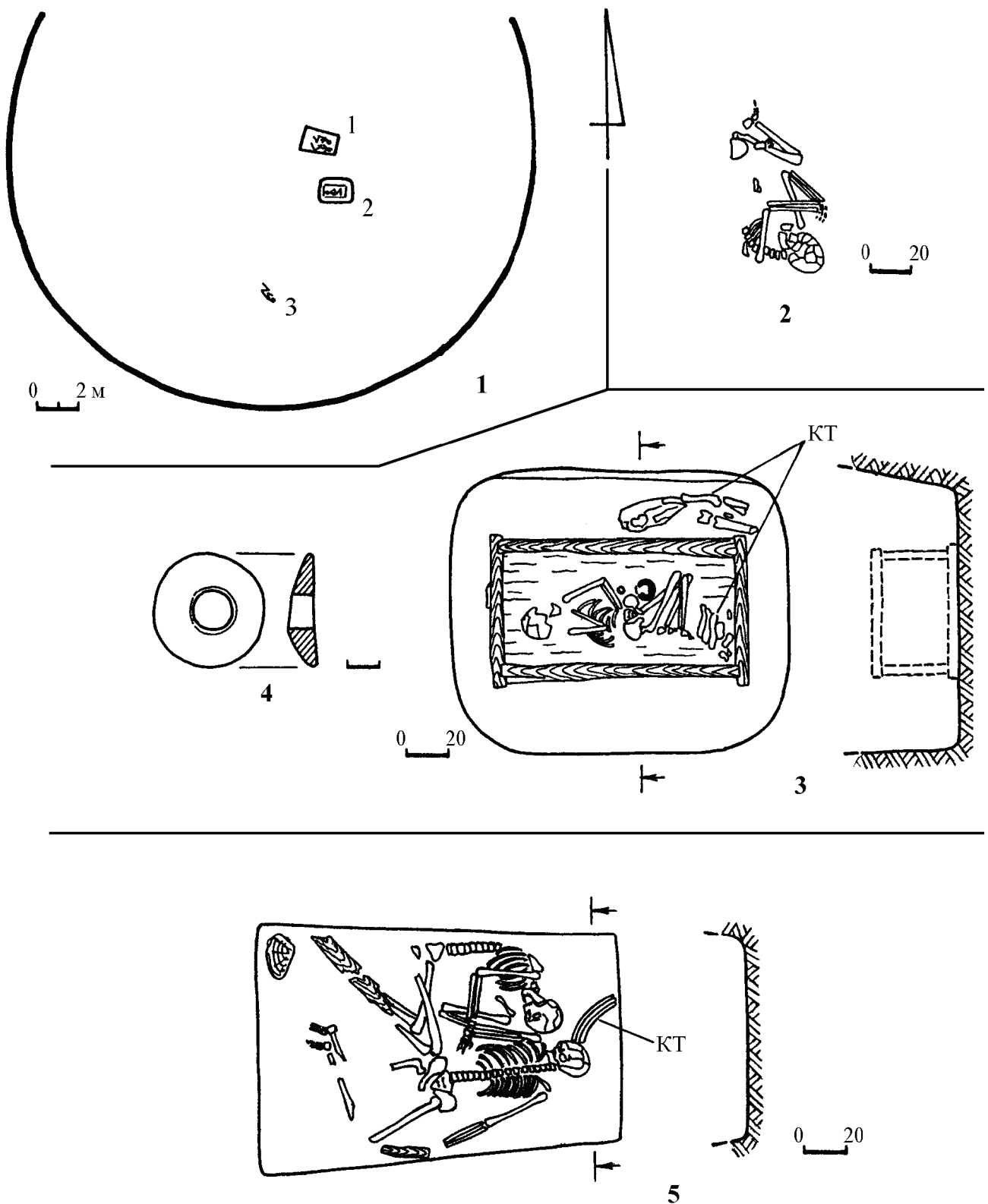

Рис. 53. Курганні поховання КБК. Головківка (к. 9): 1 – план кургану; 2 – поховання № 3; 3, 4 – поховання № 2; 5 – поховання № 2. (за: Полин, Тупчиенко, Ніколова, 1994)

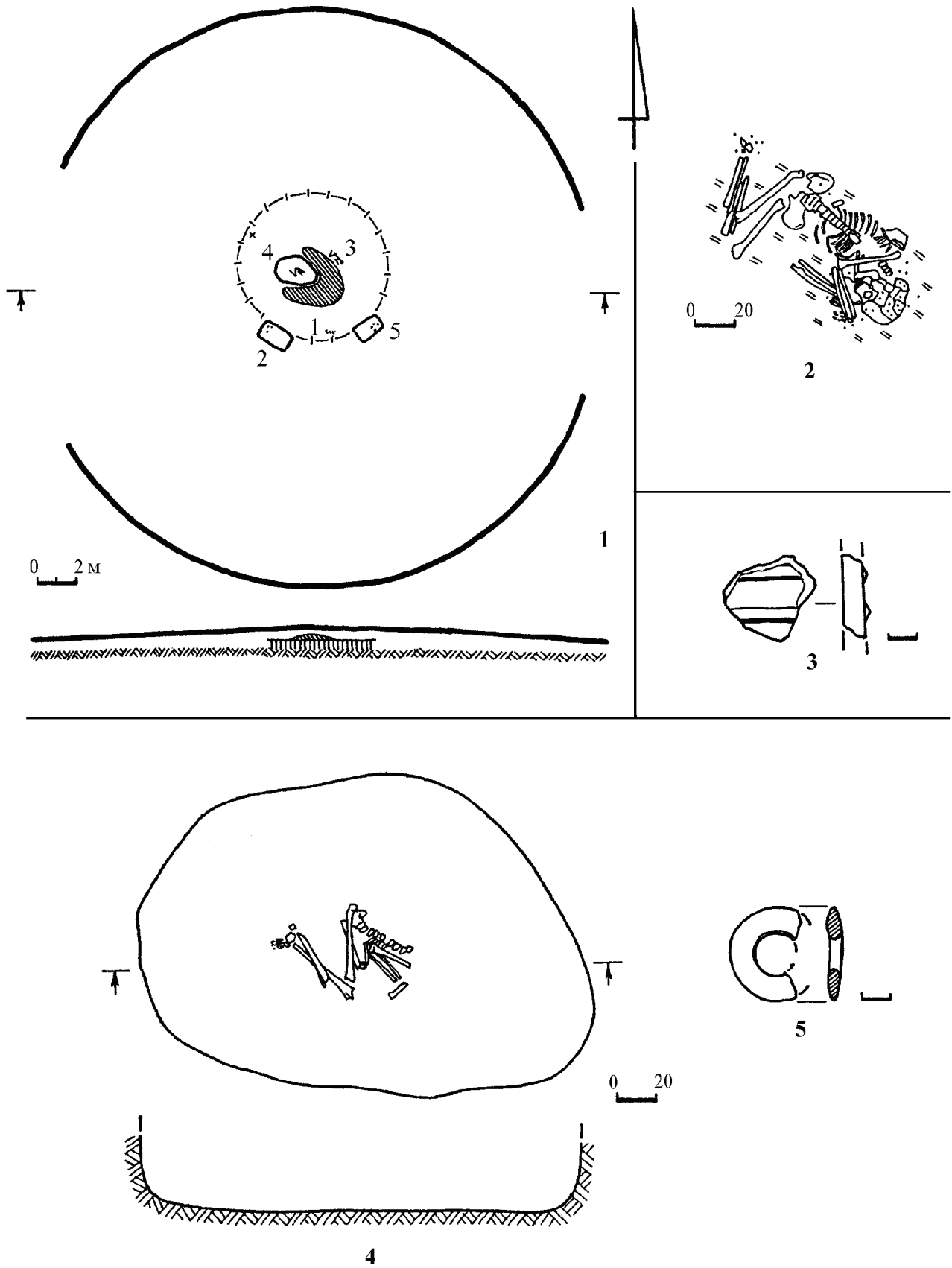

Рис. 54. Курганні поховання КБК. Червона Слобода, к. 1: 1 – план та розріз кургану; 2 – поховання № 3; 3 – фрагмент кераміки з насипу; 4, 5 – поховання № 4. (за: Сиволап М., Сиволап Л., 1990/142)

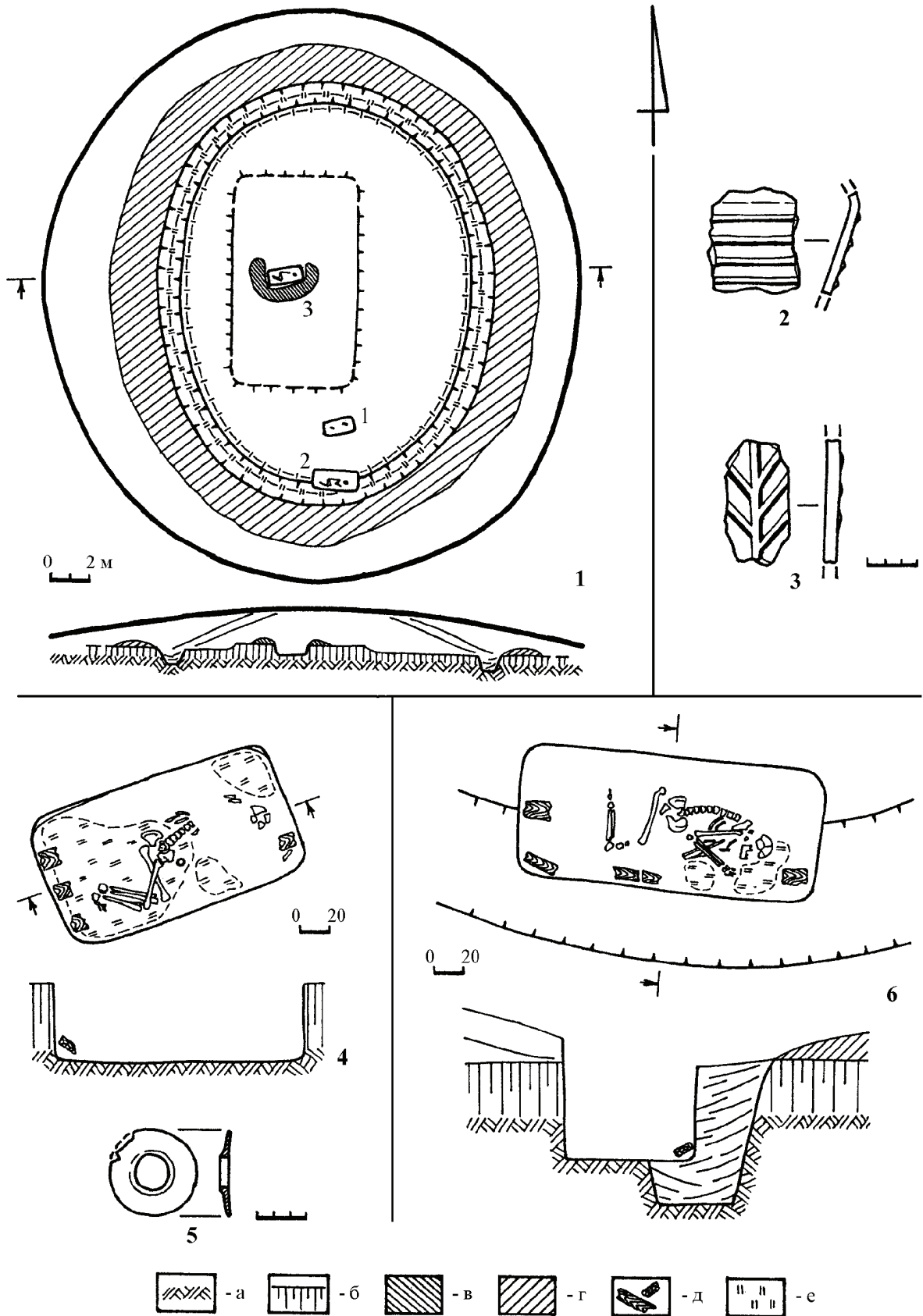

Рис. 55. Курганні поховання КБК. Пальмира, к. 2: 1 – план та розріз кургану; 2, 3 – фрагменти кераміки з насипу та рову; 4, 5 – поховання № 3; 6 – поховання № 2 (а – материк; б – похований горизонт; в – материковий викид з центрального поховання; г – викид з рову; д – залишки дерев'яного покриття; е – рослинна підстилка). (за: Палагута, Сиволап, 1990)

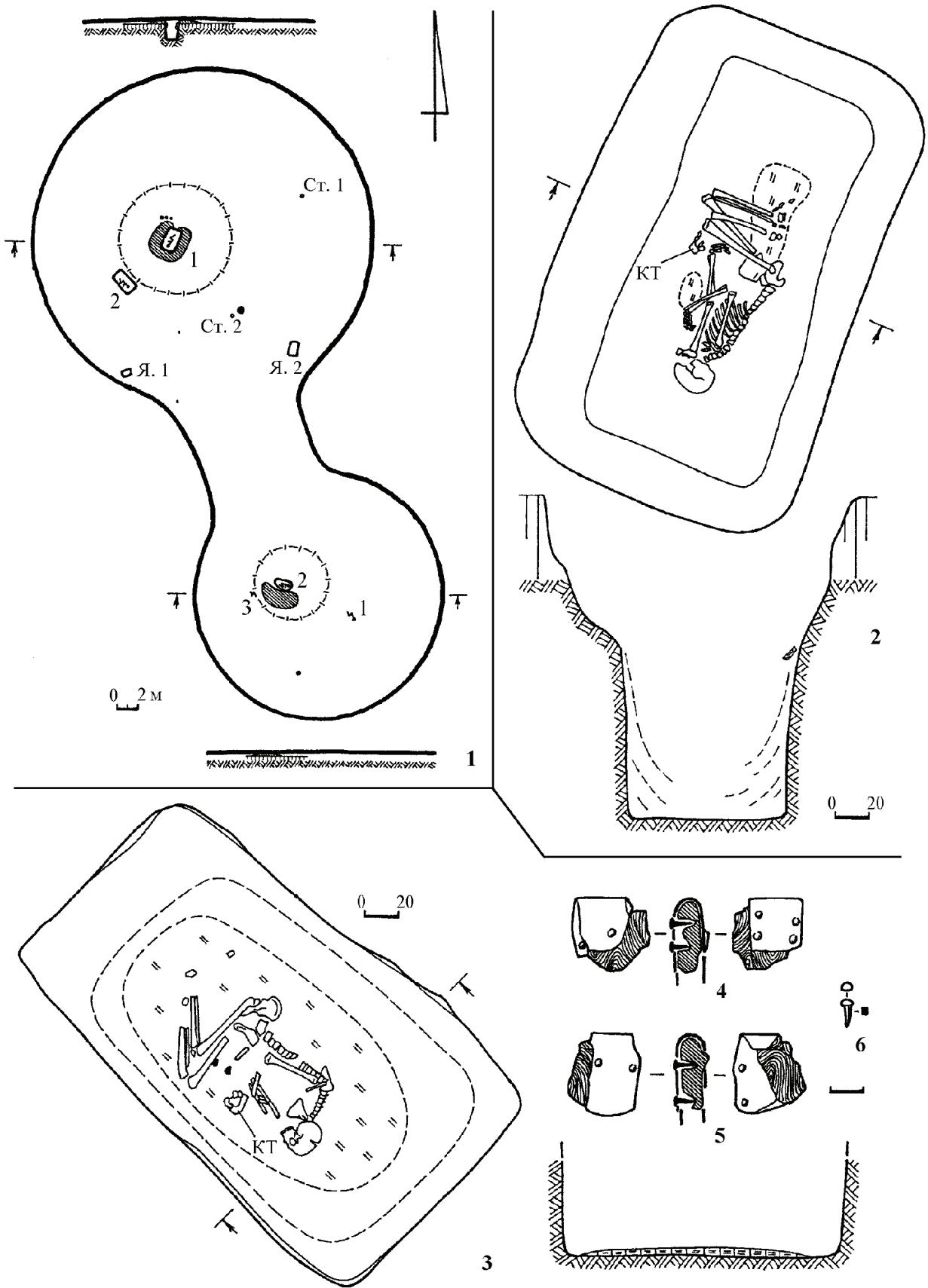

Рис. 56. Курганні поховання КБК. Черкаси, к. 6-7: 1 – план та розрізи кургану; 2 – поховання 1 (к. 6); 3-6 – поховання № 2 (к. 6). (за: Сиволап М., Сиволап Л., 1991/75)

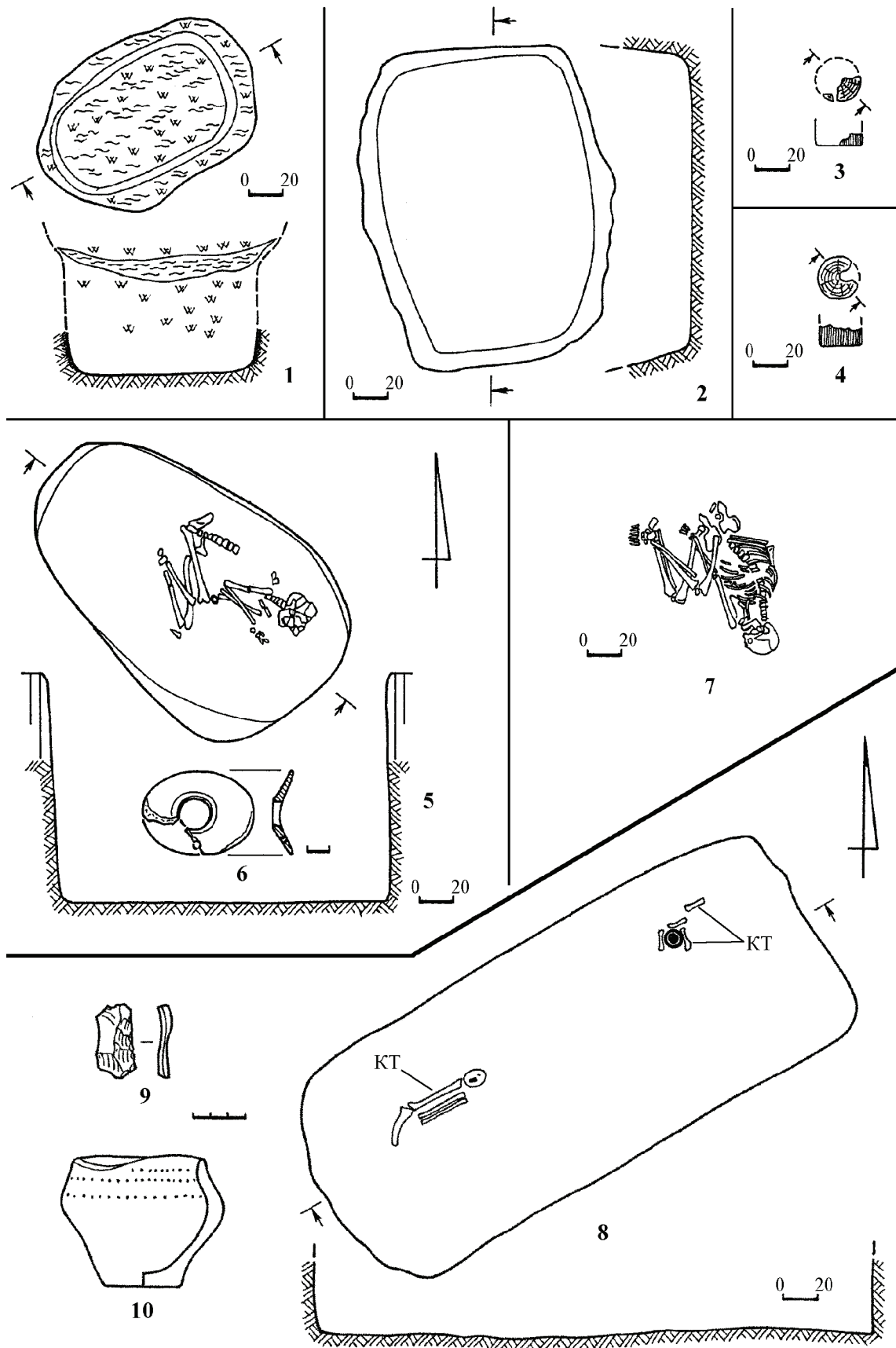

Рис. 57. Курганні поховання КБК. Черкаси, к. 6-7 (1-7): 1 – жертвна яма № 1 (к. 6); 2 – жертвна яма № 2 (к. 6); 3 – стовпчик № 1; 4 – стовпчик № 2; 5, 6 – поховання № 2 (к. 7); 7 – поховання № 1 (к. 7). Поховання-кенотаф Стеблів, 8/2 (8-10). (1-7 – за: Сиволап М., Сиволап Л., 1991/75; 8-10 – за: Ключко, Видейко, 1983/25a)

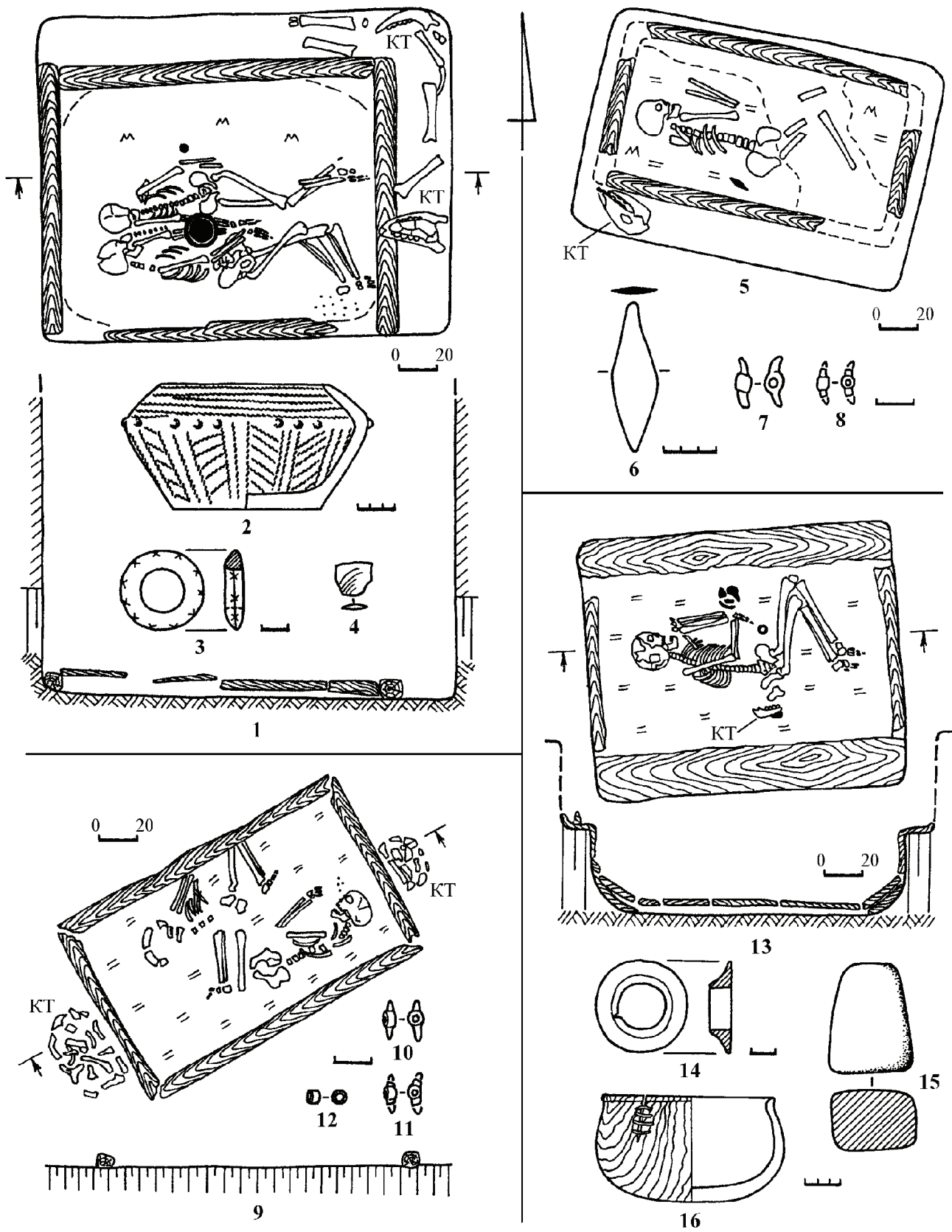

Рис. 58. Курганні поховання КБК у дерев'яних ящиках: 1-4 – Губниха, 3-4(II)/10; 5-8 – Заплавка, 5(I)/9; 9-12 – Михайлики, 1/6; 13-16 – Олександрівка, 3(II)/3. (1-4 – за: Ковалёва, 1988; 5-8 – за: Ковалёва, Ромашко, Никулкин, Яремака, 1983; 9-12 – за: Луговая, Шилов, 1990; 13-16 – за: Ковалёва, Волкобой, Костенко, Шалобудов, 1978)

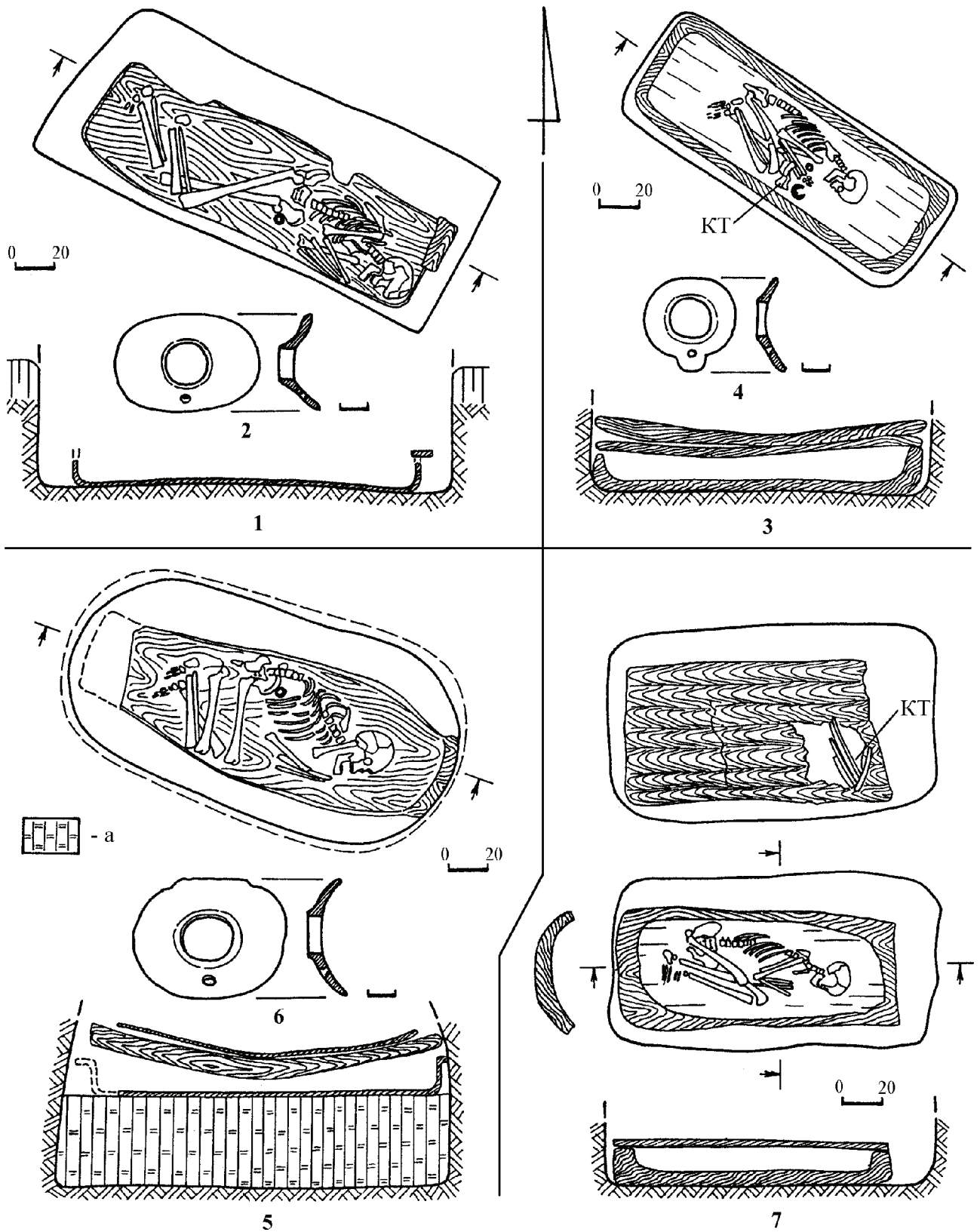

Рис. 59. Курганні поховання КБК у дерев'яних колодах: 1, 2 – Кагамлик, 3/3; 3, 4 – Боровківка, /12; 5, 6 – Кагамлик, 7/2 (а – земляна підсипка); 7 – Голоківка, 14/1. (1, 2, 5, 6 – за: Черняков, Шевченко, 1987/16; 3, 4 – за: Ковалёва, Шалобудов, 1992; 7 – за: Полин, Тупчиенко, Ніколова, 1993)

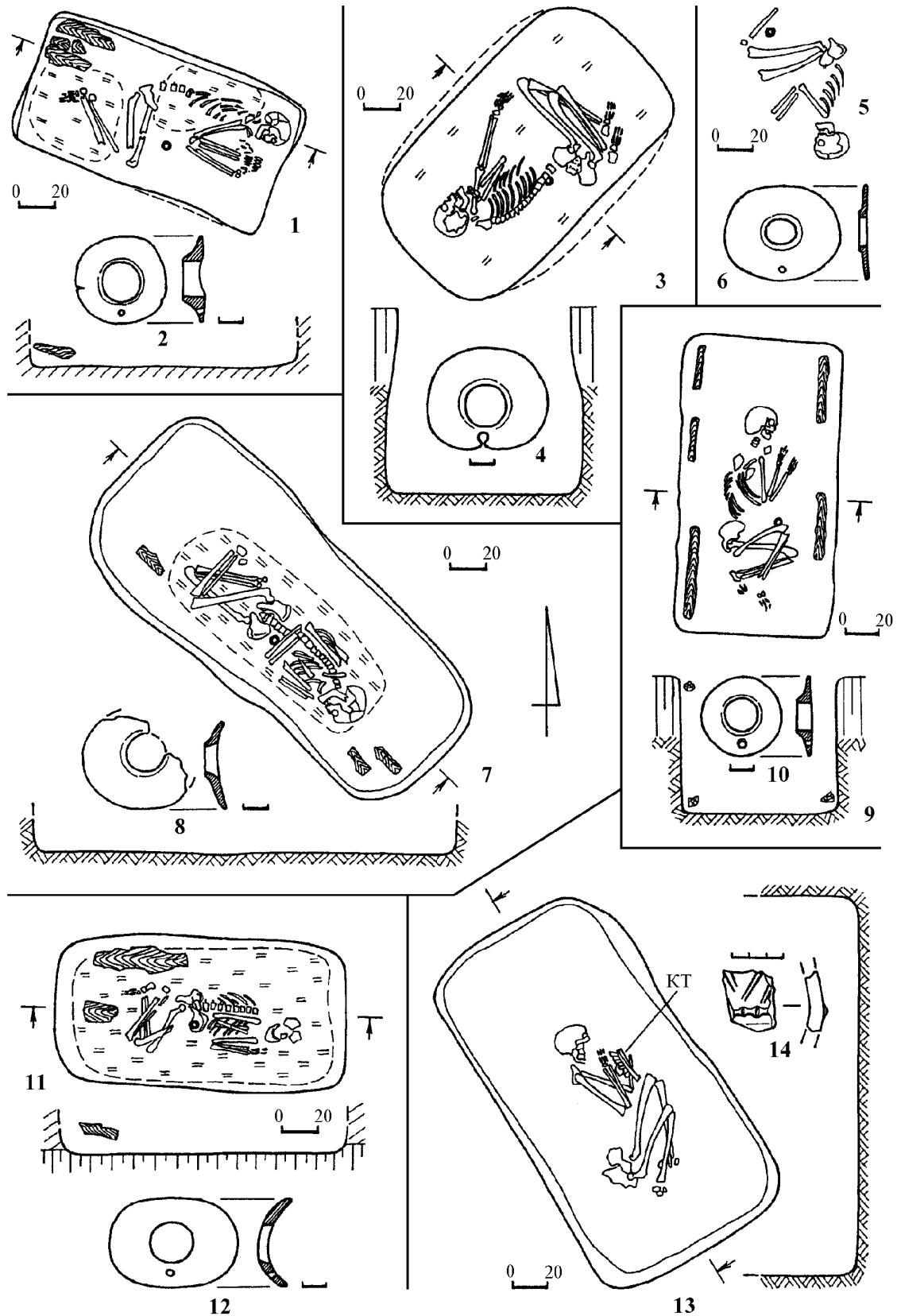

Рис. 60. Курганні поховання КБК: 1, 2 – Ляшівка, 1/2; 3, 4 – Поливанівка, 1/8; 5, 6 – Верхня Маївка, 4(XVIII)/1; 7, 8 – Леськи, 1/8; 9, 10 – Бубнівська Слобідка, 9/2; 11, 12 – Червона Слобода, 4/8; 13, 14 – Леськи, 1/4. (1, 2 – за: Григорьев, Шемшур, Демартино, 1990/135; 3, 4 – за: Чернявская, 1979; 5, 6 – за: Ковалёва, Волкобой, Марина и др., 1977; 7, 8, 11, 12 – за: Сиволап М., Сиволап Л., 1990/142; 9, 10 – за: Беляев, Симоненко, Полин, Загрельный, 1983/25; 13, 14 – за: Сиволап М., Сиволап Л., Деткін, 1992/158)

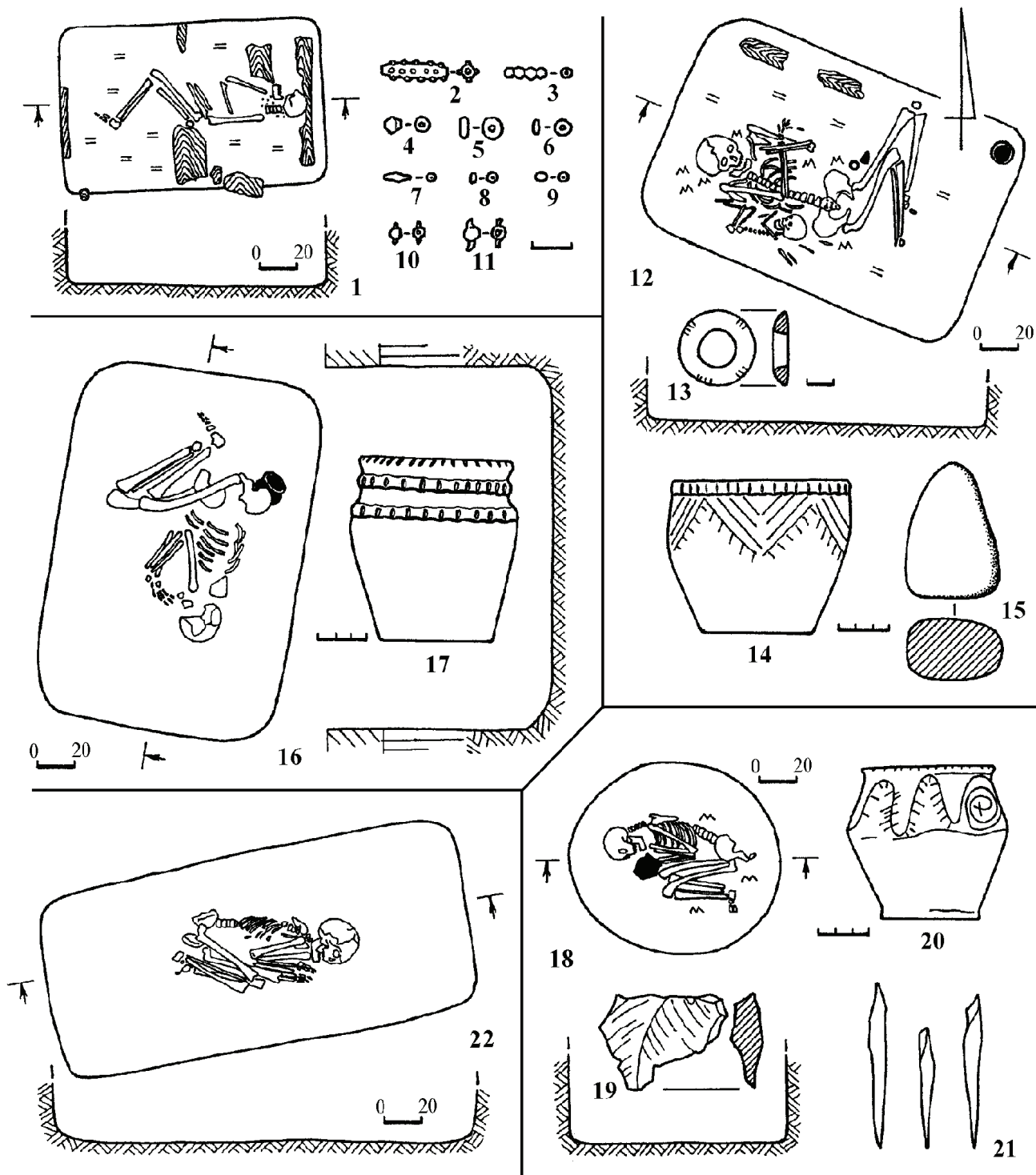

Рис. 61. Курганні поховання КБК: 1-11 – Соколове, 5(Ш)/11; 12-15 – Спаське, 1/5; 16, 17 – Миколаївка, 3/6; 18-21 – Соколове, 4/2; 22 – Леськи, 5/3. (1-15, 18-21 – за: Чернявская, 1979; 16, 17 – за: Ковалёва, Ромашко, Андросов, 1979; 22 – за: Сиволап М., Сиволап Л., 1990/142)

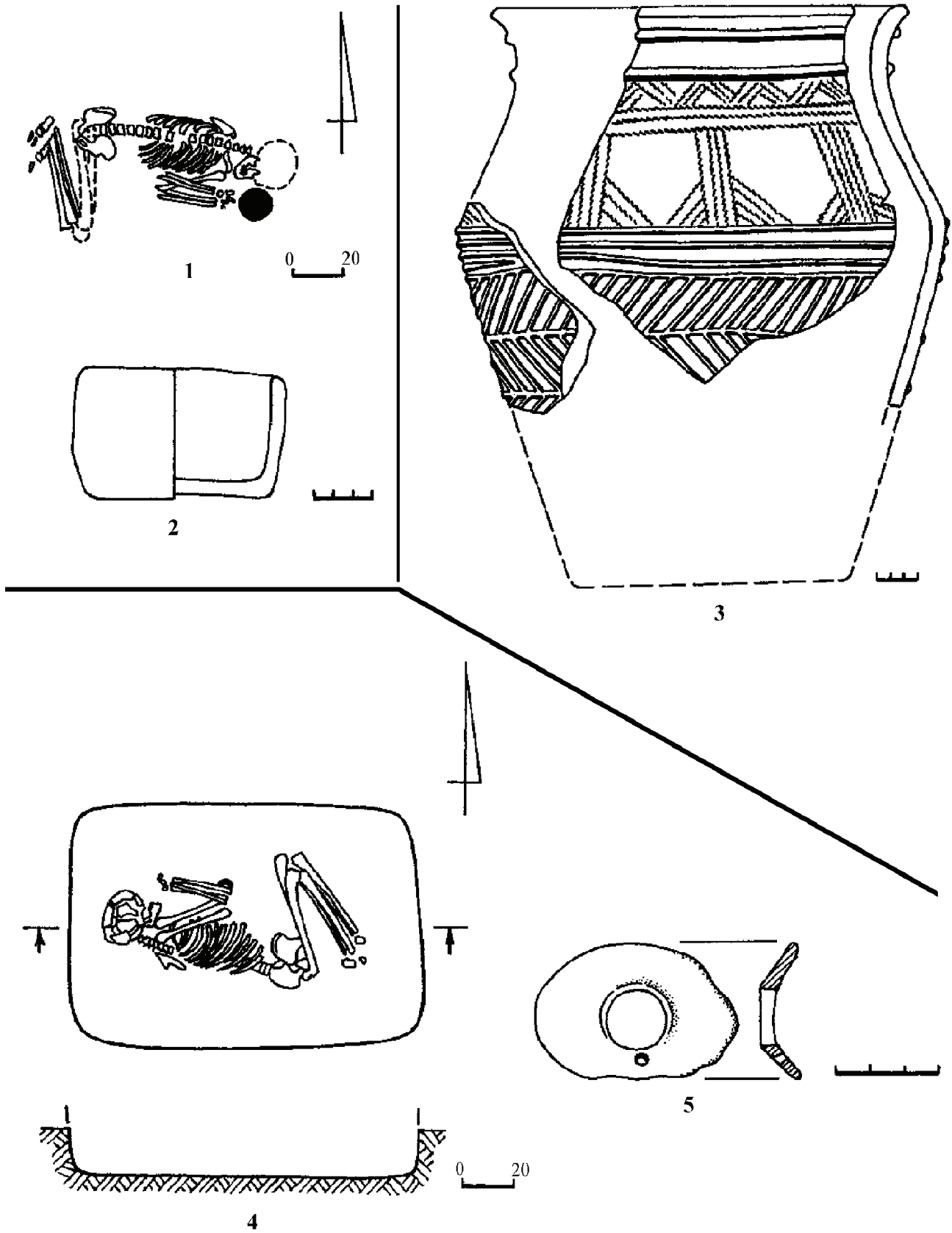

Рис. 62. Поховання КБК ґрунтового могильника Чехівка 6 (1, 2 – поховання; 3 – тризна) та поселення Лящівка-острів 1 (4, 5)

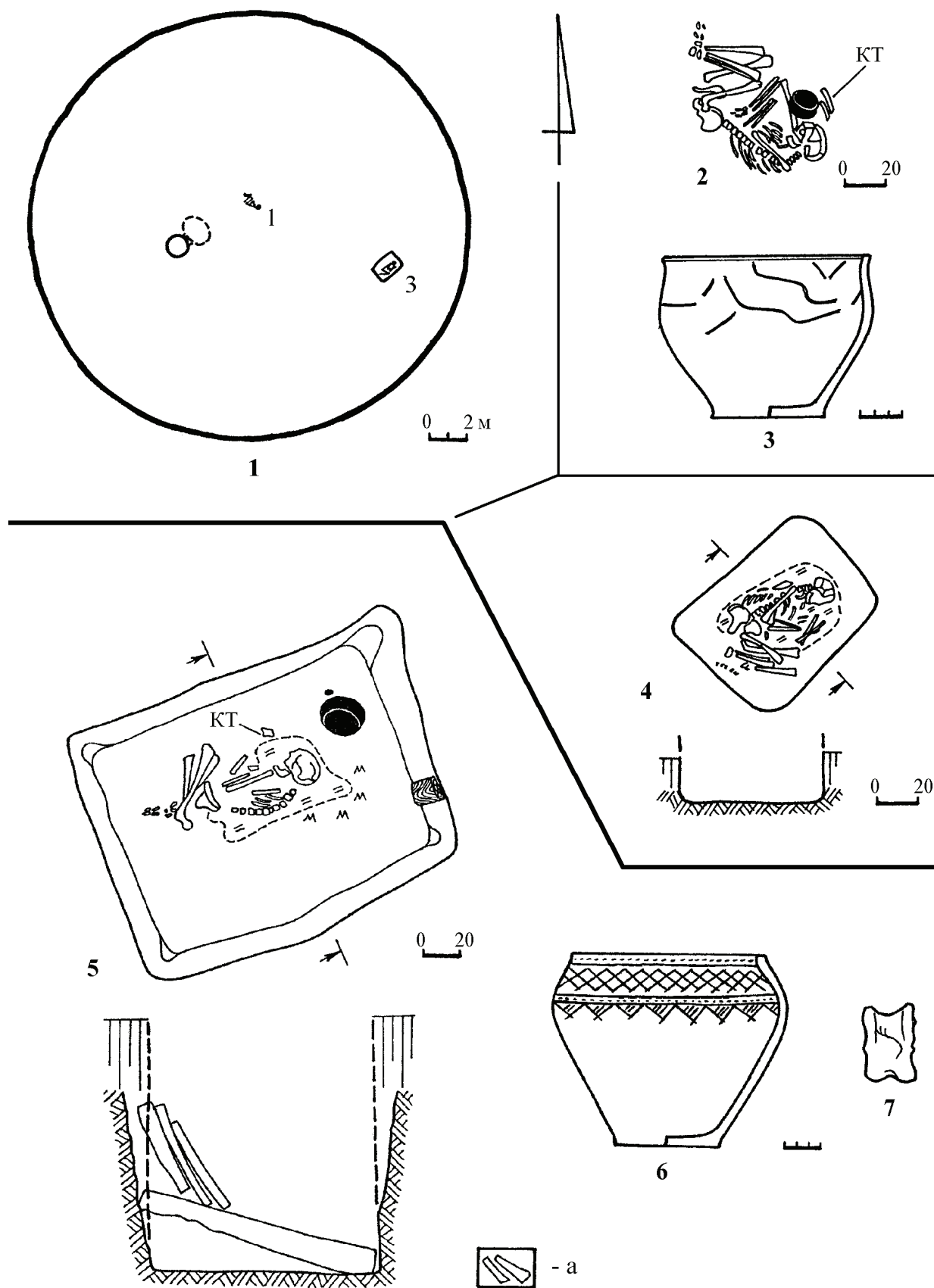

Рис. 63. Курганні поховання БМЗК. Головківка, к. 17: 1 – план кургану; 2, 3 – поховання № 1; 4 – поховання № 3. Головківка, к. 2: 5-7 – поховання № 1 (а – брили каменя). (1-4 – за: Полин, Тупчиенко, Ніколова, 1993; 5-7 – за: Полин, Тупчиенко, Ніколова, 1992)

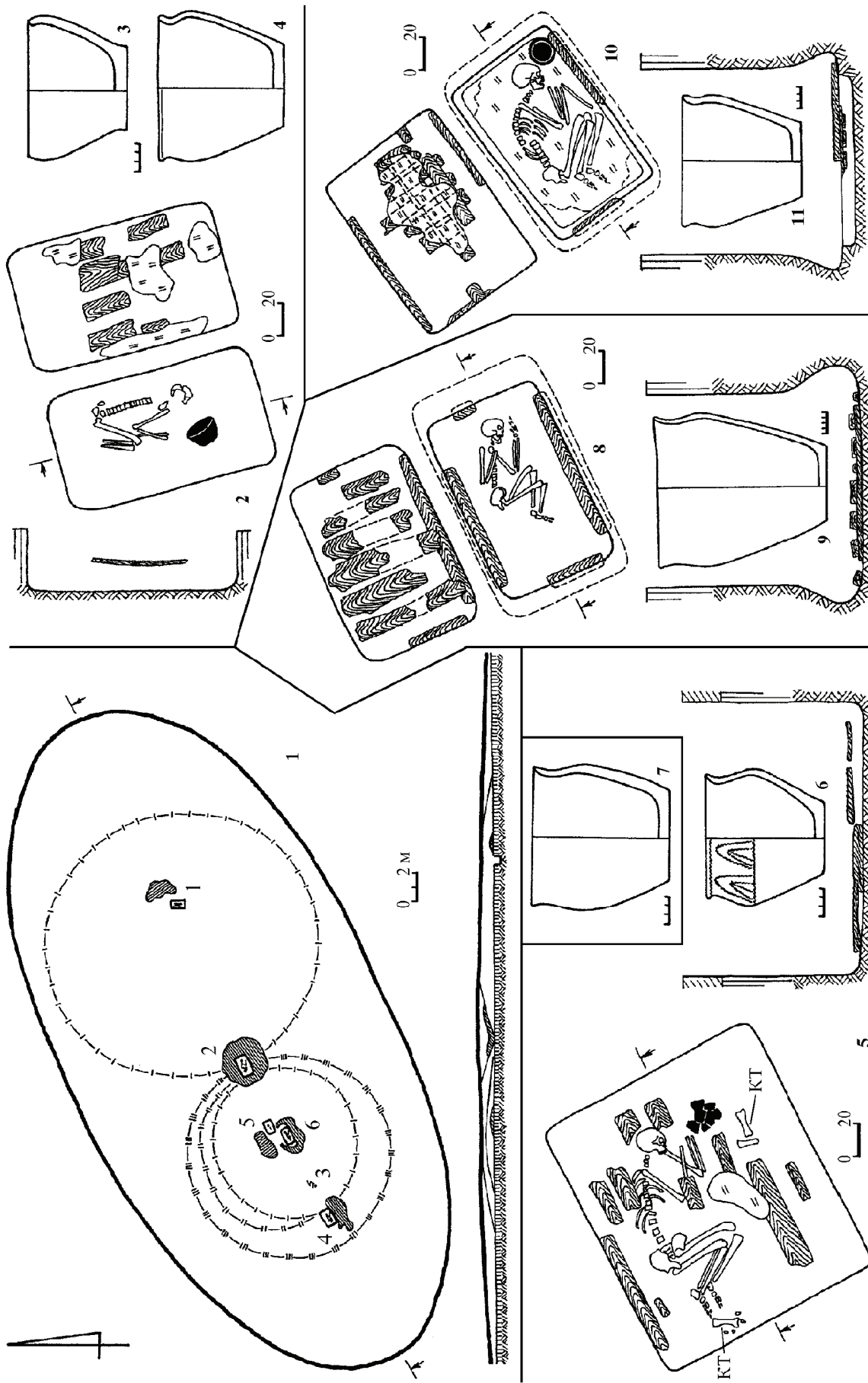

Рис. 64. Курганні поховання БМЗК. Дмухайлівка, к. 2(ХІІ): 1 – план та розріз кургану; 2-4 – поховання № 1; 5, 6 – поховання № 2; 7 – поховання № 3; 8, 9 – поховання № 4; 10, 11 – поховання № 6. (за: Ковалёва, Ромашко, Чернявская, Христан, 1981)

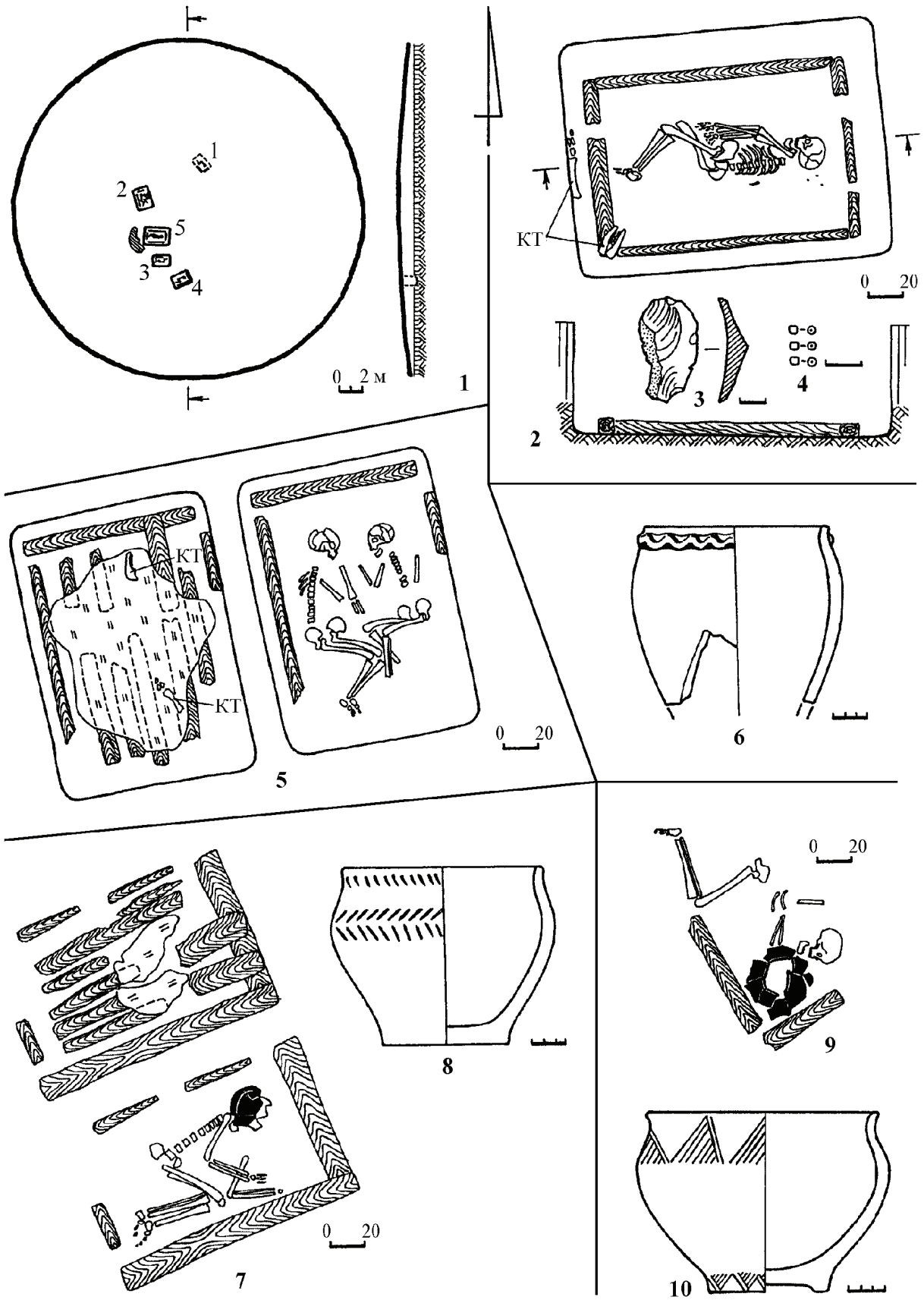

Рис. 65. Стратифікований курган з похованнями КБК, ПМЗК та БМЗК. Прядівка, к. 2(VII): 1 – план та розріз кургану; 2-4 – поховання № 5 (КБК); 5 – поховання № 2 (ПМЗК); 6 – поховання № 3 (БМЗК); 7, 8 – поховання № 4 (БМЗК); 9, 10 – поховання № 1 (БМЗК). (за: Ковалёва, Ромашко, Чернявская, Христан, 1981)

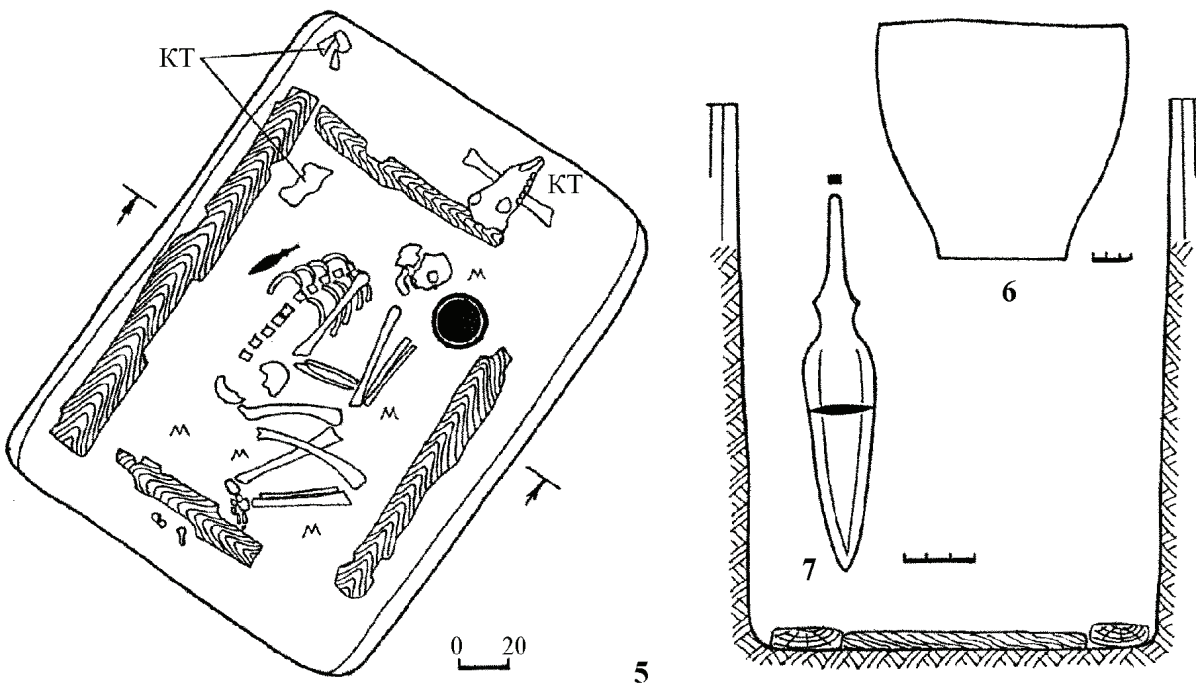
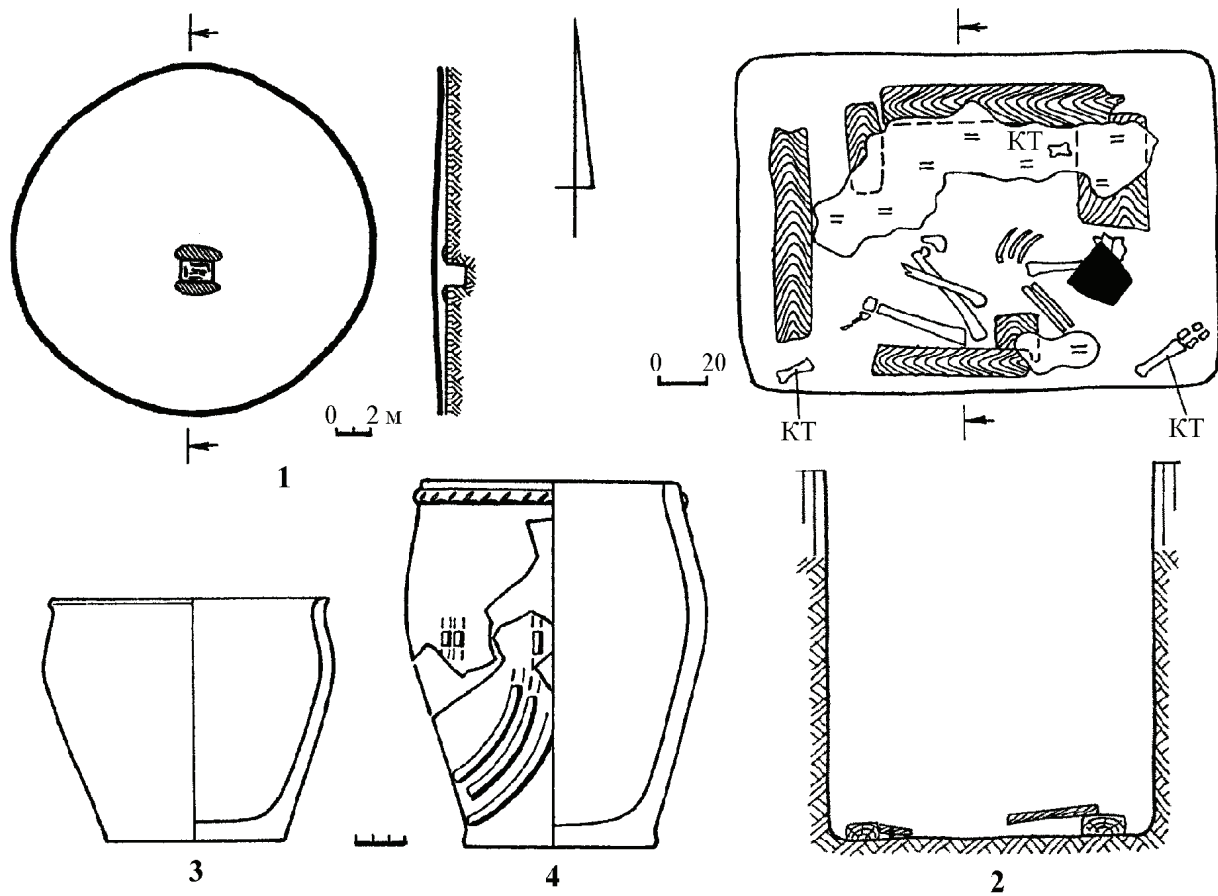

Рис. 66. Курганні поховання БМЗК. Прядівка, к. 1(VII): 1 – план та розріз кургану; 2-4 – поховання № 1. Новопідкраж, к. 1(VIII): 5-7 – поховання № 1. (1-4 – за: Ковалёва, Ромашко, Чернявская, Христан, 1981; 5-7 – за: Ковалёва, Волкобой, 1978)

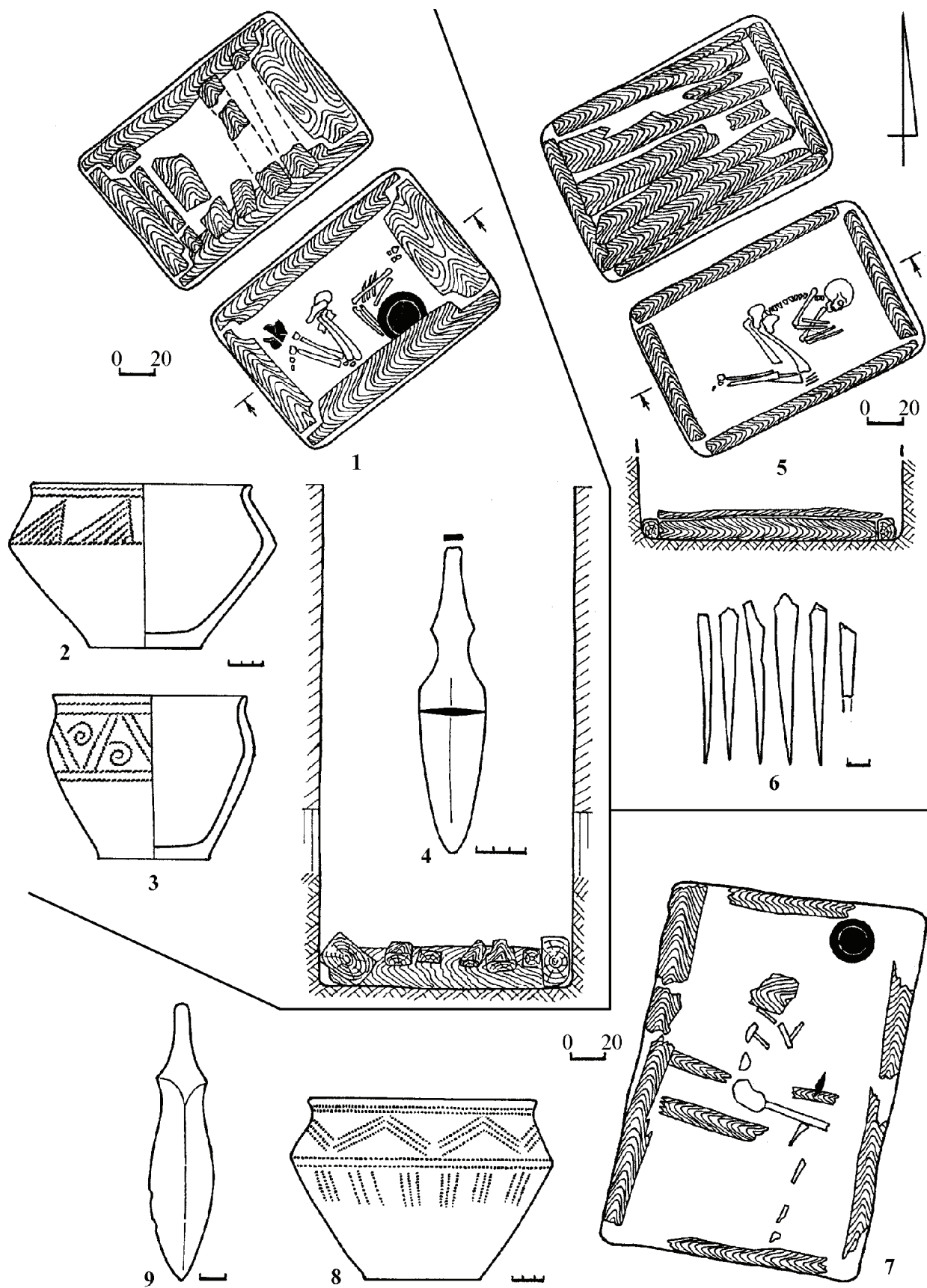

Рис. 67. Курганні поховання БМЗК у дерев'яних зрубках: 1-4 – Дмухайлівка, 1(XI)/10; 5, 6 – Губниха, 3(II)/14; 7-9 – Байрак, 1/1. (1-4 – за: Ковалёва, Ромашко, Чернявская, Христан, 1981; 5, 6 – за: Ковалёва, 1988; 7-9 – за: Луговая, 1983/124)

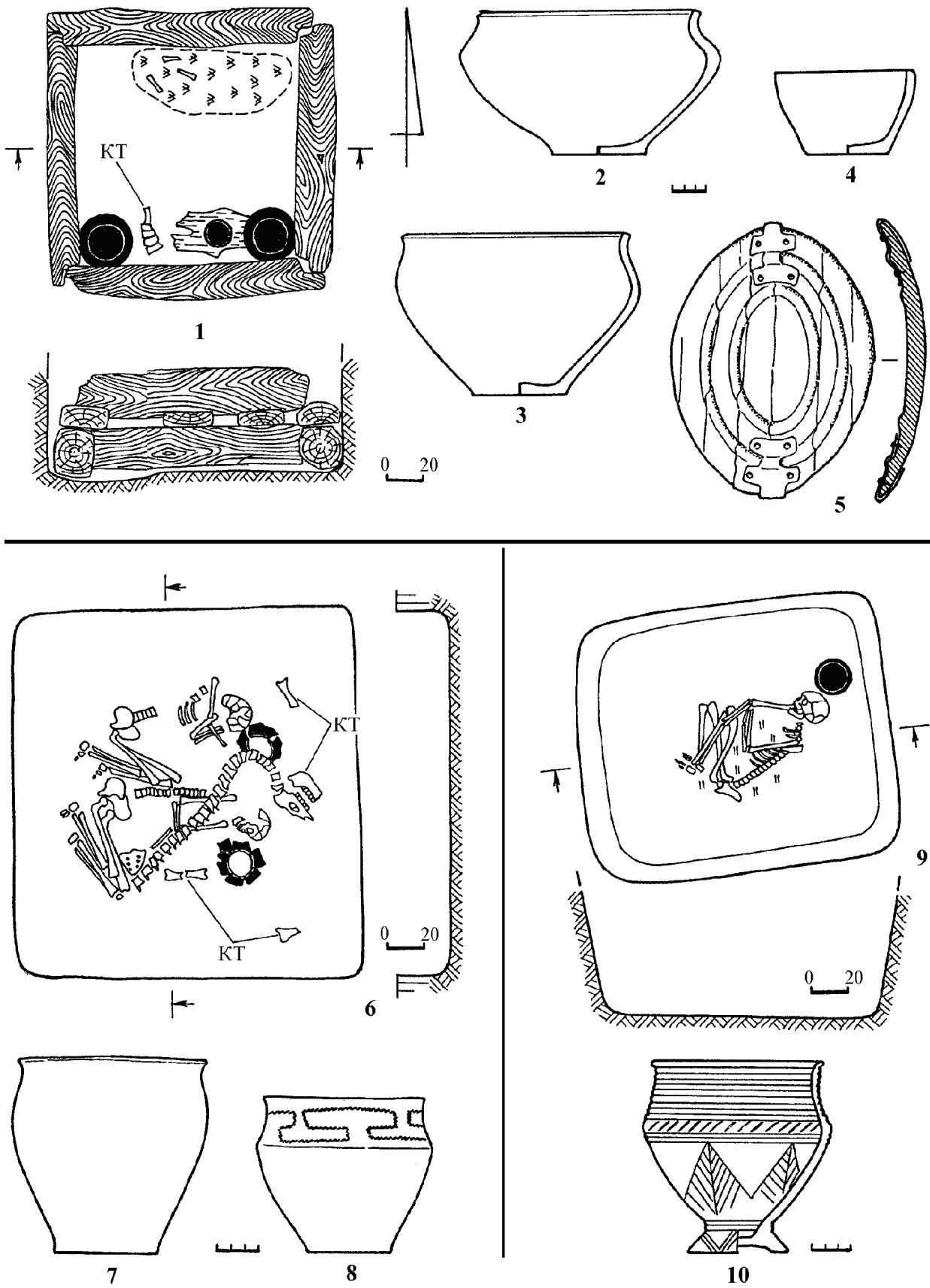

Рис. 68. Курганні поховання БМЗК: 1-5 – Верхня Маївка, 2(V)/5; 6-8 – Олександрівка, 11/1; 9, 10 – Олександрівка, 7/1.
 (1-5 – за: Ковальова, Волкобой, 1976; 6-10 – за: Ковалєва, Волкобой, Костенко, Шалобудов, 1978)

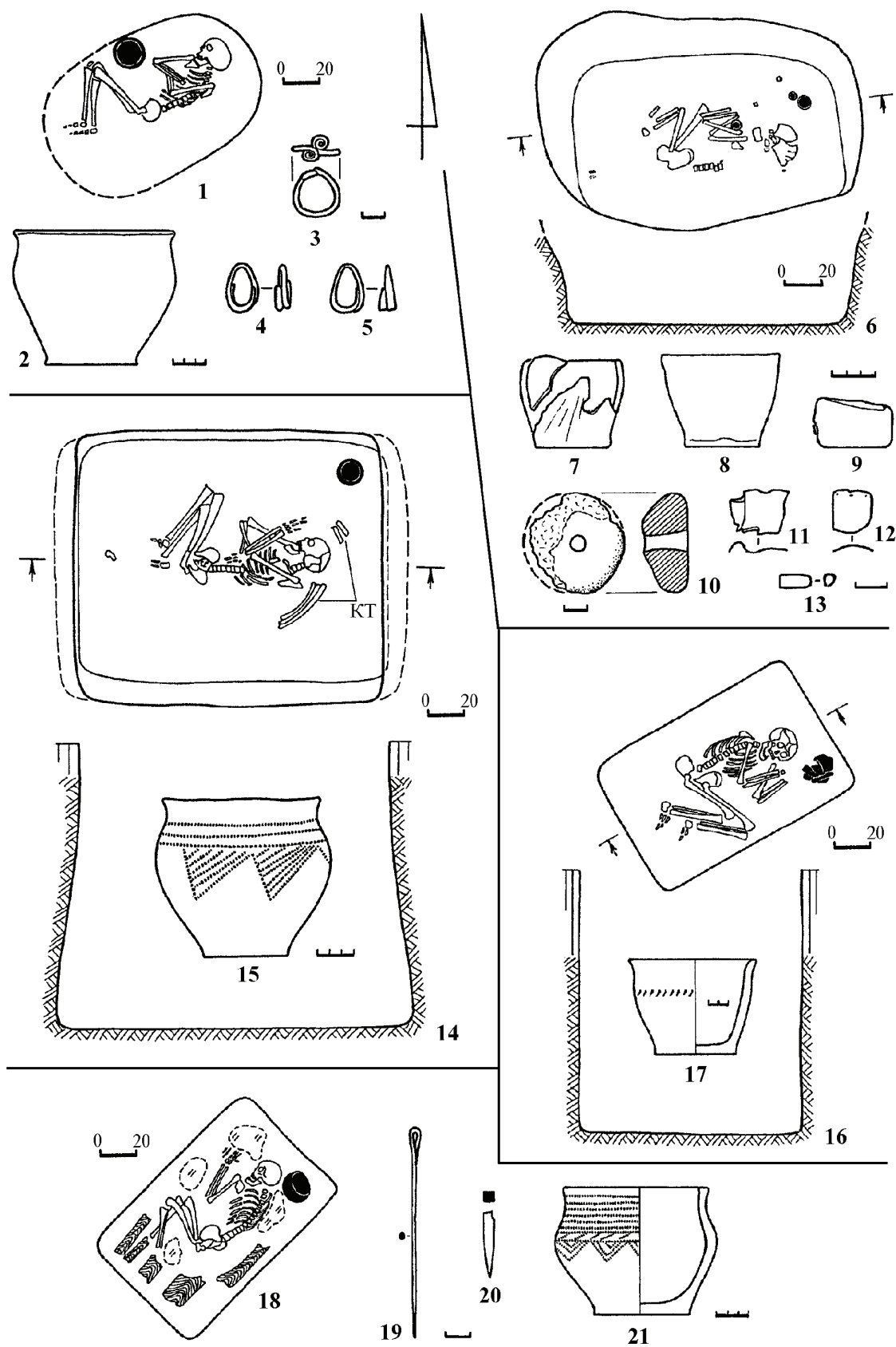

Рис. 69. Курганні поховання БМЗК: 1-5 – Хашове, 5/14; 6-13 – Синьооківка, 6/8; 14, 15 – Олександрівка, 12/1; 16, 17 – Дмухайлівка, 12/1; 18-21 – Дмухайлівка, 6(IX)/1. (1-5 – за: Ковалёва, Марина, Чернявская, Никитин, 1979; 6-13 – за: Братченко, Рычков, Чередниченко, 1987/22; 14, 15 – за: Ковалёва, Волкобой, Костенко, Шалобудов, 1978; 16, 17 – за: Шалобудов, Андросов, Мухопад, 1983; 18-21 – за: Ковалёва, Ромашко, Чернявская, Христан, 1981)

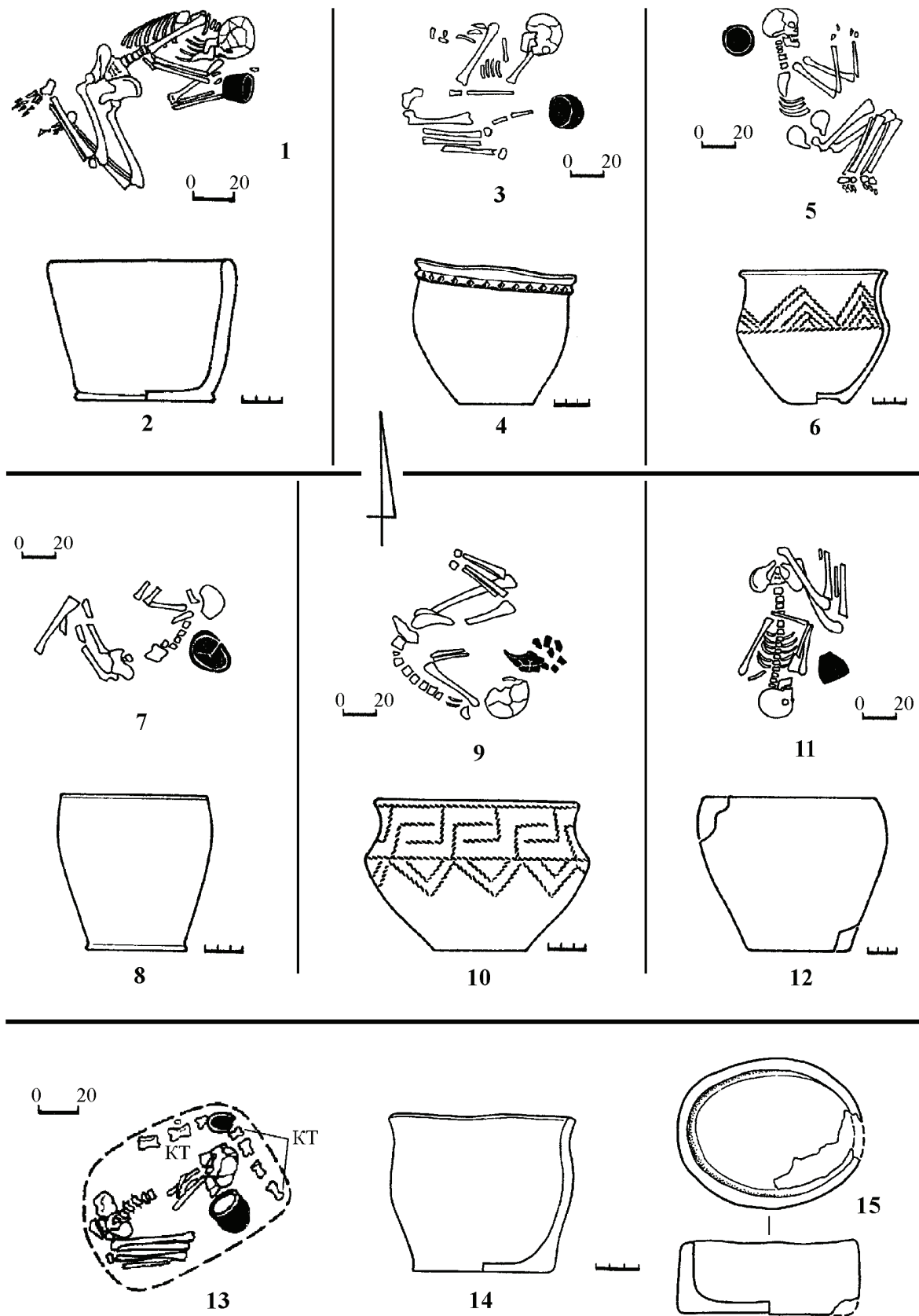

Рис. 70. Курганні поховання БМЗК: 1, 2 – Головківка, 6/4; 3, 4 – Верхня Маївка, 1(XIV)/1; 5, 6 – Верхня Маївка, 4(XIV)/2; 7, 8 – Перещепине, 1/1; 9, 10 – Перещепине, 1/5; 11, 12 – Личкове, 1/5; 13-15 – Сторожове, 18/1. (1, 2 – за: Полин, Тупчиенко, Ніколова, 1994; 3, 4 – за: Ковалєва, Волкобой, Марина и др., 1977; 7-12 – за: Телегин, Беляев, Беляева, 1971/27; 13-15 – за: Коваленко, Куштан, Луговий, 2009)

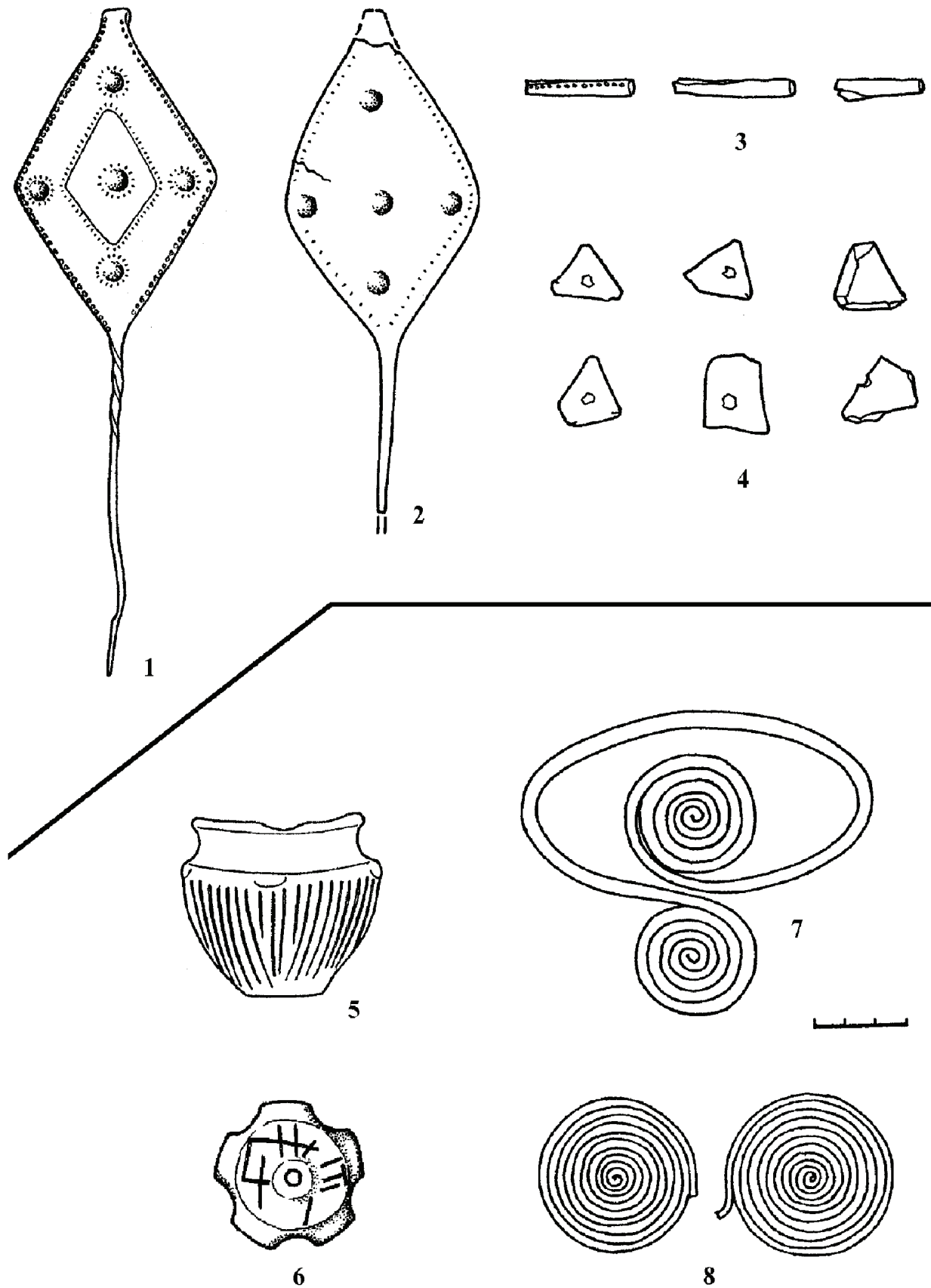

Рис. 71. Курганні поховання ТКК: 1-4 – Гуляйгородок, к. XLI; 5-8 – Теклине, к. CCCXLVII. (1-4 – за: Бобринский, 1887; 5, 7, 8 – за: Бобринский, 1901; 6 – за: Березанская, 1982)

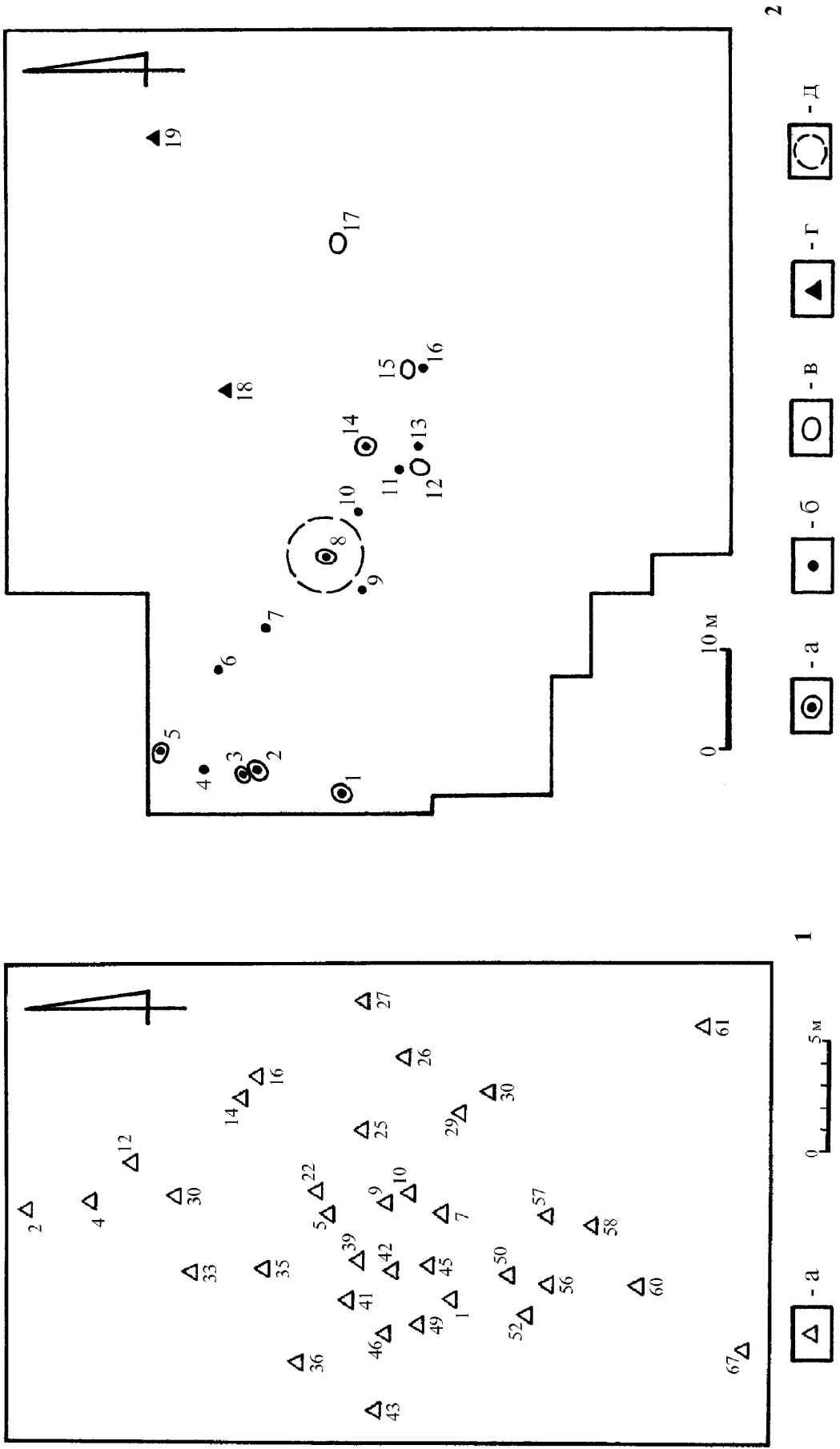

Рис. 72. Плани ґрунтових могильників: 1 – Йосипівка (а – поховання пізньої бронзи);
 2 – Компаніїці (а – поховання з керамікою; б – кераміка без поховань; в – безінвентарні поховання; г – трупопалення, д – курганний наслі).
 (1 – за: Беляєв, 1981; 2 – за: Махно, Шарфутдінова, 1972)

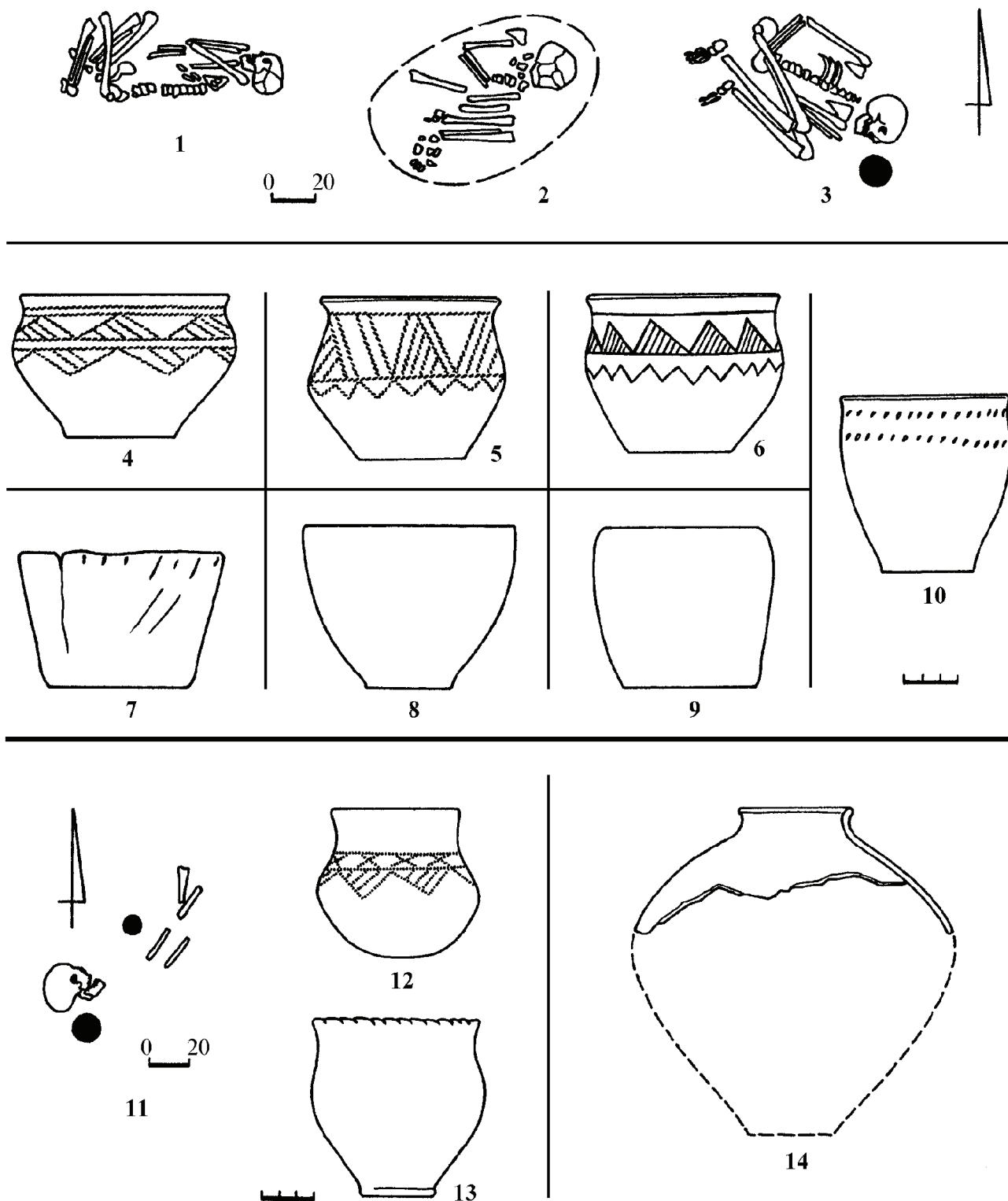

Рис. 73. Грунтовий могильник Йосипівка. Поховання БМЗК: 1 – поховання № 2; 2 – № 4; 3 – № 14; 4 – № 7; 5 – № 3а; 6 – № 30; 7 – № 41; 8 – № 10; 9 – № 36; 10 – № 12. Поховання білогрудівсько-білозерського часу: 11-13 – № 51; 14 – № 32.
(1, 2, 4, 5, 8 – за: Беляєв, 1974; 3, 6, 7, 9, 10, 12-14 – за: Беляєв, 1981; 11 – за: Беляєв, 1980/№ 590)

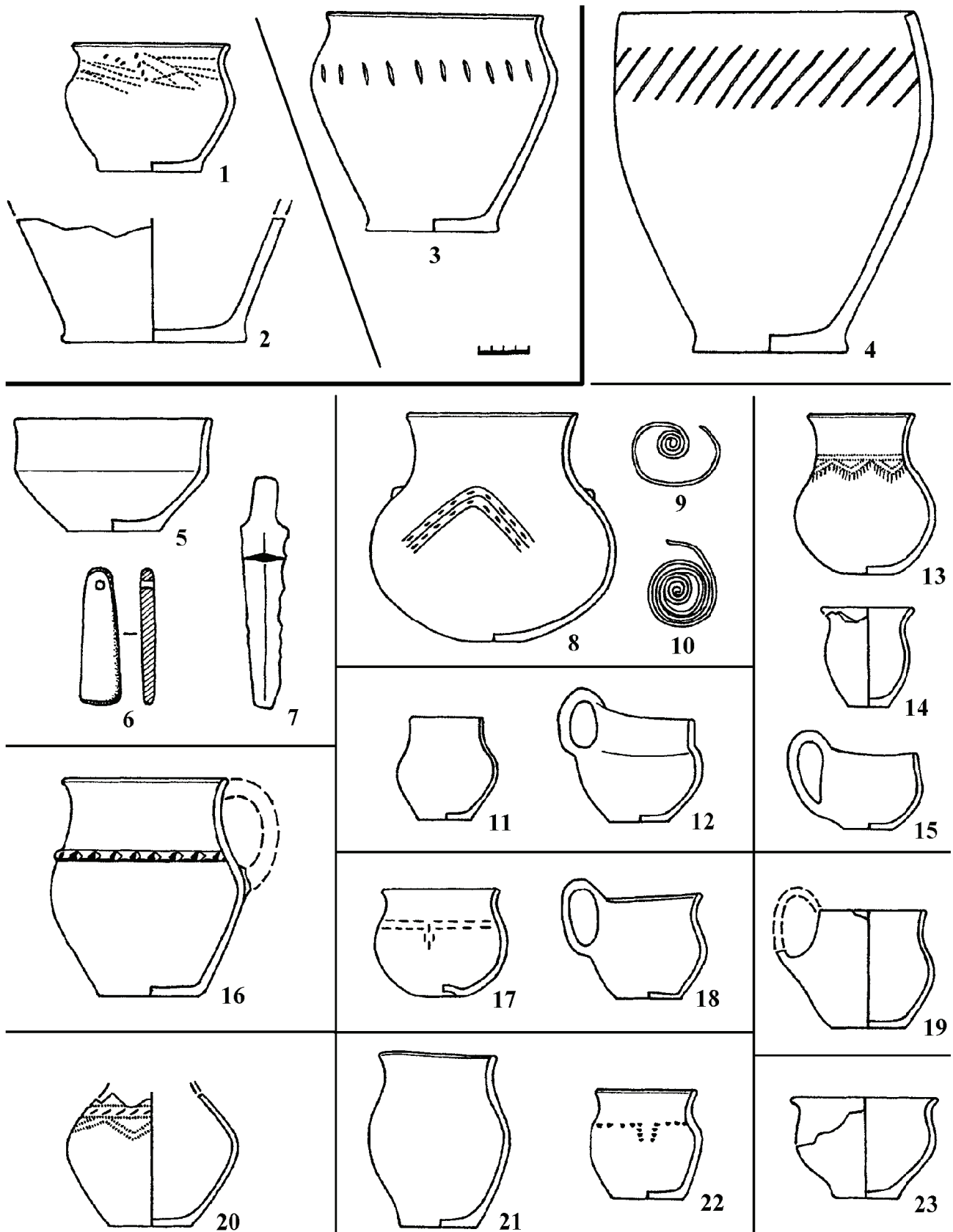

Рис. 74. Грунтовий могильник Компаніївці. Поховання БМЗК: 1, 2 – № 18; 3 – № 19. Поховання білогрудівсько-білозерського часу: 5-7 – № 8; 8-10 – № 1; 11, 12 – № 10; 13-15 – № 6; 16 – № 9; 17 – № 3; 18 – № 16; 19 – № 11; 20 – № 2; 21 – № 14; 22 – № 4; 23 – № 13. (за: Махно, Шарафутдінова, 1972)

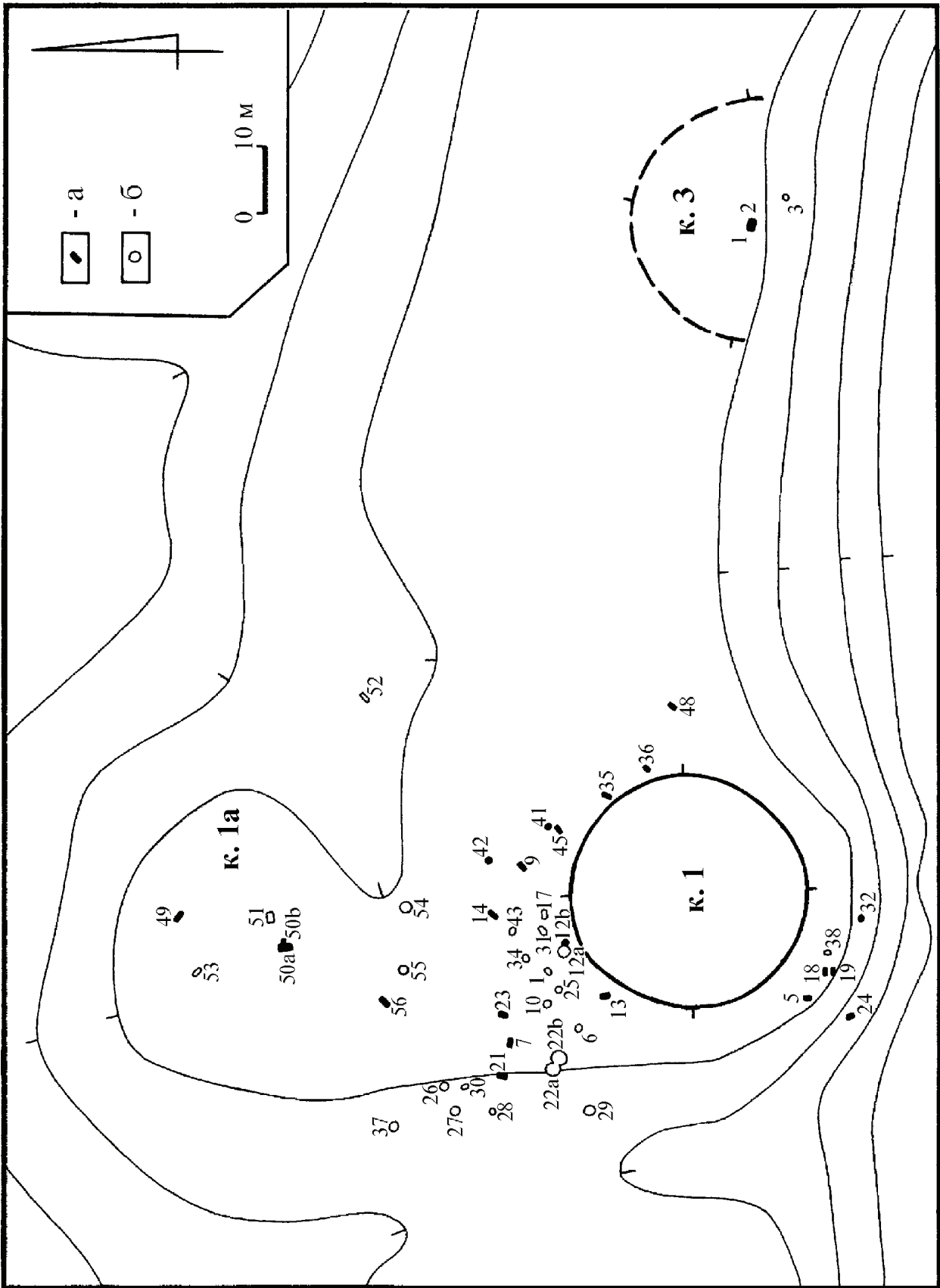

Рис. 75. План курганно-грунтового могильника білоградівсько-білозерського часу Вергуни (а – поховання; б – жертвні ями). (за: Сиволап, 1995-96/96)

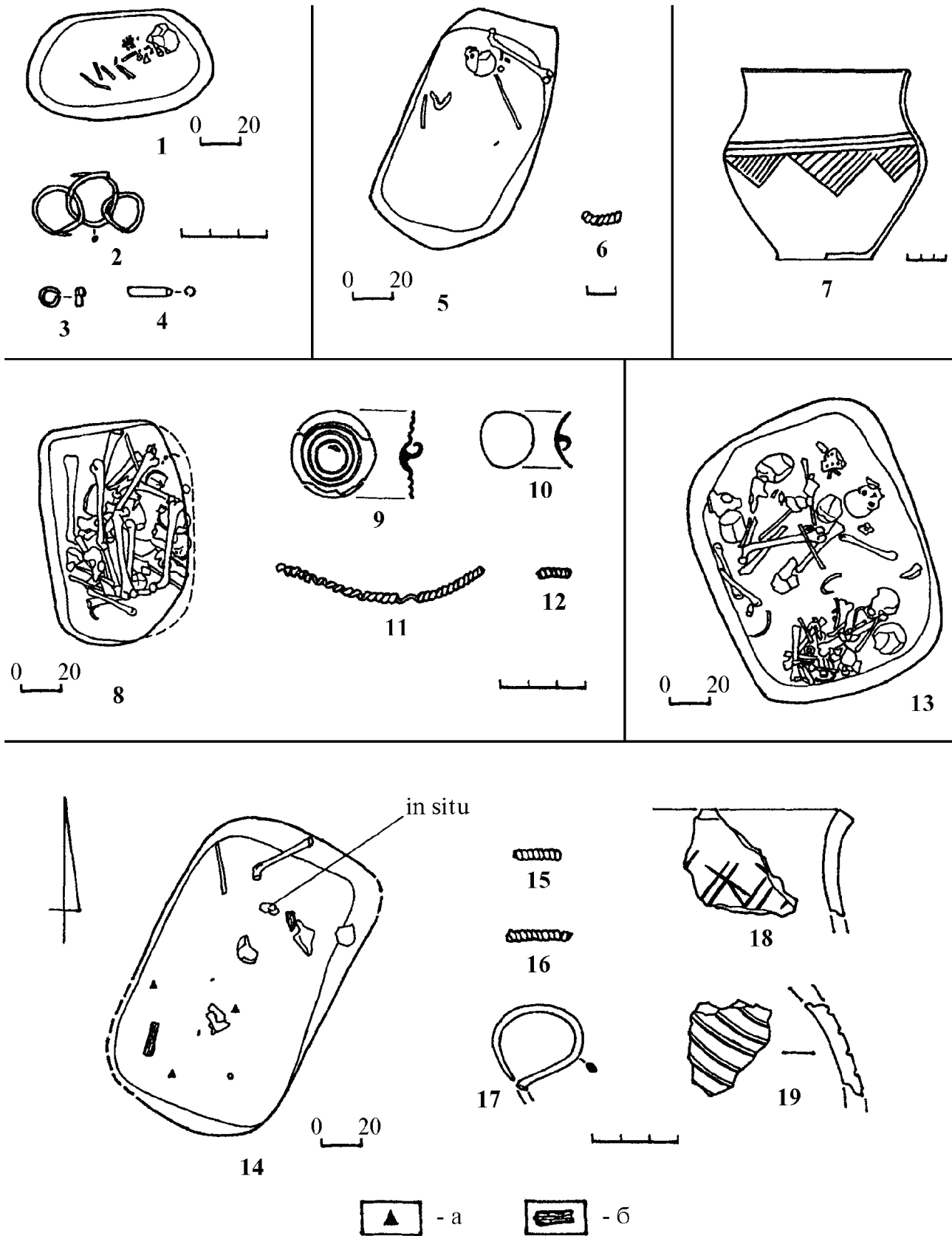

Рис. 76. Курганно-грунтовий могильник Вергуни, прикурганний ґрунтовий могильник (поховання): 1-4 – № 19; 5, 6 – № 14; 7 – № 7; 8-12 – № 5; 13 – № 13; 14-19 – № 35 (а – фрагменти кераміки; б – залишки дерев'яного покриття).
(за: Сиволап, 1995-96/96)

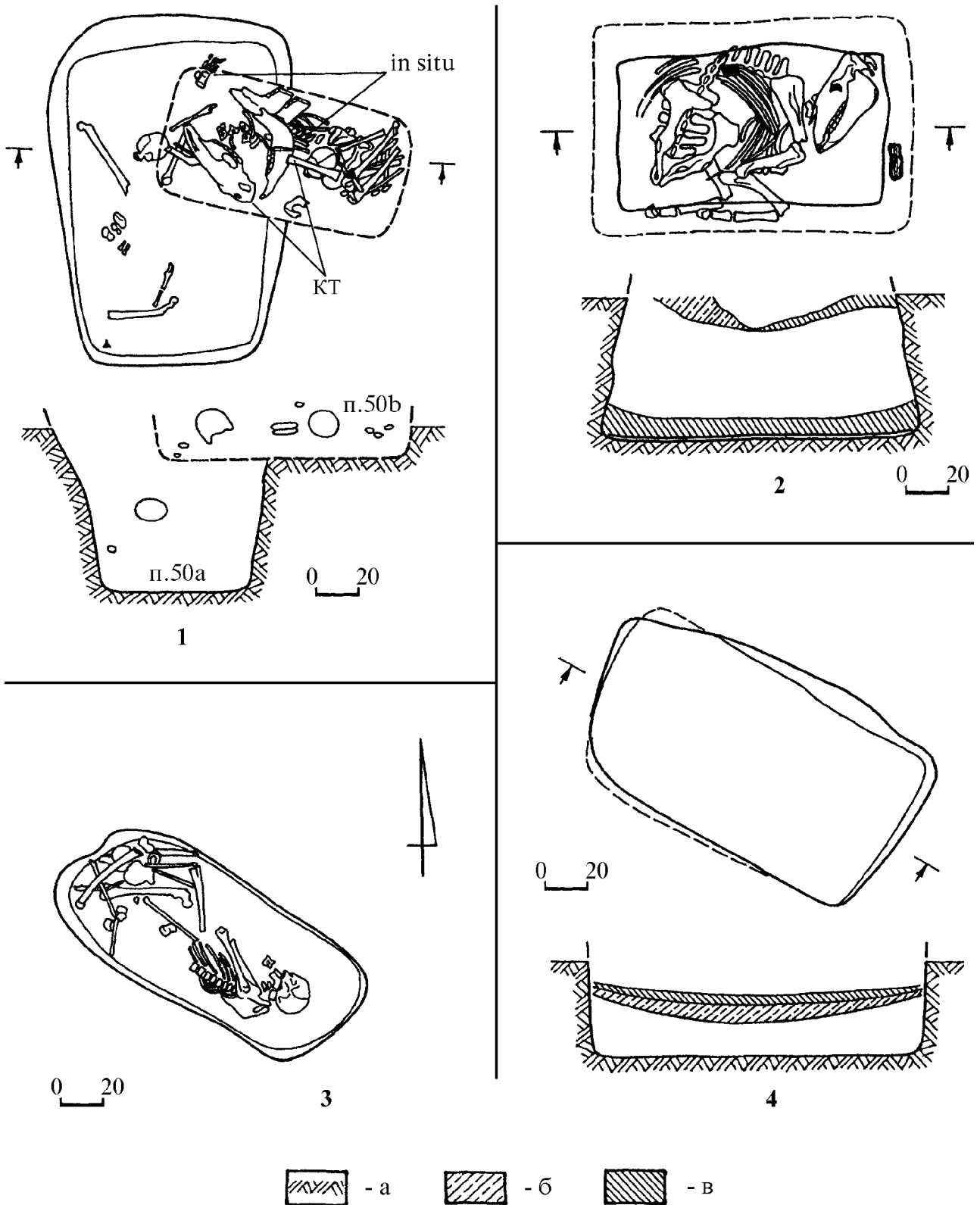

Рис. 77. Курганно-грунтовий могильник Вергуни, курган 1а (поховання та жертвні ями): 1 – №№ 50а та 50б; 2 – № 51; 3 – № 49; 4 – № 53 (а – материк; б – перепалений ґрунт; в – вуглисті прошарок). (за: Сиволап, 1995-96/96)

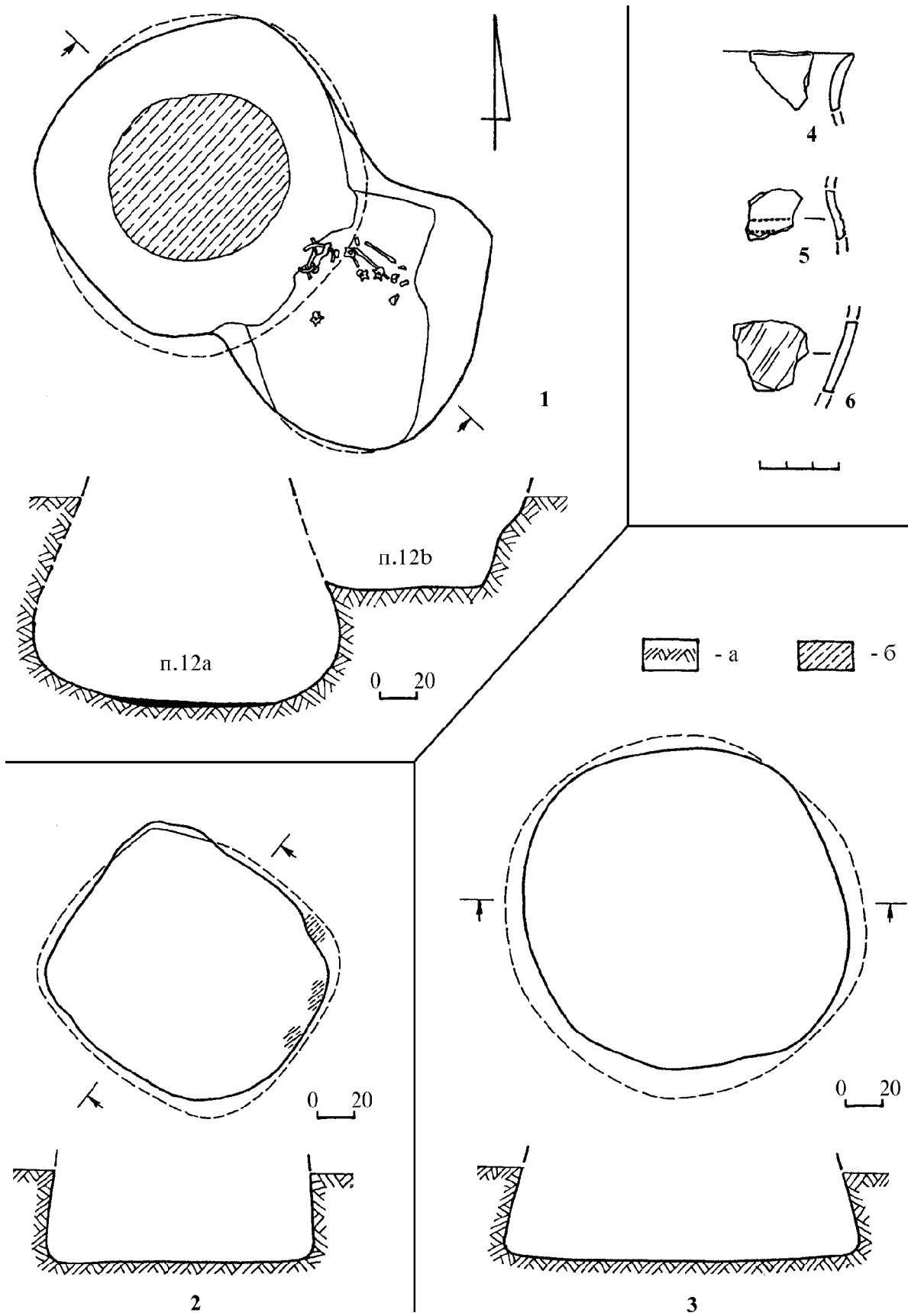

Рис. 78. Курганно-грунтовий могильник Вергуни, прикурганний ґрунтовий могильник (жертвні ями): 1 – №№ 12а та 12б; 2 – № 6; 3 – № 56; 4-6 – № 22 (а – материк; б – перепалений ґрунт). (за: Сиволап, 1995-96/96)

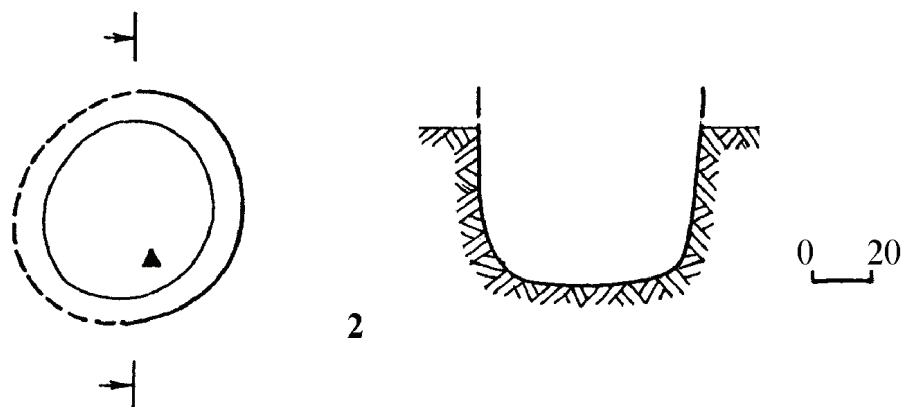
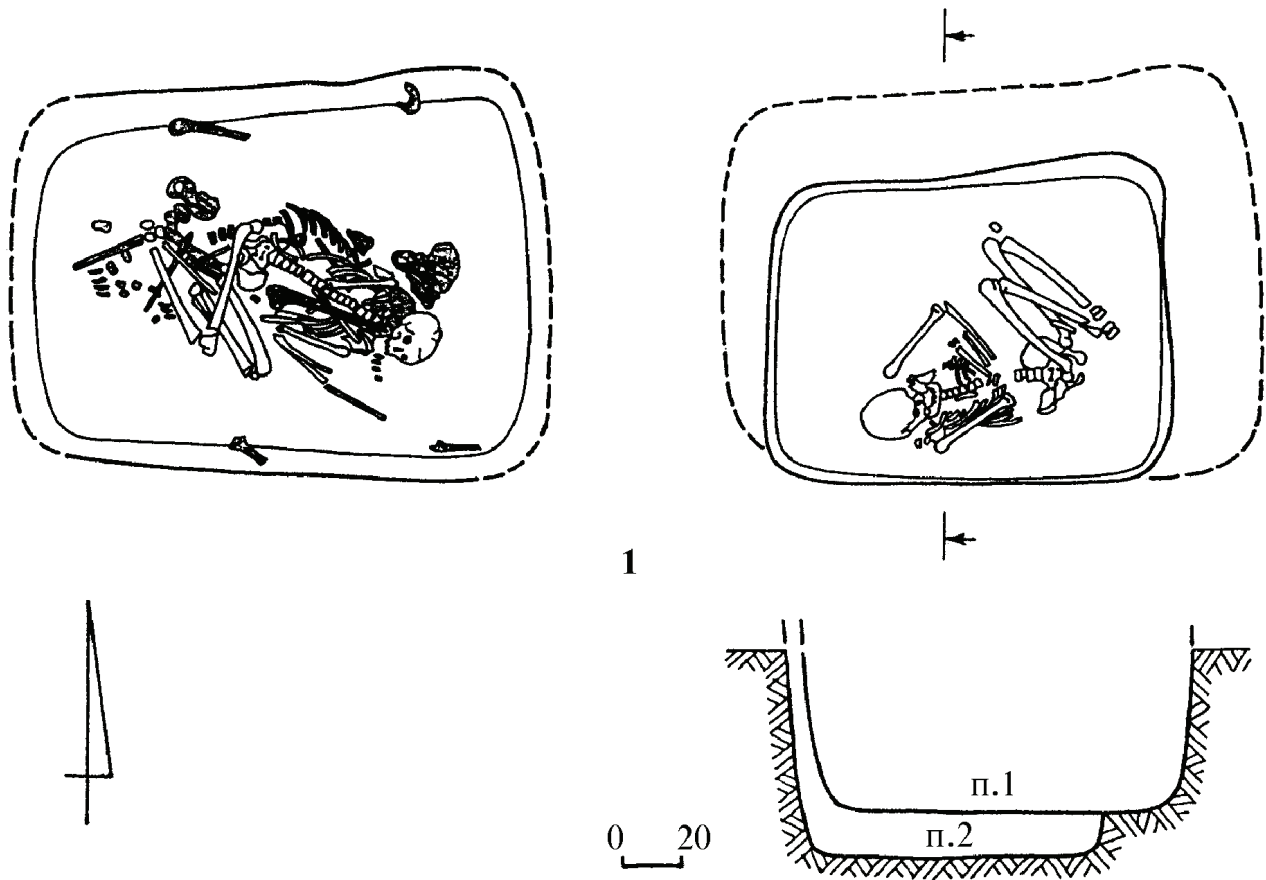

Рис. 79. Курганно-грунтовий могильник Вергуни, курган 3 (поховання та жертвна яма): 1 – №№ 1 та 2; 2 – № 3.
(за: Сиволап, 1995-96/96)

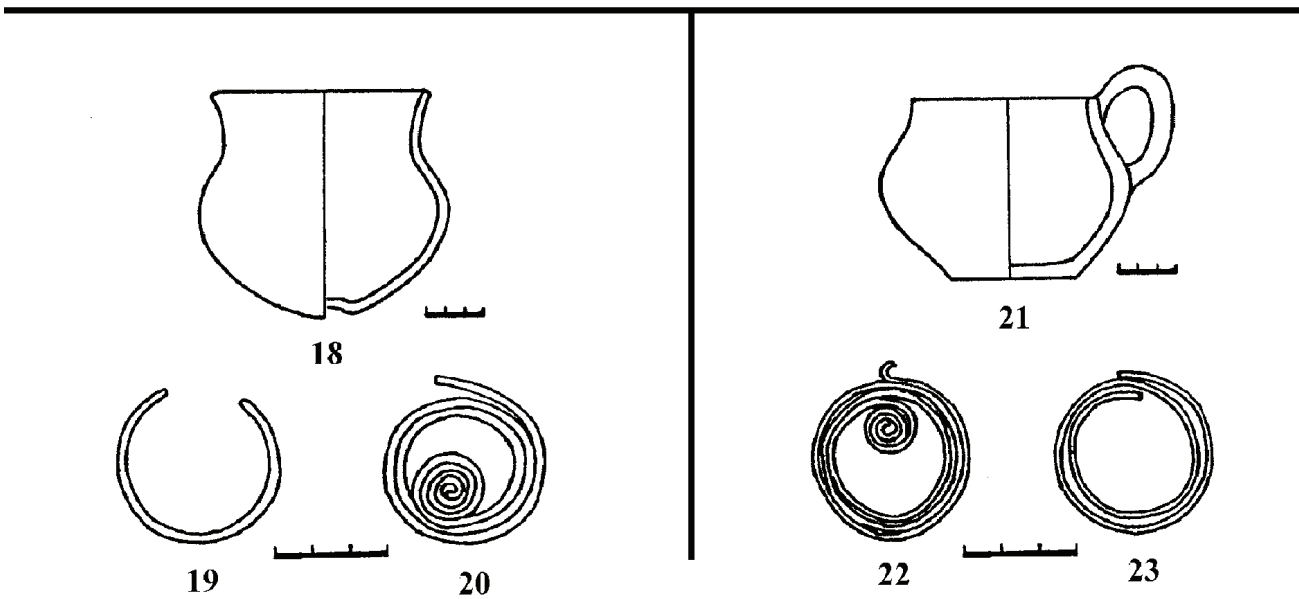
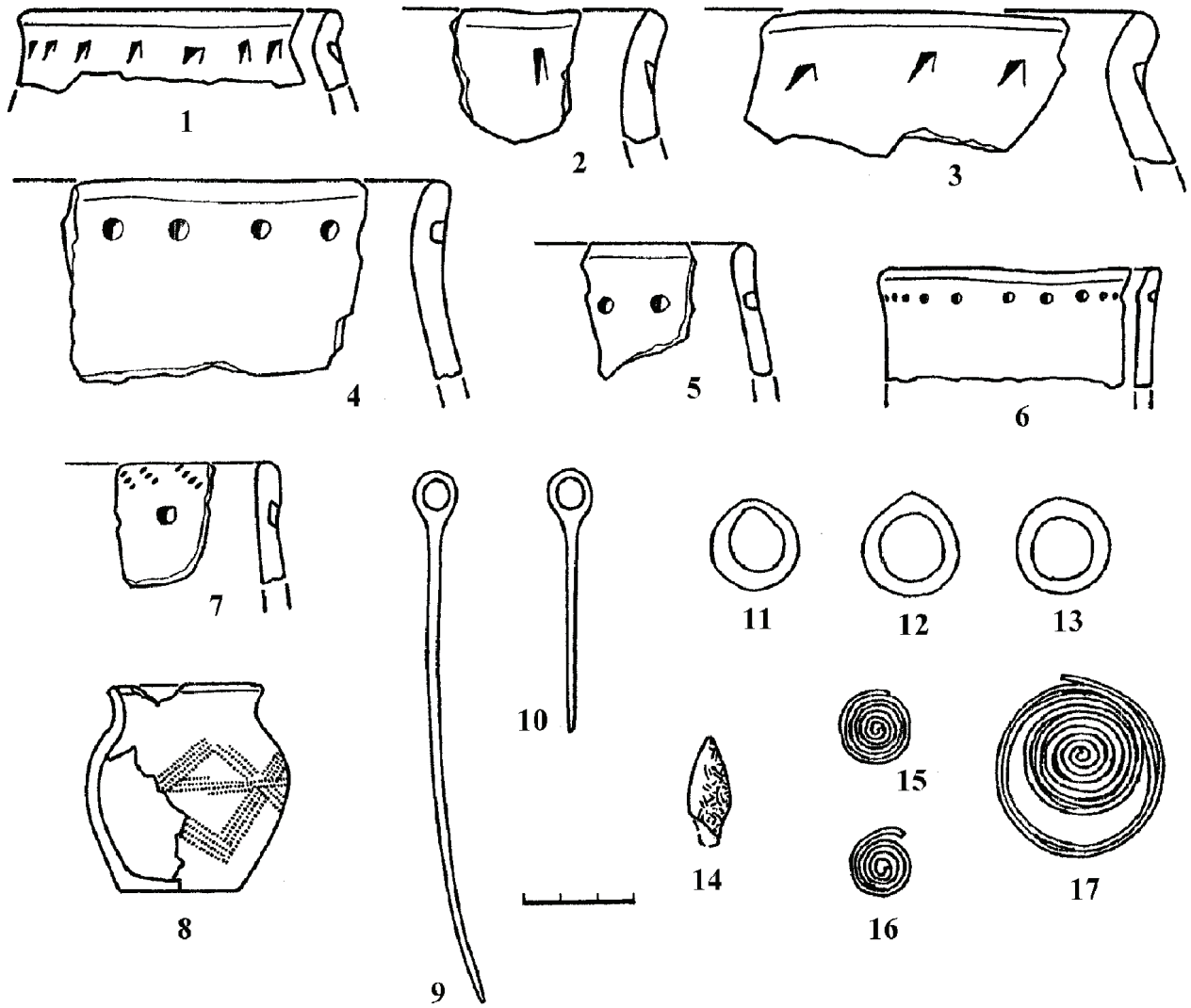

Рис. 80. Грунтові могильники білогрудівсько-білозерського часу: 1-17 – Бобриця; 18-20 – Огринь-Підкова 3; 21-23 – Огринь-Підкова 2. (1-17 – за: Березанская, 1976; 18-23 – за: Ромашко, 1995)

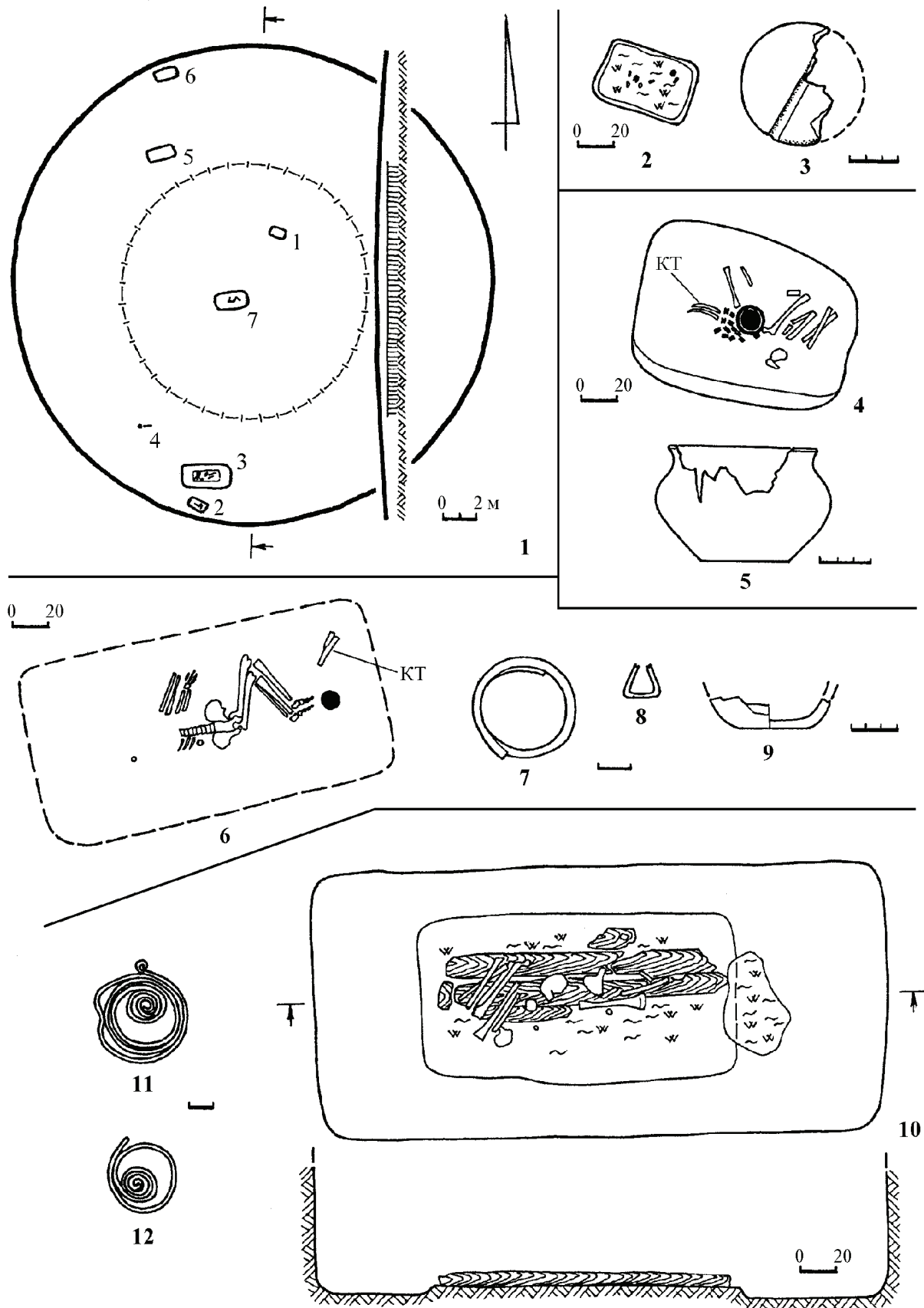

Рис. 81. Курганні поховання білогрудівсько-білозерського часу. Соколове, к. 2(І): 1 – план і розріз кургану; 2, 3 – поховання № 1; 4, 5 – № 2; 6-9 – № 7; 10-12 – № 3. (за: Ромашко, 1995)

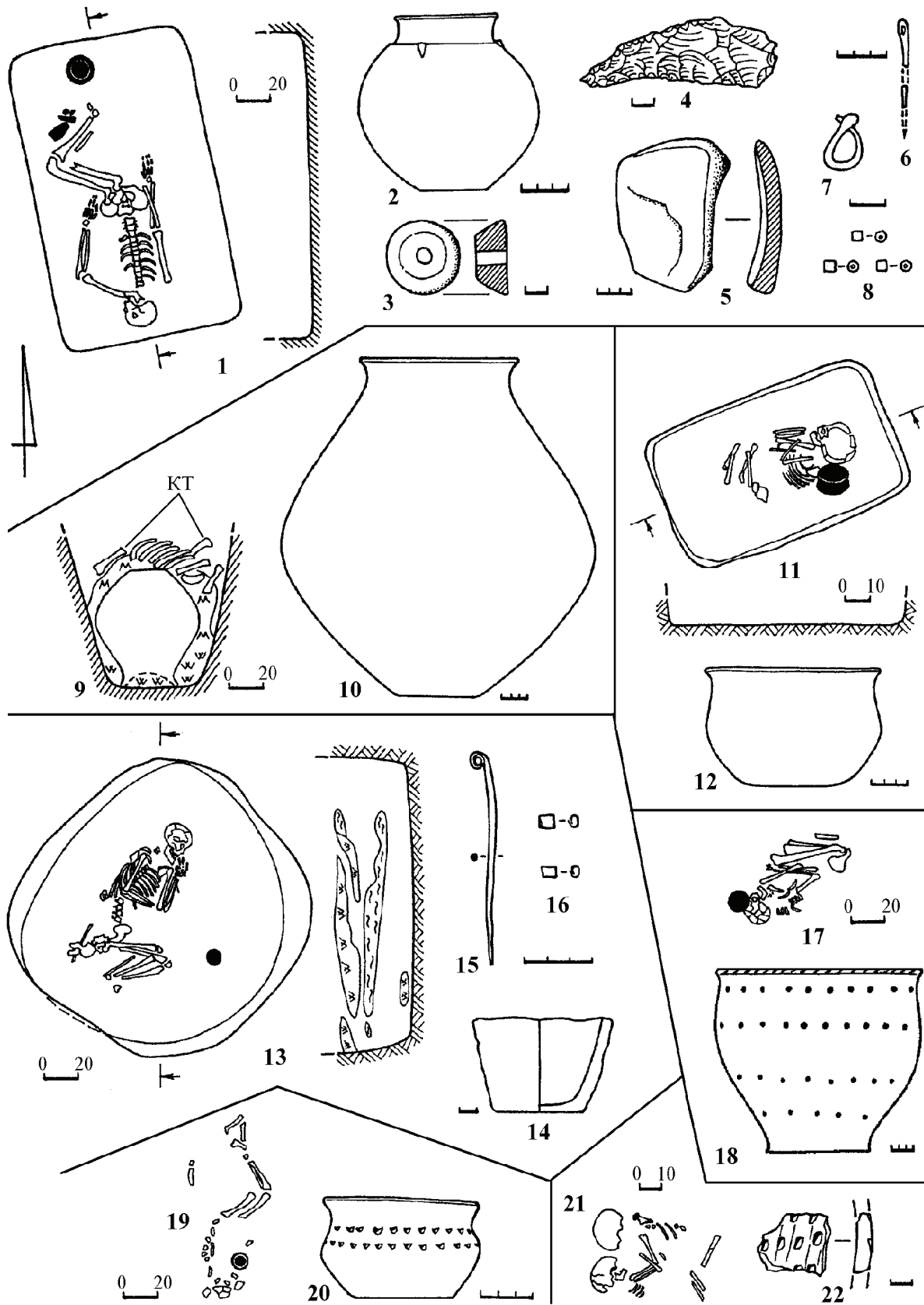

Рис. 82. Курганні поховання білогородівсько-білозерського часу: 1-8 – Соколове, к. 2(II)/1; 9, 10 – Веселе, 2(XV)/2; 11, 12 – Леськи, 7/2; 13-16 – Худяки, 1/4; 17, 18 – Авдіївка, 2/2; 19, 20 – Чернетчина; 21, 22 – Леськи, 1/5. (1-10 – за: Ромашко, 1995; 11, 12 – за: Сиволап М., Сиволап Л., 1990/142; 13-16 – за: М.П. Сиволапом; 17, 18 – за: Чередниченко, 1983/6; 19, 20 – за: Беляєв, 1984; 21, 22 – за: Сиволап, Сиволап, Деткін, 1992/158)

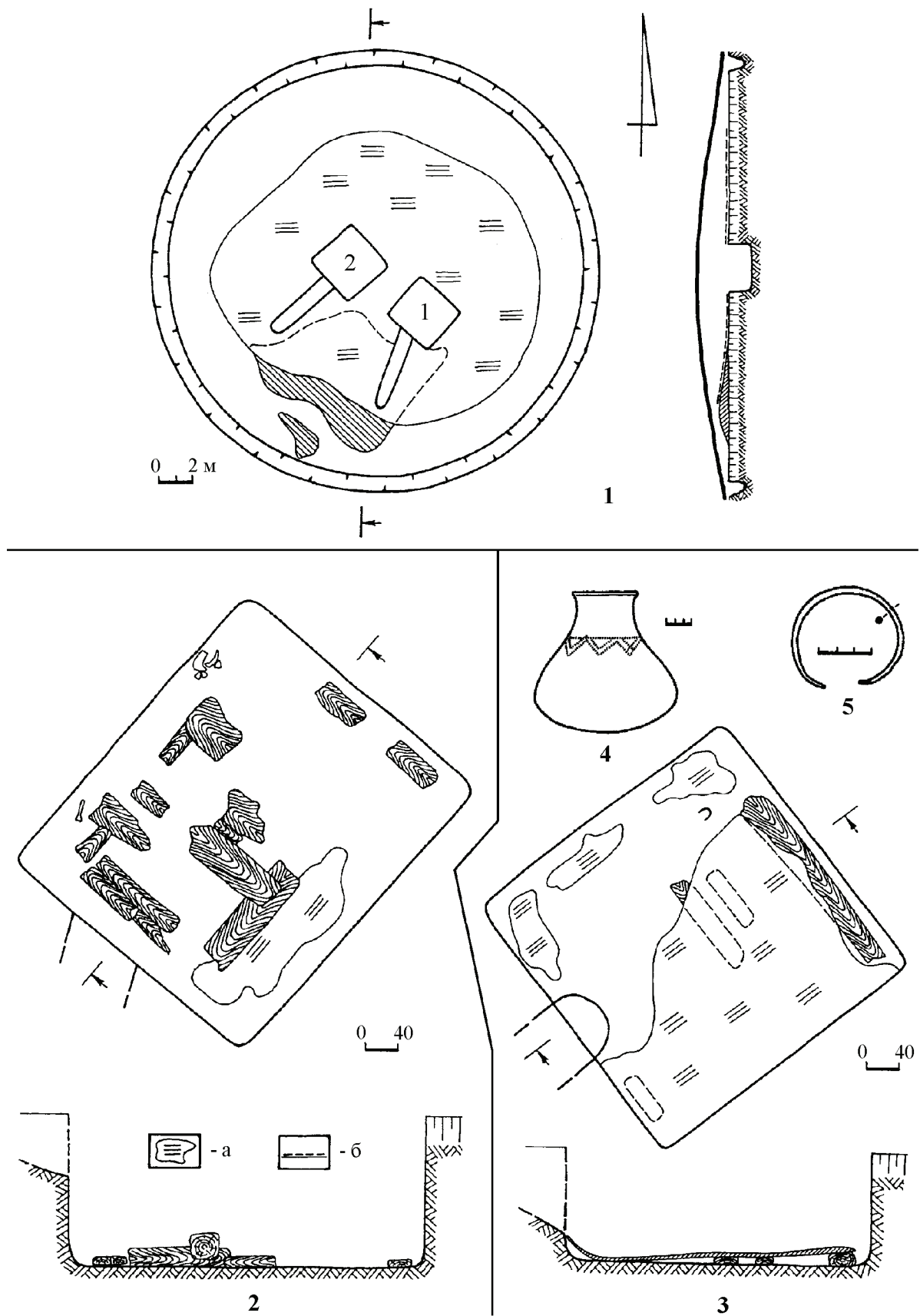

Рис. 83. Курганні поховання білогородівсько-білозерського часу. Олександрівка, к. 1(II):
1 – план і розріз кургану; 2 – поховання № 1; 3-5 – № 2. (за: Ромашко, 1979; 1980)

РОЗДІЛ 4

СКАРБИ ТА ВИПАДКОВІ ЗНАХІДКИ МЕТАЛЕВИХ ВИРОБІВ І ЛИВАРНИХ ФОРМ

Різновидом джерел, характерним саме для доби пізньої бронзи, є скарби та випадкові знахідки металевих виробів і ливарних форм. Дослідники неодноразово відзначали значну концентрацію подібних знахідок у Середній Наддніпрянщині [Tallgren, 1926, p. 179; Тереножкин, 1961, с. 120]. Здебільшого такі речі виявлені випадково, як правило, під час земляних робіт. До того ж, більшість із них походить з дореволюційних зібрань та приватних колекцій. Вони, як правило, не пов'язані з певними археологічними комплексами, у кращому випадку нам відома лише прив'язка до населеного пункту і лише іноді – обставини знахідки. У деяких випадках ми не маємо навіть достовірної інформації про повний склад деяких скарбів. Незважаючи на це, випадково знайдені металеві вироби та ливарні форми мають велике значення для хронології та періодизації пам'яток доби пізньої бронзи [Tallgren, 1926, p. 167-212; Тереножкин, 1965, с. 63-76; Mozsolics, 1967; Petrescu-Dîmbovița, 1977; Чередниченко, 1977, с. 3-6; Leskov, 1981; Mozsolics, 1985 та ін.]. Особливо ж цінними з наукової точки зору є скарби, які дозволяють синхронізувати певні типи бронзових виробів [Лесков, 1967, с. 143-144], а також випадково знайдені комплекси ливарних форм з негативами бронзових знарядь [Воцкарев, Leskov, 1980]. В основному за матеріалами скарбів та випадкових знахідок розроблена і типологія бронзових виробів [Шарафутдінова, 1971; Корневский, 1973; 1976; Аванесова, 1975; Черных, 1976, с. 64-133; Дергачёв, 1997; Дергачёв, Бочкарев, 2002; Клочко, 2006; Дергачёв, 2010 та ін.].

4.1. Огляд за категоріями та типами

Для початку доби пізньої бронзи регіону півдня Лісостепового Подніпров'я, як і для попереднього періоду середньої бронзи, характерні **вислообушні сокири**. Їх особливістю була більш досконала техніка відливки у роз'ємних двостулкових керамічних формах через невеличкий литник у спинці. За формою сокири розподіляються на дві групи – I (костромські) та IV (південноуральські), за С.М. Корневським [1973; 1976]. Сокири костромського типу відрізняються більшими розмірами, вузькою та довгою шийкою. Дві такі вислообушні сокири (Рис. 86: 1, 2) входили до складу скарбу, виявленого в кургані 5 біля с. Олександрівка Дніпропетровського р-ну [Ковалёва, Волкобой, Костенко, Шалобудов, 1978, с. 9, рис. 1]. До цього ж типу відноситься сокира, яка походить з території Кіровоградської області [Корневский, 1976, рис. 4: 6] (Рис. 95: 3). В.І. Клочко пропонує розглядати ці вироби, як окремий варіант – Олександрівка [Клочко, 2006, с. 144-145, рис. 65: 2, 3]. Решту сокир костромської групи, які характеризуються заглибленою нервурою на обуху, В.І. Клочко відносить до варіанту Рибаківка [Там само, с. 144]. Вони походять з с. Тарасівка Верхньодніпровського р-ну Дніпропетровської обл. (2 екз.) (Рис. 95: 1, 2) [Корневский, 1976, с. 18, рис. 4: 3, 7; Клочко, 2006, рис. 65: 4, 5] та с. Стівина Долина Новосанжарського р-ну Полтавської обл. (Рис. 95: 4) [Бовкун, 1990]. Єдина у регіоні сокира південноуральської групи («широковислообушний» тип, за С.М. Чернихом; Т-2/4, за Чернихом-Кузьміним) виявлена неподалік с. Хвощівка Хорольського р-ну Полтавської обл. (Рис. 95: 5) [Філоненко, 1998, с. 167, рис.]. Вона характеризується масивним обухом і вузькою короткою шийкою. Ранній різновид верхньокубанських сокир з виділеним обухом репрезентує екземпляр, виявлений у складі неопублікованого скарбу з Балашівки (зараз мікрорайон м. Кіровоград) [Бочкарев, 1996, табл. 1: типи/12].

На межі фінальної бронзи та раннього залізного віку на територію регіону потрапляли бронзові провушні **бойові сокири** кавказьких типів (кобанського і колхідського) [Техов, 1977, с. 81-87; Дударев, 1979, с. 96], як, наприклад, сокира з м. Лубни¹⁸ на Полтавщині (Рис. 95: 6) [Tallgren, 1926, p. 172, fig. 98: 7; Черных, 1976, с. 197, табл. XLV: 8; Буйнов, Грубник-Буйнова, 1985, с. 112, рис. 1: 10].

До рубаючих металевих знарядь відносяться також пласкі **сокири-тесла**. Найпростішими є сокири-тесла видовжених пропорцій, розширені до леза, трапецієподібні або прямокутні у перетині (тип Т-8, за С.М. Чернихом). Їх знайдено у сс. Грищенці та Ліпляве Канівського р-ну (Рис. 97: 1, 2) [Тереножкин, 1961, с. 148, рис. 93: 7, 8] та неподалік с. Суботів (уроч. Березівка) Чигиринського р-ну Черкаської обл. [Покровская, 1955/5в, с. 4]. Два таких само знаряддя входили до складу Лобойківського скарбу, виявленого неподалік м. Дніпропетровськ (Рис. 87: 18, 19) [Черных, 1976, с. 106, табл. XXX: 6, 7; Leskov, 1981, taf. 2: 14, 15; Клочко, 1998, рис. 11: 1, 2]. Хронологічний діапазон побутування тесел цього типу у Середній Наддніпрянщині досить широкий: від КБК до зрубно-сабатинівського часу (лобойківський осередок металообробки).

З території регіону походять також трапецієподібні сокири-тесла з вузькими закраїнами (тип Т-10, за С.М. Чернихом; унетичський, за В.І. Клочком), вони виявлені в районі с. Ліпляве Канівського р-ну (Рис. 97: 6)

¹⁸ Дана сокира, що зберігається у Полтавському краєзнавчому музеї, згідно з підписом на експозиційному стенді, насправді походить із с. Олександрівка Лубенського р-ну Полтавської обл.

[Черных, 1976, с. 106, табл. XXX: 10; Клочко, 2006, рис. 59: 11] та у кол. Канівському повіті (Рис. 97: 3) [Тереножкин, 1957, с. 57, рис. 6: 1]. Ці вироби у Центральній Європі відомі в культурах періоду середньої бронзи: унетичській [Клочко, 2006, с. 134] та Отомань [Балагури, 2001, с. 231]. З кол. Канівського повіту походить ще одна сокиратесло (т.зв. пальштаб) з широкими закраїнами у вигляді «крил» в середній частині (тип Т-12, за Є.М. Чернихом; «чеський» або «богемський») (Рис. 97: 4) [Тереножкин, 1957, с. 57, рис. 6: 2; Черных, 1976, с. 108, табл. XXX: 11]. Цей тип знарядь також пов'язаний з Центральною Європою.

Серед випадкових знахідок доби пізньої бронзи одним з найпоширеніших бронзових знарядь є **кельти**. Це втульчаті знаряддя, які насаджувалися перпендикулярно руків'ю на Г-подібне відгалуження на його кінці. Найранішими за часом є кельти з кованою втулкою (К-2, за Є.М. Чернихом) [Черных, 1976, с. 68-69]. З території півдня Лісостепоного Подніпров'я відомо сім випадково знайдених подібних виробів. По два виявлено на території колишніх Черкаського (Рис. 96: 3) та Канівського (Рис. 96: 2) повітів, по одному – у м. Канів (Рис. 96: 4), сс. Копані та Острови (Рис. 96: 1) Канівського р-ну [Tallgren, 1926, р. 187-188, fig. 104; Тереножкин, 1961, с. 144-145, рис. 96: 1, 2, 5, 9]. О.І. Тереножкін слідом за А. Тальгренем називав їх мотиками і помилково відносив до фіналу пізньої бронзи – білогрудівсько-чорноліської культури [Тереножкин, 1961, с. 146-147]. Проте знахідка подібного знаряддя разом з пізньобагатоваликвою керамікою на поселенні Самовиця-острів 3 (Рис. 23: 19), а також наявність таких само кельтів у комплексах сейминсько-турбинської культури в Поволжі (могильники Сейма та Решне) [Черных, Кузьминых, 1987, с. 90, рис. 42: 21; 44: 38; 1989, с. 39, рис. 3: 1-2] свідчать про можливість їх датування більш раннім часом, принаймні пізнім КБК [Куштан, 1998а, с. 97]. Серед матеріалів ранньозрубного часу (ПМЗК) Мосолівського поселення на Дону знайдено єдину поки що ливарну форму для виготовлення таких кельтів. Негатив її мав форму плаского прямокутного леза з бічними виступами-«крильцями» у верхній частині, із яких і виковувалася втулка [Пряхин, Саврасов, 1989, с. 73, рис. 17: 11]. До середньодніпровської культури або КБК умовно відносить подібні ковані кельти В.І. Клочко [1994, с. 108; 2006, с. 145].

Кельт з литою втулкою, овальний у перетині, безвужковий з валикоподібним пояском нижче втулки (тип К-4, за Є.М. Чернихом) виявлений біля с. Вовчик Лубенського р-ну Полтавської обл. (Рис. 96: 5) [Кулатова, 1989, с. 57, рис. 8: 6]. Досить архаїчна приземкувата форма цього кельта вказує на те, що він може бути зразком перших кельтів з литою втулкою у цьому регіоні, які могли з'явитися під впливом сейминсько-турбинської традиції металообробки [напр.: Черных, Кузьминых, 1989, рис. 6-10] ¹⁹.

Двовушкові кельти з литою овальною або овально-шестигранною втулкою, іноді з рельєфним орнаментом під нею, без чіткої фаски (тип К-52/54/68, за Є.М. Чернихом; Лобойківка-Головурів, за В.А. Дергачовим; кабаківський, за В.І. Клочком; П.1, за Є. Ушурелу) представлені 6 екз. з Лобойківського скарбу (Рис. 87: 9-14), 3 екз. з Кабаківського скарбу (Кабаківські хутори, тепер с. Радянське Кобеляцького р-ну Полтавської обл.) (Рис. 88: 1-3) [Черных, 1976, с. 83-87, табл. VII: 16, 17, 19; VIII: 1-4, 12; Leskov, 1981, taf. 1: 9-11, 2: 1-5; Клочко, 2006, с. 195, рис. 89: 13-17]. Подібні кельти також виявлені біля с. Балаклея ²⁰ Смілянського р-ну Черкаської обл. (Рис. 96: 8) [Бобринский, 1887, с. 146, табл. VI: 17; Тереножкин, 1961, с. 121, рис. 83: 10], на півдні кол. Київської губернії (Рис. 96: 6) та теперішньому м. Кам'янка Черкаської обл. (Рис. 96: 7) [Тереножкин, 1961, с. 121, рис. 83: 1, 2]. Останні два, як і один з кабаківських кельтів, орнаментовані під втулкою рельєфом у вигляді драбинки, два лобойківських кельта прикрашені пояском з рельєфних напівкруглих фестонів, а балаклейський – у вигляді косоного хреста. Кельти типу Лобойківка-Головурів пов'язані з місцевим лобойківським осередком металообробки (Середня Наддніпрянина) і корінням сягають сейминсько-турбинської традиції – через кельти типу Дербедень з Середнього Поволжя [Дергачев, 1997, с. 13; Ушурелу, 2010, с. 57-64] ²¹.

Починаючи з сабатинівського часу, набувають поширення одновушкові кельти з арочною фаскою: типи Rîșești та Negrești за В.А. Дергачовим (К-32/34 за Є.М. Чернихом). Кельти, які мають характерний отвір-«печерку» під фаскою, відносять до типу Rîșești. З чотирьох таких кельтів складався скарб, виявлений біля с. Соснівка Олександрівського р-ну Кіровоградської обл. (Рис. 90: 6-9) [Черных, 1976, с. 77; Дергачев, 2010, табл. 5: 61-63]. Також кельт типу Rîșești знайдений у складі умовного скарбу з с. Сухини Корсунь-Шевченківського р-ну Черкаської обл. (Рис. 91: 6) [Тереножкин, 1961, с. 124, рис. 84: 11; Качалова, 1974, с. 21, табл. 17: 5]. Випадкові знахідки цих кельтів походять з сс. Таганча Канівського р-ну (Рис. 96: 25) та Келеберда Золотоніського р-ну Черкаської обл. (Рис. 96: 27) [Тереножкин, 1961, с. 124, рис. 84: 9, 10]. Одновушкові кельти з арочною фаскою без «печерки» відносять до типу Negrești. Два такі кельти входили до скарбу, знайденого біля с. Маячка Новосанжарського р-ну Полтавської обл. (Рис. 90: 2) [Кривцова-Гракова, 1955, с. 149, рис. 32: 12; Черных, 1976, с. 77, табл. V: 11; Дергачев, 2010, с. 155-156, табл. 9: 22-23]. На територію півдня Лісостепоного Подніпров'я кельти цього типу потрапляли з Подністрів'я і Східного Прикарпаття – з ареалів культур Ноуа та Сабатинівка [Дергачев, 1997, с. 23-25]. Виникнення і виготовлення кельтів типів Rîșești та Negrești цілком пов'язують з культурою Ноуа [Дергачев, 2010, с. 54, 88]. Викликає великі сумніви твердження В.І. Клочка [2006,

¹⁹ На думку В.І. Клочка цей кельт відноситься до анан'їнського типу.

²⁰ В.І. Клочко відносить цей кельт до виділеного ним дрімайлівського типу, датованого білозерським часом [Клочко, 2006, с. 209].

²¹ В.І. Клочко виводить походження лобойківських кельтів напряму від сейминсько-турбинських [Клочко, 2006, с. 195], з чим автор не погоджується.

с. 145] про зв'язок деяких (навіть найраніших) кельтів подібних типів з КБК [Кобаль, 2007, с. 735].

Наступний тип однушкових кельтів – *Ruginoasa* (старший трансільванський), за В.А. Дергачовим (К-40/42/44, за Є.М. Чернихом). Для них характерні трапецієподібні фаски, іноді ускладнені зверху додатковим боковим рельєфом. Три такі кельти входили до скарбу з Маячки (Рис. 90: 3, 4) [Кривцова-Гракова, 1955, с. 149, рис. 32: 13, 14; Черных, 1976, с. 81, табл. VII: 11-13], а по одному – до умовних скарбів з с. Мішурин Ріг Верхньодніпровського р-ну Дніпропетровської обл. (Рис. 90: 10) [Черных, 1976, с. 81, табл. VII: 6] та с. Калантаїв Світловодського р-ну Кіровоградської обл. (Рис. 91: 4) [Бокий, 1968, с. 125, рис. 2: 4]. Такі само кельти були знайдені в районі сс. Хмільна (Рис. 96: 15) та Оситняжка (Рис. 96: 16) Канівського р-ну Черкаської обл. [Тереножкин, 1961, с. 123, рис. 83: 12; 84: 3; Качалова, 1974, с. 21, табл. 17: 1]. Цей тип кельтів, як і попередній, має західне походження, їх виготовлення пов'язують з культурою Ноуа Трансільванії та Середнього Посіреття [Дергачёв, 1997, с. 26-28], а також культурою Фельшесевч-Станово Верхнього Потисся [Балагури, 2001, с. 263].

Ще один тип однушкових кельтів – з лобним вушком. Один такий кельт з овальною втулкою та підтрикутною лобною фаскою (тип К-30, за Є.М. Чернихом) походить з с. Михнівці Лубенського р-ну Полтавської обл. (Рис. 96: 28) [Супруненко, 1989, с. 151, рис. 2: 3]. Негатив такого кельта відомий у Красномаяцькому комплексі ливарних форм сабатинівської культури. Близькі аналогії цьому типу кельтів відомі серед матеріалів Приуралля та Зауралля, а також приказанської культури Поволжя [Черных, 1976, с. 77]. Подібний кельт з лобним вушком (тип Птахівка, за В.І. Клочком), знайдений неподалік Суботова, відрізняється трапецієподібним профілем і орнаментованою валиками втулкою (Рис. 96: 34), що дає підстави віднести його до ранньоанан'їнської металургійної традиції території Волго-Кам'я [Тереножкин, 1961, с. 131, рис. 87: 12]²².

З Трансільвансько-Верхньотиським регіоном пов'язаний безпаспортний кельт з Середнього Подніпров'я, який відноситься до типу *Gemzse*, за В.А. Дергачовим (К-21, за Є.М. Чернихом) – однушковий з характерним дзьобоподібним виступом на втулці та рельєфним орнаментом під нею (Рис. 96: 29) [Тереножкин, 1957, с. 58, рис. 6: 7]. Цей тип кельтів вироблявся носіями культур Фельшесевч-Станово та Гава-Голігради [Дергачёв, 1997, с. 33-35; Балагури, 2001, с. 263].

Ранньогальштатським часом датуються однушкові кельти видовжених пропорцій з орнаментом на фасках типу *Debesen*, знайдені у с. Козіївка Канівського р-ну (Рис. 96: 31), с. Пастирське Смілянського р-ну (Рис. 96: 32), Медведівці Чигиринського р-ну Черкаської обл. та безпаспортний з Середнього Подніпров'я [Тереножкин, 1961, с. 132-133, рис. 95: 2, 4, 7]. Походить цей тип кельтів з території Угорського та, частково, Словацького Подунав'я, Трансільванії [Дергачёв, 1997, с. 39]. Медведівський кельт О.І. Тереножкін пов'язував з лужицькою культурою [Тереножкин, 1961, с. 133], що не заперечує і В.І. Клочко [2006, с. 209].

Ще один різновид однушкових ранньогальштатських кельтів походить з с. Чапаєвка Золотоніського р-ну Черкаської обл. Він випадково знайдений в уроч. Аулі і зберігається у шкільному музеї [Куштан, 2008/107, рис. 67]. Кельт овальний у перетині, видовжених пропорцій з валикоподібним потовщенням краю втулки та рельєфним орнаментом нижче неї у вигляді «ялинки» (Рис. 96: 33). Відноситься він до типу *Peterd*, варіант *Kisapatı* за В.А. Дергачовим і походить, ймовірно, з території Середнього Дунаю, Верхнього Потисся чи Трансільванії – ареалу культур урнових поховань та Гава [Дергачёв, 1997, с. 38-39].

Невелику групу складають безвушкові кельти, представлені двома типами: *Oinasu* та *Вырбица*, за В.А. Дергачовим. Кельти типу *Oinasu* (К-12, за Є.М. Чернихом) характеризуються ааточною фаскою з отвором-«печеркою». Один такий кельт виявлений у скарбі з Маячки (Рис. 90: 1) [Кривцова-Гракова, 1955, с. 149, рис. 32: 11; Черных, 1976, с. 73, табл. II: 15] і ще два – у скарбі з с. Старосілля Городищенського р-ну Черкаської обл. (Рис. 92: 2, 3) [Телегин, 1982, с. 223, рис. 1]. Один безпаспортний кельт з орнаментованою рельєфними валиками ааточною фаскою, який походить з Середнього Подніпров'я, відноситься до типу *Вырбица* (Рис. 96: 30) [Тереножкин, 1957, с. 58, рис. 6: 6]. З розмивів у районі с. Велика Андрусівка Світловодського р-ну Кіровоградської обл. походить безвушковий кельт подібного типу з трапецієподібною фаскою (Рис. 96: 17) [Бокий, 1968, с. 124, рис. 2: 3]. Кельти цих двох типів характерні для Нижнього Подунав'я. *Oinasu* пов'язані з культурою Косложень і з її території поширювалися у Північно-Західне та Північне Причорномор'я в ареал культур Ноуа та Сабатинівка. Кельти ж типу *Вырбица* виготовлялися носіями ранньогальштатських культур [Дергачёв, 1997, с. 21-22]. Ще один тип безвушкових кельтів відливався у одній з матриць скарбу, виявленого поблизу с. Дніпровокам'янка Верхньодніпровського р-ну Дніпропетровської обл. Він характеризується мішкуватою формою з валиком по краю втулки та двома поздовжніми рельєфними валиками по фасці (Рис. 94: 18). Цей кельт віддалено нагадує сейминсько-турбинські, але за рядом ознак близький нижньодунайським кельтам типу *Вырбица* [Гершкович, 2005-2009, с. 586-587].

Двоушкові кельти типу *Кардашинка*, за В.А. Дергачовим (К-66/70, за Є.М. Чернихом; кардашинська група, за В.І. Клочком; П.5, за Є. Ушурелу) відрізняються лавролистим оформленням боків та рельєфним валиком навколо втулки, який переходить у вушка. Один такий кельт відомий зі Старосільського скарбу (Рис. 92: 1) [Телегин, 1982, с. 223, рис. 1]. Решта походить з випадкових знахідок: с. Голов'ятине Смілянського р-ну (2 екз.) (Рис. 96: 10, 11), с. Грищенці Канівського р-ну (Рис. 96: 12), с. Чаплище Чигиринського р-ну Черкаської обл. (Рис. 96: 13), кол. Ка-

²² В.І. Клочко цей тип кельтів пов'язує з кардашинською металургійною традицією білозерської культури [Клочко, 2006, с. 208-209].

нівського повіту (Рис. 96: 9) [Тереножкин, 1961, с. 121, рис. 83: 4-7; 84: 1]. Вважається, що ці кельти є результатом еволюції кельтів лобойківського типу і побутують у пізньосабатинівський та ранньобілозерський часи. На території регіону їх пов'язують з племенами білогрудівської культури, а ливарні форми для їх виготовлення зосереджені переважно у Нижній Наддніпрянщині [Дергачёв, 1997, с. 13]. В.І. Клочко пов'язує цей тип кельтів конкретно з кардашинським осередком металообробки [Клочко, 2006, с. 208].

Двовушкові кельти типу Ново-Олександрівка, за В.А. Дергачовим (К-58/60/64, за Є.М. Чернихом; П.3, за Є. Ушурелу; найпізніший варіант двовушкових кельтів красноямацького типу, за В.І. Клочком) відрізняються аркоподібним оформленням фасок, часто з отвором-«печеркою» посередині. З двох кельтів цього типу складався скарб із с. Мельниківка Смілянського р-ну Черкаської обл. (Рис. 92: 6, 7) [Бобринский, 1887, с. 145, табл. VI: 3, 18; Тереножкин, 1961, с. 125, рис. 84: 4, 14]. Подібні кельти походять з сс. Голов'ятине Смілянського р-ну (2 екз.) (Рис. 96: 18, 24) та Хмільна Канівського р-ну (Рис. 96: 21) [Тереножкин, 1961, с. 121-125, рис. 83: 9; 84: 12; 85: 4], с. Сунки Смілянського р-ну (Рис. 96: 20) [Куштан, 2003а, с. 29, рис. 2: 2], м. Чигирин (о. Довжик) Черкаської обл. (Рис. 96: 22) [Полтавець, 2003, с. 80, рис. 3: 3], з Полтавської обл. (Рис. 96: 26) [Черных, 1976, с. 85, табл. VIII: 6]. З м. Лубни Полтавської обл. походить кельт цього самого типу, його особливістю є те, що поверхня вкрита орнаментом з рельєфних валиків (Рис. 96: 19) [Куштан, 2003а, с. 30, рис. 2: 3]. Двостулкова ливарна форма для виготовлення таких кельтів входила до складу Дніпровокам'янського скарбу (Рис. 94: 16, 17) [Гершкович, 2005-2009, с. 586, рис. 6: 3]. Ще одна кам'яна матриця для відливки кельту новоолександрівського типу зберігається у Полтавському краєзнавчому музеї, вона випадково знайдена в районі смт. Градизьк Глобинського р-ну Полтавської обл. (Рис. 103: 4, 5). Датуються кельти новоолександрівського типу пізньосабатинівським та ранньобілозерським часом. Виникли вони в результаті взаємодії традицій лобойківських кельтів зі східнокарпатськими одновушковими типів Rîșești та Negrești [Дергачёв, 1997, с. 13].

Для іншого типу двовушкових кельтів характерна наявність трапецієподібної фаски – тип Завадівка, за В.А. Дергачовим (К-48, за Є.М. Чернихом; П.2, за Є. Ушурелу). Один такий кельт походить з півдня кол. Київської губернії (Рис. 96: 14) [Тереножкин, 1961, с. 123, рис. 84: 4]. Морфологічно завадівські кельти пов'язані з кардашинськими, на які вплинула традиція оформлення кельтів типу Ruginoasa. Вони датуються пізньобілозерським часом і так само, як новоолександрівські, виготовлялися у Нижній Наддніпрянщині [Дергачёв, 1997, с. 14].

Ще одним видом втульчастих металевих знарядь є **долота**. Найраніші з них із кутою втулкою (тип Т-24, за Є.М. Чернихом) знайдені у сс. Пекарі та Яблунів Канівського р-ну Черкаської обл. (Рис. 97: 7, 8) [Тереножкин, 1961, с. 146, рис. 97: 1, 2]. За аналогією з рештою металевих знарядь із кутою втулкою їх, напевне, слід датувати початком пізньої бронзи (багатоваликово-ранньозрубний час). Хоча три вузьких долота з кутою втулкою входили і до складу Лобойківського скарбу (Рис. 87: 20-22) [Черных, 1976, с. 110, табл. XXXI: 11-13; Leskov, 1981, taf. 2: 16-18; Клочко, 1998, рис. 11: 3-5]. У археологічному музеї НІКЗ «Чигирин» зберігається долото з литою втулкою та пласким лезом (Т-20, за Є.М. Чернихом), яке походить з Чигиринського р-ну (між Суботовим та Чигирином) (Рис. 97: 5). Подібні вироби відомі на території Нижньої Наддніпрянщини [Черных, 1976, с. 109], а ливарні форми для їх виготовлення знайдені, зокрема, на сабатинівському поселенні Новокиївка [Gerškovič, 1999, s. 62, taf. 41: 1, 6]. Вузькі жолобчасті долота з литою втулкою (тип Т-22, за Є.М. Чернихом) походять з с. Пекарі Канівського р-ну Черкаської обл. [Черных, 1976, с. 110, табл. XXXI: 6], кол. Черкаського повіту (2 екз.) (Рис. 97: 9, 10) [Тереножкин, 1961, с. 147, рис. 97: 5, 10]. Ще одне долото з двома рельєфними поясками під втулкою знайдене у південній частині Лісостепоного Правобережжя (Рис. 97: 11) [Тереножкин, 1961, с. 147, рис. 97: 6]. Подібне долото з одним пояском входило до складу Старосільського скарбу (Рис. 92: 4) [Телегин, 1982, с. 223, рис. 1]. Жолобчасті долота з литою втулкою виготовлялися у Нижньому Подніпров'ї племенами сабатинівської, а згодом і білозерської культур до самого фіналу пізньої бронзи. Фрагмент ливарної форми для виготовлення такого долота походить з Дніпровокам'янського скарбу (Рис. 94: 12) [Гершкович, 2005-2009, с. 581-582, рис. 6: 1].

З території півдня Лісостепоного Подніпров'я відоме одне бронзове навершя **булави**, виявлене у дореволюційному скарбі біля с. Обухівка Дніпропетровського р-ну [Миллер, 1965, с. 213]. Аналогічне знаряддя входило до складу Райгородського скарбу на Луганщині, який датується сабатинівським часом [Лесков, 1967, с. 159-160, рис. 9: 14].

Поширеними предметами озброєння за доби пізньої бронзи були **вістря списів та дротиків**. На розмивах в околиці с. Васківка Глобинського р-ну Полтавської обл. знайдено найрахаїчніше бронзове вістря дротика з пласким трикутним пером та кутою втулкою (Рис. 99: 1) [Черняков, Шевченко, 1987/16, с. 51]. Його можна датувати багатоваликово-ранньозрубним часом, зважаючи на знахідки подібних виробів у комплексах абашевської культури [Сальников, 1967, рис. 8: 5]²³. Цим же часом датуються і вістря списів з кутою втулкою – тип П-4, за Є.М. Чернихом (КД-2/4, за Чернихом-Кузьміних). Одне з них знайдене неподалік смт. Градизьк (Рис. 99: 3). Воно має перо листоподібної форми, довгу втулку, прикрашену по обідку рельєфним орнаментом у вигляді трикутників [Черняков, Шевченко, 1987/16, с. 51]. Інше, напевне, також походить з Полтавщини (Рис. 99: 2) [Черных, 1976, с. 98, табл. XXVII: 1]. Такі вістря мають численні аналогії серед металевих виробів синташтинської, абашевської, сейминсько-турбинської та ранньозрубної АК Волго-Уралля [напр.: Черных, Кузьминых, 1989, с. 64-65, рис. 24-26; Сальников, 1967, рис. 6: 8]. До сейминського

²³ В.І. Клочко вважає, що вістря подібного типу датуються катакомбним часом [Клочко, 2006, с. 72, рис. 32: 1-3].

типу, на думку О.І. Тереножкіна, відноситься вістря списа з литою втулкою з кол. Канівського повіту (Рис. 99: 4) [Тереножкін, 1961, с. 138, рис. 92: 1]. Бронзове вістря списа з боковим вушком на втулці (тип П-8 за Чернихом; КД-38, за Чернихом-Кузьміним; Головурів, за В.І. Клочком), виявлене біля с. Плосківка на Полтавщині, має численні аналогії у Подонні та Волго-Ураллі (Рис. 99: 5) [Лесков, 1967, с. 174, рис. 17: 15; Черных, 1976, с. 100]. Проте подібні типи знарядь виготовлялися і у Середній Наддніпрянщині на початку зрубно-сабатинівського часу майстрами лобойківської металургійної традиції (Головурів) [Клочко, 1998, рис. 1: 1-3; 2006, с. 194].

Типовими для лобойківського осередку є також вістря списів златопільського типу, за В.І. Клочком (П-10, за Є.М. Чернихом): з листоподібним пером, прорізними крилами і рельєфним валиком навколо втулки. Уламок верхньої частини пера подібного списа входив до складу Лобойківського скарбу (Рис. 87: 15) [Черных, 1976, с. 100, табл. XXVII: 5; Leskov, 1981, taf. 3: 42; Клочко, 1998, рис. 10: 16]. В.І. Клочко вважає, що параметри златопільських списів свідчать про те, що вони призначалися не стільки для колючих ударів, скільки для рублячих (на зразок алебарди) [Клочко, 2006, с. 194]. Вістря списів з прорізним пером продовжували виготовляти і протягом білозерського часу. Найпізнішим варіантом списів златопільського типу, на думку В.І. Клочка, є вістря знайдене біля с. Мішуриг Верхньодніпровського р-ну Дніпропетровської обл. (Рис. 99: 16) [Черных, 1976, с. 100, табл. XXVII: 6; Клочко, 2006, с. 268]. Також типологічно пізнішим за златопільські можна вважати вістря з умовного скарбу із с. Стецівка Чигиринського р-ну Черкаської обл. (Рис. 91: 1). Воно відрізняється вужчими пером та прорізами на крилах, відсутністю валикоподібного потовщення навколо втулки [Куштан, Кузьмич, 2002, рис. 1: 2]. Ще два вістря списів з прорізним пером належать до завадівського типу, за В.І. Клочком. Вони виготовлялися майстрами білозерської культури у Степовому Дніпро-Бужжі (Завадівка, Солоха, Дикий Сад) [Лесков, 1967, с. 149; Гершкович, Клочко, 1987, с. 112-113; Gorbenko, 2009, fig. 3: 14] і знайдені біля с. Хмільна Канівського р-ну (Рис. 99: 18) [Тереножкін, 1961, с. 140-141, рис. 93: 1] та с. Келеберда Золотоніського р-ну Черкаської обл. (Рис. 99: 17) [Tallgren, 1926, p. 195, fig. 108: 9].

Для інгуло-красномаяцького осередку металообробки сабатинівської культури характерні вістря списів зі звуженим у нижній частині пером – красномаяцький тип, за В.І. Клочком (П-16, за Є.М. Чернихом). У регіоні півдня Лісостепоного Подніпров'я два такі вістря були знайдені біля сс. Селище Канівського р-ну (Рис. 99: 9) [Тереножкін, 1961, с. 140, рис. 92: 14; Качалова, 1974, с. 22, табл. 19: 7] та Прохорівка Золотоніського р-ну Черкаської обл. (Рис. 99: 10) [Тереножкін, 1961, с. 140, рис. 92: 16; Черных, 1976, с. 102, табл. XXVIII: 1], а також кол. с. Огринь Дніпропетровської обл. (Рис. 99: 11) [Кривцова-Гракова, 1955, с. 144, рис. 34: 22; Черных, 1976, с. 102, табл. XXVIII: 6]. Для сабатинівського часу характерні також вістря списів з листоподібним пером та ледь виступаючою втулкою – дримайлівський тип, за В.І. Клочком (П-20/22, за Є.М. Чернихом). Таке вістря було знайдено біля с. Грищенці Канівського р-ну Черкаської обл. (Рис. 99: 6) [Тереножкін, 1961, с. 139, рис. 93: 2]. Велике вістря списа з короткою втулкою «у вигляді обода» походить з Обухівського скарбу (Рис. 90: 12) [Кривцова-Гракова, 1955, с. 144, рис. 34: 29; Миллер, 1965, с. 213]. До списів дримайлівського типу, очевидно відноситься і знахідка з с. Шабельники Чигиринського р-ну Черкаської обл. (Рис. 99: 7) [Тереножкін, 1961, с. 139, рис. 92: 13]. Матриці для виготовлення вістер списів дримайлівського типу входили до складу Дніпровокам'янського скарбу ливарних форм (Рис. 94: 8, 13, 14) [Гершкович, 2005-2009, с. 587, рис. 7: 2, 4]. Основним ареалом поширення вістер цього типу є Північно-Західне Причорномор'я. Близькими до цього типу (відрізняються формою пера) є вістря, виявлені у Колонтаївському скарбі (Рис. 91: 3) [Бокий, 1968, с. 125, рис. 1: 9] та кол. Канівському повіті (Рис. 99: 8) [Тереножкін, 1961, с. 139, рис. 93: 4]. В.І. Клочко відносить їх до типу Птахівка і датує білозерським часом [Клочко, 2006, с. 206].

Вістря списів із довгою втулкою та коротким листоподібним пером характерні для фіналу пізньої бронзи – білогородсько-білозерського часу. Подібні вироби (тип П-6, за Є.М. Чернихом) походять з с. Петрівка Червоноградського р-ну (Рис. 99: 14) [Черных, 1976, с. 98, табл. XXVII: 2], м. Пірятина Полтавської обл. [Сидоренко, 2003], с. Ковалиха Смілянського р-ну (Рис. 99: 15) [Бобринский, 1901, с. 34, табл. II: 8; Тереножкін, 1961, с. 141, рис. 92: 2], с. Грищенці Канівського р-ну Черкаської обл. (Рис. 99: 12), кол. Звенигородського (Рис. 99: 22) та Канівського повітів (Рис. 99: 13) [Тереножкін, 1961, с. 141, рис. 92: 5, 7, 8]. Спис цього типу входив до складу умовного скарбу з Сухин (Рис. 91: 5). Проте, деякі дослідники відносять це вістря списа до середньодніпровської культури доби середньої бронзи [Артеменко, 1967, с. 124, рис. 92: 4; Качалова, 1974, с. 21, табл. 17: 4; Клочко, 2006, с. 87]. На думку ж О.І. Тереножкіна, воно відноситься до білогородської культури доби пізньої бронзи [Тереножкін, 1961, с. 140-141]. На користь останнього свідчить і спектральний аналіз сплаву, з якого виготовлене вістря, у якому присутня значна частка (8%) олова [Качалова, 1974, с. 34], а використання олов'яних бронз не характерне для середньодніпровської культури, натомість звичайне для АК пізньої бронзи.

До виробів Карпато-Дунайського регіону відносять вістря списів з ребрами міцності вздовж втулки (тип П-26/28, за Є.М. Чернихом). На території регіону вони знайдені в районі с. Ліпляве Канівського р-ну Черкаської обл. (Рис. 99: 21) та на Правобережжі кол. Київської губ. (Рис. 99: 20) [Тереножкін, 1961, с. 141, рис. 95: 8, 9]. Ще одне вістря списа, знайдене в районі с. Старосілля Городищенського р-ну Черкаської обл., об'єднало у собі риси центральноєвропейських списів (поздовжні рельєфи на втулці) та завадівських (прорізні крила) (Рис. 99: 19) [Куштан, Назаров, Овчинников, 2004/84, с. 38, рис. 61].

З півдня Лісостепоного Подніпров'я походять два фрагменти кам'яних негативів для відливки вістрів списів, типологію яких важко встановити через фрагментованість. Один з них входив до складу скарбу ливарних форм, виявлених біля с. Чернече Чигиринського р-ну Черкаської обл. [Тереножкин, 1961, с. 108], а інший знайдений біля с. Велика Андрусівка Світловодського р-ну Кіровоградської обл. (Рис. 103: 3) [Бокий, 1968, с. 121, рис. 2: 8].

У музеї с. Худяки Черкаського р-ну і обл. зберігається бронзовий **гарпун** у вигляді трапецієподібного у перетині стрижня з бічним трикутним відростком на кінці (Рис. 99: 30). Він досить близький до негативу ливарної форми білозерського часу з Солохи [Лесков, 1967, с. 149, рис. 2: 1] і, особливо, до негативу, що походить з сабатинівського поселення Дудчани II [Gerškovič, 1999, taf. 49: 2, 7].

З металу за доби пізньої бронзи виготовлялися також **вістря стріл**. Для даного регіону вони характерні лише для сабатинівського та білозерського часів. Найпростіші з них – пласкі черешкові з трикутним пером, загостреними та опущеними донизу жальцями (розділ черешкових, група литих, тип 2А/Б, за Н.А. Аванесовою; тип Херсон, за В.І. Клочком). Два таких вістря стріл знайдено у смт. Градизьк (Рис. 99: 23, 24) [Ванчугов, Черняков, 1991, с. 26, рис. 1: 11, 12], три – біля с. Кагамлик (Рис. 99: 25-27) [Там само, с. 25-26, рис. 1: 7-9], по одному – у сс. Васьківка Глобинського р-ну (Рис. 99: 29) [Там само, с. 25-26, рис. 1: 10] та Шушвалівка Кременчуцького р-ну Полтавської області (Рис. 99: 28) [Ванчугов, Черняков, 1991, с. 25-26, рис. 1: 13]. Цей тип вістер стріл датується фіналом пізньої бронзи і має досить широкий ареал розповсюдження: від Центральної Європи до Середньої Азії. Для пізньосабатинівського та білозерського часу характерні черешкові вістря стріл з пером трикутної форми із нервюрою та поперечною перекладинкою на кінці черешка (розділ черешкових, група литих, тип 2, за Н.А. Аванесовою; тип Суворове, за В.І. Клочком). Одне таке вістря походить з Градизька (Рис. 99: 31) [Ванчугов, Черняков, 1991, с. 25, рис. 1: 4]. Ливарна форма для виготовлення вістрів цього типу походить з пізньосабатинівського поселення Суворове VI (Одеська обл.). Два вістря стріл з кутюю втулкою, виготовлені з невеликих підтрикутних листів бронзи (розділ втульчасті, група куті, тип 1, за Н.А. Аванесовою), виявлені біля с. Васьківка (Рис. 99: 32, 33) [Ванчугов, Черняков, 1991, с. 25, рис. 1: 5, 6]. Вістря стріл з литою виступаючою втулкою представлені двома екземплярами з Лобойківського скарбу. Перший – дволопатекий з ромбоподібним пером (тип П-2, за Є.М. Чернихом; розділ втульчасті, група литі, тип 2, за Н.А. Аванесовою; тип Лобойково, за В.І. Клочком) (Рис. 87: 16) [Черных, 1976, с. 98; Ванчугов, Черняков, 1991, с. 30; Клочко, 1998, рис. 10: 14], другий – чотирилопатекий (тип П-3, за Є.М. Чернихом; розділ втульчасті, група литі, тип 5, за Н.А. Аванесовою;) (Рис. 87: 17) [Черных, 1976, с. 98; Ванчугов, Черняков, 1991, с. 31; Клочко, 1998, рис. 10: 15]. Лобойківські вістря стріл з литою втулкою, на думку В.І. Клочка, є першими подібними виробами на Лівобережній Україні і розвиток цього типу стріл продовжився в білозерській та кімерійській часи [Клочко, 2006, с. 193].

Характерними металевими знаряддями для доби пізньої бронзи є **серпи**. Найранішими є серпи типу Ібракаєво, варіант Середньодніпровський, за Дергачовим-Бочкарєвим (Іб, за І.М. Шарафутдіновою; С-12, за Є.М. Чернихом; Старо-Биково, за В.А. Дергачовим). Це порівняно невеликі слабовигнуті вузькі серпи з гострим носком та відкованим гаком для кріплення руків'я. Вони виявлені поблизу с. Голов'ятине Смілянського р-ну (Рис. 100: 1), у м. Корсунь-Шевченківський Черкаської обл. (Рис. 100: 2), с. В'юнці кол. Полтавської губ. (Рис. 100: 4) [Тереножкин, 1961, с. 143, рис. 94: 3-5; Дергачев, Бочкарев, 2002, табл. 21: 287, 289, 299]. З колишнього Черкаського повіту походить уламок п'яточної частини такого ж серпа (Рис. 100: 3) [Тереножкин, 1961, с. 144, рис. 94: 11; Дергачев, Бочкарев, 2002, табл. 21: 302]. О.І. Тереножкін зарахував цей тип серпів до білогрудівської культури [Тереножкин, 1961, с. 144], В.І. Клочко – до середньодніпровської [Клочко, 1994, с. 108], а В.А. Дергачов – до сабатинівської [Дергачев, 1997, с. 20]. Останнім часом серпи ібракаєвського (старобиківського) типу відносять до Волго-Уральської групи виробів, поширених на значній території від Уралу до Подніпров'я і пов'язують їх зі зрубною спільністю [Дергачев, Бочкарев, 2002, с. 85-86]. При цьому дослідники звертають увагу на відсутність ранньозрубних пам'яток у Середньому Подніпров'ї, попри високу концентрацію виробів цього типу [Там само, с. 86]. У регіоні на поселеннях Липівське 2, Липівське 3, Самовиця 7, Червонохиженці 5, Чапаєвка 7 подібні серпи (Рис. 22: 13, 26; 23: 6; 24: 9, 19) супроводжувалися керамікою пізнього етапу КБК, що свідчить про їх раннє датування і зв'язок із ранньозрубним (покровським) осередком металообробки у Доно-Волзькому регіоні [Куштан, 1998а, с. 96]. За розмірами та формою леза цих серпів подібні до серпоподібних ножів без виділеного руків'я сейминсько-турбінської та абашевської культур у Верхньому Поволжі і Приураллі [Черных, 1967, рис. 8: 84; 10: 42-45], а також синташтинської, петровської та алакульської АК у Південному Заураллі [Кузьмина, 1994, с. 196]. Вони, на думку О.Ю. Кузьміної, були багатофункціональними знаряддями і могли використовуватися як серпи, ножі або струги.

Деяко більшими розмірами і значним ступенем вигнутості вирізняються серпи типу Ібракаєво, варіант Волго-Донський, за Дергачовим-Бочкарєвим (Іа за І.М. Шарафутдіновою; С-14, за Є.М. Чернихом; Бородаївка, за В.А. Дергачовим). Три таких серпа входили до скарбу з с. Бородаївка Верхньодніпровського р-ну Дніпропетровської обл. (Рис. 89: 3-5) [Кривцова-Гракова, 1955, с. 147, рис. 32: 8, 9; Дергачев, 1997, с. 20; Дергачев, Бочкарев, 2002, табл. 18: 253-255]. Ще один скарб, який складався з двох подібних серпів, був знайдений скарбошукачами біля с. Байрак Великобагачанського р-ну Полтавської обл. (Рис. 89: 1, 2) [Гавриленко, Супруненко, 2001, с. 87, рис. 2]. Випадкова знахідка такого ж серпа походить з с. Обухівка Новомосковського р-ну Дніпропетровської обл. [Шара-

футдінова, 1971, рис. 3: 7; Дергачёв, Бочкарёв, 2002, табл. 20: 272]. Цей варіант серпів пов'язують зі зрубною КС.

До нечисленної у даному регіоні північнокавказької (кубанської) серії серпів відносяться два вироби, знайдені у неопублікованому Балашівському скарбі (Рис. 89: 6, 7) – тип Курчанський, варіант Берислав, за Дергачевим-Бочкарьовим (III, за І.М. Шарафутдіновою) [Дергачев, Бочкарёв, 2002, с. 138, табл. 44: 575, 576]. Вони вирізняються видовженим дугоподібним лезом з різким колінчатим вигином, руків'я знаряддя звужене і часто закінчується відкутим гаком. Обидва балашівські серпи після відливки не оброблялися. Поширені серпи курчанського типу від верхів'їв Кубані до Північно-Західного Причорномор'я і, швидше за все, датуються ранньосабатинівським часом [Дергачев, Бочкарёв, 2002, с. 150-152].

Зрубно-сабатинівським часом датуються бронзові серпи-косарі типу Перелюб, за Дергачовим-Бочкарьовим (Па, за І.М. Шарафутдіновою; С-14, за Є.М. Чернихом; Бородаївка, за В.А. Дергачовим). Вони відрізняються від попередніх крупнішими розмірами, більшою ступінню вигину леза, а також заокругленим носком. Серп типу і варіанту Перелюб виявлено у м. Канів (Рис. 100: 6) [Дергачёв, Бочкарёв, 2002, с. 106, табл. 37: 492]. Інший варіант цього типу серпів – Гарбузовка – представлений екземпляром з с. Гарбузівка Кобеляцького р-ну Полтавської обл. (Рис. 100: 5) [Шарафутдінова, 1971, с. 34, рис. 3: 5; Дергачёв, Бочкарёв, 2002, табл. 37: 490]. До цього ж варіанту відноситься ще один серп зі зламаним гачком, що, можливо, входив до складу скарбу з Маячок (Рис. 90: 5) [Дергачёв, Бочкарёв, 2002, с. 106, табл. 37: 492]. Основний ареал серпів типу Перелюб – це Нижня Наддніпрянина та Середнє Поволжя.

До цього періоду відносяться також серпи-сікачі типу Дербедень за Дергачовим-Бочкарьовим (I, за І.М. Шарафутдіновою; С-16, за Є.М. Чернихом; Кабаково, за В.А. Дергачовим). Серпи типу Дербедень, варіант Кабаково короткі, масивні, лезо майже пряме, носок закруглений, п'ятка, як і у попередніх типів, закінчується відкутим гаком для кріплення руків'я. Шість таких серпів входило до складу Кабаківського скарбу (Рис. 88: 5-10) [Рудинський, 1928, с. 41, табл. IV; Лесков, 1967, с. 165, рис. 13; Дергачёв, 1997, с. 19-20, рис. 2: I.1; Дергачёв, Бочкарёв, 2002, табл. 32: 439-440, 33: 441-444]. Вісім серпів-сікачів (два цілих, один розламаний на три частини, уламки п'яточних частин ще п'ятьох), а також ще 12 уламків середньої частини леза серпів входили до Лобойківського скарбу (Рис. 87: 1-8) [Черных, 1976, с. 40-42; Leskov, 1981, taf. 2: 6-13; Ключко, 1998, с. 227-232, рис. 10: 1-8; Дергачёв, Бочкарёв, 2002, табл. 33: 445-452]. Такий само серп походить з с. Ліпляве Канівського р-ну Черкаської обл. (Рис. 100: 8) [Тереножкин, 1961, с. 142, рис. 94: 8; Дергачев, Бочкарёв, 2002, табл. 33: 453]. Біля с. Березняки Решетилівського р-ну Полтавської обл. знайдена талькова ливарна форма для виготовлення серпів такого типу (Рис. 103: 1). Вона мала вигляд сегментоподібної плитки розміром 23.7×6.8×7.4 см, на якій з одного боку вирізано негатив широкого серпа завдовжки 21 см з майже прямим лезом, плавно заокругленою спинкою та широким носком [Рудинський, 1928, с. 42, табл. IV; Шарафутдінова, 1971, с. 28, 31, рис. 2: 2; Дергачёв, Бочкарёв, 2002, табл. 34: 460]. Інший варіант серпів типу Дербедень – Дербедень – відрізняється крупнішими розмірами і представлений одним екземпляром, знайденим неподалік м. Комсомольськ Полтавської обл. в уроч. Суки (Рис. 100: 7) [Звід пам'яток ..., 2008, с. 105-106]. Серпи типу Дербедень відносяться до волго-уральської серії: варіант Дербедень поширений переважно у Волго-Кам'ї і далі на схід, а варіант Кабаково – у межиріччі Дона і Дніпра, причому виготовлялися вони і майстрами лобойківського осередку металообробки у Середньому Подніпров'ї [Дергачёв, Бочкарёв, 2002, с. 98].

Також до серпів-сікачів відноситься ще один тип – Соснова Маза, за Дергачовим-Бочкарьовим (VI, за І.М. Шарафутдіновою; С-20, за Є.М. Чернихом), один екземпляр якого походить з Полтавщини (?) (Рис. 100: 9). Він відрізняється від попереднього типу простою п'яткою з отвором для кріплення руків'я [Черных, 1976, с. 96, табл. XIX: 7]. Цей тип серпів-сікачів відноситься до уральської групи, основний їх ареал розташований східніше Середнього Поволжя: Південний і Західний Сибір, Урал, Казахстан, Середня Азія; датуються вони пізньозрубним та постзрубним часами [Дергачёв, Бочкарёв, 2002, с. 56-57]. Подібні сосновомазинським серпи-сікачі семиріччинського типу поширені на території Семиріччя (Південно-Східний Казахстан та Киргизія) [Григорьев, Чанг, 2006, с. 150].

Пізньосабатинівським часом датуються серпи типу Heleşteni, варіант Чут, за В.А. Дергачовим та Дергачовим-Бочкарьовим (VI, за І.М. Шарафутдіновою; С-2/4, за Є.М. Чернихом). Вони мають невеликі розміри, дугоподібно закруглену форму з плоским руків'ям із двома отворами на ньому. Негативи серпів такого типу виявлені на ливарних формах зі скарбу, знайденого біля с. Чутівка Знамянського р-ну Кіровоградської обл. Він складався з двох талькових стулок, які мали вигляд овальновигнутих плиток розміром 18×8×4 та 19×11×3.2 см. Обидві сторони стулок добре зашлифовані, на одній вирізані негативи серпів з литником, що мають сліди обпалу, а на другій простежується наліт, який по формі повторює конфігурацію серпів (Рис. 93: 1, 2) [Tallgren, 1926, fig. 82: 10, 11; Черняков, 1967а, с. 33-35, рис. 9; Шарафутдінова, 1971, с. 37, рис. 2: 8, 9; Дергачёв, 1997, с. 29-30, рис. 2: IV.2; Дергачёв, Бочкарёв, 2002, табл. 87: 1205, 1206]. Це свідчить про те, що кожна стулка слугувала одночасно і формою для відливки виробу, і покришкою для іншої, такої само форми (Рис. 93: 3) [Черняков, 1967б, с. 183, рис. 2: 3, 4]. Матриця для відливки таких же серпів виявлена серед ливарних форм Дніпровокам'янського скарбу (Рис. 94: 10) [Гершкович, 2005-2009, рис. 3: 1]. Фрагмент кам'яної «кришки» від подібної ливарної форми виявлений автором під час розвідок на території м. Канів в уроч. Монастирок. Вона мала вигляд ретельно обробленої плитки зі слідами чорного нагару на одній стороні, який залишив виріб що відливався (серп?) (Рис. 103: 2) [Куштан, 2008/107, с. 46, рис. 63].

Інша матриця скарбу з Дніпровакам'янки репрезентує ще один тип серпів з литим гаком – Germănești, варіант Pișeni (Рис. 94: 11) [Гершкович, 2005-2009, с. 584-585, рис. 3: 2]. Серпи типів Heleşteni та Germănești належать до східнокарпатської групи прикарпатсько-трансильванської серії, основний ареал їх поширення – Трансильванія, Східні Карпати та Наддніпрянина; характерні вони для культур Ноуа, Косложень та Сабатинівка [Дергачев, Бочкарєв, 2002, с. 236, 252].

Ймовірно до серпів нижньодунайської серії відноситься фрагмент ще одного негативу з Дніпровакам'янського скарбу (Рис. 94: 15) [Гершкович, 2005-2009, рис. 4: 1]. Це хвостова частина невеликого вузького серпа з потовщеною спинкою та двома нервюрами вздовж лева; відливка здійснювалася у п'яточну частину руків'я. Я.П. Гершкович відносить його до типу Дичево, за Дергачовим-Бочкарєвим (VIII, за І.М. Шарафутдіновою; С-22, за Є.М. Чернихом) [Гершкович, 2005-2009, с. 585]. Виготовлення цих серпів пов'язують з культурою Косложень (Нижній Дунай), звідки вони потрапляли до ареалів культур Ноуа (Східне Прикарпаття) та Сабатинівка (Північне Причорномор'я) [Дергачев, Бочкарєв, 2002, с. 273].

Ще один різновид серпів належить до верхньотисської (угорської) серії. Він характеризується невеликими розмірами, вузьким вигнутим лезом з одним або кількома ребрами міцності по зовнішньому краю та виступом-«гудзиком» на п'ятці, який слугував для кріплення руків'я – тип Koszider, за В.А. Дергачовим та Дергачовим-Бочкарєвим (VIII, за І.М. Шарафутдіновою; центральноєвропейський, за О.І. Тереножкіним; С-8, за Є.М. Чернихом). Один серп подібного типу входив до складу Обухівського скарбу (Рис. 90: 11) [Миллер, 1965, с. 213; Черных, 1976, с. 90, табл. XVI: 7; Дергачев, Бочкарєв, 2002, табл. 96: 1382]. Такі ж серпи походять з сс. Ліпляве (2 екз.) (Рис. 100: 12, 15) та Хмільна (2 екз.) (Рис. 100: 10) Канівського р-ну Черкаської обл., два безпаспортних з Середнього Подніпров'я (Рис. 100: 11, 13) [Тереножкін, 1957, с. 58, рис. 6: 10-12, 15; 1961, с. 144, рис. 95: 10, 11; Дергачев, Бочкарєв, 2002, табл. 94: 1315, 1316, 96: 1374-1376, 1403], а також з с. Велика Андрусівка Світловодського р-ну Кіровоградської обл. (Рис. 100: 14) [Бокий, 1968, с. 124, рис. 2: 5]. Серпи типу Koszider є характерними для культур раннього карпато-дунайського гальштату і їх розповсюдження у західних районах півдня Східної Європи пов'язують з поширенням у Східному Прикарпатті культури Гава-Голігради наприкінці періоду пізньої бронзи [Дергачев, 1997, с. 36; Дергачев, Бочкарєв, 2002, с. 285].

Велику групу серед випадкових знахідок металевих виробів складають **ножі та кинджали**. Найпростішими є черешкові ножі з листоподібним лезом без ребра (тип Н-8, за Є.М. Чернихом). З півдня Лісостепоного Подніпров'я відомі два таких ножі. Один знайдений біля с. Матусів Шполянського р-ну (Рис. 98: 1) [Тереножкін, 1961, с. 148, рис. 98: 5], а другий неподалік кол. с. Самовиця Чорнобаївського р-ну Черкаської обл. (Рис. 98: 2) [Куштан, 2003а, с. 29, рис. 1: 1]. Характерною ознакою цих ножів є плоский закруглений черешок. Вони досить архаїчні і датуються від катакомбного часу до КБК. Подібні ножі (4 екз.), але з видовженим черешком, входили до складу Лобойківського скарбу (Рис. 87: 29, 31, 32, 34) [Черных, 1976, с. 114, табл. XXXIV: 11-13, 18; Клочко, 1998, рис. 11: 7-9, 13]. Ножі типу Н-10 відрізняються наявністю на лезі ребра. Вони походять з с. Стецівка Чигиринського р-ну Черкаської обл. (Рис. 98: 3) [Куштан, 2003а, с. 29, рис. 1: 5], смт. Градизьк (3 екз.) (Рис. 98: 4-6) [Гороховский, Кулатова, Моргунов, Супруненко, 1985, с. 16-17, рис. 52, 56, 57]. Такий само ніж є у Лобойківському скарбі (Рис. 87: 28) [Черных, 1976, с. 114, табл. XXXIV: 20; Клочко, 1998, рис. 11: 10]. Основним ареалом поширення ножів цих двох типів є уся Східна Європа. Окремий тип складають ножі з ребром по лезу, яке переходить на черешок (тип Н-12). Два таких ножі походять з Лобойківського скарбу (Рис. 87: 30, 35) [Черных, 1976, с. 115, табл. XXXIV: 24, 30; Клочко, 1998, рис. 11: 6, 12], а також з с. Перевольшина кол. Полтавської губ. (Рис. 98: 7) [Черных, 1976, с. 115, табл. XXXIV: 29] та с. Худяки Черкаського р-ну і обл. (Рис. 98: 8) [Куштан, 1998а, с. 97, рис. 8].

З Доно-Волго-Уральським регіоном пов'язані ножі та кинджали т.зв. зрубного типу з плоским ромбоподібним перехрестям. Виділяються два їх різновиди. Перший – з перехрестям у верхній частині лева (тип Н-28/30, за Є.М. Чернихом) – представлений знахідками з Чутівського р-ну Полтавської обл. (Рис. 98: 10) [Гороховский, Кулатова, Моргунов, Супруненко, 1985, с. 19, рис. 63], с. Завадівка Корсунь-Шевченківського р-ну Черкаської обл. (Рис. 98: 9) [Тереножкін, 1961, с. 148, рис. 98: 2]. Другий тип відрізняється розташуванням перехрестя на черешку (Н-32, за Є.М. Чернихом): Лобойківський скарб (3 екз.) (Рис. 87: 25, 26, 36) [Черных, 1976, с. 119, табл. XXXV: 28-30; Клочко, 1998, рис. 11: 14, 16, 17], сс. Грищенці (2 екз.) (Рис. 98: 13, 14), Бересняги (Рис. 98: 12) та Мельники (Рис. 98: 18), Канівського р-ну Черкаської обл. [Тереножкін, 1961, с. 149, рис. 98: 1, 3, 6, 7], м. Канів (Рис. 98: 15) [Там само, с. 149, рис. 98: 4], район сс. Чапаєвка Золотоніського р-ну та Чехівка Чорнобаївського р-ну Черкаської обл. (Рис. 98: 16) [Палагута, 1996, с. 66, рис. 3: 3], м. Пирятин Полтавської обл. (Рис. 98: 11) [Сидоренко, 2003], Полтавщина (Рис. 98: 17) [Черных, 1976, с. 119, табл. XXXV: 24], Черкаське Подніпров'я (Рис. 98: 19) [Куштан, 2003а, с. 30, рис. 1: 2].

Наступні кинджали («кіммерійського» або сабатинівського типу) відрізняються наявністю кільцевого упору навколо основи черешка. Сабатинівським часом датують ножі та кинджали, форма лева яких має листоподібну форму, розширену до руків'я (тип Н-36, за Є.М. Чернихом; красномайський, за В.І. Клочком): 2 екз. з Лобойківського скарбу (Рис. 87: 23, 24) [Черных, 1976, с. 120, табл. XXXVI: 7, 8; Клочко, 1998, рис. 11: 18, 19], Кабаківський скарб²⁴

²⁴ Кинджал з Кабаківського скарбу В.І. Клочко відносить до окремого типу – Дерев'яне [Клочко, 2006, с. 196-197].

(Рис. 88: 4) [Лесков, 1967, с. 165, рис. 13: 4; Клочко, 1998, рис. 9: 7], с. Хмільна (Рис. 98: 21) [Тереножкин, 1961, с. 133, рис. 89: 2], с. Пилява Канівського р-ну (Рис. 98: 23) [Там само, с. 134, рис. 89: 4], с. Келеберда Золотоніського р-ну Черкаської обл. (Рис. 98: 20) [Там само, с. 134, рис. 89: 8], с. Буланове Полтавського р-ну (Рис. 98: 24) [Гороховский, Кулатова, Моргунов, Супруненко, 1985, с. 22, рис. 73], м. Комсомольськ Полтавської обл. (Рис. 98: 25) [Звід пам'яток ..., 2008, с. 47, рис.], Черкаське Подніпров'я (Рис. 98: 22) [Куштан, 2003а, с. 30, рис. 1: 4]. Ще один кинджал з упором та листоподібним лезом входив до складу скарбу з Мішуриноного Рогу [Миллер, 1965, с. 225]. Дво-стулкові ливарні форми для виготовлення кинджалів сабатинівського типу знайдені у Дніпровокам'янському скарбі (Рис. 94: 1-4) [Гершкович, 2005-2009, с. 585, рис. 4: 2, 5: 1]. Сабатинівським часом датується великий кинджал із листоподібним клинком з нервюрою та грибоподібним завершенням на руків'ї (тип Н-48/50, за Є.М. Чернихом; меч красномяцького типу²⁵, за В.І. Клочком), виявлений біля с. Вовчик Лубенського р-ну Полтавської обл. (Рис. 98: 36) [Кулатова, 1989, с. 57, рис. 8: 4].

Кинджали новоолександрівського типу (тип Н-37, за Є.М. Чернихом; Заградівка, за В.І. Клочком), які мають лезо, на відміну від красномяцьких, максимально розширене ближче до кінця, побутують і у білозерській час. Один такий кинджал походить з умовного Стецівського скарбу (Рис. 91: 2) [Куштан, Кузьмич, 2002, рис. 1: 1], а також с. Думанці Черкаського р-ну (Рис. 98: 26) [Бобринский, 1887, с. 144-145, табл. XVI: 6] та с. Хмільна Канівського р-ну Черкаської обл. (Рис. 98: 29) [Тереножкин, 1961, с. 133, рис. 89: 3]. У смт. Градизьк знайдено фрагмент талькової ливарної форми для відливки кинджала такого типу (Рис. 103: 6) [Гороховский, Кулатова, Моргунов, Супруненко, 1985, с. 23, рис. 77].

Ножі типу Н-38/40 відрізняються формою упора у вигляді кільцевого напливу і клинком з паралельними лезами. Вони виявлені біля с. Миколаївка Смілянського р-ну Черкаської обл. (Рис. 98: 27) [Бобринский, 1887, с. 146, табл. VI: 12] та смт. Градизьк (Рис. 98: 28) [Гороховский, Кулатова, Моргунов, Супруненко, 1985, с. 23, рис. 74] і датуються, напевне, як і новоолександрівські, ранньобілозерським часом. В.І. Клочко розглядає їх як варіант кинджалів красномяцького типу і відносить до пізньосабатинівського часу [Клочко, 2006, с. 187].

Ще один тип кинджалів – з литим прорізним руків'ям та грибоподібним завершенням – сосновомазинського типу (Н-46, за Є.М. Чернихом; КЖ-6, за Чернихом-Кузьмич; Перемишль, за В.І. Клочком) походить з території кол. Канівського повіту (Рис. 98: 37) [Тереножкин, 1961, с. 135, рис. 89: 9]. Кинджали з подібним оформленням руків'я входили до складу скарбу, виявленого біля Соснової Мазі у Середньому Поволжі, який датується пізньосабатинівським часом [Черных, 1976, с. 123]. Втім, В.І. Клочко відніс цей кинджал до чорногорівської культури кіммерійської доби [Клочко, 2006, с. 271, рис. 112: 10], хоча близькі аналогії йому походять з комплексів і більш ранніх культур: сейменсько-турбинської (мог. Сейма) та покровської (Пісочне, к. 7; Новопавлівка, к. 4) Середнього Поволжя [Черных, Кузьминых, 1989, с. 111-115, рис. 63, 64; Кузнецов, Семёнова, 2000, с. 164, рис. 5: 5; 6: 2]. Пізньосабатинівським часом датуються і мечі з подібним оформленням руків'я, що походять з Карпатського регіону [Кобаль, 2007, с. 740].

З півдня Лісостепового Подніпров'я відомі знахідки однолезових ножів та кинджалів. До типу Н-2 відносяться ножі з прямою або вигнутою спинкою з сс. Зарубинці (Рис. 98: 32) та Ліпляве Канівського р-ну (Рис. 98: 34) [Тереножкин, 1961, с. 150, рис. 98: 9, 10], Чигиринського р-ну (Рис. 98: 31) Черкаської обл. [Березанская, 1972, с. 82, рис. 28: 2], смт. Градизьк (уроч. Гардашівка) [ПАЗ, 1995, с. 168]. Цікавим є односичний черешковий ніж-кинджал з ребром по спинці (Н-4), виявлений біля с. Гладківщина Золотоніського р-ну Черкаської обл. (Рис. 98: 33) [Шкулета, 1995, с. 131, рис. 2: 3; Куштан, 2003а, с. 29, рис. 1: 3]. Ливарна форма для такого ножа відома зі зборів О.В. Бодяньського в районі Вишетарасівки на Нижньому Дніпрі [Шарафутдинова І., 1986, рис. 30: 30], а аналогії кинджалам подібного типу є в культурах Косложень (Черковна, Султана) та Монтеору (Чіріоменешті) Нижнього Дунаю [Черных, 1976, табл. IX: 1; Morintz, 1978, abb. 75: 13, 14].

Один з кинджалів, який відливався у матрицях з Дніпровокам'янського скарбу, близький до типу малокопанських (Н-51, за Є.М. Чернихом) [Черных, 1976, с. 123-124]. Він характеризується коротким черешком, лавролистопідтрикутною формою леза з дугоподібним упором та поздовжньою нервюрою (Рис. 94: 6, 7) [Гершкович, 2005-2009, с. 586, рис. 5: 2].

Двосичні черешкові ножі-кинджали з паралельними лезами (тип Н-26, за Є.М. Чернихом) характерні для білозерського часу. Один такий кинджал виявлений на півдні кол. Київської губ. (Рис. 98: 38) [Тереножкин, 1957, с. 50-51, рис. 2: 14; Черных, 1976, с. 117, табл. XXXV: 16]. Фрагмент ливарної форми для виготовлення подібного кинджала знайдено біля с. Велика Андрусівка Світловодського р-ну Кіровоградської обл. (Рис. 103: 3) [Бокий, 1968, с. 121, рис. 2: 6]. Винятком може бути кинджал з паралельними лезами, який походить з кол. Черкаського повіту (Рис. 98: 35). На думку ряду дослідників його можна співставити зі срібним кинджалом із Бородінського скарбу (тип Н-24), який відносять до КБК [Тереножкин, 1957, с. 50-51, рис. 2: 13; Черных, 1976, с. 117, табл. XXXV: 15].

Рідкісним для нашого регіону є такий вид холодної зброї як **мечі**. Відомий лише один екземпляр (тип Н-52/М-6, за Є.М. Чернихом), який походить з території відомого городища скіфського часу в районі с. Більськ Котелевського р-ну Полтавської обл. (Рис. 98: 39) [Ковпаненко, 1973, с. 248, рис.; Черных, 1976, с. 124, табл. XXXVIII: 8; Клочко,

²⁵ Даний виріб не віднесений до мечів, оскільки має закоротке лезо – бл. 20 см, замість 35-45 [див.: Клочко, 2006, с. 183].

2006, рис. 102: 12]. Він характеризується довгим лезом (45 см), підтрикутним перехрестям та руків'ям овальної форми з двома рогоподібними відростками на кінці (один не зберігся). На перехресті та руків'ї розташовані отвори для кріплення накладок. Даний меч відноситься до типу, який широко представлений у комплексах фіналу пізньої бронзи – початку раннього залізного віку Центральної Європи та Балкан [Ковпаненко, 1973, с. 248; Черных, 1978б, с. 237; Bouzek, 1985, р. 128-130, fig. 57, 59]. В.І. Клочко відносить його до типу мечів Nenzingen, за Д. Коеном / Reutlingen, за П. Шауером / тип III мечів лужицької культури, за Є. Фогелем [Клочко, 2006, с. 214-215]. Подібні мечі – тип Catling I/Sprockhoff Pa – були поширені на території Давньої Егеїди [Bouzek, 1985, fig. 55].

Ряд ножеподібних знарядь можна класифікувати як **бривти**. Одні з них дербеденівського типу – черешкові з упором і лезом з виїмкою на кінці (Н-42, за Є.М. Чернихом; лобойківський, за В.І. Клочком). Така бритва походить з Лобойківського скарбу (Рис. 72: 87) [Черных, 1976, с. 122, табл. XXXVI: 16; Клочко, 1998, с. 232, рис. 12: 4]. Другий тип бритв, відомий з поселень фіналу пізньої бронзи (Суботівські городище та замчище, Леськи, Бузівка), являє собою вузьку пластину з паралельними лезами, загострену з усіх боків. У літературі подібні вироби відомі як безчерешкові ножі з паралельними лезами (Н-14/16) [Leskov, 1981, taf. 3: 48; Черных, 1976, с. 115-116] або пилки [Левицкий, 1993, с. 61]. Бривти цього типу знайдені неподалік с. Хитці Лубенського р-ну (Рис. 98: 30) [Кулатова, 1989, с. 57, рис. 8: 3] та поблизу смт. Градизьк в уроч. 1-й Узвіз [Супруненко, Кулатова, 1985/102, с. 24, рис. 75; ПАЗ, 1995, с. 168].

З Обухівського скарбу походить бронзова **пилка** (?) у вигляді вузької пластини з пласкою ручкою-черешком, яка мала вигляд полотна з розташованими на обох лезах зубцями (Рис. 90: 13) ²⁶ [Миллер, 1965, с. 266; Черных, 1976, с. 117, табл. XXXV: 12].

До Лобойківського скарбу, поміж іншого, входила значна кількість дрібних металевих знарядь. Це **гаки-стрекала** з кутою втулкою (3 екз.) (Рис. 87: 40-42), **рибальські гачки** з кутою петлею (8 екз.) (Рис. 87: 44-51), прямокутні у перетині **швачки** (9 екз.) (Рис. 87: 69-79), **голки** з кутим вушком (16 екз.) (Рис. 87: 52-68) [Leskov, 1981, taf. 2: 31-37, 3: 1-36, 49-51; Клочко, 1998, рис. 12: 5-7, 24-61]. На одній з талькових матриць Дніпровокам'янського скарбу, крім негатива серпа, були негативи чотирьох заготовок у вигляді паралельних жолобків (Рис. 94: 11), які призначалися для виготовлення швачок [Теліженко, Богун, 2005, с. 244-245, рис. 5: 2; 10: 6-9] або спеціальних металевих клинців для кріплення руків'я у втулках металевих знарядь (кельтів, тощо) [Гершкович, 2005-2009, с. 586].

Серед численних речей Лобойківського скарбу були знайдені також 10 фігурних **пластин-накладок** (Рис. 87: 84-91) [Leskov, 1981, taf. 3: 45, 47, 53-63; Клочко, 1998, рис. 12: 9-21], якими за допомогою дрібних металевих гвіздочків була оздоблена дерев'яна чаша, до якої, можливо, і були складені всі предмети. До оздоб дерев'яної чаші могло відноситися і металеве кільце (Рис. 87: 92), що слугувало для підвішування чаші до пояса [Антонов, Отрощенко, 2004, с. 26-27].

Досить рідкісним для доби пізньої бронзи цього регіону є металевий **посуд**. До складу Обухівського скарбу входила «бронзова посудина з крилами» [Миллер, 1965, с. 213]. Два бронзові казани, виготовлені з клепаних пластин, зберігаються у Кіровоградському краєзнавчому музеї: один безпаспортний походить із с. Новопавлівка [Кривцова-Гракова, 1955, с. 133, рис. 31: 3; Отрощенко, Тупчієнко, 2005, с. 180-181, рис. 6] (Рис. 101), інший випадково виявлений у наш час біля с. Покровка (Покровське) ²⁷ Кіровоградського р-ну [Отрощенко, Тупчієнко, 2005, с. 176-177, рис. 1]. В.С. Бочкар'єв бронзовий казан з Покровського відносить до групи II, підгрупа А (з прилитими кільцевими ручками, потовщеним краєм вінець, увігнутим дном), а казан з Новопавлівки – до групи III, підгрупа А (з цільнолитими ручками арочної форми, увігнутим дном без піддону) [Бочкар'єв, 2010, рис. 5, 6]. В.В. Отрощенко пов'язує їхнє виробництво з інгуло-красномайським осередком металообробки сабатинівської культури [Отрощенко, Тупчієнко, 2005, с. 181]. На думку ж В.С. Бочкар'єва, клепаний казан з Новопавлівки, за аналогією зі знахідкою подібного казана (відрізняється лише наявністю піддону) на городищі Дикий Сад у м. Миколаєві, може датуватися більш пізнішим часом і відноситися до білозерської культури [Gorbenko, 2009, fig. 3: 13; Бочкар'єв, 2010, с. 207]. Ще один казан типу Новопавлівка-Дикий Сад входив до складу Лубенського скарбу [Клочко, 2006, с. 283, фото 25], який відноситься до більш пізнього, кіммерійського, часу, проте існують певні сумніви щодо його достовірності [Гершкович, 2005, с. 92; Отрощенко, Тупчієнко, 2005, с. 176; Кобаль, 2007, с. 740-741].

Серед випадкових знахідок на півдні Лісостепоного Подніпров'я невеликою кількістю представлені металеві прикраси. Найчисленнішими є різні типи **шпильок**. На фрагменті однієї талькової плитки з Дніпровокам'янського скарбу зберігся негатив плоского виробу ромбоподібної форми зі стрижнем, який можна атрибутувати як заготовку шпильки гуляйгородського типу (У-9, за Є.М. Чернихом) (Рис. 94: 5) [Гершкович, 2005-2009, с. 587, рис. 7: 1]. Шпилька так званого ноуаїчного типу з трьома виступами на стрижні виявлена в районі с. Трахтемирів Канівського р-ну Черкаської обл. (Рис. 102: 3) [Тереножкин, 1961, с. 167, рис. 111: 5]. На пам'ятках тшинецько-комарівської КС відомі аналогії шпильці з грибоподібною головою та петлею на стрижні (тип У-10, за Є.М. Чернихом), яка походить з кол. Канівського повіту (Рис. 102: 1) [Тереножкин, 1961, с. 169, рис. 111: 15; Шишкін, Лисенко, 1996, с. 149]. Шпилька,

²⁶ Не виключено, що цей виріб можна атрибутувати і як кинджальчик з паралельними лезами (тип Н-26, за Є.М. Чернихом).

²⁷ Очевидно, правильна назва пункту – село Покровське. Воно розташоване на р. Аджамка, лівій притоці Інгулу, як і вказано у публікації [Отрощенко, Тупчієнко, 2005, с. 176], села ж Покровка у Кіровоградському р-ні немає.

напевне, такого самого типу, але з відламанною головкою, походить з с. Грищенці Канівського р-ну Черкаської обл. (Рис. 102: 2) [Тереножкин, 1961, с. 169, рис. 111: 20]. Найпоширенішим типом шпильок серед випадкових знахідок у регіоні є шпильки з литою кільцеподібною головкою (У-18, за Є.М. Чернихом), які датуються білогрудівсько-білозерським часом і мають аналогії на пам'ятках цього періоду (мог. Бобриця, пос. Велика Андрусівка-Інбек та Леськи). Вони знайдені поблизу м. Кременчук Полтавської обл. (Рис. 102: 4) [Тереножкин, 1961, с. 167, рис. 111: 8], с. Велика Андрусівка Світловодського р-ну Кіровоградської обл. (Рис. 102: 8) [Бокий, 1968, с. 124, рис. 1: 18], 3 екз. з смт. Градизьк (уроч. Гора Пивиха та Гардашівка) [ПАЗ, 1995, с. 169-170] та 3 екз. безпаспортні із Середнього Подніпров'я (Рис. 102: 5-7) [Тереножкин, 1961, с. 167, рис. 111: 9, 11, 14]. Основний ареал поширення шпильок з литою кільцеподібною головкою – Наддніпрянина, де вони побутували у населення лебедівської, білогрудівської та білозерської АК [Лысенко С.С., 2004, с. 302, рис. 6]. Ливарні форми для їх виготовлення відомі на Нижньому Дніпрі і пов'язані з майстернями білозерської культури (Солоха, Завадівка) [Черных, 1976, с. 129]. На згаданому вже фрагменті ливарної форми з Градизька зберігся негатив стрижня, можливо від шпильки такого типу (Рис. 103: 6) [Гороховский, Кулатова, Моргунов, Супруненко, 1985, с. 23, рис. 77]. Ще одним досить поширеним типом для доби пізньої бронзи є шпильки з розплесканою та звернутою у кільце головкою. Такі шпильки походять з Великої Андрусівки (Рис. 102: 9) [Бокий, 1968, с. 121, рис. 1: 17] та Градизька (уроч. Гардашівка) – 6 екз. [Гороховский, Кулатова, Моргунов, Супруненко, 1985, с. 25, рис. 83-88].

Наступну групу металевих прикрас становлять **браслети**. Пара багатоспіральних браслетів, виготовлених із товстого овального у перетині дроту, входила до Олександрівського скарбу, датованого початком пізньої бронзи (КБК) (Рис. 86: 3, 4) [Ковалёва, Волкобой, Костенко, Шалобудов, 1978, с. 9, рис. 1]. В.І. Клочко атрибує їх як елемент захисного озброєння – рукозахисні браслети [Клочко, 2006, с. 144]. Багатоспіральний браслет, виготовлений із напівовального у перетині дроту, знайдений біля с. Грищенці Канівського р-ну Черкаської обл. (Рис. 102: 14) [Тереножкин, 1961, с. 158, рис. 111: 3], має аналогії на пам'ятках тшинецької культури [Шишкін, Лисенко, 1996, с. 148]. Також для тшинецької культури характерні дротяні браслети зі спіральними щитками, подібні до виявленого у кургані з Теклина. Такий браслет походить з кол. Канівського повіту (Рис. 102: 13) [Древности Поднепровья, 1899, табл. XII: 61; Березанская, 1972, с. 85-86]. У білогрудівсько-білозерський час з'являються цільнолиті браслети (У-42, за Є.М. Чернихом), круглі у перетині, поверхня яких часто вкрита заглибленим геометричним орнаментом. Такий браслет входив до складу Старосільського скарбу (Рис. 92: 5) [Телегин, 1982, с. 223, рис. 1]. Відомі також випадкові знахідки з кол. Чигиринського (Рис. 102: 15) та Канівського повітів (Рис. 102: 16) [Древности Поднепровья, 1899, табл. XII: 62, 68; Березанская, 1972, с. 86].

Трьома екземплярами представлені дротяні багатоспіральні скроневі **підвіски** білогрудівського типу (У-34, за Є.М. Чернихом). 2 екз. знайдені біля с. Велика Андрусівка Світловодського р-ну Кіровоградської обл. (Рис. 102: 10, 11) [Бокий, 1968, с. 124, рис. 2: 1, 2] і один біля с. Вереміївка Чернобаївського р-ну Черкаської обл. (Рис. 102: 12) [Телегин, Константиnescу, Балакин, 1989/156, с. 10, рис. 2: 6]. Такі прикраси є типовими для білогрудівської, лебедівської, білозерської та ранньовисоцької АК і поширені на території Лісостепового Побужжя та Середньої Наддніпрянини [Лысенко С.С., 2002, с. 119-121]. З Лобойківського скарбу походить унікальна прикраса (можливо також підвіска) у вигляді двох бронзових пелюсток, вкритих золотою фольгою з пуансонним орнаментом (Рис. 87: 93) [Черных, 1976, с. 132, табл. XLI: 1; Leskov, 1981, taf. 3: 46; Клочко, 1998, рис. 12: 22].

Аналіз асортименту металевих виробів доби пізньої бронзи, які походять зі скарбів та випадкових знахідок, вказує на те, що більшість їх відноситься до категорії знарядь праці та зброї. Знаряддя праці репрезентують металеві інструменти, які використовувалися для землеробства (серпи), а також обробки дерева (тесла, долота), шкур (швачки, голки), кістки та рогу (пилки). Такі знаряддя як провушні сокири, кельти, ножі могли бути поліфункціональними, тобто поєднували функції господарчих знарядь та зброї ближнього бою. До зброї також відносяться кинджали, мечі, вістря списів, дротиків та стріл. Списи та стріли, крім того, могли використовуватися для полювання на диких тварин. Суто рибальськими знаряддями були гарпуни та гачки. Бритви, очевидно, використовувалися для гоління. Бронзові прикраси нечисленні. Деякі з них могли виконувати функцію захисного обладунку (браслети, гривни), решта ж були елементами оздоби одягу (шпильки), зачісок (скроневі підвіски) або намиста.

4.2. Походження скарбів та їхня можлива культурна належність

Саме за доби пізньої бронзи масово з'являються скарби, що склалися з готових металевих виробів (знарядь праці, зброї та прикрас), бракованих та зламанних предметів, зливків, а також ливарних форм. Це пояснюється розквітом бронзової металургії, яка сприяла поширенню металевих знарядь у господарстві, побуті та військовій справі.

Існують різні типи скарбів: домашні, торговців, ливарників, вотивні [Бочкарёв, 2002]. Домашні або сімейні скарби, сховані з якихось причин (зовнішня загроза тощо), включають предмети особистого вжитку зі слідами використання (знаряддя праці, зброя або прикраси). До таких можна віднести Бородаївський, Мішуринорігський, Калантаївський, Обухівський, Сечкарівський, Соснівський, Старосільський, Стецівський скарби. Появу цих скар-

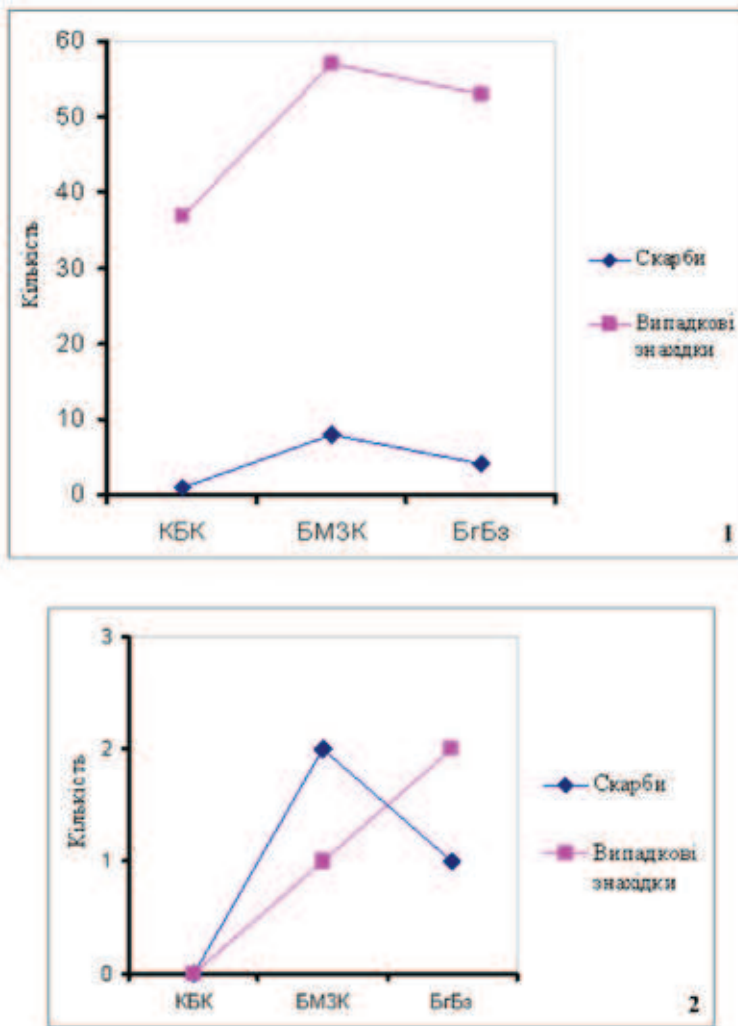

Рис. 84. Графіки співвідношення кількості скарбів та випадкових знахідок бронзових виробів (1) та ливарних форм (2)

чаші (Лобойківський) або бронзової посудини (Обухівський). Кількісний склад речей, як правило, – від 2 до 10 одиниць. Винятком є великий Лобойківський скарб, до якого входило близько сотні предметів. У порівнянні з Карпато-Дунайським та Нижньодніпровським регіонами, де скарби переважно складаються з десятків або навіть сотень предметів, більшість скарбів півдня Лісостепового Подніпров'я невеликі. Крім того, тут виявлено всього три скарби і три випадкові знахідки ливарних форм. Кількість ливарних форм у таких скарбах – від двох у Чутівському до 11 у Дніпровокам'янському, причому більшість матриць у них були парними. Порівняно невелика кількість скарбів бронзових виробів та ливарних форм на території регіону свідчить про слабкий розвиток тут бронзолivarного виробництва у зв'язку з тим, що місцева галузь металообробки протягом всієї доби пізньої бронзи, через відсутність власної сировинної бази, була орієнтована на довізну сировину. Найбільша кількість як скарбів, так і випадкових знахідок металевих виробів (Рис. 84: 1) та ливарних форм (Рис. 84: 2) припадає на розвинений етап пізньої бронзи, коли тут функціонував лобойківський осередок металообробки.

Серед випадкових знахідок особливої уваги заслуговують місця групових знахідок бронзових виробів – від 2 до 7 предметів, які походять з одного місця. До таких пунктів відносяться: Вовчик (кинджал і кельт), Голов'ятине (чотири кельти), Градизьк (ніж і дві шпильки; два ножі та вістря списа; десяток шпильок), Грищенці (тесло, два кинджали, два вістря списа, шпилька, браслет), Келеберда (кинджал, вістря списа, кельт), Ліпляве (вістря списа, ніж, серп), Сухини (тесло і серп), Хмільна (два кельти, вістря списа, серп, шпилька). Можливо, деякі з них являють собою зруйновані скарби. Місця знахідок знарядь праці (серпи, ножі, тесла, долота), напевне, пов'язані з поселеннями або маркують місця розташування металообробних майстерень. Так, з майстернею впевнено можна зв'язати серію кельтів з Голов'ятиного, два з яких мали ливарний брак (Рис. 96: 11, 24).

Деякі із скарбів та групових випадкових знахідок бронзових виробів могли походити з території поселень або зруйнованих поховань, але достовірних доказів цьому немає. На думку деяких дослідників, місця подібних групо-

бів пояснюють поглибленням соціальної диференціації у суспільстві, а також частими військовими сутичками. Скарби торговців містили набори ще не вжитих серійних речей і, як правило, велику кількість предметів. Таких скарбів на території півдня Лісостепового Подніпров'я поки що не виявлено. До скарбів ливарників входили бронзові зливки, браковані або фрагментовані вироби, а також ливарні форми. Це – Лобойківський, Мельниківський, Чутівський, Дніпровокам'янський та Чернечий скарби. До складу Лобойківського скарбу, зокрема, входив шліфувальний камінь, що, напевне, слугував як знаряддя для металообробки (Рис. 87: 97) [Leskov, 1981, taf. 3: 66; Клочко, 1998, с. 232, рис. 12: 3]. На місці знахідки Дніпровокам'янського скарбу виявлено великий круглий камінь, який міг використовуватися в якості шліфувальника або ковадла [Теліженко, Богун, 2005, с. 243]. Скарби ливарників пов'язані з виділенням металообробки в окрему галузь виробництва, а також, можливо, з її клановою організацією. Останній тип скарбів – вотивні або ритуальні, пов'язані з релігійним культом, можуть розглядатися як жертви духам предків чи богам. Слід зазначити також, що самі вироби з металу, і особливо ливарні форми, самі по собі були сакральними предметами [Черных, 1976, с. 173]. До вотивних скарбів відносяться Олександрівський та Кабаківський, виявлені у курганных насипах. За деякими даними у кургані було знайдено і скарб з Маячки [Сидоренко, Махно, Телегін, 1982, с. 75].

Предмети скарбу іноді склалися до керамічного горщика (Кабаківський), дерев'яної

вих знахідок бронзових виробів, особливо у складі зброї та прикрас, можуть походити із зруйнованих елітних поховань на зразок багатих меморіальних кенотафів гумельницької (Варненський некрополь) та сейминсько-турбінської (Турбіно I та II, Решне) культур [Лысенко С.Д., Лысенко С.С., 1998]. Бронзові вироби та ливарна форма, виявлені біля с. Велика Андрусівка на березі Кременчуцького водосховища у супроводі двох черпаків [Бокий, 1968, с. 121-124], напевне, походять з розмитого поселення білогрудівсько-чорноліської культури (уроч. Інбек), частково дослідженого у попередні часи. На місці знахідки Дніпровокам'янського скарбу ливарних форм виявлені три фрагменти кераміки доби пізньої бронзи: два від горщиків, прикрашених валиковим орнаментом, та один від келиха (?), орнаментованого відбитками зубчастого штампа [Теліженко, Богун, 2005, с. 246, рис. 7: 1-3]. Так само фрагменти кераміки з валиковим орнаментом були знайдені на місці виявлення фрагмента кришки ливарної форми у м. Канів в уроч. Монастирок [Куштан, 2008/107, с. 46, рис. 62: 2, 3]. Обстеження місця знахідки скарбу зі Старосілля не виявило слідів культурного шару [Телегин, 1982, с. 222]. А недавні дослідження на місці знаходження Лобойківського скарбу виявили сліди короткочасної стоянки або периферії стаціонарного поселення (Лобойківка 2) [Ромашко, 2007а, с. 209-210]. Тому, можливо, слушною є думка про те, що бронзоліварні майстерні знаходилися переважно осторонь поселень [Черных, 1976, с. 163]. Деякі скарби (Дніпровокам'янка, Мішурін Ріг) могли бути приурочені до місць переправ на давніх торгівельних шляхах [Гершкович, 2005-2009, с. 279].

* * *

Таким чином, випадкові знахідки скарбів та одиночних металевих виробів дають можливість з'ясувати загальну картину та історію розвитку металообробної справи доби пізньої бронзи у регіоні.

До багатоваликово-ранньозрубного часу відноситься лише один достовірний скарб, виявлений на півдні Лісо-степового Подніпров'я – Олександрівський. До його складу входили дві вислообушні сокири костромського типу, які у цьому регіоні пов'язані з КБК. Опосередкованим підтвердженням цьому є знахідка даного скарбу у насипі кургану, який містив три впускні поховання саме цієї культури [Ковалёва, Волкобой, Костенко, Шалобудов, 1978, с. 9-11]. Виготовлення сокир костромського типу дослідники пов'язують з племенами північнокавказької культури (Прикубання, Чечено-Інгушетія). Як імпорт, сокири цього типу потрапляли до населення Наддніпрянщини – племен КБК, хоча не виключається і їх місцеве виробництво [Кореневский, 1976, с. 28-30]. На Північному Кавказі існують аналогії і овальним у перетині багатоспіральним браслетам з Олександрівського скарбу [Чернявская, 1979, с. 93]²⁸.

У наступний зрубно-сабатинівський час кількість комплексів значно збільшується. Вони зосереджені в районі Поінгульців'я та Надпоріжжя. Напевне, це пов'язано з тяжінням до місць з виходами талькового сланцю, з якого в той час виготовляли ливарні форми. До скарбів цього часу відносяться Кабаківський та Лобойківський, про що свідчить наявність у їхньому складі предметів лобойківського осередку металообробки: серпів-сікачів та овальних у перетині двовушкових кельтів. До того ж, Кабаківський скарб виявлено у типовому для зрубної культури ребристому горщику, вкритому розчосами (Рис. 88: 11). Тим само часом датується Бородаївський скарб, до якого входили великі серпи-косарі, типові для волго-уральського осередку металообробки зрубної КС, а також три кельти [Миллер, 1965, с. 213]. Негативи серпів сабатинівського часу з отворами на руків'ї, які характерні для Пруто-Дністровського регіону, вирізані на талькових формах Чутівського та Дніпровокам'янського скарбів. Кераміка, виявлена на місці знаходження Лобойківського скарбу, належить до пізнього періоду БМЗК, який відповідає пізньосабатинівському часу [Ромашко, 2007а, с. 216, рис. 2: 2-10; Ромашко, Тесленко, 2009, с. 255, рис. 2, 3]. Пізньосабатинівським часом слід датувати також скарби з Маячки та Мішуріна Рогу. Про це свідчить наявність у них кельтів старшого трансільванського типу. Такий само кельт входив до Калантаївського скарбу. Цим же часом датуються і Соснівський скарб за наявністю одновушкових кельтів з арочною фаскою, подібних до негативів Красномаяцької майстерні сабатинівської культури [Лесков, 1967, с. 154-161, рис. 10]. Вік Обухівського скарбу визначається за вістрям списа з короткою втулкою дрімайлівського типу, який характерний для сабатинівського часу.

До ранньобілозерського часу відносяться Мельниківський, Старосільський, Стецівський та Сухинський скарби. Датуючими у перших двох виступають двовушкові кельти кардашинського та новоолександрівського типів, які характерні для завадівсько-кардашинського осередку металообробки (Нижнє Подніпров'я), що пов'язаний з племенами білозерської АК [Лесков, 1967, с. 152, рис. 4]. Для датування Стецівського скарбу певне значення має кинджал, аналогії якому є у Соколенському скарбі (Молдова), залученому О.М. Лесковим до ранньобілозерського часу на підставі знахідки в останньому комплексі кельта ранньогальштатського типу [Leskov, 1981, taf. 5-A: 2]. Для віднесення умовного скарбу з Сухин до фіналу пізньої бронзи важливою є знахідка у ньому вістря списа з довгою втулкою, які характерні саме для цього періоду [Тереножкин, 1961, с. 141].

Проте, як свідчить розподіл діагностичних типів речей, у одному комплексі могли бути речі і різних культурно-хронологічних груп (Рис. 85). Наприклад, у Лобойківському скарбі поряд з предметами зрубно-сабатинівського

²⁸ В.І. Клочко вважає, що це браслети унетичької культури (Центральна Європа).

часу, які зумовлюють його датування, наявні вироби, характерні для попереднього ранньозрубного і навіть каткомбного часів (гаки та долота з кутими втулками, ножі без упору). Те саме стосується великої групи скарбів пізньосабатинівсько-ранньобілозерського часу, у яких, крім типових виробів інгуло-красномаяцького осередку металобробки сабатинівської культури (списи дрімалівського типу, безвушкові кельти), присутні вироби завадівсько-кардашинського осередку білозерської АК (кельти кардашинського та новоолександрівського типів, кинджали новоолександрівського типу), а також предмети ранньогальштатського типу (старші трансільванські кельти, серпи з «гудзиком»). Причиною такого, іноді хронологічно змішаного, складу комплексів скарбів, напевне, є фактор накопичення предметів, що могло тривати протягом певного часу, а можливо, навіть, упродовж не одного покоління, до їх безпосереднього зариття.

Незважаючи на відірваність скарбів та окремих випадкових знахідок бронзових виробів та ливарних форм від контексту певної пам'ятки, майже повної відсутності їх зв'язку з такою важливою категорією знахідок як кераміка, вони в сукупності представляють надзвичайний інтерес для дослідження доби пізньої бронзи. Остаточного вирішення цієї проблеми зараз немає. Крім асортименту та типології бронзових виробів, вони дають уявлення про масштаби та напрями комунікацій за доби пізньої бронзи. Так, у регіоні півдня Лісостепоного Подніпров'я знайдені вироби, які походять з таких віддалених регіонів, як Балкани, Трансільванія, Карпати, Поволжя, Урал, Західний Сибір, Кавказ. На основі цього, використовуючи хронологію бронзових виробів, можна зробити висновки про пріоритетні напрями взаємовідносин місцевого населення з іншими регіонами на різних етапах доби пізньої бронзи, на чому зупинимось далі.

Період	Багатоваликowo-ранньозрубний		Зрубно-сабатинівський												Білогрудієсько-білозерський															
	*		**																											
Типи	I		T-24	H-8	H-10	H-12	C-14	C-16	C-2/4	K-52/54/68	K-32/34	K-40/42/44	K-12	П-10	П-20/22	H-8	H-10	H-12	H-32	H-36	H-51	H-42	У-9	C-8	K-66/70	K-58/60/64	T-22	П-6	H-37	У-42
Комплекси	I																													
Олександрівка	2																													
Лобойківка	3	4	1	2		8		6					1		4	1	2	3	2											
Кабаківські хутори						6		3												1										
Бородаївка					3																									
Чутівка							2																							
Маячка					1				2	3	1																			
Соснівка									4																					
Калантаїв (умов.)											1			?																
Мішурин Ріг (умов.)											1									1										
Обухівка														1									1							
Дніпровакам'янка							1					?		2					4	2		?	?		2					
Стецівка (умов.)														?															1	
Сухини (умов.)											1																	1		
Старосілля													2											1		1			1	
Мельниківка																									2					

* - типи вислобушних сокир за: Кореневський, 1976;

** - КТР за: Черных, 1976.

Рис. 85. Типологічний склад скарбів

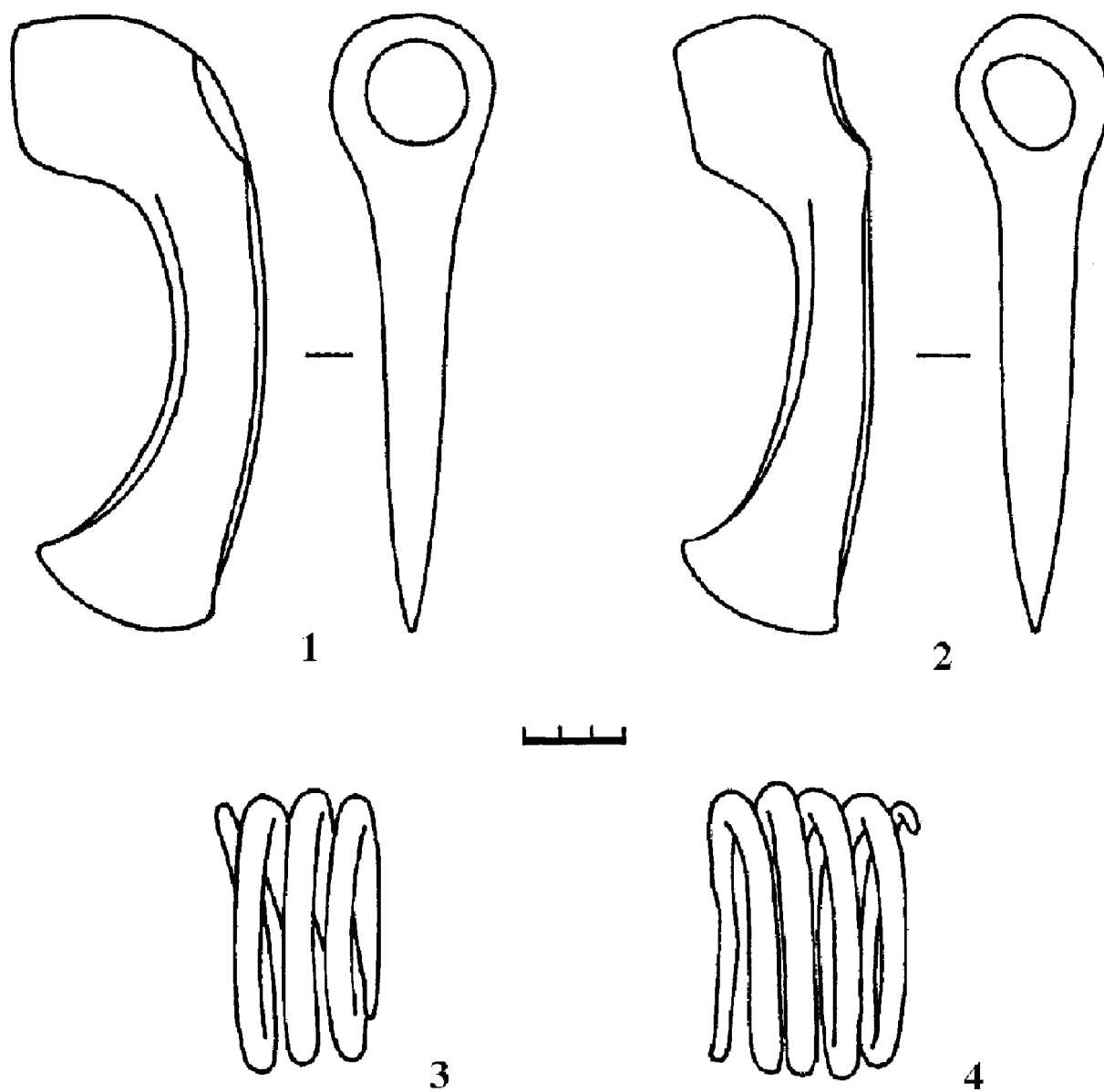

Рис. 86. Олександрівський скарб. (за: Ковалёва, Волкобой, Костенко, Шалобудов, 1978)

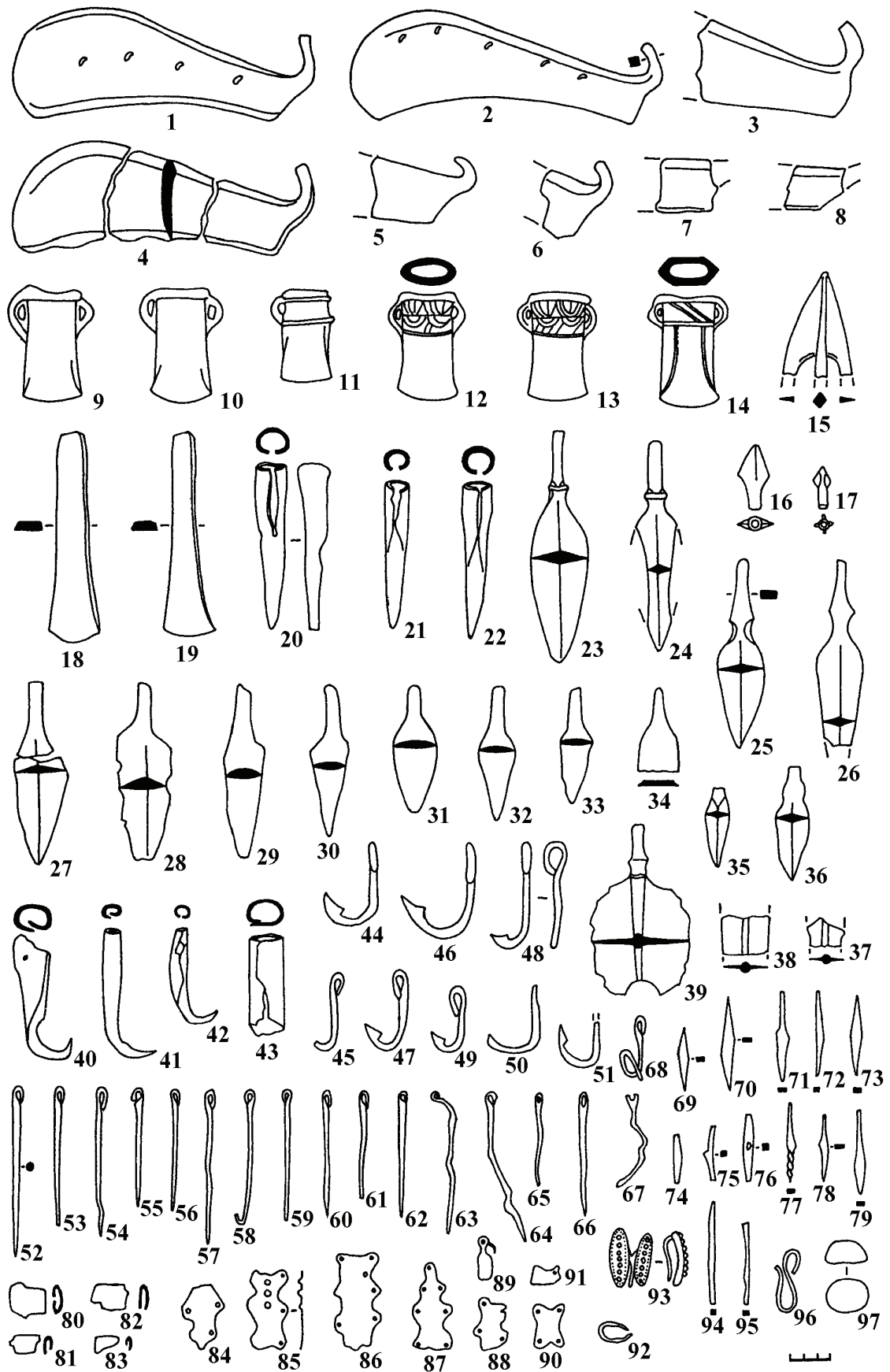

Рис. 87. Лобойківський скарб: 1-92 – бронза; 93 – бронза/золото; 97 – камінь. (за: Leskov, 1981)

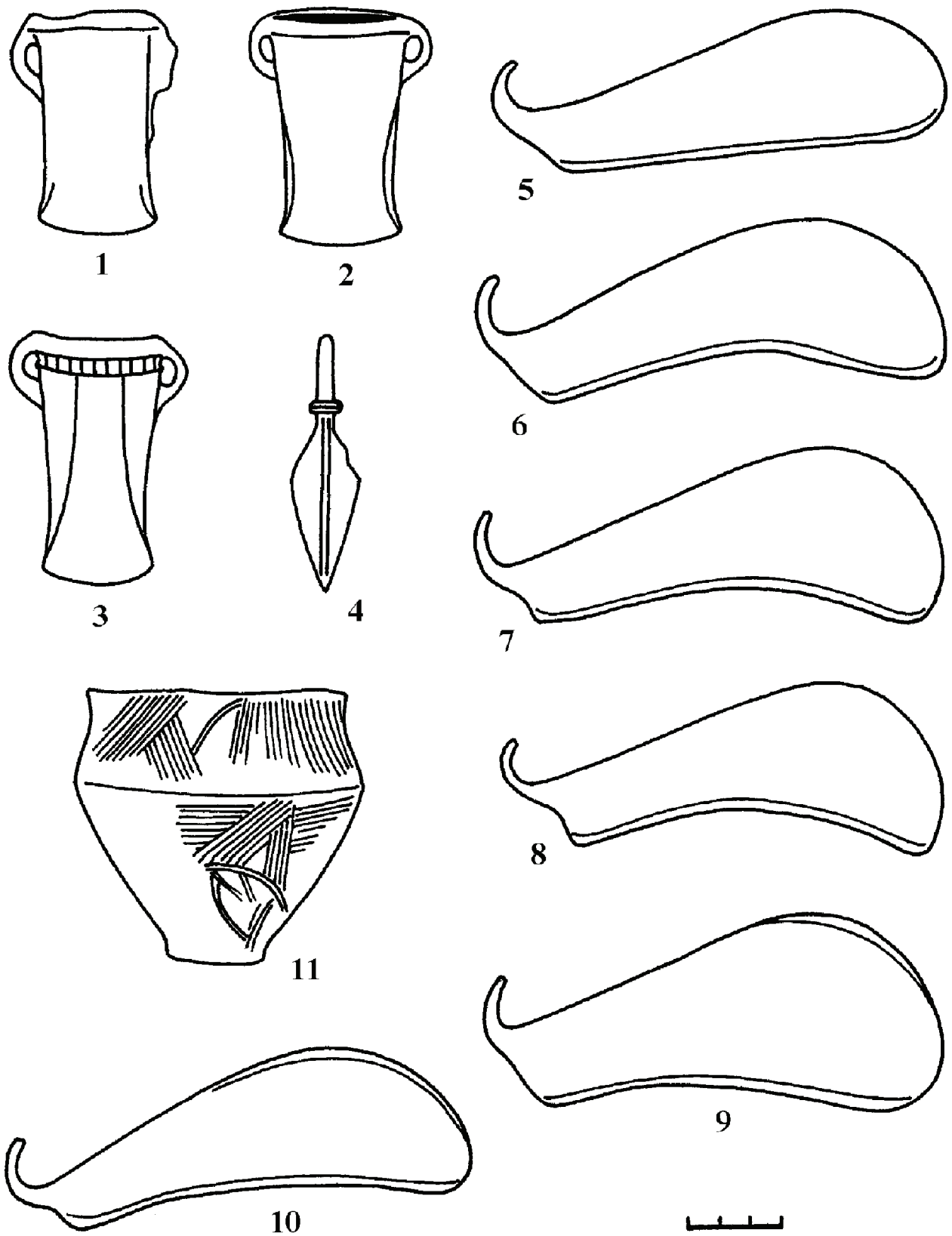

Рис. 88. Кабаківський скарб: 1-10 – бронза; 11 – кераміка. (за: Leskov, 1981)

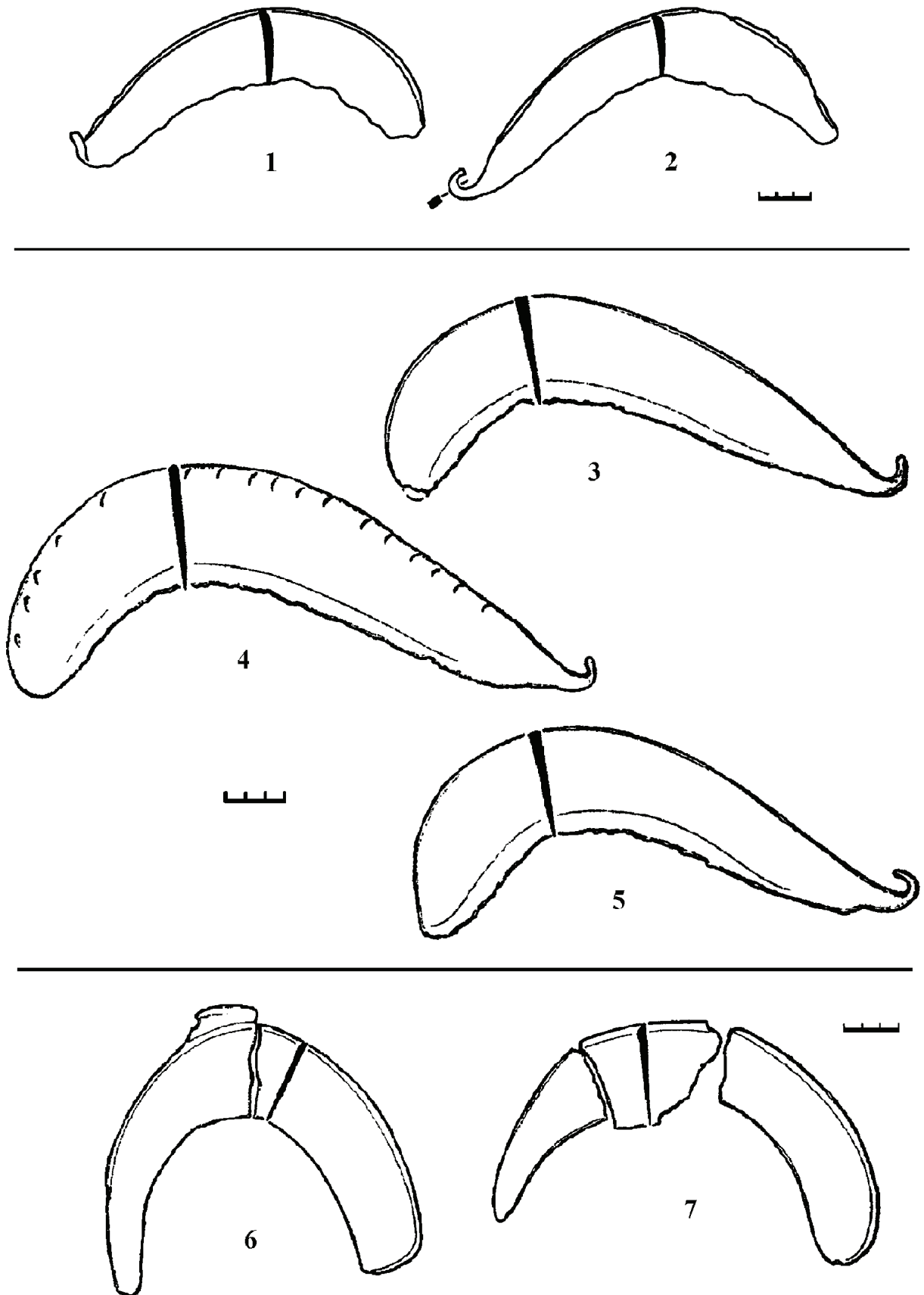

Рис. 89. Скарби з Байраків (1, 2), Бородаївки (3-5) та Балашівки (6, 7). (за: 1, 2 – Гавриленко, Супруненко, 2001; 3-7 – за: Дергачёв, Бочкарёв, 2002)

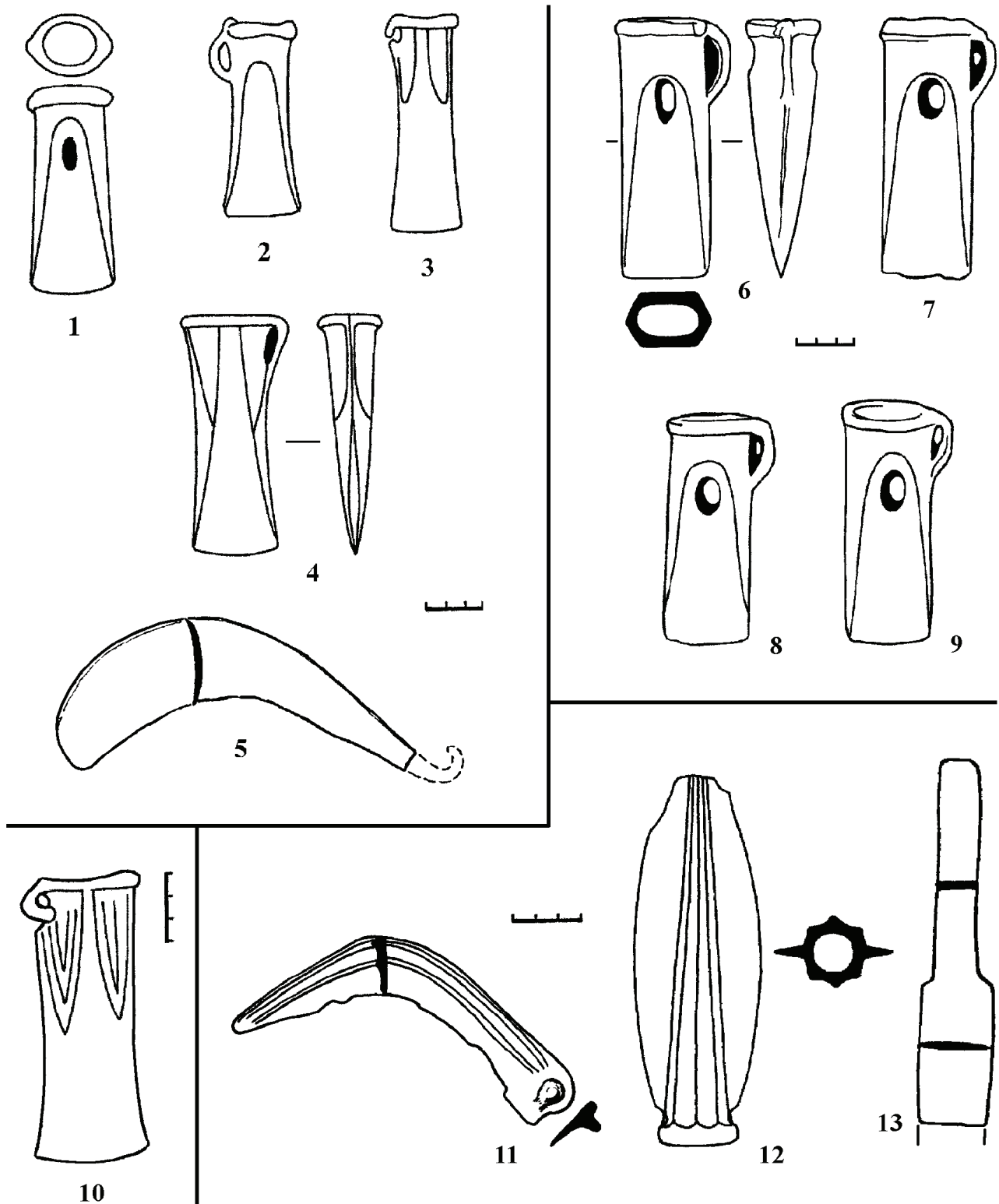

Рис. 90. Предмети зі скарбів з Маячки (1-5), Соснівки (6-9), Мишурина Рогу (10), Обухівки (11-13).
 (1-4, 12 – за: Кривцова-Гракова, 1955; 5 – за: Дергачёв, Бочкарёв, 2002; 6-9 – за: Дергачёв, 2010; 10, 11, 13 – за: Черных, 1976)

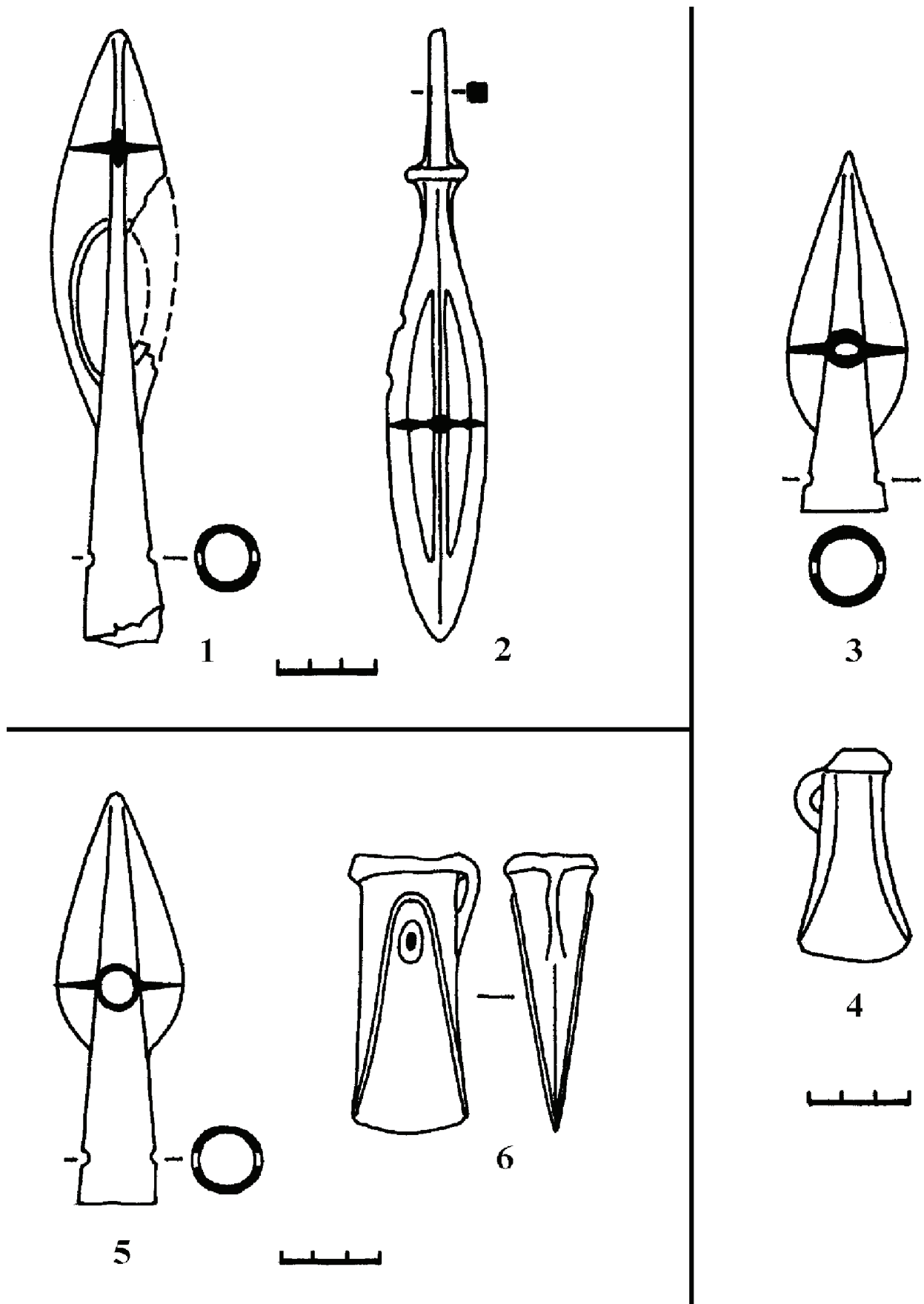

Рис. 91. Умовні скарби зі Стецівки (1, 2), Калантаєва (3, 4), Сухин (5, 6). (3, 4 – за: Бокий, 1968; 5, 6 – за: Качалова, 1974)

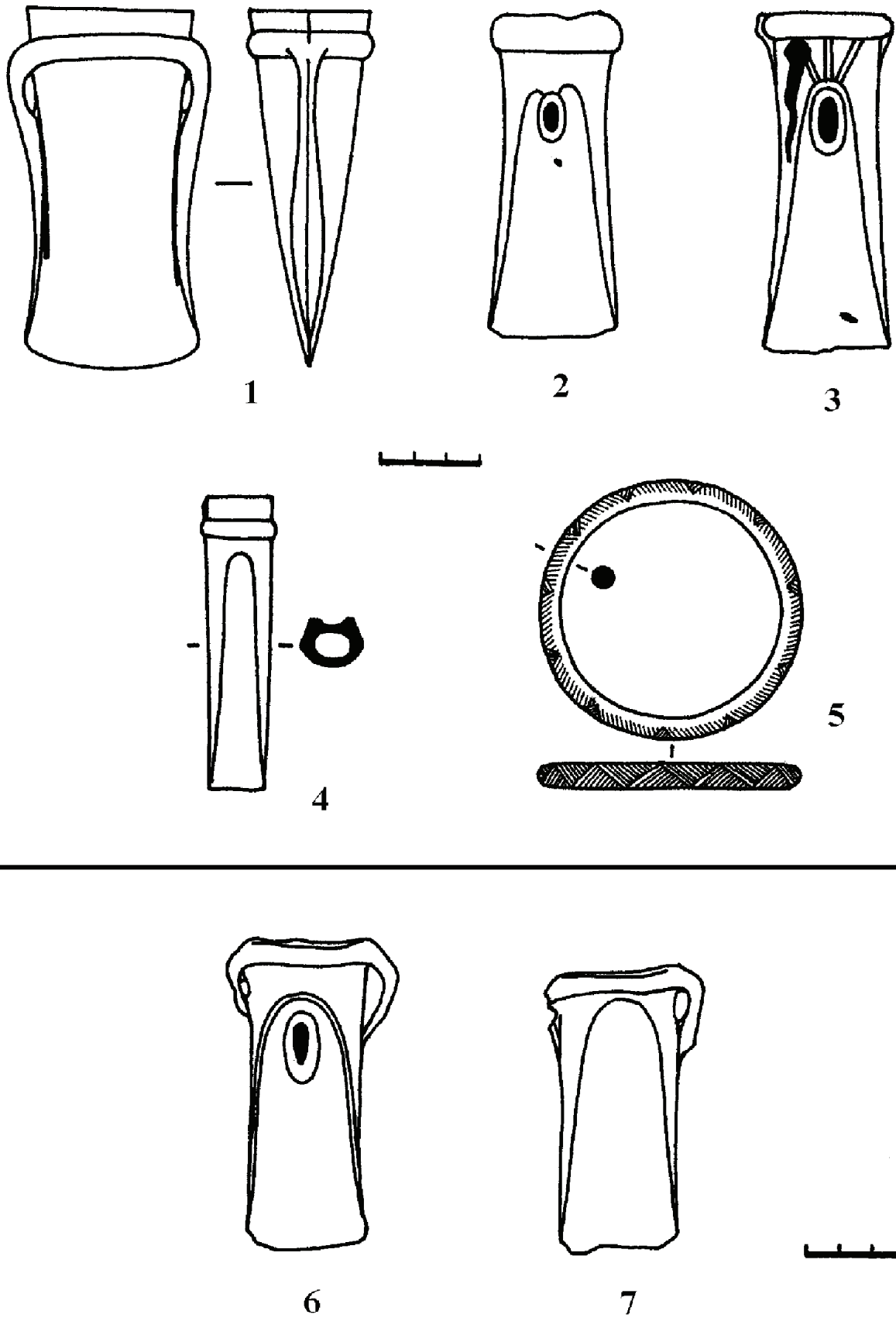

Рис. 92. Скарби зі Старосілля (1-5) та Мельниківки (6, 7). (6, 7 – за: Бобринский, 1887)

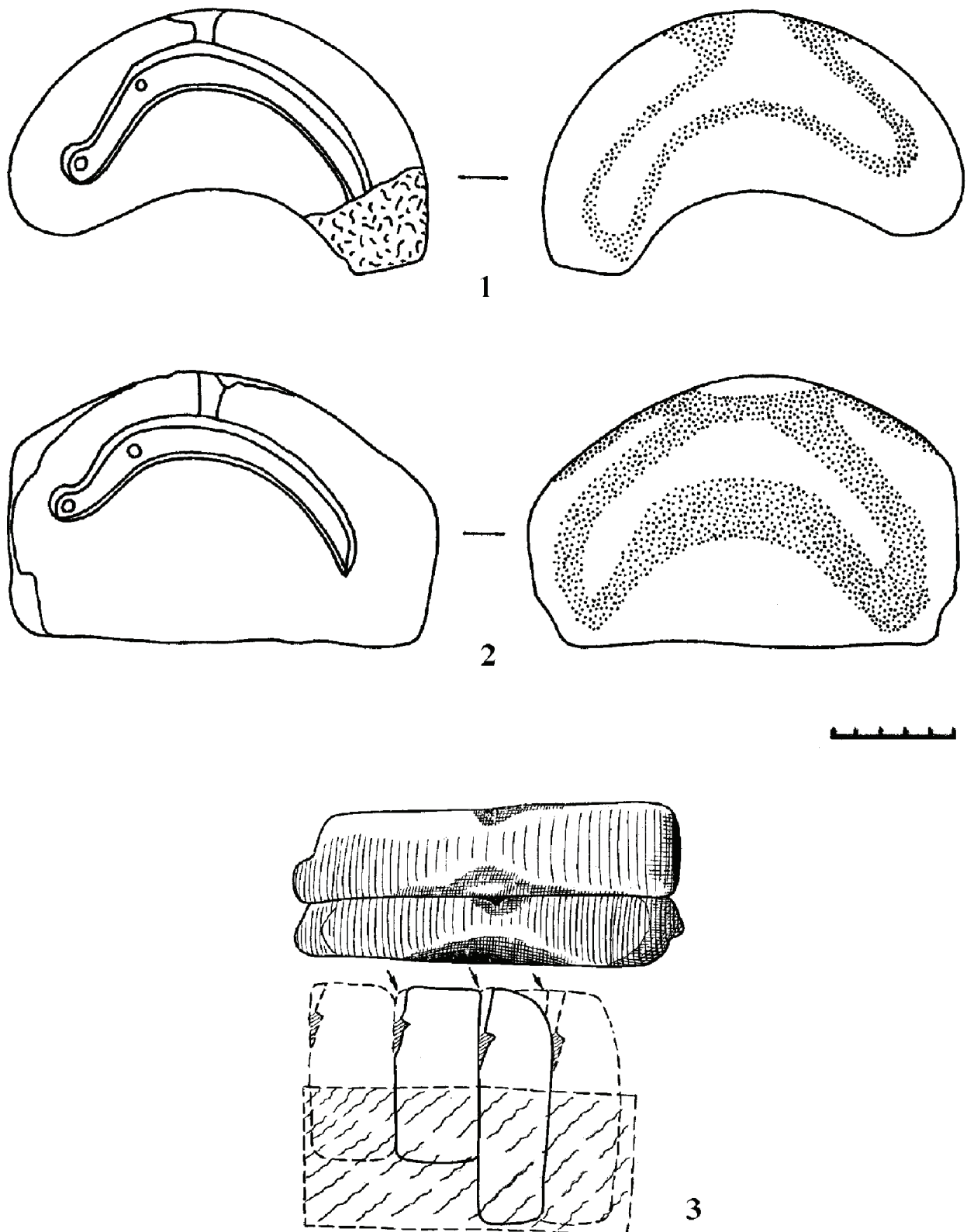

Рис. 93. Чутівський скарб ливарних форм (1, 2) та реконструкція способу відливки в них (3).
(1, 2 – за: Черняков, 1967а; 3 – за: Черняков, 1967б)

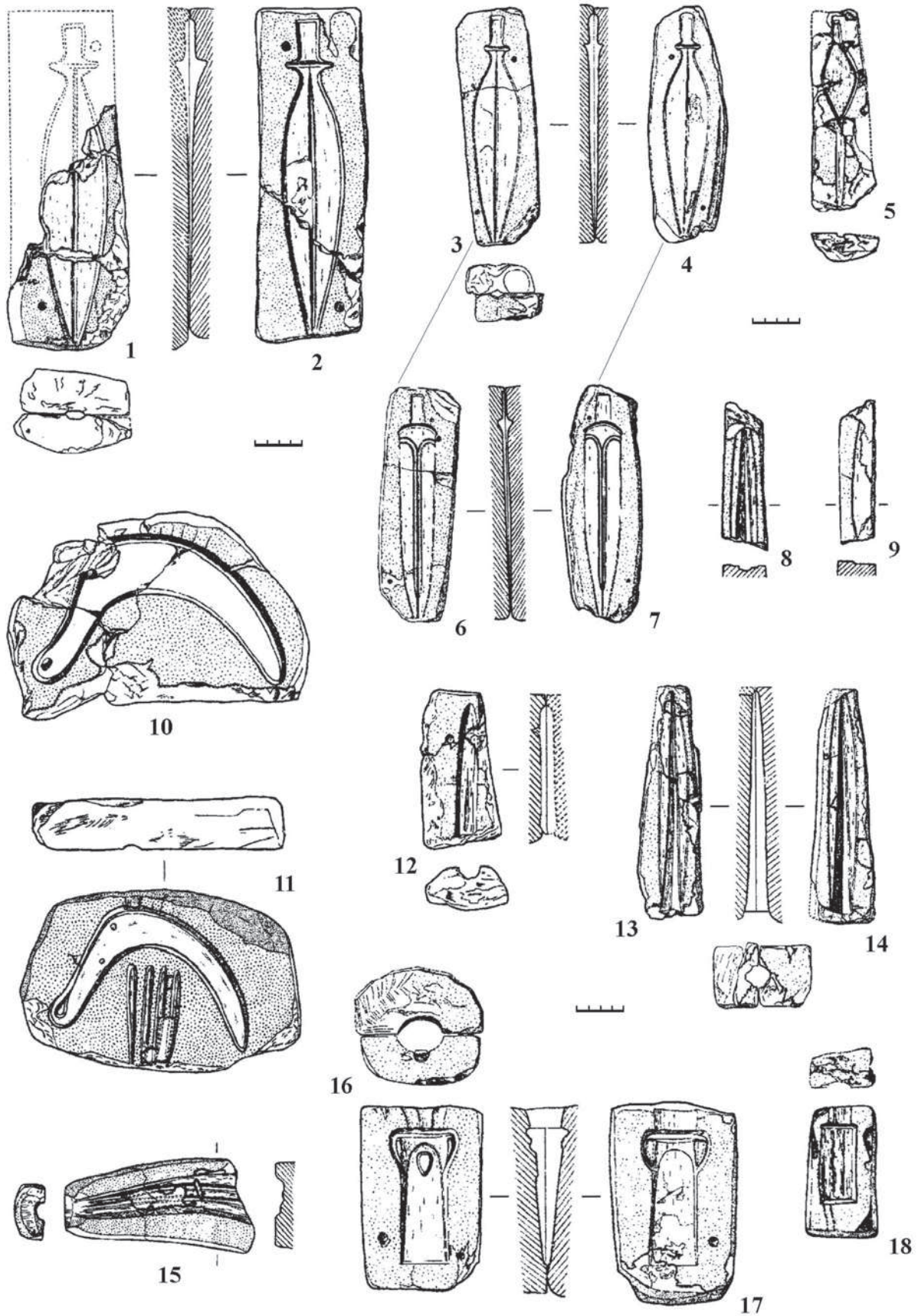

Рис. 94. Дніпровокам'янський скарб ливарних форм. (за: Гершкович, 2005-2009)

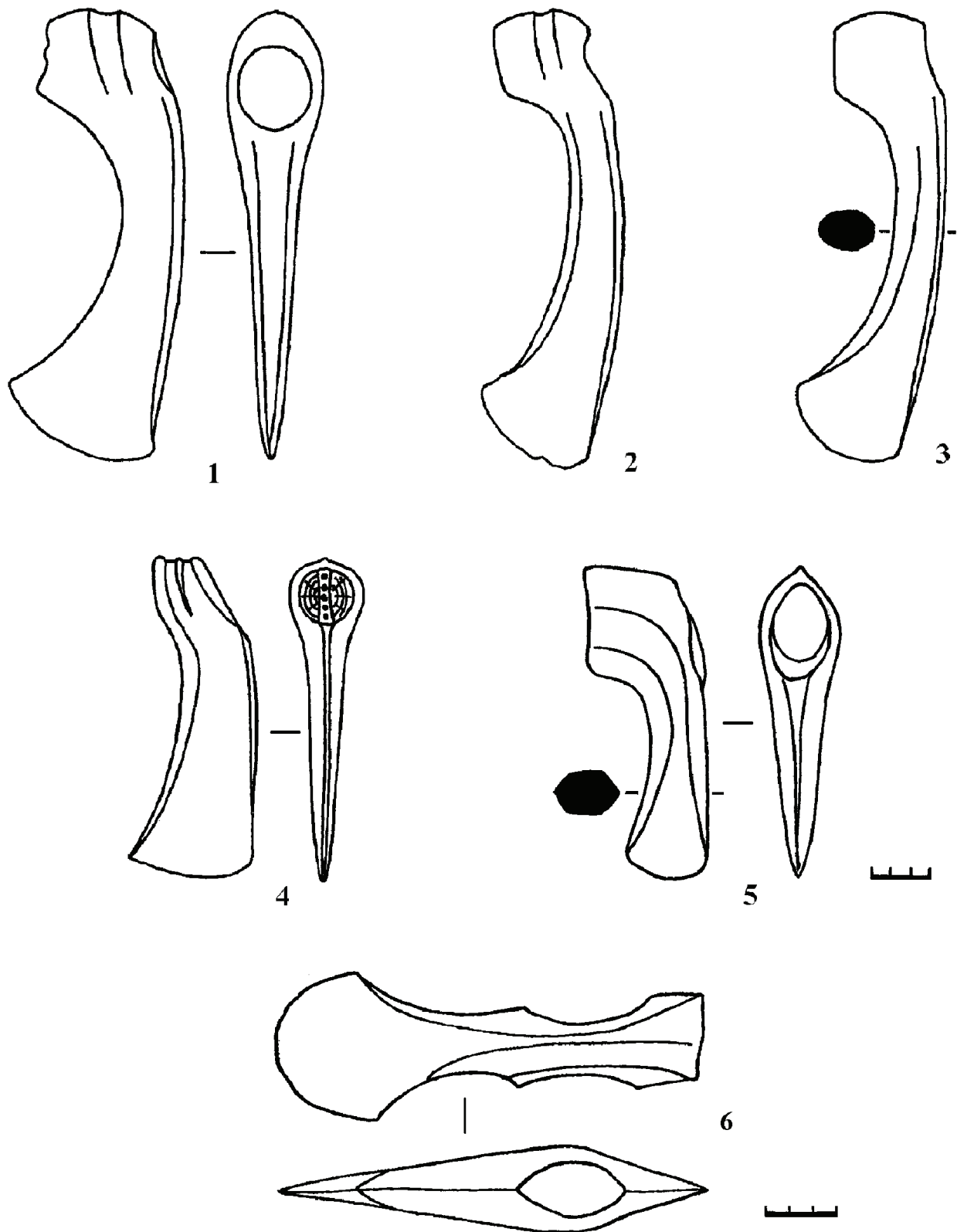

Рис. 95. Випадкові знахідки провушних сокир: 1, 2 – Тарасівка; 3 – Кіровоградська обл.; 4 – Стовбина Долина; 5 – Хвощівка; 6 – Лубни. (1-3 – за: Кореневский, 1976; 4 – за: Бовкун, 1990; 5 – за: Філоненко, 1998; 6 – за: Черных, 1976)

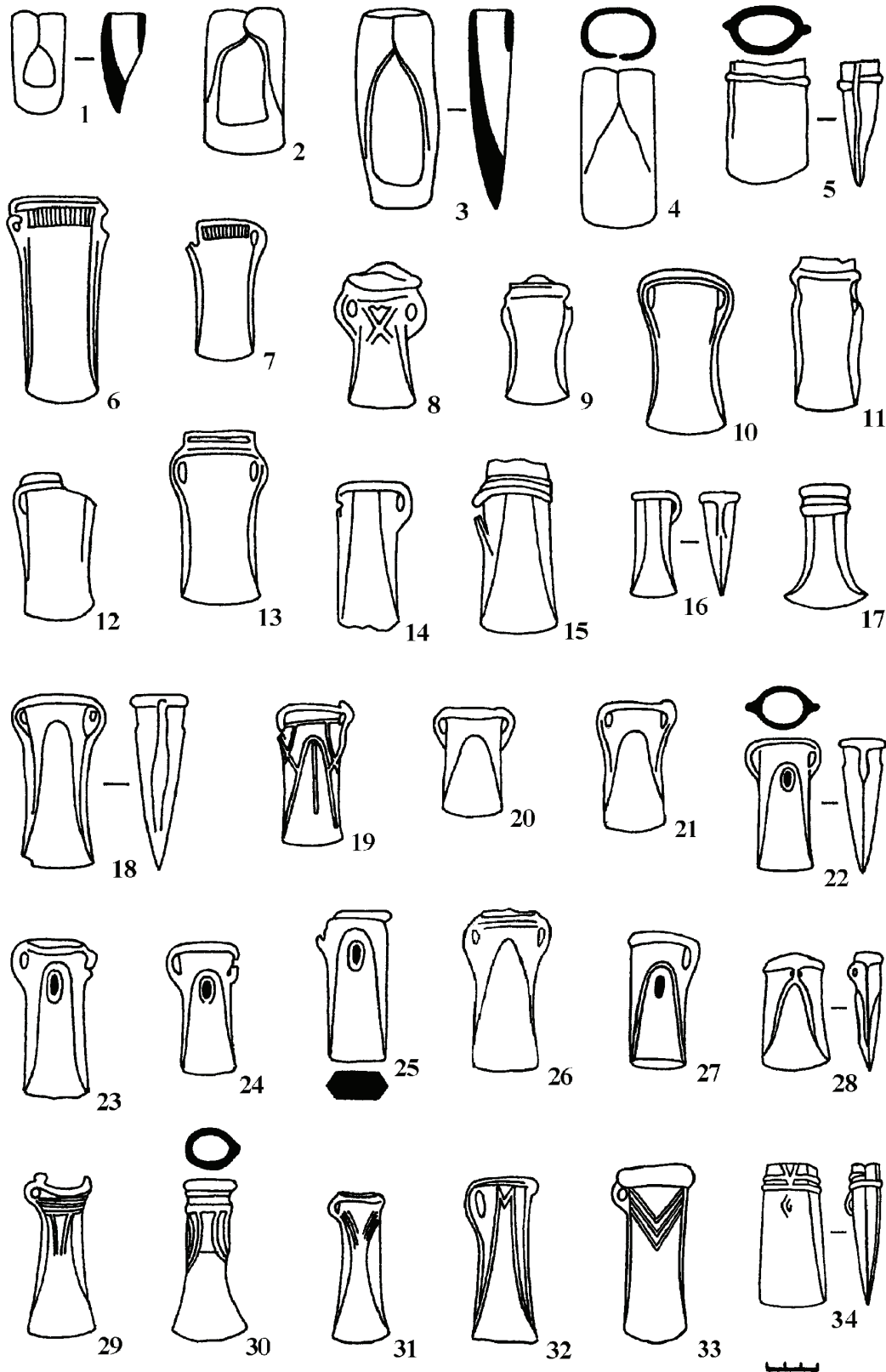

Рис. 96. Випадкові знахідки кельтів: 1 – Острови; 2, 9 – кол. Канівський повіт; 3 – кол. Черкаський повіт; 4 – Канів; 5 – Вовчик; 6, 14 – південь кол. Київської губ.; 7 – Кам'янка; 8 – Балаклея; 10, 11, 18, 24 – Голов'ятине; 12 – Гришенці; 13 – Чаплище; 15, 21 – Хмільна; 16 – Оситняжка; 17 – Велика Андрусівка; 19 – Лубни; 20 – Сунки; 22 – Чигирин; 23 – Мельниківка; 25 – Таганча; 26 – Полтавська обл.; 27 – Келеберда; 28 – Михнівці; 29, 30 – Середнє Подніпров'я; 31 – Козіївка; 32 – Пастирське; 33 – Чапаєвка; 34 – Суботів. (1-4, 6-16, 18, 21, 23-25, 27, 31, 32, 34 – за: Тереножкин, 1961; 5 – за: Кулатова, 1989; 17 – за: Бокий, 1968; 22 – за: Полтавець, 2003; 26 – за: Черных, 1976; 28 – за: Супруненко, 1989; 29, 30 – за: Тереножкин, 1957)

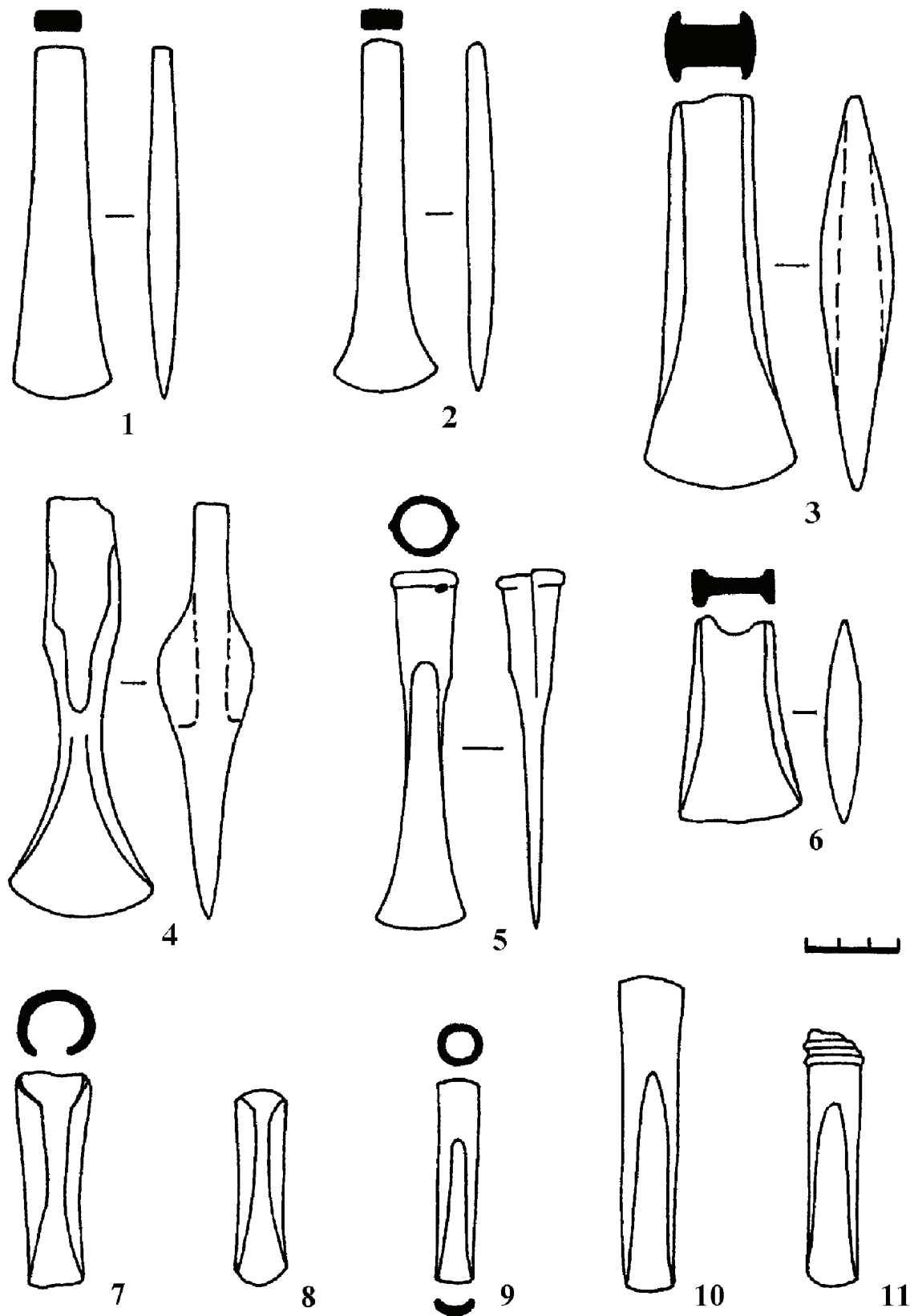

Рис. 97. Випадкові знахідки сокир-тесел (1-6) та доліт (7-11): 1 – Грищенці; 2, 6 – Ліплява; 3, 4 – кол. Канівський повіт; 5 – між Чигирином та Суботовим; 7 – Пекарі; 8 – Яблунів; 9, 10 – кол. Черкаський повіт; 11 – південь Лісостепового Правобережжя. (1, 2, 7-11 – за: Тереножкин, 1961; 3, 4 – за: Тереножкин, 1957; 6 – за: Черных, 1976)

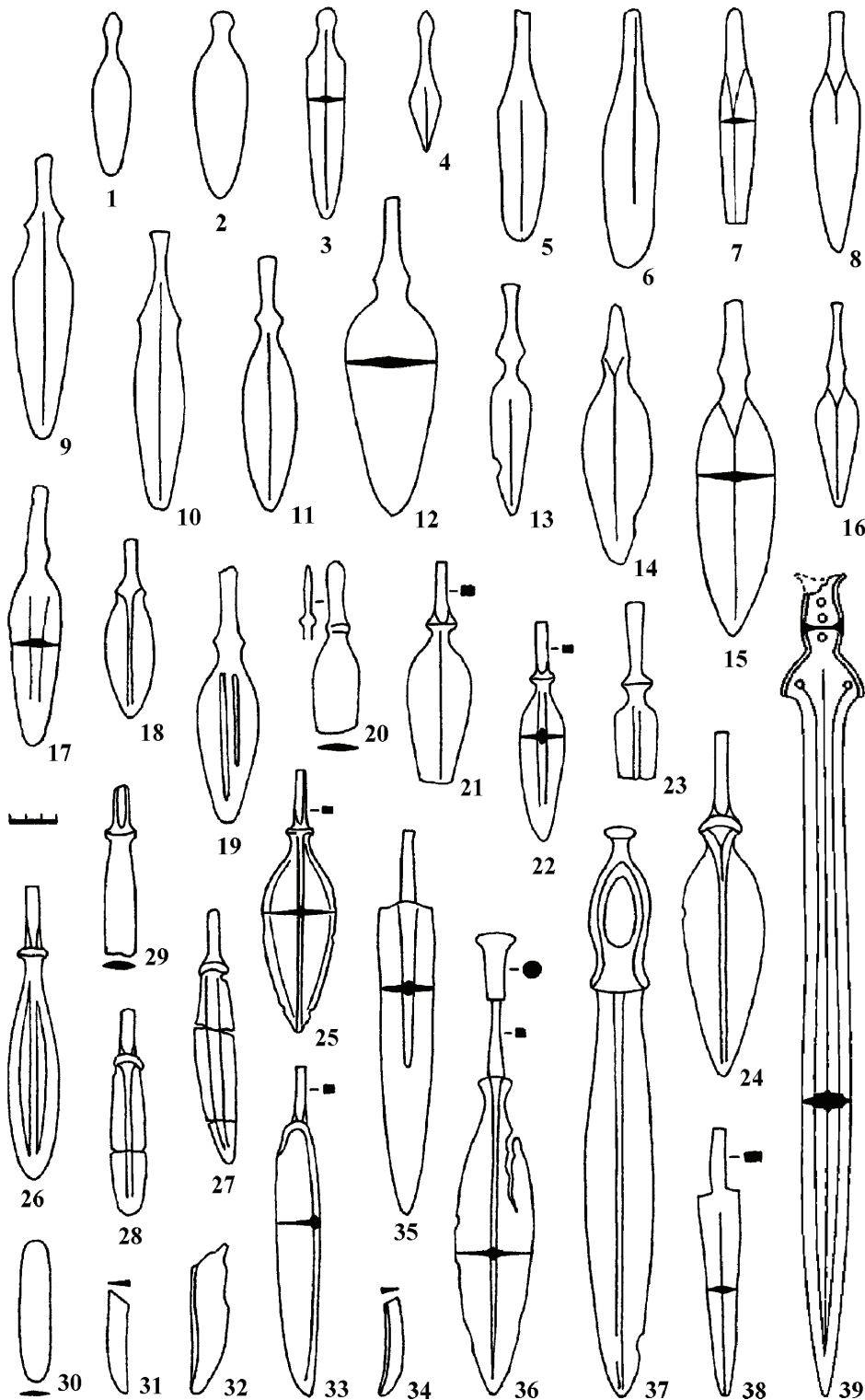

Рис. 98. Випадкові знахідки ножів і кинджалів (1-29, 31-38), мечів (39) та бритв (30): 1 – Матусів; 2 – Самовиця; 3 – Стецівка; 4-6, 27 – Градизьк; 7 – Перевольшина; 8 – Худяки; 9 – Завадівка; 10 – Чутівський р-н; 11 – Пирятин; 12 – Берестяги; 13, 14 – Грищенці; 15 – Канів; 16 – між Чапаєвою та Чехівкою; 17 – Полтавська обл.; 18 – Мельники; 19, 22 – Черкаське Подніпров'я; 20 – Келеберда; 21, 29 – Хмільна; 23 – Пилява; 24 – Буланове; 25 – Комсомольськ; 26 – Думанці; 27 – Миколаївка; 30 – Хитці; 31 – Чигиринський р-н; 32 – Зарубинці; 33 – Гладківщина; 34 – Ліплява; 35 – кол. Черкаський повіт; 36 – Вовчик; 37 – кол. Канівський повіт; 38 – південь кол. Київської губ.; 39 – Більськ. (1, 9, 12-15, 18, 20, 21, 23, 29, 32, 34, 37 – за: Тереножкин, 1961; 4-6, 10, 24, 28 – за: Гороховский, Кулатова, Моргунов, Супруненко, 1985; 7, 17 – за: Черных, 1976; 11 – за: Сидоренко, 2003; 16 – за: Палагута, 1996; 25 – за: Звід пам'яток ..., 2008; 26, 27 – за: Бобринский, 1887; 31 – за: Березанская, 1972; 30, 36 – за: Кулатова, 1989; 35, 38 – за: Тереножкин, 1957; 39 – за: Ковпаненко, 1973)

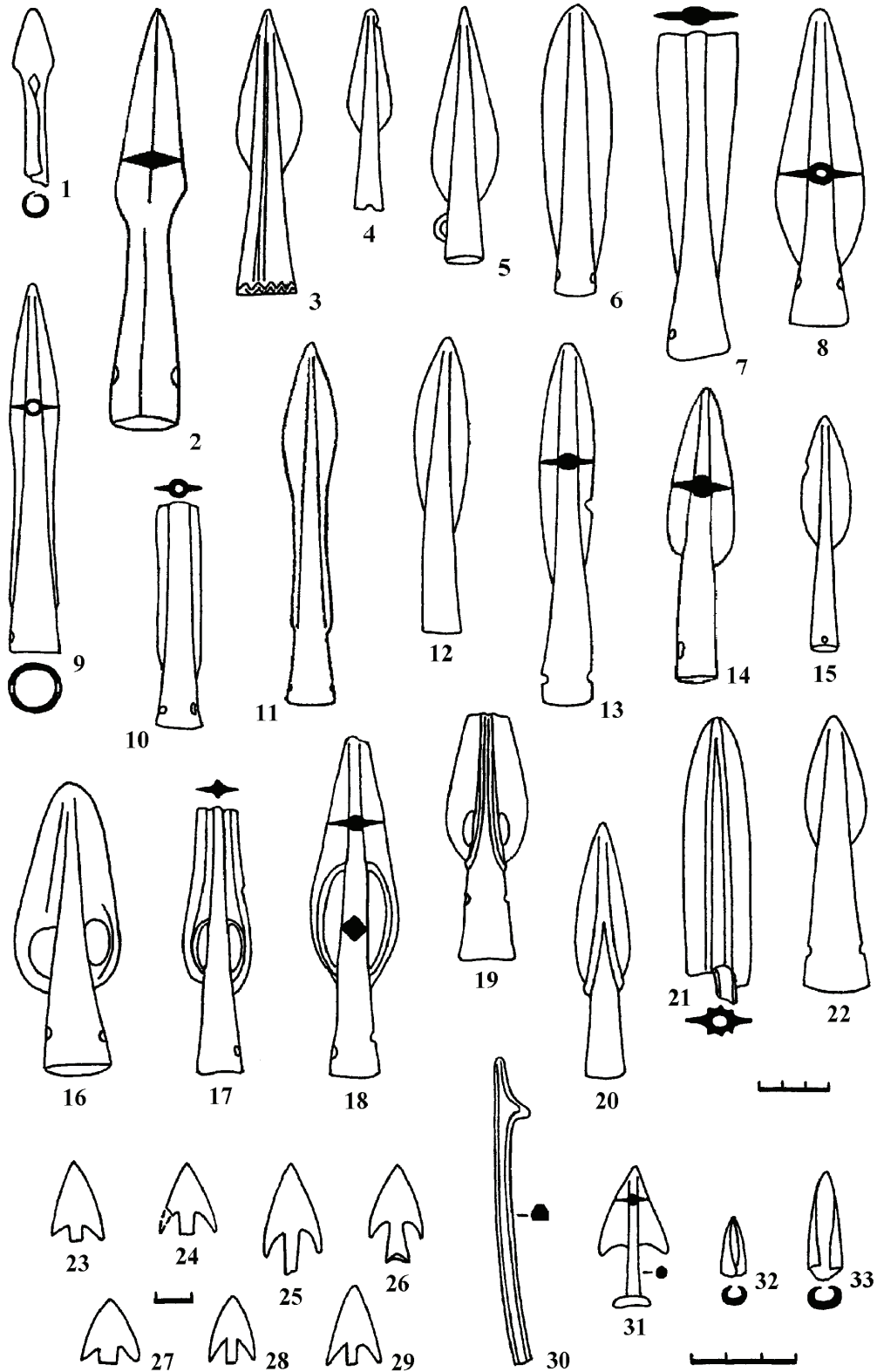

Рис. 99. Випадкові знахідки вістер списів і дротиків (1-22), стріл (23-29, 31-33) та гарпуна (30): 1, 29, 32, 33 – Васківка; 2 – Полтавська обл.; 3, 23, 24, 31 – Градизьк; 4, 8, 13 – кол. Канівський повіт; 5 – Плосківка; 6, 12 – Грищенці; 7 – Шабельники; 9 – Селище; 10 – Прохорівка; 11 – Огринь; 14 – Петрівка; 15 – Ковалиха; 16 – Мішурин Ріг; 17 – Келеберда; 18 – Хмільна; 19 – Старосілля; 20 – Правобережжя кол. Київської губ.; 21 – Ліплява; 22 – кол. Звенигородський повіт; 25-27 – Кагамлик; 28 – Шушвалівка; 30 – Худяки. (1, 3 – за: Черняков, Шевченко, 1987/16; 2, 10, 11, 14, 16 – за: Черных, 1976; 4, 6-8, 12, 13, 15, 18, 20-22 – за: Тереножкин, 1961; 5 – за: Лесков, 1967; 9 – за: Качалова, 1974; 17 – за: Tallgren, 1926; 23-29, 31-33 – за: Ванчугов, Черняков, 1991)

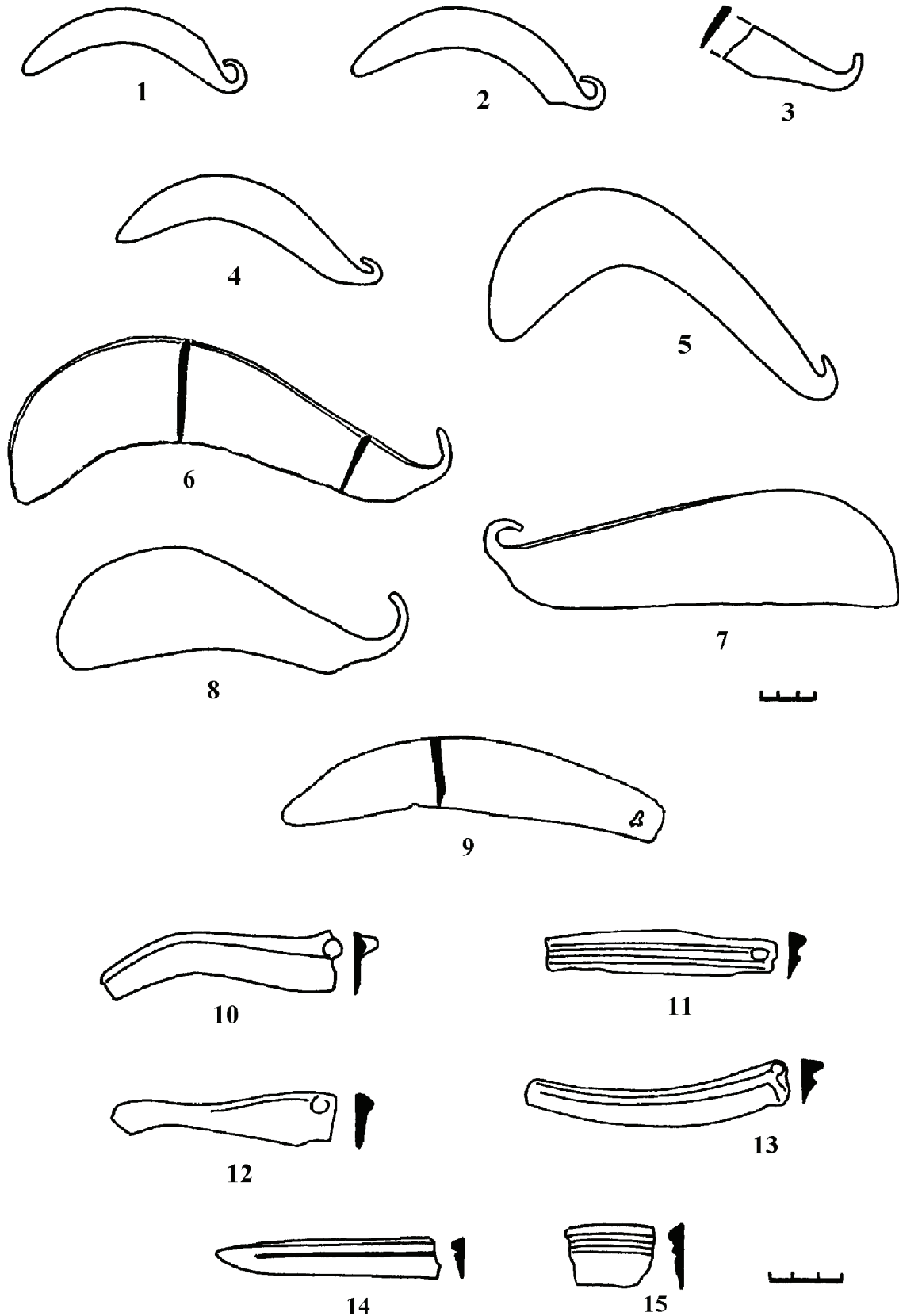

Рис. 100. Випадкові знахідки серпів: 1 – Голов'ятине; 2 – Корсунь-Шевченківський; 3 – кол. Черкаський повіт; 4 – В'юнці; 5 – Гарбузівка; 6 – Канів; 7 – Комсомольськ; 8, 12, 15 – Ліплява; 9 – Полтавщина (?); 10 – Хмільна; 11, 13 – Середнє Подніпров'я; 14 – Велика Андрусівка. (1-4, 8 – за: Тереножкин, 1961; 5 – за: Шарафутдінова, 1971; 6 – за: Дергачёв, Бочкарёв, 2002; 7 – за: Звід пам'яток ..., 2008; 9 – за: Черных, 1976; 10-13, 15 – за: Тереножкин, 1957; 14 – за: Бокий, 1968)

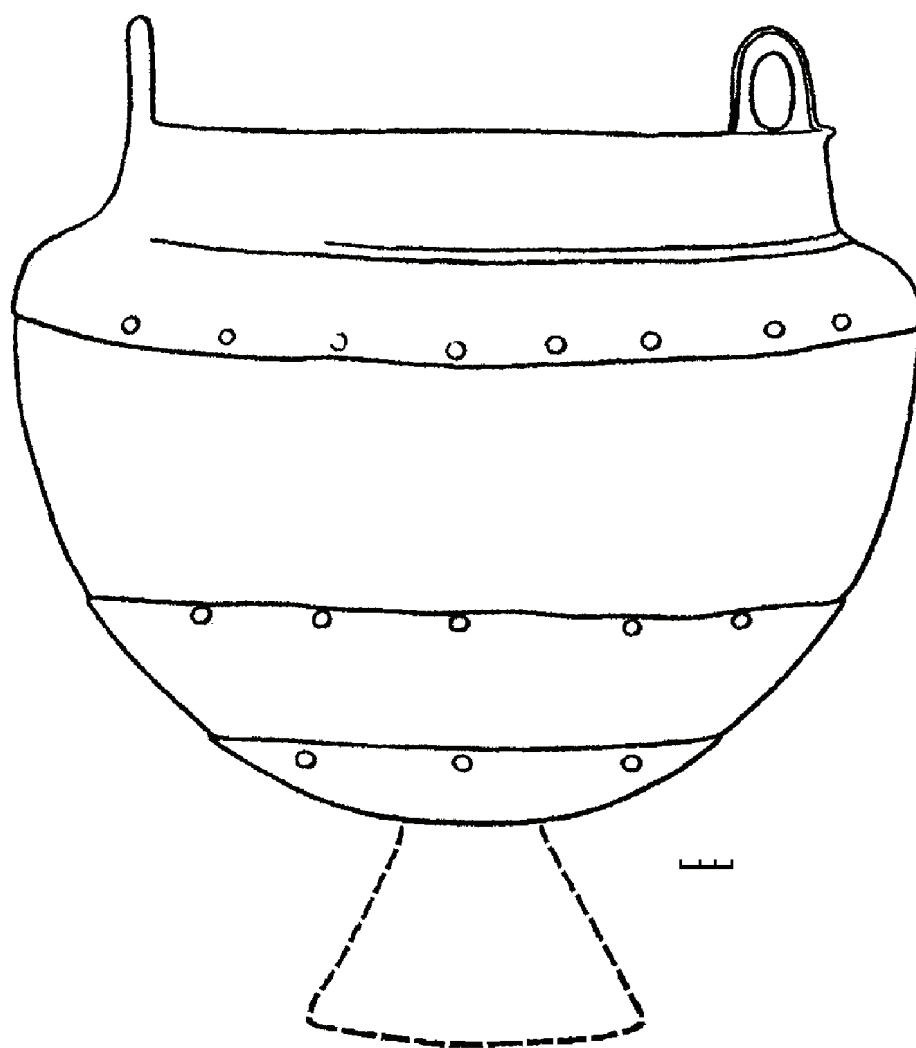

Рис. 101. Бронзовий казан з Новопавлівки. (за: Кривцова-Гракова, 1955)

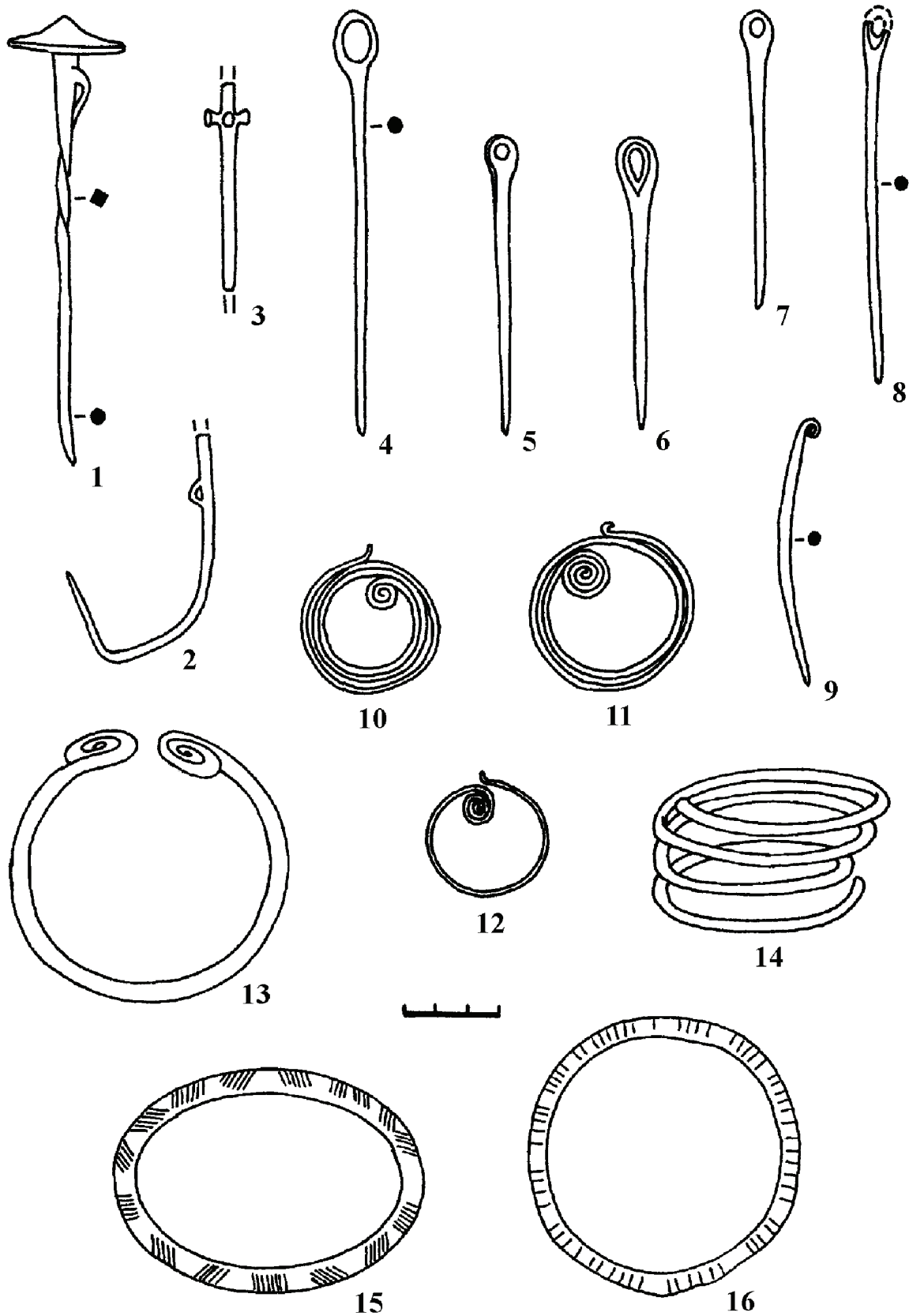

Рис. 102. Випадкові знахідки прикрас: шпильок (1-9), скроневих підвісок (10-12) та браслетів (13-16). 1, 13, 16 – кол. Канівський повіт; 2, 14 – Грищенці; 3 – Трахтемирів; 4 – Кременчук; 5-7 – Середнє Подніпров'я; 8-11 – Велика Андрусівка; 12 – Вереміївка; 15 – кол. Чигиринський повіт. (1-7, 14 – за: Тереножкин, 1961; 8, 9-11 – за: Бокий, 1968; 12 – за: Телегин, Константиnescу, Балакин, 1989/156; 13, 15, 16 – за: Березанская, 1972)

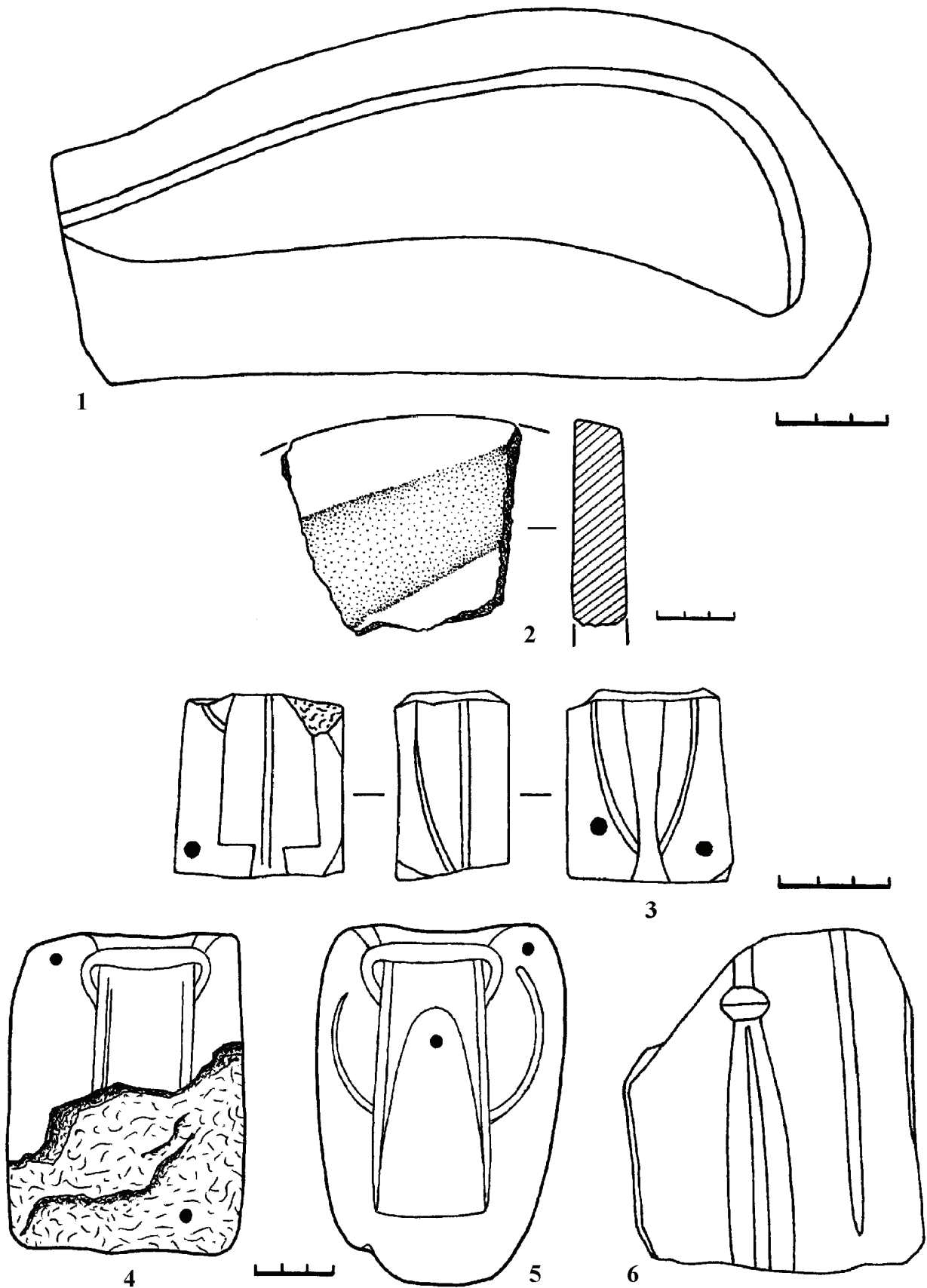

Рис. 103. Випадкові знахідки ливарних форм: 1 – Березняки; 2 – Канів; 3 – Велика Андрусівка; 4-6 – Градизьк; (1 – за: Шарафутдінова, 1971; 3 – за: Бокий, 1968; 6 – за: Гороховський, Кулатова, Моргунов, Супруненко, 1985)

РОЗДІЛ 5

ІСТОРИЧНІ ТА ХРОНОЛОГІЧНІ ЕТАПИ РОЗВИТКУ РЕГІОНУ ЗА ДОБИ ПІЗНЬОЇ БРОНЗИ

5.1. Періодизація та хронологія

Серед методів розробки періодизації та відносної хронології пам'яток дописемного періоду історії України і всієї Східної Європи на сьогодні найбільш випробуваним і перспективним є стратиграфічний [Отрощенко, 2001, с. 11]. На деяких поселеннях, завдяки планіграфічним спостереженням або рідкісним випадкам прямої стратиграфії, встановлено чергування окремих горизонтів доби пізньої бронзи. Найбільш ранніми є горизонти, які містили бабинську кераміку з типовим багатоваликковим орнаментом. Горизонти КБК на деяких багатощарових пам'ятках перекривалися матеріалами зрубно-сабатинівського часу розвиненого періоду пізньої бронзи (Мошни, Піонерське, Лихачівка) або білогрудівсько-білозерського часу фіналу пізньої бронзи (Суботівське городище, Дерев'янка, Гупалівка, Йосипівка).

Велике значення мають результати уточнення стратиграфії Суботівського городища, згідно з якими виділяються три етапи його заселення [Гершкович, 2007, с. 59]. Перший хронологічний горизонт – Суботів I – пов'язаний з КБК (XVIII-XVII ст. до н.е.). Наступний горизонт Суботів II (XI – поч. X ст. до н.е.) відноситься до фіналу пізньої бронзи (білогрудівсько-чорноліська культура). І, нарешті, Суботів III (X – кін. IX ст. до н.е.)²⁹ – заключний етап існування пам'ятки, пов'язаний з пізнім етапом чорноліської культури доби раннього заліза.

Стратифіковані комплекси курганних поховань репрезентують всі етапи доби пізньої бронзи, і це дало підстави для виділення різних обрядових груп, та визначення їхньої хронологічної послідовності. Для цього за основу було взято запропоноване В.В. Отрощенко виділення в межах зрубної КС доби пізньої бронзи двох культур: покровської (покровсько-мосолівської) та бережнівсько-маївської, частково синхронних на певному етапі [Отрощенко, 1994, с. 150-153; 2001, с. 80-193; 2002, с. 15]. Таким чином, за В.В. Отрощенко, періодизація пам'яток доби пізньої бронзи виглядає так: **1-й горизонт** – **КБК** (рання група – КБК-I; пізня група – КБК-II, ПМЗК-I); **2-й горизонт** – **БМЗК** (рання група – БМЗК-I, ПМЗК-II; пізня група – БМЗК-II); **3-й горизонт** – **білозерський**. Фінальний горизонт пізньої бронзи, представлений пам'ятками білозерського часу, відповідно до традиційної періодизації цієї АК, може також бути поділений на два етапи: ранньо- та пізньобілозерський [Ванчугов, 1990, с. 118-122; Отрощенко, 2001, с. 179].

Цю схему періодизації цілком можна використати і для пам'яток пізньої бронзи півдня Лісостепового Подніпров'я. А вказані три хронологічні горизонти можна співставити з запропонованою автором схемою поділу пам'яток доби пізньої бронзи регіону на три етапи: **багатоваликково-ранньозрубний, зрубно-сабатинівський та білогрудівсько-білозерський** [Куштан, 2002б; 2007в, с. 12-13].

Датування цих горизонтів засноване на певних паралелях деяких категорій знахідок у Карпато-Подунав'ї, де групи комплексів чи «горизонти» знахідок співставляються з матеріалами Егеїди та Передньої Азії. Найбільш діагностичними вважаються деякі типи металевих знарядь, зброї та прикрас, елементи кінської зброї (псалії) [Childe, 1930, р. 60-137] (Рис. 104).

Елладська хронологія заснована на матеріалах пам'яток материкової Греції, розроблена А. Дж. Б. Уейсом та А. Фурумарком, її хронологія спирається на близькосхідну та міноїську. Вона складається з трьох періодів: ранньоелладського (EH), середньоелладського (MH) або мікенського та пізньоелладського (LH), які, в свою чергу, поділяються на фази (I, II, III) та підперіоди, а також субмікенського та ін. Малоазійська періодизація, розроблена К. Блегеном, заснована на хронології шарів Трої (I-IX). Зокрема, з фортецею Троя VIIa вчений пов'язує події Троянської війни, яка оспівана у гомерівському епосі (відбулася у XIII ст. до н.е.) [Blegen, 1995, р. 160-164]³⁰. Б. Хензелем запропонована періодизація культур доби бронзи Карпато-Подунав'я: рання дунайська бронза (FD I-III), середня (MD I-III) та пізня (SD I-II) [Hänsel, 1968, s. 22-23, abb. 2]. На основі елладських, малоазійських, а також італійських відповідників була розроблена хронологія горизонтів скарбів бронзових виробів Угорщини та Румунії, де середній бронзі (за центральноєвропейською періодизацією) відповідали горизонти Hajdúsámson-Apa та Kosziderpadlás [Mozsolics, 1967], а пізній – Órályi-Uriú-Domănești, Kurd-Kisapáti-Cincu-Suseni та Moigrad-Hajdúböszörmény [Petrescu-Dîmbovița, 1977, s. 88-97; Mozsolics, 1985, s. 80-83]. За основу сучасної періодизації Європи взята схема періодизації та хронології доби бронзи – раннього залізного віку, розроблена німецькими вченими П. Рейнеке та Г. Мюллер-Карпе. Вона складається з чотирьох догальштатських періодів (BzA-BzD) та чотирьох (HaA-HaD), що відповідають етапам гальштатської культури [Тереножкин, 1965, с. 63-75, табл.; Монгайт, 1974, с. 6, табл. 1]. Меншою мірою для абсолютної хронології пам'яток пізньої бронзи Східної Європи використовують кавказьку та центральноазійську схеми періодизації.

²⁹ Далі у тексті римськими цифрами наводяться традиційні дати, а арабськими – калібровані радіовуглецеві.

³⁰ По розрахункам давньогрецького історика Дуріса Самоського, загибель гомерівської Трої відбулася у 1334 р. до н.е., на думку Ератосфена – у 1184 р. до н.е., а за сучасними археологічними даними – близько 1260 р. до н.е.

		Металеві знаряддя праці, зброя та прикраси		Псалії, пряжки	
Білогрудівсько-Білозерський час	Білозерський				
	БМЗК-II				
Зрубно-Сабатинівський час	БМЗК-I				
	КБК-II				
Багатоваликowo-ранньозрубний час	КБК-I				

Рис. 104. Еволюція металевих та деяких кістяних і рогових виробів

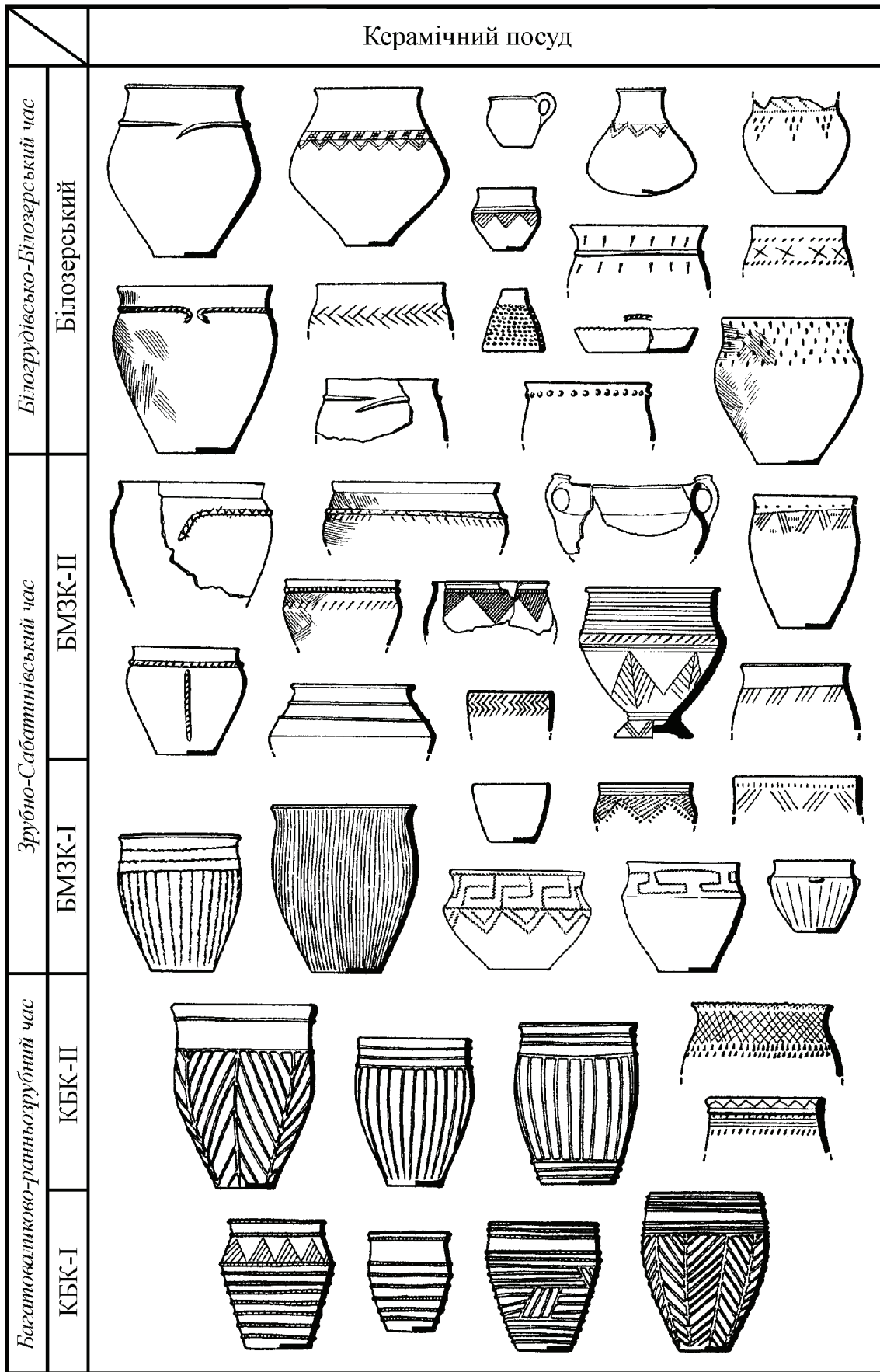

Рис. 105. Еволюція керамічного комплексу

В.О. Дергачовим та В.С. Бочкар'євим на підставі аналізу металонесних комплексів запропонована схема періодизації та хронології археологічних культур доби пізньої бронзи Східної Європи. Згідно цієї схеми, доба пізньої бронзи розподіляється на п'ять періодів (I-V) [Дергач'єв, Бочкар'єв, 2002, с. 15-16, рис. 1].

Останнім часом в археології все більш популярним стає метод радіовуглецевого датування. З пам'яток півдня Лісостепоного Подніпров'я зібрано пакет із близько 20 дат, більшість яких визначена у Київській радіовуглецевій лабораторії під керівництвом М.М. Ковалюха [Klocko, Kovalyukh, Skripkin, Motzenbecker, 1998; Лысенко С.Д., 2005, табл. IV]. Проте застосування цього методу вимагає досить обережного підходу через розбіжності каліброваних радіовуглецевих дат з традиційними археологічними, отриманими шляхом порівняльно-типологічного методу [Гершкович, 1998а, с. 86-89; Отрощенко, 2001, с. 111]. Наприклад, традиційно нижньою межею КБК вважають XVIII ст. до н.е., проте деякі калібровані радіовуглецеві дати опускають її нижче 2000 р. до н.е. [Трифонов, 2001, табл. 1; Литвиненко, 2009, с. 20; Мимоход, 2010, с. 40-42, рис. 6]. Так само існує невідповідність між загальноприйнятими та радіовуглецевими датами для комплексів БМЗК з андронівськими впливами, які В.В. Отрощенко відносить до 2-го періоду цієї культури (XIV-XIII ст. до н.е.) [Отрощенко, 2002, с. 19]. За даними аналізу C_{14} подібний за керамікою комплекс могильника Малополовецьке 3 (комплекс 5) датується на 200 років старшим – 1600-1500 cal. BC [Лысенко С.Д., 2001а, с. 31-33]. Так само занижені дати відносно традиційних (на 300-500 років), дали результати радіовуглецевого аналізу поховання БМЗК Сторожівського могильника (18/1) [Коваленко, Куштан, Луговий, 2009, с. 222, табл. 1].

З раннім етапом КБК пов'язані найдавніші рогові щиткові псалії з монолітними шипами типу ІВ (Трахтемирів). Аналогії їм відомі з поселення Брад культури Монтеору, Потапівського (3/4, 5/8) та епонімного могильника синташтинської культури (СМ/5, 39), схожий псалій, але виготовлений зі слонової кістки, походить з IV шахтової гробниці кола А Мікен [Penner, 2004, s. 62-66, abb. 10]. Це, в свою чергу, дає підстави датувати трахтемирівські псалії не пізніше XVII ст. до н.е. [Кузьмина, 1994, с. 177]. Більшість металевих виробів раннього періоду КБК, як і попереднього катакомбного часу, репрезентовані виробами північнокавказького осередку металообробки. Це сокири костромського типу та багатоспіральні браслети, виготовлені з овалного у перетині дроту (Олександрівський скарб), які мають аналогії серед матеріалів північнокавказької культури [Ковал'єва, 1981а, с. 27]. У цей само час на території регіону з'являються вироби південноуральського осередку синташтинської та абашевської культур. Вони представлені ножами з наміченим перехрестям, вістрями списів з кутною втулкою. Подібні вироби присутні на могильниках сейминсько-турбинського типу [Черных, Кузьминых, 1987, с. 98-99], а також на пам'ятках середнього та пізнього етапів середньодніпровської культури [Арт'єменко, 1987а, рис. 12: 11, 12; 13: 10, 13].

Також з ранніми комплексами КБК (обрядова група у дерев'яних ящиках) пов'язане намисто з склоподібною пасти. Поява перших виробів зі скла у Давньому Єгипті припадає на часи правління XII династії (близько XX ст. до н.е.) і їх подальше поширення було пов'язане з часом гікоського панування при фараонах XIII-XVI династій (XVIII-XVI ст. до н.е.) [Щапова, 1983, с. 85-96]. Для раннього етапу КБК діагностичними є вузлуваті, дворіжкові та бородавчасті намистини. Вузлуваті намистини численні на пам'ятках унетицької культури Центральної та Західної Європи, де вони датуються початком II тис. до н.е. [Ковал'єва, 1981а, с. 26; Bouzek, 1985, fig. 24]. Така ж намистина знайдена на могильнику пізнього етапу середньодніпровської культури Стрелиця [Арт'єменко, 1987а, рис. 13: 7]. Бородавчасте намисто має аналогії серед матеріалів катакомбної культури Нижнього Дону та Донеччини, північнокавказької культури, а його металеві репліки відомі у комплексах культури Тріалеті Закавказзя, датованих XVIII-XVI ст. до н.е. [Братченко, 1976, с. 147-148; Махно, Братченко, 1977, с. 56-58]. Дворіжкове намисто, напевне, походить від чотири- та триріжкового, яке також представлене у комплексах катакомбної, північнокавказької та синташтинської АК [Братченко, 1976, с. 152; Генинг В.Ф., Зданович, Генинг В.В., 1992, рис. 159: 4]. Одна така намистина знайдена на поселенні КБК Бабине III у Нижній Наддніпрянщині [Добровольский, 1957, рис. 28].

Хронологічним репером комплексів КБК-I (Дніпро-Донської бабинської культури, за Р.О. Ливиненком) виступають кістяні кільця та круглі пряжки з одним великим центральним отвором, які зустрічаються переважно у похованнях в дерев'яних скринях із західною орієнтацією небіжчика [Гершкович, 1986, с. 138]. Подібні кільця та пряжки трапляються у комплексах пізньокатакомбної [Литвиненко, 2004, рис. 9, 10], кам'яньсько-лівенцівської [Братченко, 1976, рис. 62: 10], синташтинської [Генинг В.Ф., Зданович, Генинг В.В., 1992, рис. 41: 2; 57: 6; 152: 5], пізньосередньодніпровської (з бурштину) [Арт'єменко, 1987а, рис. 12: 9, 10] культур.

Загалом, пам'ятки раннього періоду КБК (КБК-I) синхронні пізнім пам'яткам катакомбної культури, пізнім етапам середньодніпровської та унетицької, синташтинській, північнокавказькій, тріалетській, ранньому періоду культури Монтеору, раннім фазам абашевської та сейминсько-турбинської культур. За центральноєвропейською періодизацією їм відповідають періоди FD I-II, за Б. Хензелем та VzA₂, за П. Рейнеке (XVIII-XVII ст. до н.е.)³¹.

Характерною ознакою пізніх поховальних пам'яток КБК (КБК-II або Дніпро-Прутської бабинської культури, за Р.О. Ливиненком) є комплекси з круглими та овальними кістяними пряжками із великим центральним та малень-

³¹ У зв'язку з подавненням нижньої межі КБК / культурного кола Бабине, в результаті появи нових серій каліброваних радіовуглецевих дат, деякі дослідники співвідносять ранній період цієї культури з періодом VzA1-VzA2 за П. Рейнеке, що відповідає XXII-XVIII ст. до н.е. [Литвиненко, 2009, с. 20-21].

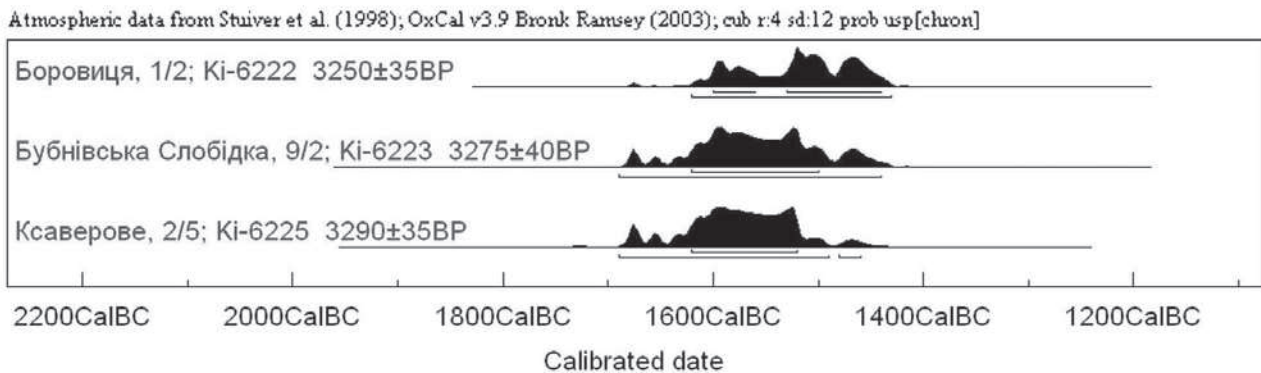

Рис. 106. Радіовуглецеве датування пам'яток КБК регіону (графіки калібрації за програмою OxCal) (за: Лысенко С.Д., 2005)

ким бічним отворами (2-й стратиграфічний горизонт) [Ковалёва, 1981а, с. 19; Отрощенко, 1981, с. 11]. Фрагмент заготовки подібної пряжки походить з Йосипівського поселення (Рис. 29: 12). Аналогії їм відомі серед матеріалів культури Монтеору, ДВАК, ранніх етапів ПМЗК та алакульської культур [Ковалёва, 1981а, с. 28]. Також знахідки пряжок з двома різновеликими отворами дозволяють синхронізувати пізній етап КБК з такими епішнуровими культурами, як другий (пізній) період подільської підкарпатської (Стрільче) та стжижовською (Жорнів) [Археология Прикарпатья ..., 1990, с. 61, 72, 77]. Остання в свою чергу частково синхронна пізньому (здовбицькому) етапу городоцько-здовбицької АК [Там само, с. 72, 74]. Цікавою для відносної хронології пам'яток пізнього періоду КБК виявилася заготовка круглого амулету-підвіски з людського черепа, яка походить з Йосипівського поселення [Беляев, 1980/№ 590, с. 92]. Річ у тому, що круглі дископодібні підвіски з центральним отвором, виготовлені саме з черепної кістки людини (тип Элиста-Калиновский), побутовали у племен пізнього етапу посткатакомбної лолінської культури в Північно-Західному Прикаспії [Калмыков, Мимоход, 2005, с. 228-229, рис. 12: 3-5].

Аналіз більшості металевих виробів пізнього етапу КБК, виявлених на території регіону, дозволяє віднести їх до волго-уральського осередку металообробки покровської зрубної культури. Кельти з кутими втулками мають аналогії серед матеріалів сейминсько-турбинської культури у Поволжі (могилиники Сейма та Решне) [Черных, Кузьминых, 1987, с. 90, рис. 42: 21; 44: 38], Монтеору на Нижньому Дунаї (пос. Серата Монтеору) [Клочко, 2006, с. 145, рис. 66: 9], а єдина на сьогодні ливарна форма для їх виготовлення виявлена при дослідженні поселення металургів покровсько-мосолівської зрубної культури Мосолівка на Дону [Пряхин, Саврасов, 1989, с. 73, рис. 17: 11]. Ливарні форми для виготовлення коротких серпів ібракаєвського (старобиківського) типу також походять з поселень ПМЗК: вже згаданої Мосолівки [Там само, рис. 16: 5, 6; 17: 1, 5, 8, 9] та Усового Озера на Сіверському Дінці [Березанская, 1990, с. 105, рис. 14: 4]. За хронологічною схемою Дергачова-Бочкарьова, серпи ібракаєвського типу датуються II періодом, що відповідає XVI-XV ст. до н.е. [Дергачёв, Бочкарёв, 2002, с. 85-86]. Крім того, ці серпи за розмірами та формою нагадують безгачкові серпи-ножі, характерні для синташтинської, петровської, абашевської та сейминсько-турбинської культур. Характерні для пізніх комплексів КБК ножі з наміченим перехрестям у верхній частині леза, а також вислообушні сокири південноуральського типу відомі у сейминсько-турбинській, ДВАК та ПМЗК.

Останні дослідження дозволяють синхронізувати пізній етап КБК через Бородінський скарб з Мікенськими шахтовими гробницями кола А, які відносяться до фінальної фази середньоелладського періоду (МН III), що відповідає кінцю XVII ст. до н.е. [Березанская, 1982, с. 28-29; Черняков, 1985, с. 96; Отрощенко, 2001, с. 110]. Речовий комплекс з Бородіна, в свою чергу, синхронізує період КБК-II з сейминсько-турбинською культурою та з горизонтом центральноєвропейських скарбів Hajdúsámson-Ара, датованим періодами FD III-MD I, за Б. Хензелем та VzA₂-VzB₁, за П. Рейнеке, – XVII-XV ст. до н.е. [Hänsel, 1968, s. 159-160; Балагури, 2001, с. 222]. На зв'язок з сейминсько-турбинською культурою вказують вістря бородінських списів з литою «вильчастою» втулкою. Інкрустовані золотом парадні вироби з Бородінського скарбу (шпилька, кинджал) мають аналогії з виробами хайдушамшонського горизонту Трансільванського ГМЦ культури Фюзешабонь-Отомань, на яких відчувається значний вплив мікенської цивілізації [Балагури, 2001, с. 217-218]. На низці пам'яток КБК (мог. Хашове, пос. Велика Андрусівка-Чаплин) виявлені просвердлені кам'яні сокири, подібні за формою до нефритових сокир Бородінського скарбу. Схожі сокири також зафіксовані серед матеріалів Левенцівської фортеці кам'ясько-лівенцівської культури на Нижньому Дону [Братченко, 1976, с. 151], на поселенні петровської культури Красні Кручі в Заураллі [Кузьмина, 1994, с. 39-40], похованні ПМЗК з Новопавлівки (також нефритова) [Кузнецов, Семёнова, 2000, рис. 6]. Крім того, до Бородінського скарбу входили металеві оковки від дерев'яної чаші, які дають підстави для його синхронізації з раннім періодом ПМЗК [Антонов, Отрощенко, 2004, с. 26].

Абсолютне датування пам'яток пізнього періоду КБК визначають радіовуглецеві дати, отримані для трьох поховань регіону: Ксаверове (2/5) – 1608-1518 cal. BC (1δ), Бобриця (1/2) – 1590-1518 cal. BC (1δ) та Бубнівська Слобідка (9/2) – 1610-1460 cal. BC (1δ) (Рис. 106) [Лысенко С.Д., 2005, табл. IV]. Останнє поховання супроводжувалося

типовою кістяною пряжкою з двома різновеликими отворами. Ці результати цілком узгоджуються з серією дат по C_{14} , отриманих при дослідженні поховань КБК Миронівського курганного могильника (Росава), розташованого у суміжному регіоні Київського Подніпров'я. Їх діапазон – 3610 ± 30 - 3325 ± 50 BP [Klochko, 1999, tabl. 1: IV], що при калібрації (програма OxCal 3.9) відповідає часовому проміжку 1980-1520 cal. BC ³². Альтернативою цим датам є результати, отримані у Познанській лабораторії (Польща) по 14 похованням КБК, виявленим 2004 р. при дослідженні Сугоклійського кургану у м. Кіровоград [Болтрік, Ніколова, Разумов, 2005] – близько 1800-1700 cal. BC (матеріали готуються до публікації) ³³.

Зважаючи на викладене, період КБК-П синхронний Мікенським шахтовим гробницям (кінець середньоелладського періоду – МН III А-В), горизонту скарбів Hajdúsámson-Ара-Бородіно (періоди FD III-MD I, за Б. Хензелем; VzA₂-VzB₁, за П. Рейнеке), пізнім етапам підкарпатської, городоцько-здовбицької, Монтеору, сейминсько-турбинської, лолінської АК, стжижовській, раннім етапам культур Фюзешабонь-Отомань, ПМЗК та алакульської і датується XVII-XVI ст. до н.е.

Для хронології пам'яток початку зрубно-сабатинівського часу (БМЗК-I) важливе значення має знахідка на поселенні Йосипівка кістяного жолобчастого псалія типу ПА (Фюзешабонь, за А. Можоліч), який датується XVI-XIII ст. до н.е. [Кузьміна, 1994, с. 186-187]. Найближча аналогія йому походить з поселення II-го періоду ПМЗК Капітанове 1 на лівобережжі Сіверського Дінця [Бровендер, 2000, с. 178, рис. 2: 6]. Відповідники у покровській культурі мають і металеві вироби цього часу: великі серпи-косарі з гаком для кріплення руків'я (тип Перелюб), долота з кутою втулкою, вістря списів з литою втулкою і петлею на ній. Ливарні форми для їх виготовлення відомі, зокрема, на поселенні ПМЗК Мосолівка [Пряхин, Саврасов, 1989, рис. 9-11, 17: 1]. Серпи-косарі вказаного типу, за хронологічною схемою Дергачова-Бочкарьова, датуються III періодом – XIV ст. до н.е. [Дергачев, Бочкарев, 2002, с. 107].

До цього періоду відносяться металеві вироби горизонту центральноєвропейських скарбів Kosziderpadlás, який відповідає пізньому етапу культури Фюзешабонь-Отомань, датованого періодами MD II-III, за Б. Хензелем та VzB₁-VzB₂, за П. Рейнеке, – XV-XIV ст. до н.е. [Mozsolics, 1967; Hänsel, 1968, s. 165-170; Балагури, 2001, с. 222-223]. Для косідерподлашського горизонту характерними є жолобчасті скроневі підвіски у півтора оберти (сібенірський тип), перстенці зі спіральними щитками, шпильки з ромбічною та грибоподібною голівками, браслети та гривні зі спіральними щитками, сокири-тесла з закраїнами.

Сокири-тесла з закраїнами характерні для унетичької та отоманської культур і датуються періодом VzA₁-VzB₂ за П. Рейнеке [Березанская, 1972, с. 149; Балагури, 2001, с. 189; Клочко, 2006, с. 134].

Підвіски, подібні до виробів сібенірського типу, а також перстенці та браслети зі спіральними щитками набули розповсюдження далеко на схід, зокрема, їх зафіксовано у комплексах зрубної спільності Поволжя та Південного Уралу [Сальников, 1967, рис. 22: 13; Галкин, Дрёмов, Железчиков и др., 1993, табл. 4: 22, 23; 10: 29, 30; 22: 14; 23: 8, 20, 38; 24: 5, 10, 16; Семёнова, 2000, рис. 24: 1-4]. Трапляються вони і у похованнях ранньобережнівського горизонту Дніпровського Лівобережжя. Решта виробів поширена, в основному, у ареалі ТКК. Це шпильки з великою ромбічною голівкою (гуляйгородський тип), які, вірогідно, походять від шпильок унетичької культури з овальною голівкою. Аналогії їм відомі, крім тшинецько-комарівської культури (Комарів, к. 6; мог. Малополовецьке 3, пох. № 72) [Березанская, 1982, с. 58, рис. 12: 21; Лысенко С.Д., Лысенко С.С., 2001, с. 156, рис. 11: 3], в сабатинівській (пос. Вишетарасівка, Трикрати), Косложень (пос. Ульму, Градіште-Косложені) [Шарафутдинова И., 1987, с. 73, рис. 2: 1, 17; Neagu, 1993, p. 174-175, pl. VIII: 7, 8], Ноуа (мог. Себеоань, пох. № 1) [Sava, 2002, taf. 103: 2] та Фюзешабонь-Отомань (скарб Колодне) [Балагури, 2001, с. 207]. Ливарні форми для їх виготовлення походять з поселення Єсениці (Болгарія) культури Косложень [Шарафутдинова И., 1987, с. 73]. Хронологічні рамки побутування шпильок гуляйгородського типу не обмежувалися лише горизонтом Kosziderpadlás, позаяк вони трапляються і в скарбах наступного центральноєвропейського горизонту скарбів Ópályi-Uriu-Domănești: Меджидія та Белень (культура Ноуа-Косложень) [Petrescu-Dîmbovița, 1977, pl. 20: 8; 74: 51; 75: 1]. Заготовки для виготовлення подібних шпильок входили до складу ще одного скарбу цього часу – Редень [Там само, pl. 84: 12-15]. Наявність негативу такої ж шпильки серед ливарних форм Дніпровокам'янського скарбу дає підстави для визначення верхньої межі гуляйгородських шпильок принаймні пізньосабатинівським часом (період VzD). Шпильки з грибоподібною голівкою та браслети і гривні зі спіральними щитками мають аналогії у комплексах ТКК (мог. Войцеховка, к. 9; Кустовці; Комарів, к. 6; Буківна, к. 3; Іван'є, к. II; мог. Малополовецьке, пох. №№ 1, 68, 72) [Березанская, 1972, рис. 17; 1982, рис. 12: 17, 18; 54: 3, 13, 16, 17; Свешников, 1990, рис. 21: 1, 5; 23: 14; Лысенко С.Д., 2001а, рис. 4: 41-43], а також культури Ноуа-Косложень (скарби Ріметеа, Синніколау Ромин I) [Petrescu-Dîmbovița, 1977, pl. 7: 8, 11: 7, 8].

За радіовуглецевим аналізом дата комплексу 1 з Малополовецького, до якого входило по парі браслетів і гривен зі спіральними щитками (аналогічні гривні, знайдені у курганному похованні в Текліні) та шпилька з грибоподібною голівкою, становить 1518-1438 cal. BC (1δ) [Лысенко С.Д., 2005, табл. IV]. Поховання з іншого комплексу (7а/4), яке супроводжувалося шпилькою з ромбічною голівкою та гривною зі спіральними щитками,

³² Варто зазначити, що Р.О. Мимоход вважає вказані верхні радіовуглецеві дати молодшої групи КБК некоректними. На його думку, ця група поховань має датуватися у діапазоні 2000-1800 cal. BC [Мимоход, 2010, с. 42-45].

³³ Дякую С.М. Разумову за люб'язно надану інформацію.

датоване 1521-1393 cal. BC (18) [Лысенко С.Д., 2005, табл. IV]. Поховання у кургані II з Іван'я, де були знайдені браслети та гривні зі спіральними щитками, за цим само методом датоване 1285±35 р. до н.е. [Свешников, 1990, с. 86], що при калібруванні (програма OxCal 3.9), майже відповідає малополовецьким датам – 1615-1515 cal. BC (18). Проте, ці прикраси, як і шпильки гуляйгородського типу, також виходять за межі косідерподлашського горизонту, адже зустрічаються у скарбах наступного горизонту Órályi-Uriü-Domănești: Корнуцел, Кергеш [Petrescu-Dîmbovița, 1977, pl. 35: 4-6, 127: 25] та Петерд [Mozsolics, 1985, taf. 61: 12].

Отже, пам'ятки початку зрубно-сабатинівського часу (БМЗК-I) синхронні пізньому етапу ПМЗК, початку пізньоелладського періоду (LH I – LH II, можливо LH III A1), горизонту центральноєвропейських скарбів Kosziderpadlás (періоди MD II-III, за Б. Хензелем та VzB₂-VzC₁, за П. Рейнеке), пізньому етапу культури Фюзешабонь-Отомань, а також комарівській, ранній Ноуа-Косложень, ранньосабатинівській АК. У абсолютних датах період датується XV-XIV ст. до н.е. (радіовуглецеві калібровані дати подавнюють ці рамки).

В основному з другим періодом БМЗК пов'язане функціонування у Середній Наддніпрянщині та Подінців'ї лобойківського осередку металообробки. Про це свідчать, зокрема, матеріали з поселення гірників-металургів Пилипчатине на Донбасі, де талькова ливарна форма для кельта лобойківського типу знайдена разом із валиковою зрубною та пізньоандронівською керамікою [Татаринів, 1977, с. 200-202, рис. 7, 8; 1979, рис. 2: 1]. Незважаючи на наявність у Лобойківському скарбі досить архаїчних предметів, характерних ще для покровської традиції, важливе значення для його датування має присутність двовушкових кельтів з литою втулкою лобойківського типу, серпів-сікачів дербеденівського типу, бритви дербеденівського типу та уламку вістря списа з прорізним пером златопільського типу. Наявність таких само виробів у інших комплексах дає підстави для синхронізації лобойківського осередку металообробки БМЗК (майстерні Дерев'яне, Гологурів, Златопілля, Терешківський скарб) з інгуло-красномаяцьким осередком сабатинівської культури (майстерні Волоське, В'язівка) [Лесков, 1967, рис. 7: 4, 15], дербеденівським осередком сусканської культури (Дербеденівський скарб) [Кузьминых, 1981, с. 64; Колев, 2000, с. 247-248], олексіївсько-саргаринською культурою (скарб Шамши, пос. Кент) [Кузьмина, 1994, рис. 42: 6; 43а: 6]. А наявність у скарбах сабатинівської культури (Інгульський, Журавлинський, Авраамівський, Орехівський) кельтів типу Ruginoasa (старший трансільванський), сокир-тесел з закраїнами у вигляді «крил» та бойових сокир з дископодібним обухом дозволила, в свою чергу, синхронізувати інгуло-красномаяцький осередок металообробки з горизонтом центральноєвропейських скарбів Órályi-Uriü-Domănești [Шарафутдинова И., 1986, с. 116], що датується періодом VzC-VzD, за П. Рейнеке – XIV-XIII ст. до н.е. [Балагури, 2001, с. 265]. Про синхронність лобойківського осередку металообробки та опалайського горизонту свідчать і бронзові підвіски з Лобойківського скарбу у вигляді двох пелюсток, вкритих золотою фольгою. Аналогічна за формою підвіска походить з могильника Великі Рашківці (Східна Словаччина) культури Фельшесевч-Станово [Балагури, 2001, рис. 78: 11]. Технологія обгортання прикрас золотою фольгою існувала у Північному Казахстані та Приоб'ї у племен андронівської КС [Кузьмина, 1994, с. 260; Рындина, Дегтярєва, 2002, с. 193]. Чотирилопатева втульчате вістря стріли з Лобойківського скарбу дає підстави для його датування в межах першої половини XIII ст. до н.е. на підставі наявності подібних виробів у материковій Греції в комплексах пізньоелладського періоду – LH III B [Ванчуров, Черняков, 1991, с. 31]. Схоже вістря також походить з могильника Єловське II постандронівського часу [Косарев, 1984, рис. 8: 3].

Металеві вироби горизонту Órályi-Uriü-Domănești поширювалися з Трансільвансько-Верхньотиського і Пілінського ГМЦ Тисо-Дунайського басейну у різних напрямках, у тому числі на схід, в ареал комарівської, Ноуа та сабатинівської культур [Балагури, 2001, с. 265-273]. Серед виробів, що представляють даний горизонт в регіоні – кельти типів Ruginoasa, Rîșești, Negrești, Gemze, сокири-тесла з закраїнами у вигляді «крил» («чеський» або «богемський» тип), вістря списів з ребрами міцності вздовж пера, шпильки з радіальними виступами на стрижні (ноуаїчний тип). Для пізньосабатинівського часу (VzD) характерними є також нижньодунайські безвушкові кельти типу Oinasu, які репрезентують дичевський осередок металообробки [Дергачев, 1997, с. 21].

Серпи типу Heleşteni, негативи яких походять з Чутівського та Дніпровокам'янського скарбів ливарних форм, зустрічаються у комплексах культури Ноуа-Сабатинівка, які датуються періодом VzD-НаА₁, за П. Рейнеке (XIII-XII ст. до н.е.) / IV період, за Дергачовим-Бочкарьовим [Дергачев, 1997, с. 29; Дергачев, Бочкарєв, 2002, с. 256]. Цим само часом датуються серпи-сікачі сосновомазинського типу, аналогії яким відомі у іванівській культурі (скарб Соснова Маза) та близькі їм серпи семирічінського типу олексіївсько-саргаринської культури (скарби Шамши та Койтин, пос. Кент) [Евдокимов В., Варфоломеев, 2002, рис. 27: 15; Кузьмина, 1994, с. 125, рис. 43а: 19-21; Григорьев, Чанг, 2006, рис. 1: 1, 2].

У період VzD-НаА у Подніпров'ї набувають поширення і серпи з «гудзиком» на руків'ї (тип Koszider), відомі в Центральній Європі з часу існування горизонту Kosziderpadlás [Дергачев, 1997, с. 35-36]. Найбільш ранні знахідки серпів цього типу в регіоні – уламки носка і п'яточної частини з поселення Мошни та 1 екз. з Обухівського скарбу. Негатив для виготовлення доліт з литою втулкою та плоским лезом, подібних до виявленого на території Чигиринського р-ну, походить з сабатинівського поселення Новокиївка, датованого XIV-XIII ст. до н.е. [Гершкович, Клочко, 1987, с. 152; Gerškovič, 1999, s. 62, taf. 41: 1, 6].

Для виходу на центральноазійську хронологію важливим є знаходження характерних для лобойківського

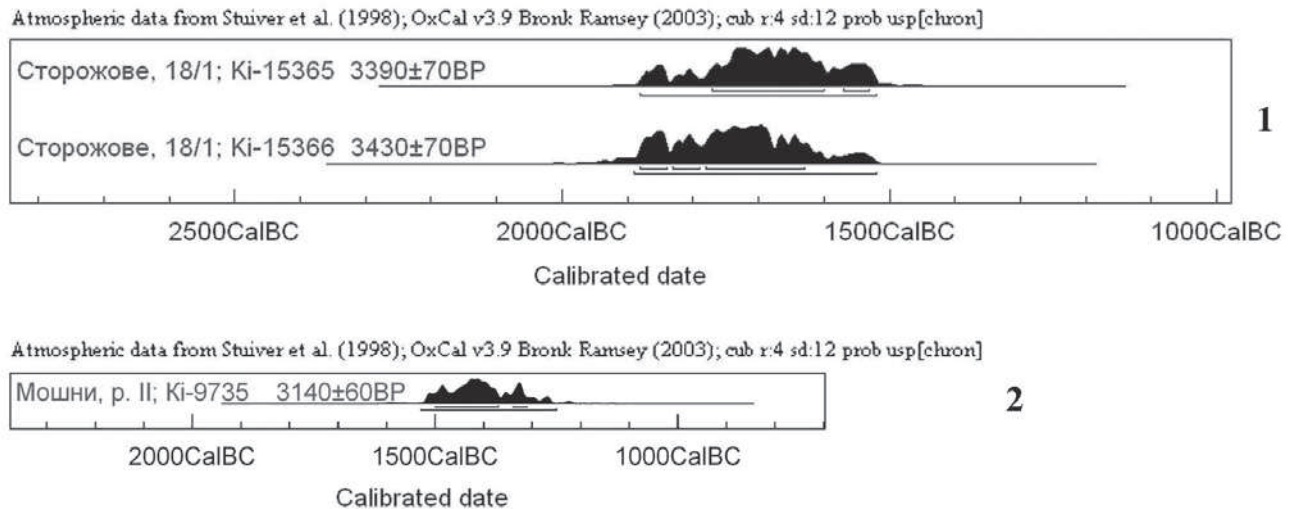

Рис. 107. Радіовуглецеве датування пам'яток БМЗК (1) та ТКК (2) регіону (графіки калібрації за програмою OxCAL) (1 – за: Коваленко, Куштан, Луговий, 2009; 2 – за: Makarowicz, 2010).

осередку металообробки черешкових ножів з кільцевим упором у комплексах культури Намазга VI: Намазга-депе та Теккем-депе (ливарна форма) [Щетенко, 2003, с. 29; Подобед, Усачук, Цимиданов, 2009, с. 7, рис. 2: 5, 10]. Датується ці комплекси пізньосабатинівсько-ранньобілозерським часом (XIII-XII ст. до н.е.) [Там само]. Два такі ж ножі походять з поселення Кент олексіївсько-саргаринської культури [Евдокимов В., Варфоломеев, 2002, рис. 27: 4, 5].

Важливим датуючим матеріалом для цього періоду також виступають рогові псалії. Один з них, виявлений на поселенні Чикалівка, відноситься до типу II стрижнеподібних (Боріяш, за А. Можоліч): вигнутих з двома овальними отворами у одній площині і малим отвором, що перпендикулярно перетинає основний. Вказаний тип псаліїв був поширений у XIII-XI ст. до н.е. в Подунав'ї. Близька аналогія йому походить також з поселення олексіївсько-саргаринської культури Кент [Евдокимов В., Варфоломеев, 2002, рис. 30: 6], яке датується так само за імпортною керамікою типу Намазга VI [Кузьміна, 1994, с. 188]. Інший тип псаліїв кінця зрубно-сабатинівського часу репрезентує знахідка з поселення Воїнська Гребля. Він відноситься до типу I стрижнеподібних (інший різновид типу Боріяш, за А. Можоліч): ледь вигнутих круглих у перетині з овальним отвором посередині та фігурним виступом на кінці. Псалії подібного типу виявлені на пам'ятках сусканської (пос. 1-е Сусканське), постандронівської (пос. Словське), Ноуа (пос. Калафіндешти, Кобильня), сабатинівської (пос. Кокоара I, Скельки, Кірове) культур [Ignat, 1981, p. 136, fig. 2: 7; Дергачев, 1986, рис. 51: 7; Шарафутдинова И., 1986, рис. 29: 4, 10; Levitcki, Sava, 1993, dess. 13: 6; Кузьміна, 1994, с. 186-187]. Псалій схожого типу, виготовлений з бронзи, входив до складу скарбу Томешть (Румунія), який відноситься до горизонту Uriu-Domănești [Petrescu-Dîmbovița, 1977, pl. 87: 8]. Датується ці комплекси періодом VzD-НаА, за П. Рейнеке (XIII-XII ст. до н.е.).

Для синхронізації пам'яток регіону кінця розвинуеного етапу пізньої бронзи (БМЗК-II, за В.В. Отрощенко), таких як поселення Чикалівка та Піонерське, можна використати знайдені на них кам'яні товчачі-скіпетри з грибоподібним навершям та виступами-«шишечками» на держаку. Подібні вироби виявлені на поселенні Гіндешти (Молдова) під час дослідження зольника пізнього етапу культури Ноуа [Мелюкова, 1961, рис. 11: 12], а також у складі скарбу ливарних форм біля с. Волоське, який відноситься до пізнього етапу сабатинівської культури [Бодянский, 1952, табл. IV: 2]. Такий же скіпетр знайдений при розкопках поселення Теккем-депе у Середній Азії, у шарі, який датується часом пізньої Намазги VI [Щетенко, 2002, с. 214, рис. 6: 7].

Для з'ясування відносної та абсолютної хронології пам'яток цього часу важливе значення також має склад керамічного комплексу, а саме наявність у ньому інокультурних компонентів, характерних саме для цього періоду. Той факт, що у похованні біля Високого на Запоріжжі разом з бритвою дербеденівського типу знайдено келих на ніжці, характерний для фєдорівської та черкаскульської культур андронівської КС, дає можливість датувати бережнівсько-маївські поховання регіону з імпортною андронівською керамікою (мог. Верхня Маївка, Прядівка, Бузівка, Олександрівка) пізнім етапом культури (БМЗК-II), тобто у межах XIV-XIII ст. до н.е. [Отрощенко, 2001, с. 161]. Однак, з цього діапазону випадають найбільш вірогідні абсолютні дати поховання БМЗК з «фєдорівським» керамічним блюдом зі Сторожового (18/1) – 1770-1600 та 1780-1630 cal. BC (18) (Рис. 107: 1)³⁴ [Коваленко, Куштан, Луговий, 2009, с. 222, табл. 1]. Можливо ці дати занижені, а можливо і дійсні, зважаючи на подавлення верхньої межі КБК.

³⁴ Для пам'яток періоду БМЗК-II існують ще три радіовуглецеві дати, проте вони сильно завищені і не можуть використовуватися для абсолютної хронології. Так, по зразку деревного вугілля з поселення Чикалівка (Ле-413) отримано дату 2610±100 BP [Семенцов, Романова, Долуханов, 1969], що після калібрації становить 900-750 cal. BC. З досліджуваного автором пізньотшинецького поселення Піонерське по зразках кістки отримано дві некоректні дати (Ki-11874, Ki-11875), відповідно – 900-800 та 930-820 cal. BC.

До речі, калібровані радіовуглецеві дати зрубно-андронівських комплексів інших регіонів також дають більш давні дати у порівнянні з традиційними: могильник Малополовецьке 3 на Київщині – 1600-1500 cal. BC [Лысенко С.Д., 2001а, с. 31-33] та могильник Тартас 1 у Західному Сибіру – 1900-1500 cal. BC [Молодин, Парцингер, Марченко и др., 2008, с. 326, рис. 1]. Якщо у майбутньому підтвердиться легітимність цих дат, то це призведе до подавнення принаймні на 200-300 років і зрубних комплексів з андронівськими впливами, і металу лобойківського, інгуло-красномяцького та дербеденівського осередків.

У нашому розпорядженні також є одна цілком прийнятна радіовуглецева дата, отримана з пізньотшинецького поселення Мошни – 1500-1370 cal. BC (61.4% вірогідності) (Рис. 107: 2) [Makarowicz, 2010, tab. 1.10: 27].

Для керамічних комплексів більшості поселень пізньосабатинівсько-ранньобілозерського часу (Чикалівка, Максимівка-Топило, Липівське 1, Червонохиженці 2, Самовиця-острів 1, Чапаєвка 8, Леськи 3) характерний полікультурний склад. Це кераміка «андроноїдної» сусканської культури, а також «валикової» кераміки постзрубної іванівської та постандронівської олексіївсько-саргаринської культур [Куштан, 2009, рис. 1; 2: 1]. Дворучна ваза з Чикалівки, ручки якої мають характерний виступ у вигляді «гудзика», типові для пізнього етапу культури Ноуа, який за матеріалами поселення Магала датується XIII-XII ст. до н.е. [Смирнова, 1972, с. 20-21]. Також для датування Чикалівки надзвичайно важливими є знахідки імпортованої ранньогальштатської столової кераміки: канельованої та прокресленої, зазвичай датованої періодом НаА₁ (XII-XI ст. до н.е.). До найбільш ранніх гальштатських пам'яток з подібною керамікою відноситься поселення Голеркани (Молдова), яке датується пізньосабатинівським або ранньобілозерським часом [Мелюкова, 1972, с. 58; Крушельницька, 1985, с. 42]. Такий же посуд, наприклад, знайдено і серед матеріалів пізньосабатинівсько-ранньобілозерського поселення Воронівка II [Ванчугов, Загинайло, Кушнір, Петренко, 1991, с. 39, рис. 18: 5, 10, 14].

З розпадом зрубної та тшинецько-комарівської КС пов'язують і поширення у північній лісостеповій зоні «лісової» кераміки з характерною ямково-«перлинною» орнаментациєю, що призвело до формування нових археологічних культур: пізньососницької (ранньолебедівської) та малобудківської. Ямково-«перлинна» орнаментация характерна і для керамічних комплексів низки пам'яток півдня Лісостепоного Подніпров'я цього часу: поселення Мошни, Воїнська Гребля, Лихачівка. Появу малобудківських пам'яток у басейні Ворскли дослідники відносять до XIII ст. до н.е. [Воловик, 1991, с. 20]. Традицію орнаментациі кераміки з рядами ямок та «перлин», очевидно, слід пов'язувати з впливом лісового населення Волго-Оччя, зокрема, носіїв кераміки акім-сергіївського типу (синкретична атабаєвсько-поздняківська) з басейнів рр. Мокша та Сура [Ставицкий, 2005, с. 110-125, рис. 49-53]. Для пам'яток межі XIII-XII ст. до н.е. також характерною є наявність специфічної «комірцевої» кераміки, походження якої пов'язують із впливом постандронівських культурних утворень з території Приуралля (межовська культура) та Лісостепоного Поволжя (атабаєвсько-кайбельський тип) [Куштан, 2009, рис. 2: 2-5].

Присутність у комплексах пізнього етапу БМЗК кераміки фєдорівської культури, а згодом – олесіївсько-саргаринської, дозволяє синхронізувати його з культурою Намазга VI на півдні Туркменістану [Щетенко, 2003, с. 29-30].

Таким чином, пам'ятки кінця розвиненого етапу доби пізньої бронзи (БМЗК-II) даного регіону синхронні пізньосабатинівській, пізній Ноуа-Косложен культурам, пізньоелладському періоду (LH III A2-B2), горизонту центральноєвропейських скарбів Órályi-Urui-Domănești (період SD I, за Б. Хензелем та VzC₂-BzD, за П. Рейнеке), культурам Фельшесевч-Станово, сосницькій, поздняківській, сусканській, черкаскульській, фєдорівській, Намазга VI, раннім етапам малобудківської, іванівської, межовської, олексіївсько-саргаринської АК і датуються кінцем XIV-XIII ст. до н.е.

Фінал пізньої бронзи (білогрудівсько-білозерський час) характеризується наявністю ранньогальштатських металевих виробів культури Гава-Голігради Тисо-Дунайського басейну – горизонту Kurd-Kisarâti-Cincu-Suseni та Moigrad-Najdúbösözörmény, які датуються періодом НаА-НаВ₁, за П. Рейнеке – XII-X ст. до н.е. [Балагури, 2001, с. 299]. На території регіону вироби цього горизонту представлені кельтами типу Debrecen, однолезовими ножами, вістрями списів з коротким пером і довгою втулкою. До фіналу пізньої бронзи (V період, за Дергачовим-Бочкарьовим) відносяться і серпи верхньотисської серії з «гудзиком», які поширювалися до території Подніпров'я з ареалу культури Гава-Голігради [Дергачёв, 1997, с. 36; Дергачёв, Бочкарёв, 2002, с. 285]. Ранньогальштатським часом також датуються безчерешкові бритви з паралельними лезами, аналогії їм відомі з Кишинівського поселення та скарбу Молдова-Веке [Мелюкова, 1972, с. 59-60, рис. 3: 12; 1979, с. 60; Petrescu-Dîmbovița, 1977, pl. 164: 15-34], городища Дикий Сад [Gorbenko, 2009, fig. 6: 2, 3].

У ранньобілозерський час (НаА₁, за П. Рейнеке) в регіоні продовжують побутувати нижньодунайські кельти типу Оіпасу (Старосільський скарб). З пізньобілозерського часу (НаА₂-НаВ₁) їх змінюють кельти типу Вурбица, які репрезентують вирбицький осередок металообробки на Нижньому Дунаї [Дергачёв, 1997, с. 21].

До виробів завадівсько-кардашинського осередку металообробки білозерської культури відносяться двовушкові кельти: кардашинського і новоолександрівського типів для ранньобілозерського часу та завадівського – для пізньобілозерського [Дергачёв, 1997, с. 13-14]. Так, серія кельтів кардашинського типу походить зі скарбу, виявленого на території передмістя городища білозерської культури Дикий Сад [Горбенко, Гребенников, Смирнов, 2009, с. 14,

рис.]. Для цього ж періоду характерними є черешкові ножі з паралельними лезами, що також виготовлялися майстрами білозерської культури [Лесков, 1967, с. 150; Колотухин, 1996, с. 45, рис. 15: 22].

Черешкове вістря стріли з асиметричними лопатями, аналогічне виявленому на поселенні Вовківка, походить з поховання Гордіївського могильника (к. 34) на Вінниччині, яке датується 1100-1000 cal. BC (горизонт Hord.IV) [Berezanskaja, Kločko, 1998, taf. 66: 5]. Подібні вістря виявлені під час дослідження поселення Кент олексіївсько-саргаринської культури [Евдокимов В., Варфоломеев, 2002, рис. 27: 7], Тлійського могильника кобанської культури Центрального Кавказу [Техов, 1977, рис. 65: 8], а також цитаделі поселення Яз-тепе I у Середній Азії, матеріали якої датуються часом пізніше Намазги VI – час Анау IV, тобто приблизно X ст. до н.е. [Массон, 1958, с. 56-58, рис. 5: 18, 20]. Дволопатеве бронзове вістря стріли з виступаючою втулкою, подібне до виявленого на поселенні Бузівка, походить з розташованого неподалік (на протилежному березі р. Оріль) поселення Госпітальний Горб біля с. Залінійне (Харківська обл.) [Ромашко, 1983, с. 55, рис. 2: 31; Ключко, 2006, с. 212-213, рис. 101: 13, 14]. Ці вістря мають численні аналогії на пам'ятках фіналу пізньої бронзи – раннього залізного віку Центральної Європи та Карпатського басейну, де зустрічаються у скарбах горизонту Kurd-Kisapáti-Cincu-Suseni (Молдова-Веке I, Віш, Талія) [Petrescu-Dîmbovița, 1977, pl. 165: 3-5; Mozsolics, 1985, s. 83, taf. 162: 15]. Подібні вістря відомі у білозерській (мог. Василівський, 3/3), лужицькій культурах (мог. Грошевиці, Гошево), а також у культурі полів поховальних урн (мог. Пухова, Шагхедь, Чакберень) і датуються періодом NaA_2 - NaB_1 , за П. Рейнеке (XI-X ст. до н.е.) [Ванчугов, 1990, с. 92, 112-114]. Поховання кургану 35 з Гордіївки, з якого походить аналогічне вістря, відноситься до пізнього (Hord. IV) горизонту могильника, який за радіовуглецевим методом датований 1100-1000 cal. BC [Berezanskaja, Kločko, 1998, taf. 69: 2].

Меч з Більського городища відноситься до виробів, характерних для культури Гава-Голігради. Аналогії йому відомі у горизонтах скарбів Kurd та Gyermely Угорщини (Віш, Вайя, Красноквайда та ін.) [Mozsolics, 1985, s. 83, taf. 277-278], а також Cincu-Suseni та Jupalic-Turia на території румунської Трансільванії (Шпелнака, Хіда та ін.) [Petrescu-Dîmbovița, 1977, p. 167-168, pl. 350: 1]. Початок виготовлення таких мечів у Центральній Європі датують ще періодом VzD (XIII ст. до н.е.), а основний час їх функціонування приходить на NaA (XII-XI ст. до н.е.) [Bouzek, 1985, p. 129]. У Егеїді вони з'являються наприкінці пізньоелладського періоду (LN III B2), що відповідає кінцю XIII ст. до н.е.) [Там само, р. 124].

Для комплексів білогрудівсько-білозерського часу (Старосільський скарб) характерні суцільні литі бронзові браслети у вигляді кільця, які виготовлялися у Північному Причорномор'ї майстрами білозерської культури: II-а Кардашинська та Ново-Олександрівська майстерні [Лесков, 1967, рис. 2: 4; 3: 6, 7], Новогригоріївський скарб [Черняков, 1985, рис. 66: 8-10, 13-16], городище Дикий Сад [Gorbenko, 2009, fig. 3: 14]. З Дикого Саду також походять близько десятка дротяних браслетів з розімкнутими кінцями [Там само, fig. 3: 12], подібних до виявленого у курганному похованні біля Олександрівки, 2(II)/2.

З фіналом пізньої бронзи пов'язують значне поширення дрібних бронзових прикрас. Найбільш розповсюдженим типом у Середній Наддніпрянщині є скроневі багатоспіральні підвіски білогрудівського типу. Крім комплексів білогрудівської та лебедівської культур, вони відомі на пам'ятках раннього етапу висоцької (мог. Гончарівка) та білозерської (мог. Верхня Хортиця) [Лысенко С.С., 2002, с. 119-121]. Даткування поховання Гончарівського могильника засновано на виявлених тут же бронзових італійських бритвах культури Вілланова (період Беначчі I), аналогії яким зустрічаються на пам'ятках Центральної Європи періоду NaA , за П. Рейнеке (XII-XI ст. до н.е.) [Тереножкін, 1961, с. 194-195]. Проте, комплекси I-II горизонтів Гордіївського могильника (к. 3, 6, 14, 16, 24, 26), у яких виявлені такі самі підвіски, але з золотого дроту, за результатами радіовуглецевого аналізу датуються у діапазоні 1500-1200 cal. BC³⁵ [Berezanskaja, Kločko, 1998, taf. 3: 5; 23: 2; 42: 2 та ін.]. У кількох похованнях Вергунівського могильника і на поселенні Самовиця-острів 1 знайдені бронзові багатовиткові спіралеподібні пронизки, аналогії яким відомі у малобудківсько-бондарихинській (пос. Тимченки), білозерській (Новогригоріївський скарб, мог. Широке, Золота Балка, Лук'янівка, городище Дикий Сад), Гава-Голігради (скарб Дебрецен, Нірлугош), кобанській (Тлійський могильник) культурах [Техов, 1977, с. 169, рис. 113: 33-47; Mozsolics, 1985, s. 83, taf. 216: 17, 18; 218: 74-90; Черняков, 1985, рис. 66: 2; Ванчугов, 1990, с. 97, рис. 36: 4; Отрошенко, 2001, рис. 37: 4; Буйнов, 2006, с. 45, рис. 4: 6; Gorbenko, 2009, р. 384]. Для даткування цього типу прикрас важливим є вияв у поховальному комплексі білозерської АК Лук'янівського кургану, крім багатоспіральної пронизки, двопружинної дротяної фібули. Аналогії їй відомі на Сицилії, Греції субмікенського періоду та Близькому Сході, де вони датуються XI-X ст. до н.е. [Отрошенко, 1975, с. 203]. Більш надійними для даткування Вергунівського ґрунтового могильника є інші прикраси: напівсферичні та з рельєфними концентричними колами бляшки-«гудзики», а також підвіски у вигляді з'єднаних між собою дротяних кілець. Подібні прикраси походять зі згаданого вже Гордіївського могильника (к. 37) [Berezanskaja, Kločko, 1998, taf. 73: 1] та скарбу Дріду (Румунія), який відноситься до культури Бабадаг II і датується періодом NaB_1 (X ст. до н.е.) [Enăchiuc, 1987, p. 90-91, fig. V: 54-68; XII: 145, 146; XIII: 147]. Цим саме часом дослідники датують постзрубне поховання білозерського часу № 42 з ґрунтового могильника Салок I на Нижньому Дону, у якому виявлено п'ять

³⁵ Німецька дослідниця К. Метцнер-Небелсік нижню дату Гордіївського могильника обмежує XIV ст. до н.е. – 1400 BC [Metzner-Nebelsick, 2005, s. 312].

Atmospheric data from Stuiver et al. (1998); OxCal v3.9 Bronk Ramsey (2003); cub r:4 sd:12 prob usp[chron]

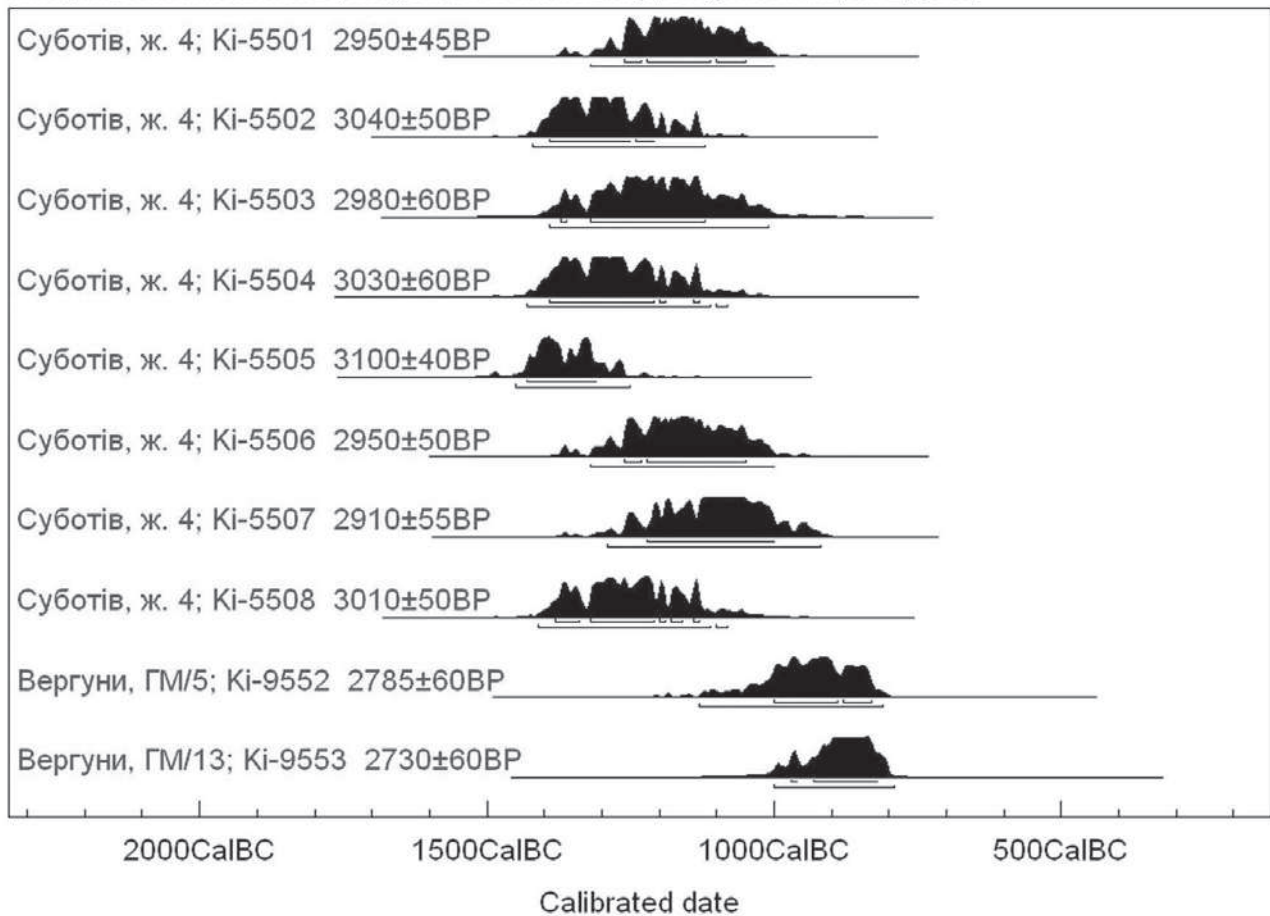

Рис. 108. Радіовуглецеве датування пам'яток білогрудівсько-білозерського часу регіону (графіки калібрації за програмою OxCal) (за: Klocko, Kovalyukh, Skripkin, Motzenbecker, 1998; Лысенко С.Д., 2005)

напівсферичних бронзових «гудзиків», подібних вергунівському [Потапов, 2007, с. 271, рис. 1: 20-24]. Такі ж «гудзики» походять з городища білозерської культури Дикий Сад [Gorbenko, 2009, fig. 3: 7]. Не суперечать датуванню цих прикрас і дані радіовуглецевого аналізу поховань №№ 5 та 13 з Вергунів – відповідно 1000-890 та 930-820 cal. BC (1δ) (Рис. 108) [Лысенко С.Д., 2005, табл. IV], що відповідає пізньобілозерському часу.

Для пам'яток регіону фіналу пізньої бронзи характерне поширення стрижнеподібних рогових псаліїв (тип II / Усатово) – овальних у перетині з трьома отворами в одній площині. Вони виявлені при дослідженні поселень у Суботіві, Деревці, Старій Огрні. Цей тип псаліїв з'являється наприкінці II тис. до н.е. і побутує до ранньоскіфського часу; з ним пов'язують повсюдне поширення у степових та лісостепових просторах Євразії вершництво. Вони мають численні аналогії у комплексах білозерської [Отрошенко, 1986, с. 142, рис. 43: 14-16; Колотухин, 1996, с. 45, рис. 15: 21; 17: 10], черкаськульської, маклашевської, еловської, олексіївсько-саргаринської, кобанської АК, карпато-дунайського гальштату, а також постмікенської Греції [Кузьмина, 1994, с. 187-189]. Майстерня з виготовлення стрижнеподібних рогових псаліїв досліджена на городищі білозерської культури Дикий Сад [Горбенко, Гребенников, Смирнов, 2009, с. 15, рис.; Gorbenko, 2009, fig. 3: 1-3]. З житла № 6 Суботівського городища походять два таких псалія. З синхронного йому житла № 4 отримана серія радіовуглецевих дат, які укладаються в діапазон 1300-1100 cal. BC (Рис. 108) [Klocko, Kovalyukh, Skripkin, Motzenbecker, 1998, p. 667-673].

Варто зазначити, що результати радіовуглецевого датування пам'яток білогрудівсько-білозерського часу півдня Лісостепоного Подніпров'я (Суботівське городище, мог. Вергуни) цілком узгоджуються з датами, отриманими на таких ключових пам'ятках фіналу пізньої бронзи території України, як Гордіївський могильник (розвинута та заключна фази) [Berezanskaja, Kločko, 1998б tabl. III-IV; Metzner-Nebelsick, 2005, s. 313] та городище Дикий Сад [Gorbenko, 2009, fig. 7].

Ще одна категорія знахідок, виготовлених з рогу, важлива для хронології пам'яток фіналу пізньої бронзи – це пластини пропелероподібної форми, подібні до виявленої на поселенні Стара Огрні. Призначення цих виробів досі залишається дискусійним. В.А. Ромашко інтерпретував староогрінський виріб як новий тип псаліїв [Ромашко, 1985, с. 94-96, рис. 1: 10]. На думку інших дослідників вони могли бути іншим елементом кінського спорядження –

наносниками або ж пряжками-застібками. Аналогії цьому виробу зустрічаються серед матеріалів таких комплексів фіналу пізньої бронзи, як поселення у Білогрудівському лісі [Тереножкин, 1961, рис. 62: 3], городище білозерської культури Дикий Сад [Горбенко, Гребенников, Смирнов, 2009, с. 11, рис.; Gorbenko, 2009, fig. 3: 5], поховання № 186 Брилівського ґрунтового могильника білозерської культури [Евдокимов Г., 1999, рис. 3], поселення Кент олексіївсько-саргаринської культури [Евдокимов В., Варфоломеев, 2002, рис. 31: 9], поселення корчажкінської та ірменської культур Фірсове XVIII на Алтаї [Федорук, Шамшин, Папин, 2008, с. 128, рис. 15: 6]. Роговий виріб подібного типу походить також з поховання кургану 37 Гордівського могильника, яке відноситься до горизонту Nord.IV – 1100-1000 cal. BC [Berezanskaja, Kločko, 1998, taf. 72: 3].

Аналогії кістяному дволопатевому вістря стріли, знайденому під час розкопок Суботівського городища, відомі на пам'ятках коб'яківської культури на Нижньому Дону (пос. Коб'якове) [Шарафутдинова Э., 1973а, с. 102, рис. 38: 3], олексіївської культури Центрального Казахстану (пос. Копа I) [Евдокимов В., Ломан, 1982, рис. 3: 10] та на згаданому вище корчажкінсько-ірменському поселенні Фірсове XVIII [Федорук, Шамшин, Папин, 2008, рис. 15: 12-14].

Для відносної хронології пам'яток фіналу пізньої бронзи велике значення мають керамічні комплекси поселень. Пам'ятки регіону ранньобілозерського часу, подібно попередньому етапу (БМЗК-II), характеризуються строкатими у культурному відношенні керамічними комплексами. Свого часу автором були опубліковані матеріали поселень Чапаєвка 8 та Самовиця-острів 1, кераміка яких за технологією і орнаментациєю розподілялася на такі культурні групи: пізньотшинецьку, білогрудівську, малобудківську та білозерську [Куштан, 1997, с. 103-104]. Стосовно неможливості синхронізації тшинецької та білозерської культур висловився В.В. Отрощенко [2001, с. 185-186]. З огляду на сучасний рівень знань, я вимушений визнати невірну атрибуцію «білозерської» кераміки з розкосами на поверхні та розчленованим косими насічками валиком з «вусами». Насправді вона відноситься до постзрубної іванівської культури, втім також датованої ранньобілозерським часом [Отрощенко, 2002, с. 22]. Кераміка ж «пізньотшинецької» групи, яка орнаментована переважно «перлинним» орнаментом, вірогідніше, є перехідною від пізньососницької до ранньолебедівської. Остання вже також могла бути синхронна ранньобілозерській культурі [Березанская, 1976, с. 212-214].

Для комплексів фінальнобронзового горизонту Суботівського городища (Суботів II, за Я.П. Гершковичем) разом з появою кераміки малобудківсько-бондарихинського типу та культур східної зони КВК (олексіївсько-саргаринської та іванівської) характерна присутність елементів карпато-дунайського походження: кераміки раннього «фракійського» гальштату (канельованої та прокресленої). Горизонту Суботів III, що відповідає початку раннього залізного віку, вже властива кераміка штампованого гальштату [Гершкович, 2007, с. 59]. Ще на одному з найпізніших пізньобронзових поселень регіону – Вовківка – виявлено фрагменти ранньогальштатської кераміки, оздобленої характерним різним орнаментом та відбитками псевдошнурового штампа з косими зубцями (Рис. 46: 5, 8, 14), типовими для культури Козія-Сахарна межиріччя Дністра та Сірета, початок якої датується X ст. до н.е. [Kaşuba, 2003, fig. 8]. Такий само штамп характерний для кераміки ранньогальштатських культур східнобалканського кола: Інсула Банулуй та Пшенічево [Мелюкова, 1979, с. 27]. Цікаво, що на найпізніших пам'ятках регіону (Суботівське городище, пос. Вовківка, мог. Вергуни), де присутні ранньогальштатські імпорти, знайдені депоновані людські кості та поховання за обрядом реінгумації (з демембрацією). Зважаючи на те, що такі ритуали нерідко фіксуються на поселеннях та могильниках ряду культур ранньогальштатської спільності періоду НаА-НаВ: Бабадаг, Темеоань-Холеркань, Сахарна [Kaşuba, 2008, р. 110], можна говорити не лише про речові імпорти, але й певні світоглядні запозичення з регіону Карпато-Дунаю у населення півдня Лісостепоного Подніпров'я.

Значне переважання валикового орнаменту на кераміці фіналу пізньої бронзи дає можливість залучити для його абсолютного датування випадки знахідок подібної «варварської» ліпної кераміки, також прикрашеної наліпними валиками, у комплексах Трої (шар VIIb₂), які датують XII ст. до н.е. [Черняков, 1984, с. 35-37; 1985, с. 146; Vlegen, 1995, р. 169].

Таким чином, хронологія пам'яток регіону білогрудівсько-білозерського часу виглядає так. Пам'ятки ранньобілозерського часу фіналу пізньої бронзи одночасні кінцю пізньоелладського періоду (LN III C), синхронні з горизонтом центральноєвропейських скарбів Kurd-Kisarati-Cincu-Suseni (періоди SD II, за Б. Хензелем та НаА₁, за П. Рейнеке), а також з такими культурами: іванівською, олексіївсько-саргаринською, єловською, малобудківською, лужицькою, ранньовисоцькою, ранньолебедівською, ранньогальштатськими культурами: Гава-Голігради-Гренічешть, Кишинеу-Корлетень, «Пребабадаг» (Сіхлеану-Римніцеле, Темеоань-Холеркань, Бабадаг I) і датуються XII – 1-ю пол. XI ст. до н.е. Пам'ятки ж пізньобілозерського часу синхронні субмікенському та протогеометричному періодам, горизонту центральноєвропейських скарбів Moigrad-Hajdúböszörmény (період НаА₂-НаВ₁, за П. Рейнеке). Одночасні їм пізні етапи ранньогальштатських культур: Гава-Голігради-Гренічешть та Бабадаг II, ранні етапи Козія-Сахарна, Інсула Банулуй та Пшенічево, середньоазійська Анау IV (Яз I), а також бондарихинська, висоцька, коб'яківська, ірменська, кобанська, ранньоанан'їнська (маклашевська), карасукська АК. У абсолютних датах цей період відноситься до 2-ї пол. XI – X ст. до н.е.

В остаточному вигляді хронологія і синхронізація культур доби пізньої бронзи представлена у зведеній таблиці (Рис. 109).

СТ. ДО Н.С.	Центр. Європа	Закарпаття, Подунав'я	Пруто-Дністров'я	Волинь, Прикарпаття	Полісся	Лісостепове Подніпров'я	Степове Подніпров'я, Пн.-Зх. Прочорномор'я	Подніпчів'я, Подоння	Нижнє Поволжя	Волго-Оччя	Середнє Поволжя, Волго-Кам'я	Пд. Урал, Пн. та Центр. Казахстан						
X	Полив поховальних урн	Гава-Голігради	Білозерська	Висоцька	Лужицька	Лебедівська	Білозерська	Іванівська	Іванівська	Текстильний керамічний	Іванівська	Пд. Урал, Пн. та Центр. Казахстан						
XI													Бабалат II	Козля-Сахарна	Червонольська	Болгаричівська	Макшищенська	Караусьська
XII													Пребадаг	Кишинеу-Корлетень	Малебуцька	Болгаричівська	Агабасько-кайбаський тип	Межовська
XIII	Курганних поховань	Фельшесевч-Станово	Сабатинівська	Ноуа	Тшинецько-Комарівська	Сосницька	БМЗК	Сабатинівська	БМЗК	Позняківська	Сусканська	Черкакульська						
XIV													Косложень	КМТ	Федорівська			
XV													Косложень	КМТ	Федорівська			
XVI	Унетицька	Фюзешабонь-Отомань	КБК	Епшнуровий горизонт (бікарпатська, городишко-здобницька, стжаковська)	Середньо-Дніпровська	КБК	Пізнокатакамбна	Іваноутгорська	ДВАК	Потопівський тип	Сеймінсько-турбинська	Алакульська						
XVII													Монтеору	Іваноутгорська	Синтевтинська			
XVIII													Монтеору	Іваноутгорська	Синтевтинська			

Рис. 109. Синхронізація та хронологія археологічних культур доби пізньої бронзи.

5.2. Характер взаємозв'язків із населенням навколишніх регіонів

Значний вплив на формування матеріальної культури населення півдня Лісостепового Подніпров'я мали зв'язки та контакти з мешканцям інших регіонів. Жвавим взаємостосункам сприяло природно-географічне розташування регіону: на перехресті міграційних та торговельних шляхів, що пролягали вздовж водних артерій, головною з яких був Дніпро. Крім того, південніше проходив степовий «коридор» або «міст», який у давнину відігравав роль транзитного євразійського шляху [Отрошенко, 2009, с. 18-19].

Взаємовідносини з іншими регіонами відбувалися у вигляді дифузії – обміну між племенами продуктами землеробства й тваринництва, цінною виробничою сировиною або готовими виробами. Ці зв'язки призводили до розповсюдження прогресивних культурних інновацій та взаємопроникнення (розмивання) кордонів археологічних культур. Інколи ці відносини мали вигляд міграцій – прямого переміщення племінних груп, причиною яких могли бути демографічні чи кліматичні зміни. Зовнішні міграції призводили до часткових або кардинальних змін у матеріальній і духовній культурі, антропологічному типі населення в результаті накладання прийшлого населення на субстратне. Відбувалися також насильницькі міграції – інвазії, які супроводжувалися вторгненням войовничих прибульців, що призводило до асиміляції, витіснення або повного знищення тубільного населення [Титов, 1982, с. 91-92].

Показовим для з'ясування міжкультурних зв'язків населення регіону виступає імпортований керамічний посуд, який найчастіше потрапляв сюди в результаті обміну: як тара для продуктів, а іноді – як предмет престижу. Крім того, кераміка місцевого виробництва чутливо реагувала на зміну етнокультурного складу населення, що відбивалося на технологічних прийомах її виготовлення, асортименті, формах, орнаментатії (Рис. 105). Причиною кардинальної зміни керамічного комплексу могла бути лише різка зміна населення [Бобринский Ал.Аф., 1978, с. 242-244; Палагута, 2001, с. 253-254]. Так само переміни у поховальному обряді і ритуалі могли бути викликані різкою зміною населення або переміною ідеології [Телегин, 1976, с. 15].

Саме така зміна населення відбулася наприкінці доби середньої бронзи, коли територію півдня Лісостепового Подніпров'я зайняли племена КБК (бабинської культури), які поширилися сюди зі сходу – з басейну Сіверського Дінця. На півночі регіону це посткатакомбне культурне утворення прийшло на зміну племенам пізнього етапу середньодніпровської культури, точніше середньодніпровсько-пізнокатакамбному населенню (пам'ятки типу Ісківщини), а на півдні – пізнокатакамбному (пам'ятки типу Перун) [Бондарь, 1990, с. 49]. У північній частині регіону простежується співіснування пізніх середньодніпровців з прибулими бабинцями – про це свідчить наявність на більшості поселень канівської групи разом зі шнуровою типовою багатоваликвою кераміки [Бондарь, 1974, с. 160].

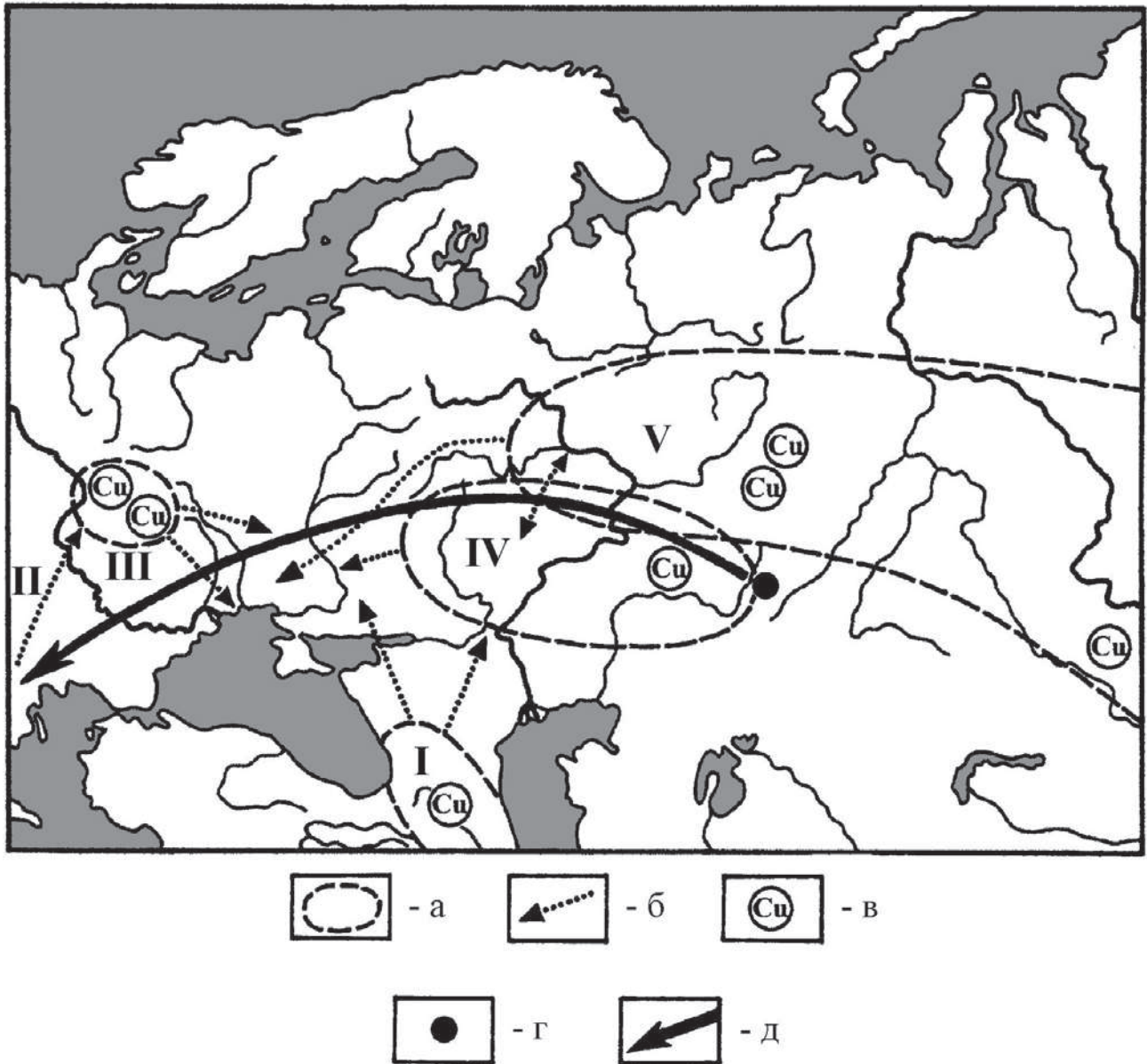

Рис. 110. Сировинна база, металургійні осередки та шляхи обміну території Північної Євразії кінця середньої – початку пізньої бронзи: а – осередки металообробки: I – північнокавказький і закавказький, II – Мікени, III – верхньотиський, IV – волго-уральський, південноуральський; V – сейминсько-гурбинський; б – шляхи обміну; в – родовища міді; г – «Країна міст»; д – шлях руху «культур бойових колісниць»

Розташування поселень типу Ісківщини на природно захищених високих мисах може свідчити про досить непрості відносини між місцевим постшнуровим населенням і войовничими прибульцями [Бондарь, 1974, с. 12]³⁶. Крім того, на території регіону виявлені щиткові псалії від упряжі бойової колісниці, подібні яким зустрічаються на великій території вузькою смугою по Лісостепу та Степу від Уралу до Балкан, і, напевне, маркують шлях збройного втручання «культур бойових колісниць» (Рис. 110) [Kuzmina, 2003, p. 217-222, fig. 14.11; Penner, 2004, s. 75, abb. 10]. До того ж, ранні поховання КБК здійснені у облицьованих деревом могилах («скринях»), які пов'язують з імітацією кузова колісниці по аналогії з похованнями воїнів-колісничих синташтинської культури [Отрошенко, 2001, с. 78; 2002, с. 26]. Таким чином, поширення ранньої групи КБК на територію півдня Лісостепового Подніпров'я відбулося в результаті інвазії, спричиненої рухом племен «культур бойових колісниць» на захід, яка докорінно змінила матеріальну і духовну культуру населення регіону.

Основною причиною, яка стимулювала розвиток контактів населення регіону протягом всього періоду пізньої

³⁶ Підвищення мілітаризації і військової активності суспільств деяких районів Євразії на межі середньої-пізньої бронзи яскраво характеризує поява укріплених поселень-фортець: Барца культури Отомань у Східних Карпатах, Синташта та Аркаїм синташтинської культури у Південному Заураллі, Лівенцівка та Каратасво кам'янсько-лівенцівської культури на Нижньому Дону [Братченко, 2006, с. 172-174, 180-181].

бронзи, була потреба у сировині для металургійного виробництва та отримання готових бронзових виробів. Тому основні вектори взаємозв'язків були спрямовані на існуючі металургійні та металообробні центри. Вироби з металу на пам'ятках перехідного періоду від середньої до пізньої бронзи засвідчують в основному східний напрям міжкультурних зв'язків, що пояснюється розташуванням регіону майже цілком у сфері впливу Євразійської та Кавказької металургійних провінцій. Зв'язки з Кавказькою провінцією (північнокавказька культура) – данина традиціям попереднього катакомбного часу (Рис. 110: I). Початок пізньої бронзи позначився часом функціонування Південноуральського (Волго-Уральського) осередку культурогенези (синташтинської та абашевської культур, пам'яток потапівського типу) [Бочкарёв, 1995]. Таким чином, населення раннього етапу КБК отримувало металеві вироби в основному шляхом обміну у племен Кавказу та Приуралля, а основними сировинними базами для металургійного виробництва були, відповідно, Кавказ та Каргалинське родовище Південного Уралу [Отрошенко, 2002, с. 17]. Під впливом північнокавказького осередку, а також як продовження катакомбної традиції в цей час побутують вироби з «миш'яковистою» бронзи, які характерні також для металургії синташтинської та абашевської культур.

У наступний період (КБК-II) відбувається послаблення зв'язків з Кавказькою провінцією, що пов'язується з переорієнтацією торгівельних зв'язків, спричиненою появою та поширенням племен зрубної спільності [Массон, 1976, с. 86]. Починають діяти волго-уральський осередок металообробки (ПМЗК) (Рис. 110: IV), нижньокамський (ранній етап приказанської) та уральський (сейминсько-турбинська) (Рис. 110: V). Сировинною базою цього періоду слугували мідисті піщаники Західного Уралу (Нижня та Середня Кама, В'ятка, територія Башкирії), корінні сульфідні руди Уралу і його східних схилів, а також родовища Рудного Алтаю [Збруева, 1957, с. 37; Тихонов, 1960, с. 8-12; Черных, Кузьминых, 1989, с. 171-176, рис. 86]. Продукція волго-уральського осередку покровсько-мосолівської зрубної культури репрезентована переважно виробами з «чистою» міді. Для виробів сейминсько-турбинського осередку металообробки характерні переважно миш'яковисті бронзи за винятком окремих виробів, виготовлених з олов'яною лігатурою (списи та кельти з литими втулками) [Черных, 1967, с. 203-204]. Впливу Європейської (Карпатської) провінції (Рис. 110: III) для початку пізньої бронзи на матеріалах регіону не зафіксовано, хоча вони не виключені, зважаючи на наявність на сусідніх територіях, у тому числі більш східних, деяких виробів центральноєвропейського зразка, таких як парадний набір Бородінського скарбу (кинджал та шпилька), окуляроподібні підвіски, скроневі підвіски сібенірського типу та перстенці зі спіральними щитками у покровській, абашевській та синташтинській культурах, а також поширення карпато-мікенського стилю орнаментативної кераміки та деяких інших виробів (рогових псаліях, кістяних жезлах) цього часу (Рис. 110: II).

Зв'язки з Волго-Уральським регіоном, напевне, і спричинили трансформацію керамічного комплексу та поховального обряду пізньої групи КБК, пов'язану з покровсько-абашевськими впливами. Так, краніологічна серія черепів КБК з Адамівського курганного могильника виявилася близькою, з одного боку, до черепів катакомбної культури території Запоріжжя, а з іншого – полтавкинської культури Нижнього Поволжя [Зиневич, 1967, с. 113-114]. Крім того, саме для періоду КБК-II зафіксовані поодинокі випадки знаходження імпортованої кераміки інших культур на пам'ятках регіону. До таких можна зарахувати фрагмент невеличкої прямокутної баночки покровсько-абашевського типу, виготовленої з нехарактерного для КБК керамічного тіста із домішкою подрібненої черепашки (пос. Чапаєвка 8) (Рис. 27: 8). Інший керамічний імпорт представлений розвалом горщика з гофрованим вінчиком, прикрашеного по шийці прокресленим орнаментом у вигляді «косої сітки» (пос. Самовиця-острів 1а) (Рис. 26: 23). Найвірогідніше, він відноситься до балимсько-карташихинського етапу приказанської культури, і, напевне, є імпортом з території Волго-Кам'я [див.: Халиков, 1980, с. 34-35].

Крем'яні вироби КБК (серпи та вістря стріл), виявлені на пам'ятках регіону, відрізняються якісною сировиною, явно не місцевого походження. Найвірогідніше, кремій або вже готові вироби отримувалися місцевими племенами з територій Середнього Подністров'я, Волині та Донбасу [Березанская, 1994, с. 50-54].

Свідченням високого рівня комунікацій та міжплеменного обміну на початку пізньої бронзи виступає намисто з пастового скла. Для його виготовлення необхідні були надвисокотемпературні режими, які в епоху бронзи існували лише у двох основних центрах: Месопотамії та Єгипті [Щапова, 1983, с. 85-96]. На території Східної Європи виявлено вироби зі скла та фаянсу, виготовлені і за месопотамською технологією (на основі рослинної золи), і за єгипетською (з натуральної соди) [Островерхов, 1982, с. 98]. До регіону намисто з пастового скла постачалося за посередництва інших племен двома шляхами: через Кавказ та Карпато-Дунайський регіон [Bouzek, 1985, p. 60]. Таким чином, імпорт намиста з давнього скла та фаянсу став однією з форм взаємодії цивілізацій Стародавнього Світу з їх первісною периферією [Островерхов, 2003-2004, с. 197-198].

На початку розвиненого етапу доби пізньої бронзи (зрубно-сабатинівський час) на територію регіону продовжують надходити вироби волго-уральського осередку металообробки (ПМЗК-II), окремі майстерні якого виявлені на Дону (пос. Мосолівка) та Сіверському Дінці (пос. Усове Озеро) [Пряхин, Саврасов, 1989, рис. 9-17; Березанская, 1990, рис. 14-15]. У Правобережжя в цей час набувають поширення вироби осередків металообробки Європейської металургійної провінції, сировинною базою яких були поклади мідних та поліметалічних руд Карпатського ГМЦ. Бронзові вироби, характерні для трансільвансько-верхньотиського осередку металообробки культури Фюзешабонь-Отомань (Рис. 111: I), зустрічаються на пам'ятках тшинецько-комарівської КС [Балагури, 2001, с. 232]. Металеві ви-

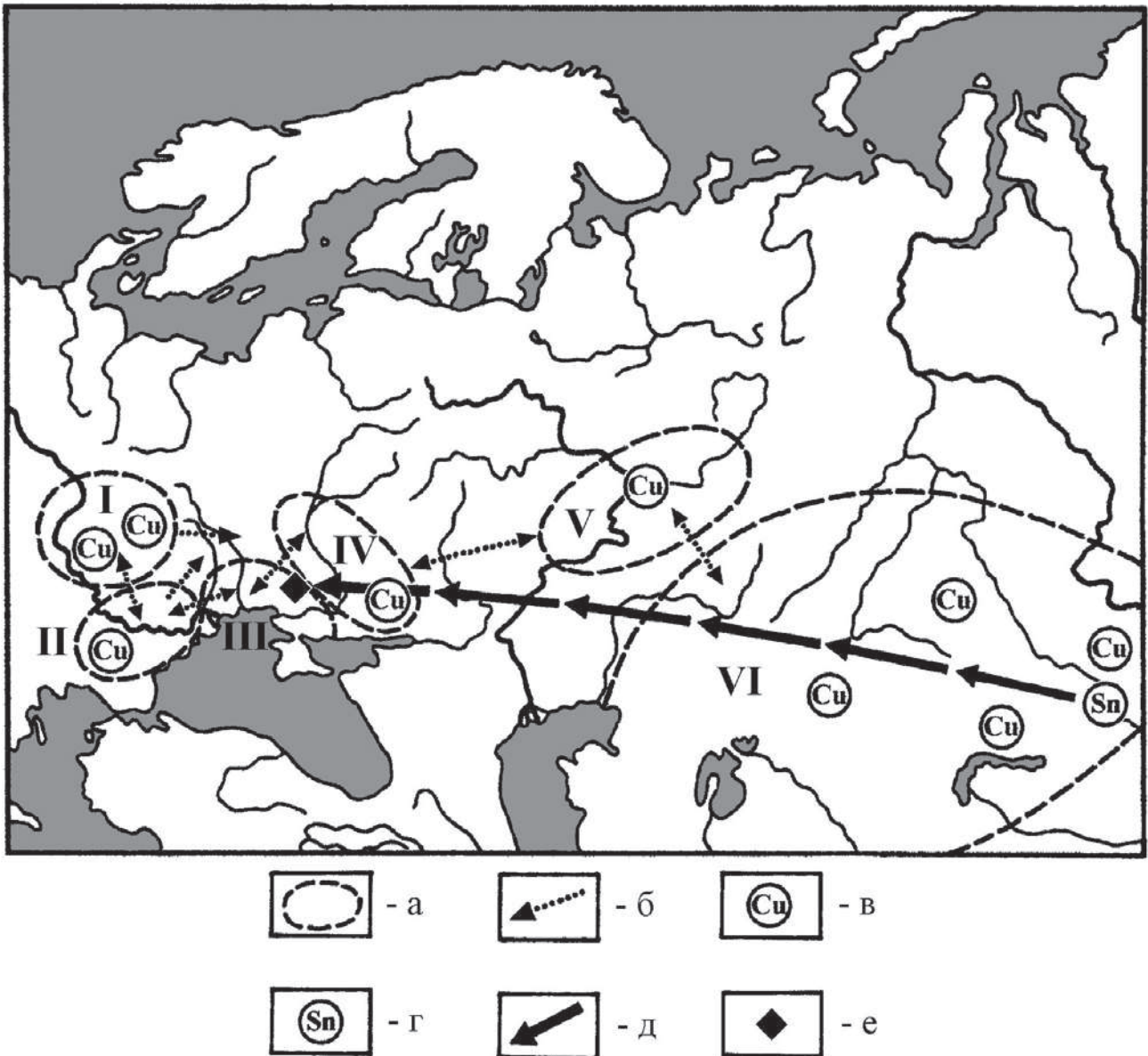

Рис. 111. Сировинна база, металургійні осередки та шляхи обміну території Північної Євразії розвинутого етапу пізньої бронзи: а – осередки металооброби: I – трансильвансько-верхньотиський, II – дичевський та вирбицький, III – інгуло-красномайський, IV – лобойківський, V – дербеденівський, VI – андронівський; б – шляхи обміну; в – родовища міді; г – родовища олова; д – трансєвразійський «олов'яний» шлях; е – родовище талькового сланцю

роби племен спільності Сабатинівка-Ноуа-Косложень тяжіють до дичевського та вирбицького осередків Балкано-Карпатського ГМЦ на Нижньому Дунаї (Рис. 111: II) [Черных, 19786, с. 268-169]. Окремі знахідки (Балашівський скарб) свідчать про несистематичні зв'язки з північнокавказьким прикубанським осередком металооброби, а саме з його ранньою ахметівською групою [Бочкарёв, 1996, с. 96, табл. 1: 11].

З етапу БМЗК-II на території регіону починає активно діяти власний лобойківський осередок металооброби, який охопив Середню Наддніпрянщину та Подінців'я (Рис. 111: IV). У якості сировини для лобойківського осередку використовувалися мідисті піщаники Донбасу [Отрошенко, 2002, с. 18]. Саме на цей час припадає найбільш активна експлуатація ресурсів Донецького ГМЦ [Татарінов, 1977, с. 206]. Розташування цього осередку на стику Європейської та Євразійської металургійних провінцій зумовило порубіжний характер лобойківського осередку. Він увібрав у себе основні передові технологічні досягнення металургійного виробництва того часу: використання олов'яних бронз, відливка тонкостінних втульчастих виробів у роз'ємних талькових формах. Лобойківський осередок відноситься до постсейминського горизонту, і у його формуванні відчувається значний вплив сейминсько-гурбинської традиції [Клочко, 1994, с. 124; Лысенко С.Д., 1999, с. 11-12]. Культурна належність лобойківського осередку досі є дискусійною. М.М. Чередниченко та С.І. Татарінов віднесли його до зрубної культури,

такої само думки дотримується В.В. Отрощенко, конкретно пов'язуючи його з племенами бережнівсько-маївської зрубної культури [Отрощенко, 2001, с. 160]. Проте, на думку В.І. Клочко, лобойківський осередок металообробки міг належати носіям сосницької культури, про що свідчить розташування найдавніших його майстерень (Головурів, Дерев'яне, Мазепинці) у її ареалі – Київському Подніпров'ї [Клочко, 1998, с. 236]. Останнім часом В.І. Клочко слідом за В.В. Отрощенко пов'язує носіїв лобойківської традиції з БМЗК [Клочко, 2006, с. 192]. Як показали розкопки на могильнику Малополовецьке 3, у Середній Наддніпрянщині за часів існування лобойківського осередку склалася досить строката у культурному відношенні ситуація, про що свідчить наявність у закритих комплексах кераміки як ТКК так і БМЗК [Лысенко С.Д., 2001а, с. 32]. Я.П. Гершкович пов'язує лобойківський осередок з контактами ТКК з БМЗК, а останньої з Ноуа-Сабатинівка-Косложень [Гершкович, 2003а, с. 34]. Для цього часу на території регіону фіксуються знахідки окремих металевих виробів інших осередків постсеймінського горизонту: інгуло-красномаяцького у Північному Причорномор'ї (Рис. 111: III), дербеденівського у Волго-Кам'ї (Рис. 111: V) та андронівського (-их) на Південному Уралі, Північному Казахстані та Алтаї (Рис. 111: VI).

Важливу роль для населення регіону, починаючи з розвиненого етапу пізньої бронзи, мав східний напрям зв'язків, зумовлений, крім тяжіння до міднорудних баз, також потребою місцевих ливарів у такій дефіцитній на той час сировині як олово – важливій складовій для виробництва високоякісної бронзи. Як показав спектральний аналіз бронзових виробів з території півдня Лісостепого Подніпров'я, частка олова у більшості складає досить значну долю – від 2 до 10%, що вказує на штучне додавання легуючого елементу [Гошко, Манічев, Приймаченко, Бондаренко, 2009, с. 104-105, табл.]. Чи не єдині родовища олов'яної руди (каситериту – SnO_2), які задовольняли потреби Євразійської металургійної провінції у цей час, розроблялися племенами федорівської культури андронівської КС на території Східного і Центрального Казахстану та півночі Середньої Азії, зокрема у районі Рудного Алтаю [Черных, Кузьминых, 1989, с. 174, рис. 86: 3]. Сировина видобувалася для внутрішнього використання і на експорт, про що свідчать значні об'єми видобування (від 3 до 10 тонн олова щорічно) [Черников, 1960, с. 134-135; Кузьмина, 1994, с. 141-152]. Андронівські впливи простежуються на захід до Наддніпрянщини в комплексах пізнього етапу БМЗК у вигляді керамічного імпорту – пишно орнаментованих келихів на піддонах (Рис. 68: 10), характерних для черкаскульської та федорівської культур, відповідно, з територій Уралу та Центрального Казахстану [Волкобой, 1980а, с. 71; Березанская, Гершкович, 1983, с. 101-106; Кузьмина, 1987, с. 63-65]. Традицію виготовлення таких посудин, в свою чергу, пов'язують із контактами андронівців з давньоземлеробським населенням Середньої Азії (культура Дашли) [Археология зарубежной Азии, 1986, с. 125, рис. 25; Колев, 2000, с. 246]. У Подніпров'ї зафіксовано і інший різновид андронівського імпортного посуду – це овальні «федорівські» блюда (Рис. 70: 15) [Березанская, Гершкович, 1983, с. 106; Коваленко, Куштан, Луговий, 2009, с. 221]. Все це свідчить про активні міжкультурні зв'язки по лінії Західний Сибір – Середнє Поволжя – Подніпров'я, що вказує на можливість існування за доби пізньої бронзи, принаймні з її розвиненого етапу, трансєвразійського «олов'яного» шляху [Черных, 1978а, с. 72; Кузьмина, 1987, с. 65; Черных, Кузьминых, 1989, с. 174; Евдокимов В., 2000, с. 116; Рындина, Дегтярёва, 2002, с. 156; Куштан, 2007в, с. 13; 2011, с. 21], який поєднував андронівські племена зі зрубними і йшов далі на захід (Рис. 111). Таким чином, олов'яною рудою забезпечувалися потреби ливарів дербеденівського та лобойківського осередків металообробки Євразійської металургійної провінції. А сам «олов'яний» шлях був однією з найдовших комунікацій доби бронзи на території Північної Євразії протяжністю понад 3000 км [Куштан, 2011].

Культурні контакти зі східними андронівськими та андронідами культурами не обмежувалися лише керамічними імпортами. З федорівською культурою пов'язують появу у бережнівсько-маївському середовищі поховань за обрядом кремації [Отрощенко, 1976а, с. 186; Березанская, Гершкович, 1983, с. 106-108], а поховання з правобічно скорченим небіжчиком – з впливом черкаскульської та сусканської культур [Отрощенко, 2001, с. 161]. Краніологічні серії черепів зрубної культури Степового Подніпров'я займають проміжне місце між серіями КБК України та зрубної культури Середнього Поволжя [Круц, 1984, с. 92]. Антропологічна серія зрубної культури басейну Сіверського Дінця знаходить найближчі аналогії з групами полтавкинської, абашевської та фат'янівської культур [Шепель, 1990, с. 122].

Також важливе значення для економіки племен регіону розвиненого етапу пізньої бронзи мали родовища талькового сланцю, розташовані на території сучасного Криворіжжя (Рис. 111). На південь та на північ від цих родовищ металурги відповідно інгуло-красномаяцького та лобойківського осередків металообробки використовували його для виготовлення ливарних форм. До того ж, ця цінна сировина застосовувалася для виготовлення специфічного ритуального посуду – кухлів (пос. Липівське 1, Чикалівка) (Рис. 32: 31; 33: 35), а ареал їх поширення цілком співпадає з територією розповсюдження майстерень лобойківського осередку [Куштан, Лисенко, 2005, с. 226-228, рис. 1]. Можливо саме необхідність у тальковому сланці сприяла поширенню ареалу племен БМЗК на Правобережжя і, зокрема, до верхів'їв Інгульця. Це, в свою чергу, сприяло їх контактам з носіями сабатинівської культури на півдні та південному-заході. Сировина з цих родовищ продовжувала використовуватися для виготовлення ливарних форм до самого фіналу пізньої бронзи (завадівсько-кардашинський осередок металообробки білозерської культури) (Рис. 112: III).

Свідченням сабатинівських впливів на населення регіону були не лише металеві та керамічні імпорти, але й

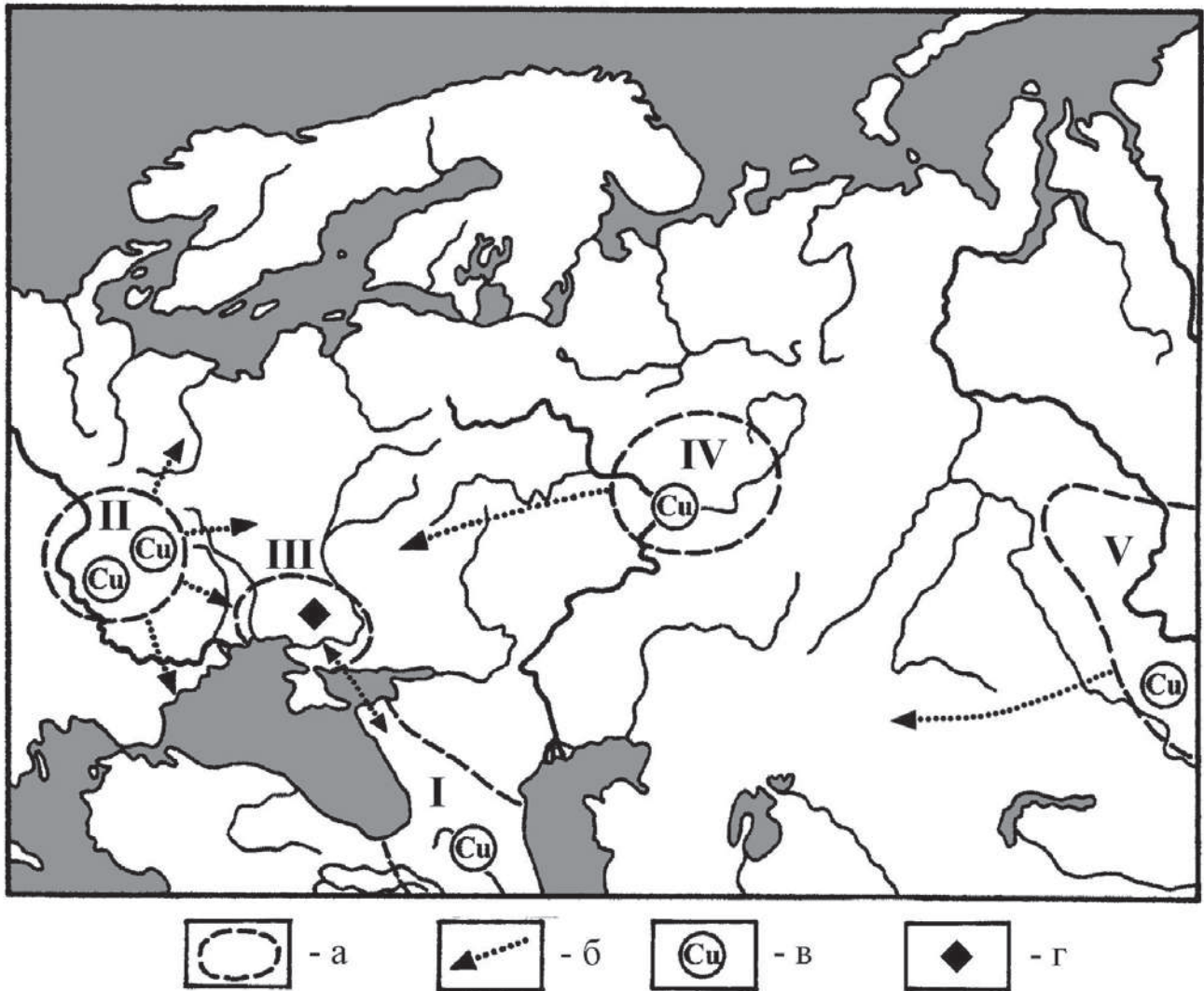

Рис. 112. Сировинна база, металургійні осередки та шляхи обміну території Північної Євразії фіналу пізньої бронзи – початку раннього залізного віку: а – осередки металообробки: I – кобано-колхідський, II – трансильвансько-верхньотиський, III – завадівсько-кардашинський, IV – анан'їнський, V – карасукський; б – шляхи обміну; в – родовища міді; г – родовище талькового сланцю

певні впливи на традиції житлобудування. Так, одне з жител Чикалівського поселення (№ 5) було збудовано із застосуванням дрібного каменя на глиняному розчині, що може вказувати на певний синкретизм традицій [Черниенко, 1990, с. 115-116]. З сабатинівською культурою також пов'язують звичай спорудження зольників та поширення вотивної керамічної пластики.

Зв'язки з західними (Карпатським та Балкано-Дунайським) металургійними центрами зумовили появу на пам'ятках півдня Лісостепового Подніпров'я ранньогальштатського керамічного імпорту. Переважно це столовий посуд. Так, у керамічному комплексі поселення Чикалівка є фрагменти келихів з канельованим орнаментом (Рис. 32: 17, 18), які репрезентують пам'ятки межиріччя Пруту та Дністра [Мелюкова, 1972, с. 58-60, рис. 2: 5; 3: 7, 9], та прокресленим орнаментом, характерним для Подунав'я [Ванчугов, 1993, с. 30-32, рис. 1: 28-33]. Співіснування пізньоноуаїчної і ранньогальштатської кераміки у комплексі Чикалівського поселення, як і на поселенні Магала III у Прикарпатті, свідчить не про переростання культури Ноуа у гальштатську, а про «факт фізичного поширення» ранньогальштатських культур з Центральної Європи [Крушельницька, 1985, с. 43].

Наприкінці пізньої бронзи, у зв'язку з розпадом зрубної, Сабатинівка-Ноуа-Косложень, тшинецько-комарівської та андронівської КС, на значних просторах Степу та Лісостепу від Дунаю до Алтаю відбулося складання спільності культур валикової кераміки (КВК), які характеризувалися крім однакового стилю орнаментативної кухонного посуду, схожими типами бронзових виробів з високоякісної олов'яної бронзи, єдиним типом псаліїв [Черных, 1983, с. 90-93]. Основними напрямками взаємозв'язків були широтні – вздовж північного кордону Степу (т.зв. «степовий коридор») [Членова, 1976, с. 80; Мерперт, Пряхин, 1979, с. 13]. Завдяки йому на територію регіону в значній кількості

потрапляв керамічний посуд іванівської культури з території Степового Поволжя і навіть олексіївсько-саргаринської з Північного та Центрального Казахстану і Алтаю. Ці інтеграційні процеси мали місце завдяки «великій і інтенсивній системі культурних, економічних та ідеологічних зв'язків серед степових та лісостепових народів величезного регіону Євразії» [Черных, 1983, с. 97]. Іншої думки дотримується В.І. Клочко: він вважає, що утворення спільності КВК відбулося в результаті інвазії з Середньої Наддніпряни далеко на схід (у Поволжя, Казахстан) племен БМЗК – носіїв лобойківської металургійної традиції [Клочко, 1998, с. 237; 2006, с. 253], що заперечує Я.П. Гершкович [2003а, с. 34-35].

Західні впливи в цей час пов'язані, перш за все, зі спільністю раннього карпато-дунайського гальштату. Завдяки їм у керамічних комплексах пам'яток білогрудівсько-чорноліської та білозерської культур масово з'являються нові форми посуду: келихи з циліндричною шийкою, черпаки з петлеподібною ручкою та корчаги. Зміни торкнулися і орнаментативної кераміки. Саме з ранньогальштатськими впливами пов'язують поширення на кераміці білозерського часу таких елементів декору: лощіння поверхні, поява конічних наліпів, «шишечок», геометричний прокреслений орнамент, відбитки фігурних штампів та канелюри [Мелюкова, 1979, с. 39-59]. Втім, ранньогальштатські впливи не обмежувалися лише запозиченнями у матеріальній культурі [Левицкий, 2004, с. 51-52], але й були причиною змін у поховальному обряді, як то перехід до безкурганних могильників та поширення південної орієнтації небіжчиків [Мелюкова, 1979, с. 39].

Також для цього періоду відзначено рух культур у меридіанальному напрямі: малобудківсько-бондарихинської з північного сходу та білозерської з південного заходу. Основну причину такого руху пов'язують із кліматичними змінами, що відбулися наприкінці середнього голоцену (кінець кліматичного оптимуму) і спричинили похолодання клімату та посуху внаслідок аридизації, що призвело до зміщення природнокліматичних зон [Ромашко, 1986, с. 132-134; Гершкович, 1998а, с. 81].

Малобудківський тип пам'яток з притаманною йому ямково-«перлинною» орнаментативною керамікою поширився на територію регіону з басейну Сіверського Дінця. Він був результатом синтезу пізньої БМЗК з лісовими племенами поздняківської та приказанської³⁷ культур Волго-Окського регіону [Отрошенко, 2002, с. 20], які просунулися у Подоння і Подніпров'я під тиском племен культури ранньої сітчастої (текстильної) кераміки [Воловик, 1991, с. 20; Челяпов, 2003, с. 169]. У той саме час, коли у степовому поясі Євразії формується спільність культур з валиковою керамікою, у північній лісостеповій та південній лісовій зонах від Західного Сибіру до Подніпров'я формується ланцюг археологічних культур, для кераміки яких характерний ямково-«перлинний» стиль орнаментативної кераміки: ірменська, межовська, маклашевська, поздняківська, малобудківська, сосницька. З цими ж процесами, очевидно, пов'язане і проникнення на територію регіону «комірцевої» кераміки атабаєвсько-кайбельського типу з Лісостепового Поволжя та межовської культури із Південного Уралу. Тож, за доби пізньої бронзи у лісах Євразії існував і другий «коридор», паралельний степовому, по якому поширювалися культурні впливи, відбувався процес взаємозв'язків та взаємодії [Окладников, 1979, с. 90]. Зважаючи на порубіжне розташування регіону півдня Лісостепового Подніпров'я, керамічні комплекси пам'яток початку фінальнобронзового часу мають змішаний характер, у якому присутні як «валикові» традиції, так і ямково-«перлинні», іноді у поєднанні з «комірцями».

На більшості поселень фіналу пізньої бронзи фіксується загибель житлових споруд внаслідок пожежі. Якщо це не було навмисне спалення, зумовлене обрядом ритуального полишення жител, то цей факт можна пов'язати з інвазією войовничих племен. Саме з цим часом збігається поява в регіоні поселень зі штучними оборонними спорудами – рів на Вовківському поселенні. Очевидно, перехід від пізньої бронзи до раннього залізного віку відбувався в умовах «політичної» дестабілізації і зовнішньої загрози. Не випадково, що одночасно поява штучно укріплених поселень-городищ фіксується на всій території від Карпат до Західного Сибіру: культури Гава-Голігради у Прикарпатті (Лисичники, Городниця, Федорівка та ін.) [Клочко, 2006, с. 258], білозерської культури у Степовому Побужжі (Дикий Сад) [Горбенко, Гребенников, Смирнов, 2009, с. 17-22; Gorbenko, 2009, р. 376-378, fig. 2], кобяківської на Нижньому Дону (Саф'янове) [Шарафутдинова Э., 1973б, с. 4], ірменської у Об-Іртишському межиріччі (Чіча 1) [Молодин, Парцигер, Гришин и др., 2003].

Імовірно, для півдня Лісостепового Подніпров'я причиною такої дестабілізації стала інвазія степових племен білозерської культури [Куштан, 2007/№ 864, с. 171-172; Дараган, Кашуба, Разумов, 2010, с. 120-121]. Доказом збройного протистояння зі степовиками може бути знахідка у Бузівському житлі бронзового вістря стріли, що застрягло у його згорілій дерев'яній конструкції [Ромашко, 1995, с. 20, 69]³⁸. На поселенні Огринь-Підкова, яке розташоване на півдні регіону у контактній зоні з білозерською культурою, виявлені житла з кам'яними фундаментами, притаманними степовій традиції житлобудування. Також саме для цього часу зафіксовано появу на території регіону окремих

³⁷ Останнім часом ставиться під сумнів існування, виділеної А.Х. Халіковим, єдиної приказанської культури. Зокрема, пам'ятки атабаєвського етапу різні дослідники відносять до інших культур: луговської, сусканської, межовської, а маклашевський етап розглядають як самостійну АК [див.: Кузьминых, 2001, с. 18-20].

³⁸ Іншої думки дотримується В.І. Клочко. Він вважає, що знахідки вістрів стріл у Бузівці та Залініному, а також меча з Більська пов'язані з «лужицькою експансією» на схід [Клочко, 2006, с. 215]. Втім варто зазначити, що сама теорія про експансію племен лужицької культури є досить сумнівною [Тереножкин, 1961, с. 229-230; Монгайт, 1974, с. 64-65].

курганних поховань та ґрунтових могильників з типовим білозерським обрядом поховання: прикурганні некрополі з розташуванням могил рядами, орієнтація небіжчиків головою на Пд. Єдина ціла посудина з Вергунівського могильника, наприклад, має найближчі аналогії саме серед матеріалів білозерської культури: поселення Криве Озеро у Подністров'ї [Савва, Клочко, 2002, с. 174, рис. 15: 11] та городище Дикий Сад у Степовому Побужжі [Gorbenko, 2009, fig. 4: 8]. Результати антропологічних досліджень засвідчують морфологічну подібність краніологічних серій могильників Вергуни та Заломі до давнього населення Нижньої Наддніпрянщини та Подністров'я: КБК (Калфа), Ноуа (Бедражі, Островець) та білозерської культури (Каїри, Широке, Чернянка) [Круц, Литвинова, 1994, с. 125; Сиволап М., 1995-96/96, с. 31-33].

На межі XIII-XII ст. до н.е. закінчує функціонувати Донецький ГМЦ³⁹ [Бровендер, 2010, с. 15]. Згодом бронзові вироби у регіоні репрезентують два основні осередки: трансільвансько-верхньотиський Карпатської металургійної провінції (Рис. 112: II) та завадівсько-кардашинський, який знаходився у Нижній Наддніпрянщині в контактній зоні Євразійської та Карпатської провінцій (Рис. 112: III). Перший з цих осередків пов'язаний зі спільністю раннього карпато-дунайського гальштату, а другий – з племенами білозерської культури. Що стосується сировинної бази цього часу, то дослідники фіксують поступове затухання Балкано-Карпатського ГМЦ і різке зростання обсягів розробки мідних родовищ ранньоанан'їнського (маклашеєвського) осередку Приуралля (Рис. 112: IV) та карасукського осередку регіону Саяно-Алтаю (Рис. 112: V) [Черных, 1976, с. 201-202], і, як наслідок, з чорноліського часу фіксується надходження виробів східного типу у Подніпров'я [Тереножкин, 1961, с. 219]. На зв'язок з Волго-Камськими та Волго-Уральськими рудними джерелами вказують і матеріали білозерської культури Нижньої Наддніпрянщини [Отрощенко, Шевченко, 1987, с. 142]. З фіналом пізньої бронзи – початком раннього залізного віку у Подніпров'ї фіксується також поява виробів кобанського та колхідського осередків Кавказької металургійної провінції [Отрощенко, Шевченко, 1987, с. 143; Черных, 1976, с. 197; Дударев, 1979, с. 95-96] (Рис. 112: I). Ці процеси пов'язують, зокрема, з активізацією кочових племен ранніх киммерійців [Буйнов, Грубник-Буйнова, 1985, с. 117; Ванчугов, 1990, с. 134].

Картографування місць знахідок таких предметів матеріальної культури доби пізньої бронзи, як елементи кінського обладунку, зброя, знаряддя праці та прикраси, вказують на те, що мешканці півдня Лісостепоного Подніпров'я мали налагоджені і сталі зв'язки з такими віддаленими регіонами як Карпати та Подунав'я на заході, Урал та Західний Сибір на сході, Верхнє Поволжя на півночі, Північне Причорномор'я на півдні [Смирнов К., 1961, с. 72; Отрощенко, 1995, с. 18-19; 2009, с. 18; Лысенко С.Д., 2002а, с. 104].

На перший погляд такі вражаючі відстані цілком долалися давніми групами населення та окремими торгівцями. Найбільш придатними з точки зору енергетичних затрат були водні шляхи, а повільні течії рік забезпечували можливість руху в зустрічних напрямках. Так само вигідними були заплавні шляхи, що пролягали вздовж долин річок [Шилик, 1981, с. 179-180]. Водні та заплавні шляхи завдяки розгалуженій річковій мережі забезпечували меридіональний напрям зв'язків і дозволяли налагодити сполучення по Дніпру на південь до Чорного моря, а також з басейнів Волги та Дону по лівих притоках до Дніпра. Так, наприклад, сучасний туристичний маршрут на байдарках та волоком від Поволжя до Дніпра (по Оці, Сейму та Десні) протяжністю понад 1000 км триває близько 42-х днів (з розрахунку 20-25 км за день), а шлях з басейну Сіверського Дінця до Дніпра по Ворсклі довжиною 400 км займає 20 днів [Плечко, 1985, с. 11-12, 14-18].

У степовій та південній лісостеповій зонах, завдяки слаборозчленованому рельєфу, відсутності значних лісових масивів економічно вигідними були траси, що проходили по вододілах річок [Шилик, 1981, с. 180]. Вододільні шляхи забезпечували широтний напрямком комунікацій, головний з яких проходив вздовж Євразійського степового коридору. Сполучення по вододільних ділянках плато могло здійснюватись за допомогою колісних транспортних засобів, запряжених волами або кіньми. Так, наприклад сухопутний шлях з Волго-Кам'я до Дніпра (він же «шлях з Булгар до Києва» давньоруського часу) протяжністю 1400 км долався караваном за 40 днів при середній швидкості 35 км на добу [Писаревский, 2004, с. 11]. При цьому віз, запряжений волами, міг розвивати швидкість до 3 км/год. з вантажем, та до 4 км/год. без вантажу, а колісниця, запряжена конем, відповідно: до 4 км/год. та 6 км/год., а риссю – до 14 км/год.; за день віз з волами міг долати до 20 км шляху, а колісниця з конем – до 50 км [Kohl, 2007, p. 140-141, fig. 4.8.]. Справжню революцію у розвитку можливостей комунікацій і інтенсифікації міжплеменних контактів спричинило використання коней для верхової їзди – це дозволило збільшити швидкість пересування у рази. Ця подія, судячи з широкого поширення стрижнеподібних псалів, припадає на фінал пізньої бронзи [Кузьміна, 1994, с. 188-189].

У короткому викладенні історія етнокультурних процесів, які відбувалися на території півдня Лісостепоного Подніпров'я протягом доби пізньої бронзи, виглядає так.

Перехідний період від доби середньої бронзи до пізньої на території регіону представлений пам'ятками КБК, яка змінила на цій території пізньосередньодніпровську (на півночі) та пізньокатакомбну культури (на півдні). Формування КБК відбулося у степовій та південній лісостеповій зонах Дніпро-Донецького межиріччя (Дніпро-Донецький осередок культурогенезу) [Отрощенко, 2005, с. 36-37; Литвиненко, 2005, с. 120, рис. 2]. На території нашого регіону

³⁹ Саме у цей час і, напевне, по тим самим, досі нез'ясованим причинам, зникає ще один, найбільший у ЕАМП, гірничо-металургійний центр – Каргали на Південному Уралі [Черных, 2009, с. 130].

ранні пам'ятки (КБК-I) локалізуються у Самаро-Орільському межиріччі та басейні р. Псел (Рис. 113: 1, V). На пізньому етапі (КБК-II) пам'ятки культури поширилися на всю територію Лісостепоного та Степоного Подніпров'я, включаючи все Правобережжя (Рис. 113: 2, III).

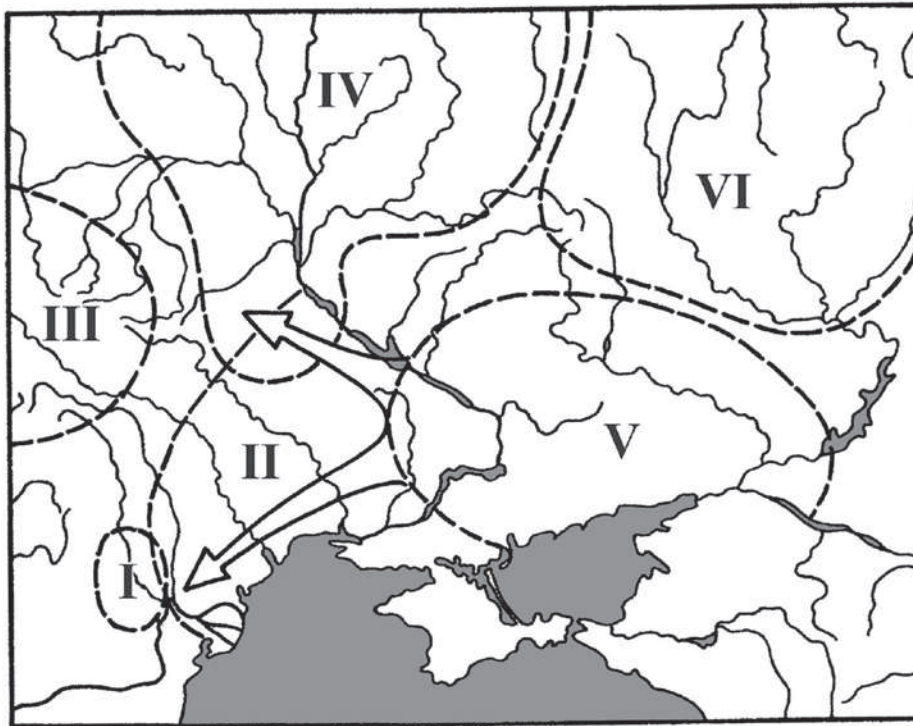
У наступний – розвинений етап пізньої бронзи – більша частина Лівобережного Лісостепу та Передстепу (Самаро-Орільське межиріччя та басейн р. Псел) була зайнята населенням БМЗК (Рис. 114: 1, VII). Її формування також пов'язане з Дніпро-Донецьким осередком культурогенезу – результат взаємодії пізньої КБК (Рис. 113: 2, III) та ранньої ПМЗК (Рис. 113: 2, IV) [Отрощенко, 2005, с. 36-37]. На пізньому етапі (БМЗК-II) бережнівсько-маївські пам'ятки з'являються на Лівобережній Черкащині, а також на Правобережжі. По басейну р. Рось племена БМЗК поширилися далі на територію сучасної Київщини (мог. Зеленьки, Беркозівка, Малополовецьке 3) (Рис. 114: 2, VII). Північну ж частину Правобережжя зайняли носії ТКК (Рис. 114: 1, IV, V) – наслідок консолідації споріднених пізньошнурових (епішнурових – *Авт.*) культур від Одера до Дніпра під помітним карпато-дунайським впливом (Рис. 113: 2, II) [Свешников, 1990, с. 87-88]. На південь від ареалів тшинецько-комарівської та бережнівсько-маївської культур у степовій зоні знаходилися пам'ятки ще однієї спільності доби пізньої бронзи – Сабатинівка-Ноуа-Косложень, яка склалася на основі нижньодніпровського варіанту КБК, але під сильним впливом Карпато-Дунайського осередку культурогенезу [Gerškovič, 1998; Гершкович, 1998, с. 66]. Південна частина регіону (Надпоріжжя, басейн Інгульця) перебувала у північній контактній зоні цієї спільності (Рис. 114: 1, III; 2, III). Отже, на розвиненому етапі доби пізньої бронзи регіон півдня Лісостепоного Подніпров'я опинився на стику трьох великих КС Східної Європи: зрубної, тшинецько-комарівської та Сабатинівка-Ноуа-Косложень [Березанская, 2006, рис. 1], які забезпечили культурно-історичну своєрідність регіону, відображену у матеріалах комплексів.

Початок фіналу пізньої бронзи (білогрудівсько-білозерського часу) характеризується становленням нової етнокультурної ситуації в регіоні, зумовленої розпадом КС попереднього періоду. Вгасання цих спільнот відбувалося майже одночасно і ймовірно було спричинене як кліматичними змінами, що призвели до кризи господарства, так і зовнішніми впливами – тиском нових, більш сильних культур [Березанская, 2006, с. 111-112]. Отже, ці процеси відбулися внаслідок руйнації, не без впливу ззовні, попередніх тривалих налагоджених зв'язків (обміну) між спільностями і призвели до формування нових культурних утворень, зокрема КВК [Гершкович, 2003а, с. 37; 2006, с. 138-139]. На лівобережжі Дніпра утверджуються пам'ятки малобудківсько-бондарихинської культури (Рис. 115: 1, VIII; 2, VIII). Правобережжя опинилося в сфері впливу білогрудівсько-чорноліської культури (Рис. 115: 1, IV). На ранньочорноліському етапі вплив цієї культури поширився на Лівобережжя – регіон Самаро-Орільського межиріччя (Рис. 115: 2, IV). На півночі регіону у контактній зоні з білогрудівсько-чорноліською та малобудківсько-бондарихинською культурами знаходяться пам'ятки лебедівської культури, генетично пов'язані з сосницькою (Рис. 115: 1, VII; 2, VII). Південний кордон регіону, який проходив по межі Лісостепу і Степу, межував з білозерською культурою (Рис. 115: 1, IX; 2, IX). Пам'ятки регіону ранньобілозерського часу поєднують риси білогрудівської, малобудківської, ранньолебедівської культур, крім того, у цей час відчувається вплив східних АК: постзрубної іванівської (Рис. 115: 1, XII), постандронівської олексіївсько-саргаринської (Рис. 115: 1, XI) та атабаєвсько-межовської (Рис. 115: 1, XIII). У пізньобілозерський час у регіоні фіксуються пам'ятки, для яких характерна присутність ранньочорноліських, пізньобілозерських, бондарихинських та лебедівських рис. У цей само час у верхів'ях Сіверського Дінця та Ворскли (пам'ятки студеноцької групи) відзначається присутність населення маклашевської (переданан'їнської) культури – вихідців з Волго-Кам'я (Рис. 115: 2, XI).

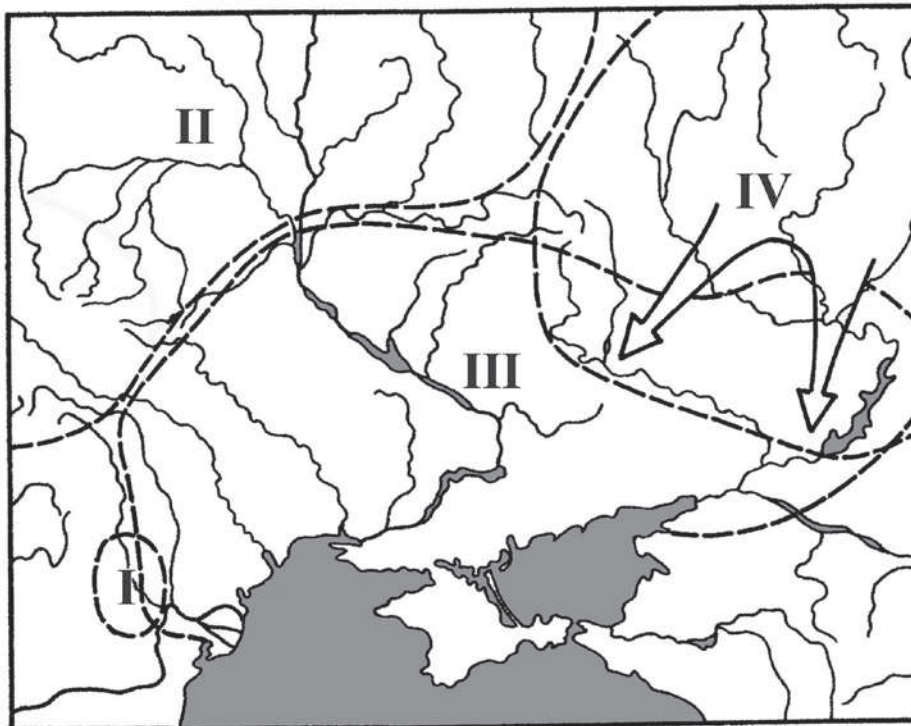
Застосувавши порівняльно-типологічний та природничий методи, хронологія основних етапів історії регіону за доби пізньої бронзи виглядає так ⁴⁰:

<i>Культурно-хронологічні етапи</i>	<i>Традиційні дати (ст. до н.е.)</i>	<i>Калібровані радіовуглецеві дати (cal. BC)</i>
Багатоваликівсько-ранньозрубний час	XVIII – XVI	2200 – 1700
КБК-I	XVIII – сер. XVII	2200 – 1950
КБК-II	сер. XVII – XVI	1950 – 1700
Зрубно-сабатинівський час	XV – XIII	1700 – 1300
БМЗК-I	XV – сер. XIV	1700 – 1500
БМЗК-II	сер. XIV – XIII	1500 – 1300
Білогрудівсько-білозерський час	XII – X	1300 – 900
ранньобілозерський	XII – сер. XI	1300 – 1050
пізньобілозерський	сер. XI – X	1050 – 900

⁴⁰ Зважаючи на те, що на сьогодні спостерігається неузгодженість традиційних дат пам'яток пізньої бронзи, отриманих порівняльно-типологічним методом, та каліброваних радіовуглецевих, одержаних природничим способом [Гершкович, 1998а, с. 86-89; Отрощенко, 2001, с. 111; Трифонов, 2001, табл. 1; Молодин, Парцингер, Марченко и др., 2008, с. 328; Мимоход, 2010, с. 43], наводяться обидва варіанти.

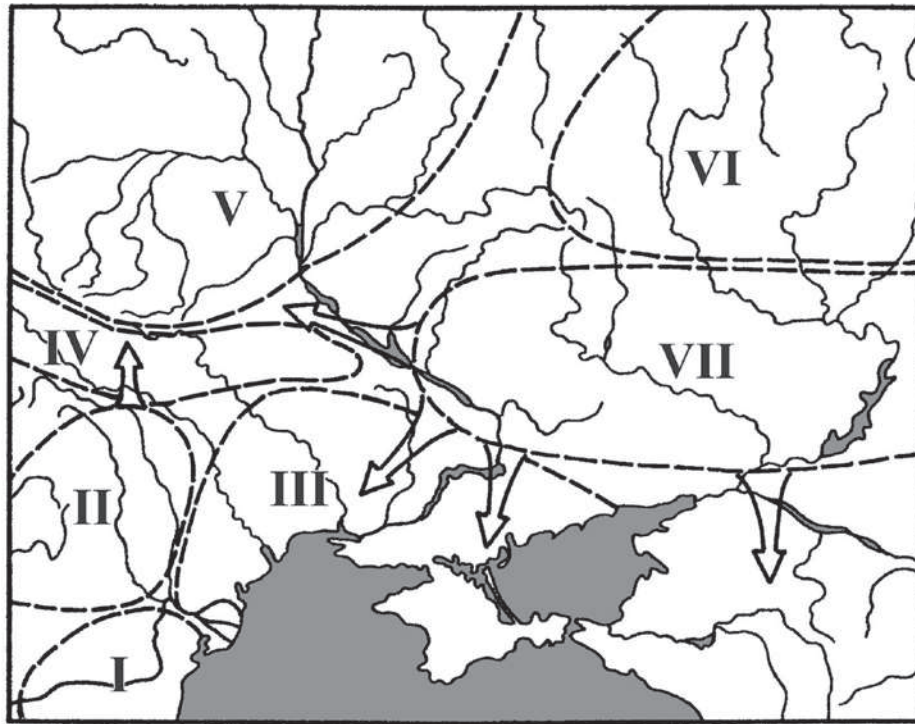

1

2

Рис. 113. Межі археологічних культур кінця середньої – початку пізньої бронзи території України та основні напрямки міграцій і інвазій. 1 – період BzA2 (XVIII-XVII ст. до н.е.): I – Монтеору; II – пізньокатакомбна; III – підкарпатська (пізній етап), городоцько-здовбицька; IV – середньодніпровська; V – багатоваликової кераміки (I етап) / Дніпро-Донська бабинська; VI – доно-волзька абашевська. 2 – період BzA2-BzB1 (XVII-XVI ст. до н.е.): I – Монтеору; II – епішнурові: підкарпатська, стжижовська, пізньосередньодніпровська; III – багатоваликової кераміки (II етап) / Дніпро-Прутська бабинська; IV – покровсько-мосолівська зрубна (I етап)

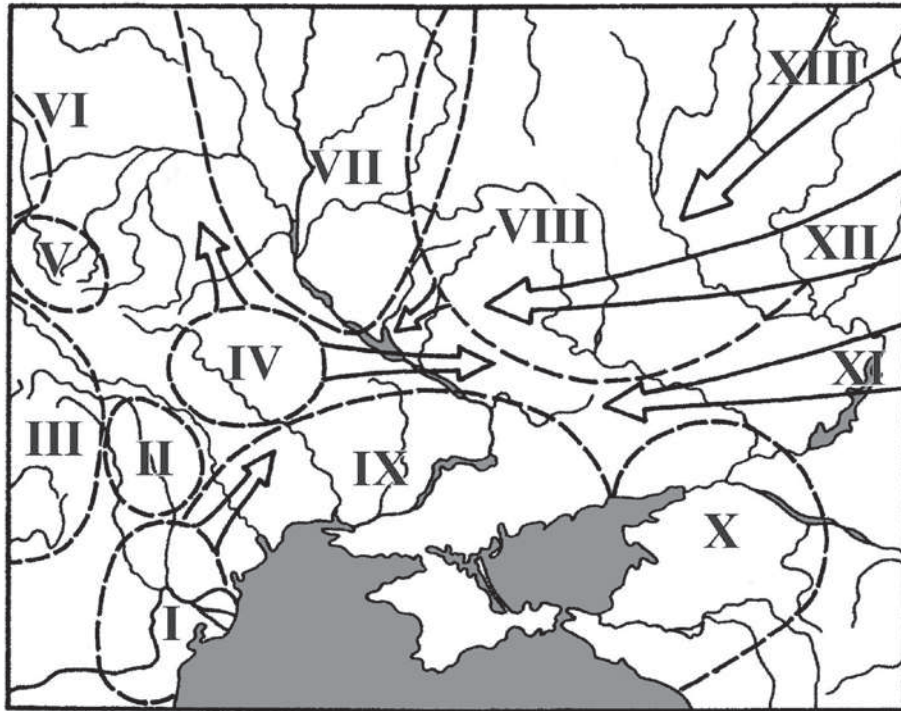

1

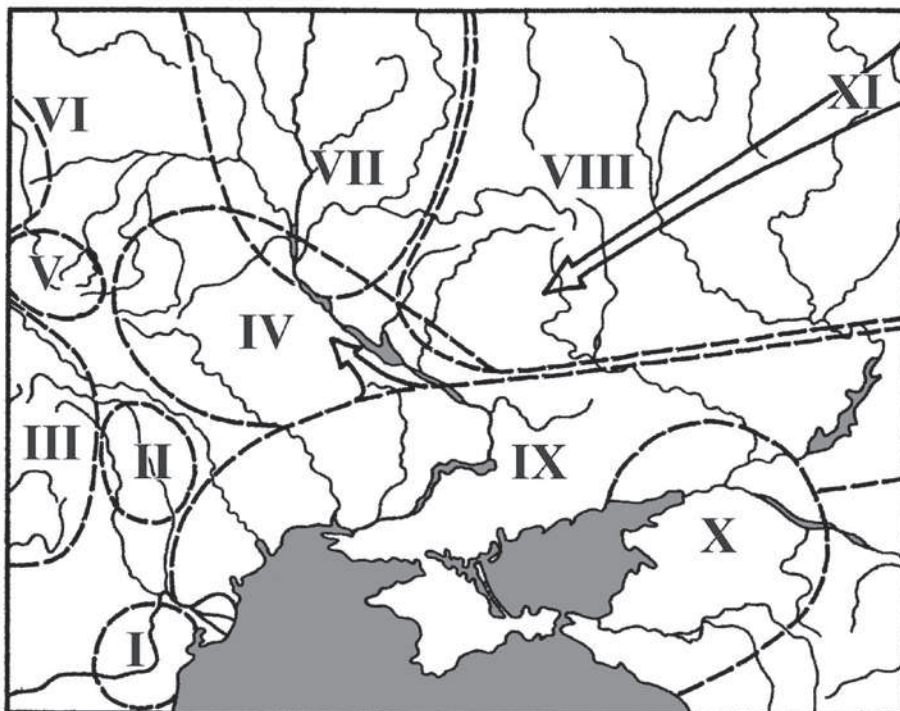

2

Рис. 114. Межі археологічних культур розвинутого періоду доби пізньої бронзи території України та основні напрямки міграцій і інвазій. 1 – період BzB2-BzC1 (XV-XIV ст. до н.е.): I – Косложень; II – Ноуа; III – сабатинівська (I етап); IV – комарівська; V – тшинецька; VI – покровсько-мосолівська зрубна (II етап); VII – бережнівсько-маївська зрубна (I етап). 2 – період BzC2-BzD (XIV-XIII ст. до н.е.): I – Косложень; II – Ноуа; III – сабатинівська (II етап); IV – тшинецько-комарівська; V – поздняківська; VI – сусканська, черкасульська; VII – бережнівсько-маївська зрубна (II етап); VIII – федорівська

1

2

Рис. 115. Межі археологічних культур фіналу пізньої бронзи території України та основні напрямки міграцій і інвазій.
 1 – період VzD-НаА1 (XIII-XII ст. до н.е.): I – Пребабадаг (Сіхлеану-Римніцелє, Темеоань-Холеркань, Бабадаг I); II – Кишинеу-Корлетень; III – Гава-Голігради; IV – білогрудівська; V – висоцька; VI – лужицька; VII – пізньососницька (ранньолебедівська); VIII – малобудківська; IX – ранньобілозерська; X – кобяківська; XI – саргаринсько-олексіївська; XII – іванівська; XIII – атабаська, межовська. 2 – періоди НаА2-НаВ1 (XI-X ст. до н.е.): I – Бабадаг II; II – Козія-Сахарна; III – Гава-Голігради; IV – чорноліська; V – висоцька; VI – лужицька; VII – лебедівська; VIII – бондарихинська; IX – пізньобілозерська; X – кобяківська; XI – маклашеєвська

ВИСНОВКИ

В результаті аналізу усіх наявних типів археологічних пам'яток доби пізньої бронзи півдня Лісостепоного Подніпров'я вдалося прослідкувати еволюцію культурного комплексу населення та поетапно простежити етнокультурні процеси, що відбувалися тут впродовж цього періоду.

Початок доби пізньої бронзи на території регіону був позначений розпадом двох великих КС: шнурової на заході та катакомбної на сході, який відбувся внаслідок активізації Південноуральського (Волго-Уральського) осередку культуругенезу [Бочкарёв, 1995]. Подальша історія населення доби пізньої бронзи на території регіону позначилася появою і взаємодією трьох спільностей: зрубної, тшинецько-комарівської та Сабатинівка-Ноуа-Косложень [Отрощенко, 2001, с. 16], які відповідали трьом великим етнокультурним утворенням Євразії: євразійському степовому, центральноєвропейському та балкано-дунайському [Залізняк, 2006, с. 14]. Розвинений етап пізньої бронзи – період співіснування цих КС, коли стик їх ареалів припадав саме на територію півдня Лісостепоного Подніпров'я. Інтеграційні процеси, а також зовнішні впливи, такі як проникнення «лісових» племен та процес гальштатизації, призвели до розпаду великих КС і появи на їхньому місці нових культурних утворень. Вони, в свою чергу, увійшли до величезної євразійської спільності КБК фінальнобронзового часу, яка простягалася від Дунаю до Алтаю [Черных, 1983, с. 81-99].

Зважаючи на те, що регіон розташований в аридній зоні: на межі Лісостепу та Степу, динаміка змін археологічних культур не в останню чергу залежала від кліматичних змін та зміщення внаслідок цього кордонів між природними зонами. Зокрема, для доби пізньої бронзи Південно-Східної Європи простежено такі закономірності, як поширення пам'яток КБК та зрубної спільності на фазі оптимального зволоження та розповсюдження культур з валиковою керамікою у період посухи [Мельник В., 2008, с. 178].

Господарство племен пізньої бронзи досліджуваного регіону мало змішаний скотарсько-землеробський або землеробсько-скотарський тип. З початку пізньої бронзи у племен КБК та БМЗК провідною галуззю економіки було відгінно-пасовищне скотарство. На користь цього свідчить велика кількість тимчасових стоянок (літників) у заплавах річок та на вододілах, які відрізняються від стаціонарних поселень невеликими розмірами, відсутністю жител та слабо насиченим культурним шаром. У череді протягом всього періоду пізньої бронзи значно переважала велика рогата худоба, а також коза-вівця та кінь. Тваринництво було основним джерелом отримання продуктів харчування: м'яса та молока. З розвиненого етапу пізньої бронзи зростає роль землеробства, а скотарство набуває осіло-випасного типу, про що свідчить домінування стаціонарних поселень та поява у череді свині. Розташування більшості поселень розвиненого та фінального етапу пізньої бронзи на низьких ділянках свідчить про використання для землеробства заплавлених ділянок, алювіально-лукові ґрунти яких були придатні для мотикового землеробства. За типом воно напевне було підсічно-вогняним [Давня історія України, 1997, с. 442-443]. Вирощували переважно невибагливі зернові культури: просо, жито, овес, а також ячмінь плівчастий та пшеницю м'яку. Полювання та риболовля не відігравали значної ролі у господарстві.

Різним типам поселень доби пізньої бронзи відповідали і різні поховальні пам'ятки: стаціонарним заплавленим – курганні та ґрунтові могильники з низькою топографією, а тимчасовим вододільним – курганні з високою топографією. При цьому відзначалася деяка відмінність у поховальному звичаї та складі інвентарю: рядові ґрунтові та впускні поховання могильників з низькою топографією проти елітних курганних поховань вододіль [Ковалёва, 1981а, с. 47-50]. Причина такої відмінності могла полягати в існуванні за доби пізньої бронзи всередині однієї культури двох господарсько-культурних типів, зумовлених наявністю на даній території двох природних ландшафтів: заплавлених лук і лісів та вододільного степу. Таке територіальне розмежування створило ідеальну для того часу модель господарювання, засновану на суспільному розподілі праці, коли одні обшинники жили у заплаві і займалися землеробством та придомним скотарством, а інші – відгінним скотарством на степових вододілах [Бунятян, 2000, с. 40]. Подібна ситуація була простежена, наприклад, для племен зрубної культури Нижнього Поволжя [Шилов, 1964, с. 102] та для населення Алтаю скіфського часу [Гумилёв, 1966, с. 68]. Зважаючи на тодішній рівень розвитку економіки, коли мірилом багатства виступала худоба, найбільш ефективним виявилось рухливе скотарство, що давало змогу власникам великих черід отримувати максимальний додатковий продукт і відповідно збагачуватися. Наслідком цього було формування власної субкультури пастуших племен, відмінної від культури осілих землеробів [Бунятян, 2001, с. 103]. Наприкінці пізньої бронзи у пристеповій зоні простежується переорієнтація населення на екстенсивне скотарство, спричинене погіршенням кліматичних умов внаслідок аридизації [Ромашко, 1986, с. 134].

Основні галузі домашнього виробництва (гончарство, ткацтво, кушнірство, теслярство, різьблення по кістці та рогу, виготовлення знарядь з каменю та кременю) забезпечували переважно внутрішні потреби общини. Принаймні з розвиненого етапу пізньої бронзи на території регіону розпочався процес інтенсивного виділення металообробки у окрему галузь ремісничого виробництва, яка вимагала особливої майстерності та спеціалізації ремісників і полягала у виготовленні ливарних форм, литві та первинній обробці заготовок. Відсутність власної сировинної бази для металургійного виробництва сприяла активному обміну з населенням інших регіонів, а також підвищенню

рівня комунікабельності та темпів поширення інформації, що сприяло розвитку транспортних засобів і комунікацій [Массон, 1982, с. 3]. Так, на початку пізньої бронзи населення регіону було знайоме з легкими колісницями, запряженими кіньми, а вже наприкінці періоду, судячи з поширення стрижнеподібних псалів, коней почали широко застосовувати і для верхової їзди.

Рівень суспільного розвитку населення Лісостепоного Подніпров'я за доби пізньої бронзи відповідав середньому ступеню варварства, за періодизацією Л.Г. Моргана [1934, с. 10, 22]. У зазначений період значно ускладнилася соціальна структура суспільства у зв'язку з виокремленням вождівської і жрецької верхівки та військової аристократії, що призвело до майнової диференціації всередині роду і формування елітарної субкультури, яка особливо простежується на прикладі поховальних пам'яток. Суспільство не було егалітарним і динамічно розвивалося у напрямку класоутворення.

Наявні археологічні матеріали дозволяють частково реконструювати духовну культуру населення регіону. Про розвинуті домашні культи свідчать вівтарі, закладні жертви та поховання на поселеннях. Складними ритуалами супроводжувалося залишення жител. Матеріали поховальних пам'яток засвідчують існування поховальних та поминальних ритуалів, пов'язаних з культом померлих предків. Різні обряди захоронення (інгумації, кремації, реінгумації, розчленування, кенотафи) відображають складні уявлення людей про потойбічний світ. На території могильників, які виконували роль родових святилищ, відбувалися обряди спілкування з померлими предками (некромантії), з яким пов'язані жертвоприношення у вигляді ритуальних кострищ та ям [Куштан, 2005в].

Бракує археологічного матеріалу для характеристики мистецтва цього часу. Чи не єдиним свідченням його є орнаментальні композиції на кераміці, які вирізняються схематизмом, регулярністю і майже повним браком реалістичних зображень [Формозов, 1980, с. 85-88], що було пов'язано з тогочасною традицією і, можливо, існуванням табу на такі зображення. Винятком є невелика серія посуду з нерегулярним та знаковим орнаментом, який походить переважно з поховальних комплексів [Ковалёва, 1989, рис. 12; Супруненко, 1986, рис. 2; 1999; 2007, с. 52-56; Куштан, 2007а, с. 174, рис. 1]. Їх орнамент складався з несистематичних і досить абстрактних композицій із прямих та хвилястих ліній, рисок, а також символів: «хрестів», «спіралей», «дерева» (Рис. 9; 51). Лише в одному випадку зафіксовано рідкісний для даної території випадок зооморфного зображення – дуже стилізованих фігурок риб на келиху білогрудівської культури (Рис. 12) [Куштан, 2004б].

Проблемою, яку не можна оминати у цьому дослідженні, є визначення етнічної належності населення, що проживало у даному регіоні за доби пізньої бронзи. За браком писемних джерел вирішення цього питання вимагає комплексного підходу з залученням до археологічних матеріалів даних етнографії, антропології і лінгвістики. Проте слід зважати на можливість відсутності прямолінійного зв'язку між археологічною культурою, антропологічним типом та конкретними етносом [Гумилёв, 1990, с. 298]. Крім того, деякі археологічні культури, принаймні з енеоліту, а тим більше культурні спільності доби бронзи, могли бути поліетнічними [История Европы, 1988, с. 100].

Один з перших дослідників археологічних культур Середнього Подніпров'я В.В. Хвойка визначав арійське походження населення доби бронзи і пов'язував його з предками давніх слов'ян, «що споконвіку населяли, і нині населяють область середньої течії Дніпра» [Хвойко, 1905, с. 104]. Проте сучасні науковці вважають, що історичний процес бронзової доби на території України був позначений взаємодією щонайменше п'яти етнічних груп населення: праслов'ян, прабалтів, індоіранців, прафракійців та прафіно-угрів, котрі репрезентують індоєвропейську та фіно-угорську мовні спільності [Давня історія України, 1997, с. 387-403].

Спочатку Лівобережжя Лісостепу та Степове Подніпров'я займали племена КБК, а згодом, БМЗК, яких дослідники пов'язують з давніми індоєвропейцями [Давня історія України, 1997, с. 402; Отрощенко, 2002, с. 21]. Конкретно багатоваликівці можуть бути залучені до кола найпізніших індоарійських культур або ранньоіранських культур з виразним арійським етнічним компонентом, а наступне їм бережнівсько-маївське населення, як і увесь зрубно-андронівський блок культур, відноситься до північноіранського етносу [Отрощенко, 2010, с. 171]. Правобережжя за доби пізньої бронзи також населяли індоєвропейські племена – носії тшинецько-комарівської АК, яких ідентифікують як балто-слов'ян або ж праслов'ян [Березанская, 1982, с. 198-199; Давня історія України, 1997, с. 391]. На півдні регіон межував з ареалом сабатинівської культури, спорідненої з культурами Ноуа та Косложень, носії яких, напевне, належали до прафракійського етносу [Morintz, 1978, р. 120-160; Мелюкова, 1979, с. 14]. Саме у взаємодії трьох етнокультурних потоків: зі сходу (індоіранці), північного заходу (балто-слов'яни) та південного заходу (прафракійці) відбувалося формування етнокультурної карти населення України первісної доби [Залізняк, 2006, с. 14] і регіону півдня Лісостепоного Подніпров'я, зокрема. Підтвердженням цьому є наявність на території регіону індоіранських гідронімів доскіфського часу на Лівобережжі та у північностеповому Подніпров'ї [Членова, 1984, с. 98-100; Карпенко, 1989, с. 12-35], балтських і слов'янських у Поросі [Петров, 1972, с. 107] та східнофракійських (фрако-дакійських) на Правобережжі Дніпра [Трубачёв, 1968, с. 282-284].

Наприкінці ж пізньої бронзи на етнічну ситуацію в регіоні вплинула поява прийдешнього неіндоєвропейського субстрату, пов'язаного з поширенням на Лівобережжі пам'яток малобудківсько-бондарихинської культури – як вважають, носіїв прафіно-угорського етносу [Давня історія України, 1997, с. 399]. Зокрема, саме на території Полтавщини і фіксуються відповідні гідроніми, такі як Ворскла, Хорол, Лтава, Говтва, Мгар та ін. [Посухов, 1999, с. 16-32]. Од-

нак відомий дослідник цієї АК Ю.В. Буйнов останнім часом відносить її носіїв не до фіно-угорської, а до прабалтської лінії етнокультурного розвитку [Буйнов, 2001, с. 16; 2004, с. 151-154].

Той факт, що територія півдня Лісостепового Подніпров'я за доби пізньої бронзи знаходилася на стику різних етнокультурних спільностей, за Л.М. Гумільовим, мав стимулювати процес культурогенезу [Гумилёв, 1990, с. 146]. Проте вона так і не стала «вогнищем» нових культур, натомість, постійно перебувала під впливом інших осередків культурогенезу: головним чином Дніпро-Донецького [Отрощенко, 2005], а також Карпато-Дунайського та Південноуральського [Бочкарёв, 1995].

Втім, незважаючи на периферійне розташування регіону відносно центрів культурогенезу доби пізньої бронзи, його статус типової «буферної» або «контактної зони» дозволяє використати результати викладеного у монографії дослідження для реконструкції культурних процесів, які відбувалися впродовж II тис. до н.е. не лише на території сучасної України, але й всієї Східної Європи.

РЕЗЮМЕ

Монография является попыткой проследить эволюцию культурного комплекса археологических памятников юга Лесостепного Поднепровья эпохи поздней бронзы (II тыс. до н.э.), а также определить основные векторы внешнекультурных связей. Регион интересен прежде всего тем, что в эпоху поздней бронзы, благодаря своему природно-географическому расположению, находился в зоне контакта разных археологических культур и трёх больших культурных общностей эпохи поздней бронзы: срубной, Сабатиновка-Ноуа-Косложень и тшинецко-комаровской. Для выяснения относительной хронологии, характера межкультурных связей и контактов большое значение и перспективы имеют именно такие регионы, которые находятся в так называемых «контактных зонах». Регион включает прилегающую к Днепру южную часть Центральноукраинской Лесостепи и северную часть Степи – Предстепье. По современному административно-территориальному делению к региону юга Лесостепного Поднепровья относятся прилегающие к Днепру районы Черкасской, Полтавской, Кировоградской и север Днепропетровской областей.

На основе публикаций и архивных материалов автором собрана информация практически о всех известных на сегодня памятниках поздней бронзы данного региона. Кроме того, в исследовании использованы материалы некоторых до сих пор не опубликованных памятников. Источниковедческую базу монографии составляют материалы археологических памятников региона: около 100 поселений, более 900 погребений в курганных и грунтовых могильниках, 17 кладов и около 150 случайных находок металлических изделий и литейных форм.

Начало изучения памятников эпохи бронзы на территории юга Лесостепного Поднепровья совпадает с периодом становления археологической науки и приходится на конец XIX – начало XX в. С самого начала накопления археологических материалов делались первые попытки их систематизировать, в частности на основе известных в то время курганных захоронений и случайных находок, происходивших с территории Среднего Приднепровья (В.Б. Антонович, А.А. Бобринский, В.В. Хвойка). К 20-м гг. XX в. исследователи стали уделять должное внимание памятникам поздней бронзы, их относительной и абсолютной хронологии, синхронизации с памятниками других регионов (В.А. Городцов, А. Тальгрэн). В это же время начинается процесс выделения археологических культур эпохи поздней бронзы: срубной (В.А. Городцов), тшинецкой (Я. Костржевский), комаровской (Т. Сулимирский). После окончания 2-й Мировой войны и до настоящего времени этот процесс продолжился с выделением новых культур: белогрудовской (Т.С. Пассек), многоваликовой керамики (С.С. Березанская), чернолесской (А.И. Тереножкин), малобудковско-бондарихинской (В.А. Ильинская), сабатиновской (В.Д. Рыбалова, И.Н. Шарафутдинова), лебедовской (С.С. Березанская), сосницкой (И.И. Артёмченко), белозёрской (В.В. Отрощенко). В этот период проведены исследования на ключевых памятниках региона периода поздней бронзы: поселения Чикаловка, Мошны, Иосиповка, Великая Андрусовка, Бузовка, Суботовское городище, грунтовые могильники Компанийцы, Бобрица и др. В 70-х – начале 90-х гг. XX в. в результате работы новостроечных экспедиций исследовано большое количество курганных погребений эпохи поздней бронзы. В последнее время появился ряд работ, посвящённых характеристике некоторых ранее известных культур на совершенно ином уровне – культурных общностей (кругов). Так, В.В. Отрощенко в рамках срубной культурно-исторической общности выделено две археологические культуры: покровскую (покровско-мосоловскую) срубную и бережновско-маёвскую срубную. Р.А. Литвиненко в составе культурного круга Бабино (многоваликовой керамики) рассматривает Днепро-Донскую бабинскую и Днепро-Прутскую бабинскую археологические культуры, а С.Д. Лысенко в рамках Тшинецкого культурного круга выделяет Киево-Черкасскую (Лесостепную) и Киево-Житомирскую (Полесскую) группы.

Историографический обзор очерчивает круг задач по праистории юга Лесостепного Поднепровья. Во-первых, следует выяснить судьбу племен, которые населяли регион в конце средней бронзы, определить их вклад в формирование культур следующего периода. Во-вторых, проследить эволюцию культурных комплексов памятников региона в течение позднебронзового времени. Учитывая, что в этот период юг Лесостепного Поднепровья был в зоне контактов и взаимопроникновения разных археологических культур и культурных общностей, основной задачей является выяснение характера этих связей на различных этапах и определение их приоритетных направлений. Выяснение этих вопросов возможно лишь путем анализа культурных комплексов памятников региона и их сопоставление с материалами соседних регионов. Значительное количество выявленных в данном регионе памятников эпохи поздней бронзы (особенно в последние несколько десятков лет) предоставляет такую возможность.

Анализ керамических комплексов большинства памятников региона свидетельствует об их поликультурном составе. Поэтому для удобства изложения материала автором предложена периодизация, основанная на выделении трёх блоков синхронных культур: **многоваликово-раннесрубного** (XVIII-XVI вв. до н.э.), **срубно-сабатиновского** (XV-XIII вв. до н.э.), **белогрудовско-белозёрского** (XII-X вв. до н.э.).

Природные условия юга Лесостепного Поднепровья в эпоху поздней бронзы были довольно близки к современным – климат мягкий, умеренно континентальный, сухой и тёплый, уровень водоемов достаточно низкий. Нижняя и верхняя хронологические рамки периода совпадают с важными природно-климатическими фазами:

оптимальним увлажнением в начале позднего суббореала (SB-3A) и засухой при переходе от суббореала к ранней субатлантике (SB-3B – SA-1A). Период климатического оптимума длился около 400 лет и совпал с развитым периодом поздней бронзы (XVI – нач. XII вв. до н.э.). Учитывая то, что регион расположен в аридной зоне: на границе Лесостепи и Степи, динамика изменений археологических культур не в последнюю очередь зависела от климатических изменений и смещения вследствие этого границ между природными зонами. В частности, для эпохи поздней бронзы Юго-Восточной Европы прослеживаются такие закономерности, как распространение памятников многоваликовой и срубной общностей на фазе оптимального увлажнения, а так же распад культурных общностей поздней бронзы и распространения культур с валиков керамикой в период аридизации.

Плодородные пойменные луга, богатый животный мир, природные выходы камня и кремня – всё это в целом создавало благоприятные условия для жизни обитателей юга Лесостепного Поднепровья в эпоху поздней бронзы. В данном регионе отсутствует лишь сырьё, необходимое для изготовления бронзы, поэтому древнее население вынуждено было использовать привозное сырьё или импортировать уже готовые изделия из функционировавших в то время горно-металлургических и металлообрабатывающих центров. Южнее региона, на Криворожье, в бассейне рек Ингулец и Саксагань имеются выходы стеатита (талькового или хлорито-талько-амфиболового сланца), который в эпоху поздней бронзы использовался для изготовления литейных форм.

Большинство бытовых памятников юга Лесостепного Поднепровья эпохи поздней бронзы представлены неукрепленными или естественно укрепленными поселениями. Лишь в одном случае, на поселении белогрудовско-чернолесской культуры финала поздней бронзы Вовкивка, обнаружены следы искусственного оборонного сооружения – рва, окружавшего поселение с напольной стороны. Для стоянок и поселений с низкой топографией характерно расположение на мысах первой надпойменной террасы (как правило, в местах слияния рек или ограниченных оврагами), а также в поймах на песчаных останцах и дюнных возвышениях вдоль протоков и стариц. Основными преимуществами низкого расположения поселений были непосредственная близость к воде и к пойме, где располагались рыбацкие и охотничьи угодья, луга для выпаса домашнего скота, а легкие супесчаные почвы были пригодны для земледелия. Расположение же поселений в труднодоступных местах было особенно выгодным из стратегических соображений. Наибольшее количество естественно укрепленных поселений приходится именно на переходные периоды: от средней – до поздней бронзы и от поздней бронзы – к раннему железному веку, что, возможно, совпадает со временем военной активности обществ и дестабилизацией положения в регионе.

В течение периода поздней бронзы заметна тенденция к увеличению площадей поселений: от 0.1-1 га в начале периода до 4 га в конце. Также имели место изменения в планиграфическом расположении сооружений. Если для начала поздней бронзы это единичные хаотично размещенные жилища, то с конца развитого этапа характерно уже уличное планирование домов, расположенных вдоль водоемов в один или несколько рядов. Существовало несколько типов жилищ: наземные, полуземлянки и землянки. Они сооружались преимущественно из дерева и глины. Со временем совершенствовались и традиции жилищного строительства: от бесстолбовых шатровых однокамерных сооружений к каркасно-глинобитным многокамерным столбовым с двух- или четырёхскатной крышей. Интерьер жилищ состоял из открытых очагов, импровизированных алтарей, подиумов-лежанок, хозяйственных ям.

Для некоторых поселений финала поздней бронзы (Великая Андрусовка-Инбек) характерны зольники – внешне похожие на курганы скопления культурных остатков. В интерпретации Я.П. Гершковича – это ритуально «погребённые» жилища (преимущественно наземные). К культовым объектам на поселениях так же относятся жертвенники в виде вымосток-алтарей и ям, с которыми связаны находки votивной пластики и костей жертвенных животных. С ритуалами, связанными с культом предков, возможно, соотносятся находки на поселениях человеческих костей. Не исключается также возможность существования ритуального или бытового каннибализма. На ряде поселений найдены предметы явно ритуального назначения: заготовка подвески из фрагмента человеческого черепа, песты-скипетры, стеатитовые кружки.

Хозяйство племен начала поздней бронзы (многоваликово-раннесрубное время), согласно результатам раскопок поселений, было ориентировано преимущественно на подвижное скотоводство. Исходя из большого количества временных, очевидно, сезонных стойбищ, скотоводство имело отгонно-пастбищный тип. Однако наличие одновременных стационарных поселений может свидетельствовать о комплексной скотоводческо-земледельческой форме хозяйства этих племен. Срубно-сабагиновское время характеризуется постепенным переходом от скотоводческо-земледельческого к земледельческо-скотоводческому типу хозяйства. Если на раннем этапе скотоводство имело отгонно-пастбищный тип, то на позднем – оседло-выпасный, с чем и связано появление долговременных стационарных поселений. Подобная тенденция намечается при сравнении изменений в составе стада на основе остеологических материалов. Так, если в начале поздней бронзы население разводило преимущественно большой и малый рогатый скот и лошадей, то с развитого этапа (срубно-сабагиновского времени) в стаде появляется свинья – своеобразный признак оседлости, доля которой к финалу поздней бронзы (белогрудовско-белозёрское время) значительно возрастает. Одновременно в степной зоне конца поздней бронзы прослеживается переход населения белозёрской культуры к кочевому хозяйству. Находки псалиев на памятниках поздней бронзы указывают на использование лошади как тягловой силы, а впоследствии и для верховой езды. Низкая топография большин-

ства поселений развитого и финального этапа поздней бронзы свидетельствует об использовании для земледелия пойменных участков, аллювиально-луговые почвы которых были пригодны для мотыжного подсеčno-огненного земледелия. Как свидетельствуют палеоботанические остатки, выращивали преимущественно неприхотливые зерновые культуры: просо, рожь, овес, а также ячмень плёночный и пшеницу мягкую. Охота в этот период, как свидетельствуют находки на поселениях костей диких животных, существовало как дополнительный, второстепенный источник получения мясной пищи и меха. Рыболовство же вообще не играло заметной роли в хозяйстве.

Материалы раскопок поселений свидетельствуют о развитии домашних ремёсел. Массовые находки керамики, а также орудий, связанных с ее производством, указывают на значительный уровень развития гончарства. В эпоху поздней бронзы вся керамика изготавливалась вручную и, как правило, обжигалась в открытых кострах. Многочисленные находки керамических и костяных пряслиц указывают на существование у населения этого времени ткачества. Обнаруженные на поселениях орудия для обработки шкур (костяные «коньки», тупики, разбивники, костяные и металлические шилья) свидетельствуют о развитии кожевенного производства. Остатки жилищ и находки орудий для обработки дерева свидетельствуют о высоком мастерстве местных плотников. Немногочисленные находки, связанные с бронзолитейным производством, в частности литейные формы, фиксируются на поселениях региона только начиная с развитого (срубно-сабагиновского) периода поздней бронзы. Низкий уровень развития местной металлургии объясняется отсутствием собственного сырья. Поэтому население продолжало производить большинство орудий труда из кости, рога, камня и кремня.

Различным типам поселений эпохи поздней бронзы соответствовали и различные погребальные памятники: стационарным пойменным – курганные и грунтовые могильники с низкой топографией, а временным водораздельным – курганные с высокой топографией. При этом отмечается существенная разница в погребальном обряде и составе инвентаря: рядовые грунтовые и впускные погребения могильников с низкой топографией против элитных курганных захоронений на водоразделах. Причина такого различия могла заключаться в существовании внутри одной культуры двух хозяйственно-культурных типов, обусловленных наличием на данной территории двух природных ландшафтов: пойменных лугов и лесов, и водораздельной степи. Такое территориальное разграничение создало идеальную для того времени модель ведения хозяйства, основанную на общественном разделении труда, когда одни общинники жили в пойме и занимались земледелием и придомным скотоводством, а другие – отгонным скотоводством на степных водоразделах.

Погребальные памятники представлены основными и впускными курганными захоронениями, а также грунтовыми могильниками. На некоторых поселениях зафиксированы интрамуральные погребения. Процент курганных захоронений в начале поздней бронзы (многоваликово-раннесрубное время) составляет 98.0%, на развитом этапе (срубно-сабагиновское время) – 92.5%. К финалу поздней бронзы (белогрудовско-белозёрское время) значительно преобладают грунтовые могильники. Хотя курганный обряд частично сохранился, доля таких захоронений составляет всего 27.7%. В многоваликово-раннесрубное время значительный процент составляют основные курганные захоронения (23.7%), а также впускные с последующей локальной досыпкой, которая увеличивала размеры насыпи (17.5%). Со срубно-сабагиновского времени уменьшается количество основных захоронений до 11.0% – отдельные курганные насыпи возводятся только над элитными захоронениями. Досыпки фиксируются только для 10.5% впускных погребений этого времени. В этот же период появляются грунтовые могильники. В конце поздней бронзы (белогрудовско-белозёрское время) грунтовые могильники становятся ведущим типом погребальных памятников, что отчасти соответствует общеевропейским тенденциям. Основные курганные погребения этого времени единичны – 5.5%, преимущественно это захоронения элиты (Александровка, I(II)/1,2). Впускные погребения довольно редко (1.1%) сопровождалась досыпками. Как переходная форма появляются так называемые прикурганные и курганно-грунтовые могильники (Компанийцы, Вергуны), территория которых примыкала к уже существующему кургану и некоторые из погребений могли обозначаться небольшой насыпью. Таким образом, в течение всего периода поздней бронзы прослеживается тенденция к постепенному изживанию курганного обряда и переходу к безкурганному.

По обряду большинство погребений юга Лесостепного Поднепровья эпохи поздней бронзы составляют индивидуальные ингумации и лишь 3.2% – парные. Кремации на стороне составляют всего 2.2%. Также зафиксированы расчленения – 0.1%, повторные захоронения (реингумации) – 0.6% и кенотафы – 1.2%. Для различных стратиграфических обрядовых групп погребений характерны свои особенности обустройства могил и положения покойного. По сложности погребальной конструкции и богатству инвентаря прослеживается социальная дифференциация погребений, что связано с усложнением социальной стратификации общества. Погребальные ямы обычно прямоугольной или овальной формы, их глубина от 0.5 до нескольких метров. На дно ямы иногда устанавливалась деревянная конструкция в виде ящичной гробницы, сруба или выдолбленной колоды. В большинстве же случаев зафиксированы остатки органической подстилки и следы просевшего деревянного перекрытия могилы. Для абсолютного большинства погребений эпохи поздней бронзы характерна скорченная на боку поза покойника: ноги подогнуты, руки чаще всего согнуты в локтях, ладони перед лицом. При совершении погребального обряда иногда фиксируется использование минеральных красителей: охры, мела. Иногда практиковалось частичное со-

жжение деревянных конструкций непосредственно перед погребением, либо разведения костра над засыпанным погребением.

Сопровождающий инвентарь погребений мог включать набор вещей, необходимых покойнику в загробном мире: оружие и орудия труда (топоры, булавы, ножи, кинжалы, стрелы, иглы и др.), детали одежды (поясные пряжки, булавки), украшения (бусы, браслеты, височные кольца). В состав инвентаря также входила керамическая или деревянная посуда, которая должна была служить для содержания и употребления напутственной пищи. Эти предметы отражали социальный, поло-возрастной и профессиональный статусы погребенного. Для погребальных памятников территории юга Лесостепного Поднепровья в целом характерен довольно скромный инвентарь. Заметны и некоторые региональные особенности, например, бедность инвентаря или вообще безинвентарность большинства захоронений Черкасского Поднепровья и сравнительное богатство захоронений Самаро-Орельского междуречья.

Среди материальных объектов, обнаруженных в ходе исследования погребальных памятников, большое значение для реконструкции религиозно-идеологического мировоззрения древних обществ имеют так называемые средства погребального культа: святилища и жертвенники. К святилищам эпохи поздней бронзы отнесены так называемые «длинные» курганы (Преображенка, к. 1-2(II); Новоподржж, к. 1(IV); Губниха, к. 3-4(II), Черкассы, к. 6-7) и курганы с концентрическими рвами (Пальмира, к. 2; Червона Слобода, к. 3; Головковка, к. 6). В качестве жертвенников на могильниках использовались кострища и ямы. Кострища предназначались для ритуального очищения и сжигания жертвоприношений. Следы жертвоприношений в виде керамической посуды, костей и даже частей туш животных найдены при исследовании ритуальных ям. Такие жертвенные ямы обнаружены не только при исследовании курганов, но и на грунтовых могильниках – Компанийцы, Вергуны (белогрудовско-белозёрское время). С обычаем жертвоприношения на местах захоронений, возможно, связаны и случаи находок кладов бронзовых изделий в курганных насыпях (Александровка, Кабаковские хуторы). Ритуальные действия с жертвоприношениями («кормлением» духов) могли исполняться накануне или во время погребения, а также после него во время поминальных ритуалов или обрядов некромантии.

На основании погребальных памятников можно сделать вывод о существовании в эпоху поздней бронзы у древнего населения сложных религиозных представлений и сложившейся системы ритуалов. Они заключались в строгом регламентировании и соблюдении традиций при выполнении погребальных обрядов, которые должны способствовать переходу покойника в «мир мертвых». Основное место занимал культ умерших предков, с которым связаны святилища на могильниках, мемориальные захоронения и жертвенники.

Ещё одна категория памятников, характерная именно для эпохи поздней бронзы – это случайные находки кладов или одиночных металлических изделий и литейных форм. Несмотря на оторванность этого вида археологических источников от контекста определенного памятника и почти полного отсутствия их связи с такой важной категорией находок как керамика, они в совокупности представляют огромный интерес для исследователей. Клады и случайные находки позволяют изучить ассортимент и типологию бронзовых изделий (учитывая немногочисленность таких находок в комплексах поселений и погребений), а также выяснить общую картину и историю развития металлообрабатывающего дела эпохи поздней бронзы в регионе. Особенно ценными с научной точки зрения являются клады, а также случайно найденные комплексы литейных форм (мастерские) с негативами бронзовых орудий, которые позволяют синхронизировать определенные типы металлических изделий.

Для начала поздней бронзы (многоваликово-раннесрубное время) характерны вислообушные топоры, плоские тѣсла, долота и кельты с коваными втулками, небольшие слабоизогнутые серпы с крюком, ножи без упора, а также наконечники копий с кованой втулкой. К этому времени относится лишь один достоверный клад, обнаруженный на юге Лесостепного Поднепровья – Александровский. В следующее срубно-сабашиновское время количество комплексов и ассортимент изделий значительно увеличивается: кельты разных типов (двухушковые – Лобойковка-Головурово; одноушковые – Rîșești, Negrești, Ruginoasa; безушковые – Oinacu, по В.А. Дергачёву), топоры-тесла с закраинами, втульчатые долота, ножи и кинжалы с плоским или кольцевидным упором, бритвы дербеденовского типа, серпы (Бородаевка, Дербедень, Heleşteni, по В.А. Дергачёву и В.С. Бочкарёву), наконечники копий и дротиков (Златополь, Красный Маяк, Дремайловка, по В.И. Клочку). Случайные находки металлических изделий этого времени представлены также украшениями: булавки (гуляйгородского и ноического типов, звездевидные), браслеты (многоспиральные и со спиральными щитками). Количество кладов срубно-сабашиновского времени значительно: Лобойковский, Кабаковский, Бородаевский, Маячковский, Мишуриногорский, Обуховский, Сосновский, Калантаевский. Этим же периодом датируются два клада литейных форм из талькового сланца (стеатита): Чутовский и Днепровокаменский. К белогрудовско-белозёрскому времени относятся такие изделия: кельты (двухушковые – Кардашинка, Ново-Александровка, Завадовка; одноушковые – Debrecen, Gemzse, Peterd; безушковые – Вырбица, по В.А. Дергачёву), втульчатые долота, серпы с «кнопкой» (Koszider, по В.А. Дергачёву и В.С. Бочкарёву), ножи новоалександровского и кардашинского типов, мечи (Nenzingen/Reutlingen), наконечники копий (Завадовка, «центральноевропейский», по В.И. Клочку). Из украшений: булавки с кольцевидной головкой, литые кольцевидные браслеты, спиральные подвески «белогрудовского» типа. Количество кладов, датированных финалом поздней бронзы, значительно меньше: Мельниковский, Старосельский, Стецовский, Сухинский.

Кроме ассортимента и типологии бронзовых изделий, клады и случайные находки дают представление о масштабах и направлениях коммуникаций в эпоху поздней бронзы. Так, на юге Лесостепного Поднепровья найдены изделия, которые происходят из таких отдаленных регионов, как Балканы, Трансильвания, Карпаты, Поволжье, Урал, Западная Сибирь, Кавказ. На основе этого, используя хронологию бронзовых изделий, можно сделать выводы о приоритетных направлениях взаимоотношений местного населения с другими регионами на различных этапах периода поздней бронзы. Таким образом, межкультурные связи и контакты с жителями других регионов имели значительное влияние на формирование материальной культуры населения юга Лесостепного Поднепровья. Отсутствие среди природных ресурсов региона сырья, необходимого для производства бронзовых изделий, стимулировало активные контакты населения с другими регионами с развитой металлургией и металлообработкой. Оживленным взаимоотношениям способствовало природно-географическое положение региона: на перекрестке миграционных и торговых путей, которые пролегали вдоль водных артерий, главным из которых был Днепр. Кроме того, южнее проходил «степной коридор», который в древности играл роль транзитного евразийского пути. Повышению уровня коммуникабельности и темпов распространения информации способствовало развитие транспортных средств и коммуникаций. В начале поздней бронзы население региона уже было знакомо с легкими колесницами, запряженными лошадьми, а в конце периода, судя по распространению стержневидных псалиев, лошадей начали широко применять и для верховой езды.

В кратком изложении история этнокультурных процессов, происходивших на территории юга Лесостепного Поднепровья, выглядит так.

Многоваликово-раннесрубное время. Переходный период от эпохи средней бронзы до поздней на территории юга Лесостепного Поднепровья представлен памятниками культуры многоваликовой керамики (КМК) / культурный круг Бабино, которая распространилась сюда после распада больших культурных общностей (КО) предыдущего периода: шнуровой на западе и катакомбной на востоке, что совпало с распадом Циркумпонтийской металлургической провинции. Формирование КМК произошло на границе степной и лесостепной зон Днепро-Донецкого междуречья (Днепро-Донецкий очаг культурогенеза). Ранние памятники (КМК-I / Днепро-Донская бабинская культура) региона локализуются в Самаро-Орельском междуречье и бассейне Псла. На позднем этапе (КМК-II / Днепро-Прутская бабинская культура) памятники культуры распространились на всю территорию Лесостепного и Степного Приднепровья, включая все Правобережье. Распространение ранней группы КМК (КМК-I) на территорию юга Лесостепного Поднепровья произошло в результате инвазии, вызванной движением племен «культур боевых колесниц» (доно-волжской абашевской, синташтинской, потаповского типа) на запад, которая в корне изменила материальную и духовную культуру населения региона. Об этом свидетельствует находка пары роговых дисковидных псалиев с шипами из Трахтемирова. Керамический комплекс конца средней - начала поздней бронзы более-менее однородный и характеризуется горшками с многоваликовым орнаментом в сочетании с прочерченными линейными композициями. На позднем этапе КМК в технологии и орнаментации керамических сосудов (т.н. керамика постКМК или «протомалополовецкий» тип) ощущаются инокультурные влияния: тшинецкой, покровской срубной и абашевской культур. В многоваликово-раннесрубное время на территории региона фиксируются находки импортных бус из древнего стекла и фаянса, которые производились в Египте и Месопотамии и стали одной из форм взаимодействия цивилизаций Древнего Мира с их первобытной периферией. Изделия из металла на памятниках переходного периода от средней к поздней бронзе свидетельствуют в основном о восточном направлении межкультурных связей, что объясняется расположением региона почти полностью в сфере влияния Евразийской и Кавказской металлургических провинций (МП). В последующий период (КМК-II) происходит ослабление связей с Кавказской провинцией, вызванное появлением новых очагов металлообработки: волго-уральского (покровско-мосоловская срубная культура), нижекамского (ранний этап приказанской) и уральского (сейминско-турбинская). С этого же времени налаживаются связи с Европейской (Карпатской) МП (культура Фюзешабонь-Отомань). Период КМК-II синхронизируется с горизонтом центральноевропейских кладов *Hajdúsámson*-Ара-Бородино (период VzA_2 - VzB_1 , по П. Рейнеке).

Срубно-сабагиновское время. На развитом этапе поздней бронзы большая часть Левобережной Лесостепи и Предстепья (Самаро-Орельское междуречье и бассейн р. Псёл) была занята населением бережновско-маёвской срубной культуры (БМСК). Ее формирование также связано с Днепр-Донецким очагом культурогенеза – результат взаимодействия поздней КМК и ранней покровской (покровско-мосоловской) срубной культуры. На позднем этапе (БМСК-II) бережновско-маёвские памятники распространяются на всё Левобережье, а также на юг Правобережья. Северную часть Правобережья заняли носители тшинецко-комаровской КО – результат консолидации родственных эпিশнуровых культур от Одера до Днепра под заметным карпато-дунайским воздействием. Южнее ареалов тшинецко-комаровской и бережновско-маёвской культур в степной зоне находились памятники еще одной культурной общности эпохи поздней бронзы – Сабагиновка-Ноуа-Косложень, которая, как и срубная, сложилась на основе КМК, но, как считает Я.П. Гершкович, под сильным балкано-дунайским влиянием и на основе иных, чем на северо-востоке, вариантов КМК при участии каменско-ливенцовской группы памятников. Южная часть региона (Надпорожье, бассейн Ингульца) находилась в северной контактной зоне этой общности. Таким образом, на развитом этапе эпохи поздней бронзы регион юга Лесостепного Поднепровья оказался на стыке трёх крупных культурных

общностей Восточной Европы: срубной, тшинецко-комаровской и Сабатиновка-Ноуа-Косложень, которые соответствовали трём большим этнокультурным образованиям Евразии: евразийскому степному, центральноевропейскому и балкано-дунайскому. Керамический комплекс памятников срубно-сабатиновского времени в силу этих обстоятельств отличается поликультурным составом: позднейшая многоваликовая («малополовецкий» тип), срубная, тшинецко-комаровская, ноуа-сабатиновская. В начале развитого этапа поздней бронзы (БМСК-I) на территорию региона продолжают поступать изделия доно-волго-уральского очага металлообработки покровско-мосоловской срубной культуры. На Правобережье в это же время получают распространение изделия металлургических центров Европейской (Карпатской) МП: трансильвано-верхнетисского (культура Фельшесевч-Станово) и нижнедунайского (дичевский очаг культуры Косложень). С этапа БМСК-II на территории региона начинает активно действовать собственный лобойковский очаг металлообработки, охвативший Среднее Поднепровье и Подонцовье. В качестве сырья для лобойковского очага использовались медистые песчаники Донбасса. Расположение этого центра на стыке Европейской и Евразийской МП обусловило его пограничный характер. Он вобрал в себя основные передовые технологические достижения металлургического производства того времени: использование оловянных бронз, отливка тонкостенных втульчатых изделий в разъемных тальковых формах. Кроме того, на территории региона фиксируются находки металлических изделий других очагов постсейменского горизонта Евразийской МП: ингуло-красноярского сабатиновской культуры (Северное Причерноморье), дербеденовского сусканской культуры (Волго-Камье) и андроновского (-их) алакульской, фёдоровской и черкакульской культур (Южное Зауралье, Северный и Центральный Казахстан, Алтай). Именно в это время активизируются культурные контакты по линии Западная Сибирь – Среднее Поволжье – Поднепровье, что, вероятно, связано с функционированием трансевразийского «оловянного пути». По нему оловянная руда (касситерит) – важный компонент для изготовления высококачественной бронзы – попадала из рудных месторождений, которые разрабатывали андроновской племена, к срубникам и шла дальше на запад. Следствием этих контактов стало появление в регионе импортной керамической посуды, в частности, фёдоровско-черкакульских кубков на ножке. Под влиянием андроновской КО (фёдоровской, черкакульской, сусканской культур) в среде БМСК фиксируются также правосторонне скорченные погребения и захоронения по обряду кремации. Памятники начала срубно-сабатиновской времени (БМСК-I) синхронны горизонту центрально-европейских кладов Kosziderpadlás (период BzB_2 - BzC_1 , по П. Рейнеке), а развитого этапа поздней бронзы (БМСК-II) – Órályi-Uriu-Domănești (период BzC_2 - BzD , по П. Рейнеке).

Белогрудовско-белозёрское время. Начало финала поздней бронзы характеризуется становлением новой этнокультурной ситуации в регионе, обусловленной распадом КО предыдущего периода. Эти процессы произошли вследствие разрушения, не без влияния извне, предшествующих длительных налаженных связей между общностями и привели к формированию новых культурных образований. Основными причинами случившегося считают активизацию «лесных» прафинно-угорских племён и процесс гальштатизации (установление тесных связей с раннегальштатскими культурами Центральной и Юго-Восточной Европы). В результате, на левобережье Днепра утверждаются памятники малобудковско-бондарихинской культуры, связанной своим происхождением с лесным населением Волго-Донья (поздняковско-атабаевским – аким-сергеевский тип), которое было вытеснено на юг племенами культуры ранней сетчатой (текстильной) керамики. Правобережье оказалось в сфере влияния белогрудовско-чернолесской культуры, сформировавшейся в результате взаимодействия тшинецко-комаровской и сабатиновской культур при воздействии культур раннего карпато-дунайского гальштата. Частично влияние белогрудовско-чернолесской культуры распространилось на Левобережье – Самаро-Орельское междуречье. На севере региона в контактной зоне с белогрудовско-чернолесской и бондарихинской культурами находятся памятники лебедовской культуры, генетически связанной с восточнотшинецкой (сосницкой). Южная граница региона, которая проходила по рубежу Лесостепи и Степи, контактировала с ареалом белозёрской культуры. Таким образом, в конце поздней бронзы, в связи с распадом срубной, Сабатиновка-Ноуа-Косложень, тшинецко-комаровской и андроновской КО, на значительных пространствах Степи и Лесостепи от Дуная до Алтая произошло становление общности культур валиковой керамики, которая характеризовалась одинаковым стилем орнаментации кухонной посуды, похожими типами бронзовых изделий, единым типом роговых псалиев. Основными направлениями взаимосвязей были широтные – вдоль северной границы Степи (т.н. «степной коридор»). Благодаря им на территорию региона проникали керамические импорты из ареалов восточных культур постсрубного и постандроновского времени: ивановской с территории Степного Поволжья, алексеевско-саргаринской из Северного и Центрального Казахстана, а также своеобразной «воротничковой» керамики атабаевско-межовского типа из Лесостепного Поволжья и Зауралья. Западные влияния в это же время связаны, прежде всего, с общностями раннего карпато-дунайского гальштата. Для раннебелозёрского времени – это общности канелированного гальштата (культуры Кишинэу-Корлэтен, Гава-Голиграды-Грэнчешть) и прочерченного / «Пребабадаг» (культуры Сихлэану-Рымницеле, Гэмэоань-Холеркань, Бабадаг I). С позднебелозёрского времени – канелированного и штампованного гальштата (Бабадаг II, Козия-Сахарна). Также в белогрудовско-белозёрское время отмечено движение (миграции или инвазии) культур в меридиональном направлении: малобудковско-бондарихинской с Подонцовья и белозёрской из Северо-Западного Причерноморья. Основную причину такого движения связывают с концом климатического оптимума, который наступил в конце суб-

бореала и вызвал похолодание и засуху вследствие аридизации, что привело к смещению природно-климатических зон. В этот период заканчивает функционировать Донецкий горно-металлургический центр. Бронзовые изделия представляют два основных очага: трансильвано-верхнетисский Европейской МП и завадовско-кардашинский, который находился в Нижнем Приднепровье (ареал белозёрской культуры) в контактной зоне Евразийской и Европейской провинций. При переходе к раннему железному веку фиксируется постепенное затухание металлургических центров Балкано-Карпатского региона и резкий рост объемов разработки медных месторождений раннеананьинского (маклашеевского) очага Волго-Камья и Приуралья, карасукского очага региона Саяно-Алтая, а также появление изделий кобанского и колхидского очагов Кавказской МП. Памятники раннебелозёрского этапа финала поздней бронзы синхронны горизонту центральноевропейских кладов Kurd-Kisapáti-Cincu-Suseni (период НаА₁, по П. Рейнеке), а позднебелозёрского – Moigrad-Hajdúböszörmény (периоды НаА₂-НаВ₁, по П. Рейнеке).

Используя сравнительно-типологический и природный методы, хронология основных этапов истории региона в эпоху поздней бронзы выглядит так:

<i>Культурно-хронологические этапы</i>	<i>Традиционные даты (в. до н.э.)</i>	<i>Калиброванные радиоуглеродные даты (cal. BC)</i>
Многоваликово-раннесрубное время	XVIII – XVI	2200 – 1700
КМК-I	XVIII – сер. XVII	2200 – 1950
КМК-II	сер. XVII – XVI	1950 – 1700
Срубно-сабагинское время	XV – XIII	1700 – 1300
БМСК-I	XV – сер. XIV	1700 – 1500
БМСК-II	сер. XIV – XIII	1500 – 1300
Белогрудовско-белозёрское время	XII – X	1300 – 900
раннебелозёрский	XII – сер. XI	1300 – 1050
позднебелозёрский	сер. XI – X	1050 – 900

Уровень общественного развития населения юга Лесостепного Поднепровья в эпоху поздней бронзы соответствовал средней степени варварства, по периодизации Л.Г. Моргана. В указанный период значительно усложнилась социальная структура общества в связи с выделением вождеской и жреческой верхушек, а также военной аристократии. Это привело к имущественной дифференциации в середине рода и формированию элитарной субкультуры, что особенно прослеживается на примере погребальных памятников. Таким образом, общество не было эгалитарным и динамично развивалось в направлении классовобразования.

Имеющиеся археологические материалы позволяют частично реконструировать духовную культуру населения региона. О развитых домашних культах свидетельствуют алтари, закладные жертвы и погребения на поселениях. Сложными ритуалами сопровождалось оставление жилищ (переворачивание предметов, сжигание жилищ, сооружение зольников). Материалы погребальных памятников свидетельствуют о существовании погребальных и поминальных ритуалов, связанных с культом умерших предков. Различные обряды захоронения (ингумации, кремации, реингумации, расчленения, подзахоронения, кенотафы) отражают сложные представления о потустороннем мире. На территории могильников, которые осуществляли роль родовых святилищ, происходили обряды общения с умершими предками (некрмантия), с которым связаны жертвенники в виде ритуальных кострищ и ям.

К сожалению, не хватает археологического материала для характеристики искусства этого времени. Едва ли не единственным проявлением его являются орнаментальные композиции на керамике, которые отличаются схематизмом, регулярностью и почти полным отсутствием реалистичных изображений, что было связано с тогдашней традицией и, возможно, существованием табу на такие изображения. Исключением является небольшая серия посуды с нерегулярным и знаковым орнаментом, которая происходит в основном из погребальных комплексов. Подобный орнамент, наделенный определенным смыслом (пиктография), был первым важным шагом к появлению письменности.

Таким образом, приведённый в монографии анализ памятников поздней бронзы юга Лесостепного Поднепровья – типичной «буферной» или «контактной зоны» – позволяет использовать эти результаты при реконструкции культурных и исторических процессов, которые происходили во II тыс. до н.э. как на территории современной Украины, так и всей Восточной Европы.

S U M M A R Y

In the southern part of the Dnieper forest-steppe zone (the present Cherkassy, Poltava, Kirovograd and the north of Dnepropetrovsk oblasts of Ukraine which adjoin the Dnieper River) there was a contact zone of different archaeological cultures during the Late Bronze Age. The study of the character and dynamics of these contacts was always one of the main tasks here.

In the monograph, practically all known information on the sites of the Late Bronze Age of this region is collected. Their review is made within the limits of three cultural-chronological blocks: MRC (the Multi-Roller Ceramics/Babino) and Early Srubnaya Cultures (18th-16th centuries BC); the developed Srubnaya and Sabatinovka Cultures (15th-13th centuries BC), the Belogradovka and Belozerka Cultures (12th-10th centuries BC).

The dynamics of developing archaeological cultures and the orientation of their contacts were especially dependant on climatic changes and as a result on the displacement borders between the natural zones which impacted on the traditional economy. The lower chronological limit of the concerned period basically coincides with the climatic optimum in the beginning of the Late Subboreal (SB-3A), and upper one with a drought during the transition to the Early Atlantic (SB-3B – SA-1A).

The majority of settlements in the region were not fortified. Temporary sites with low topography are typically located on capes above of flood plain terraces, in valleys on sandy monadnocks and on elevations along channels and former riverbed. During the Late Bronze Age the tendency to increase the area of settlements (from 0.1-1 to 4 ha) and changes in layout of the buildings (from isolated with chaotic situated structures to a street lay-out along reservoirs in one or several lines) is appreciable. Traditions of housing construction were changed from single-chamber without pillars to multi-chambers with pillars, wattle and daub walls, and with two- or four-sloping roofs.

For some settlements at the ending of the Late Bronze Age (Velikaya Andrusovka - Inbek) ash-heaps (zol'niks) are characteristic, which according to the conclusions of some researchers were ritually "buried" surface dwellings. There are cult objects such as sacrificial altars in covers and pits with finds of the votive offerings of plastic sculptures and bones of animals. The possibility of the existence of the ritual or household cannibalism is not excluded.

The economy of the tribes of the beginning of the Late Bronze Age (MRC - Early Srubnaya Culture time) was oriented mainly toward mobile cattle-breeding of the distant-pastures type. Later, in the Srubnaya - Sabatinovka Culture time, gradual transition to the settled grazing economy took place. Based on archaeo-zoological data, in the beginning of the Late Bronze Age the population was engaged mainly in cattle, small cattle and horses and later pigs which considerably increase in quantity to the Belogradovka-Belozerka time. Finds of the cheek-pieces specify use of a horse as draft animal, and subsequently for riding.

The low topography of settlements of the developed and final stage testifies to the use of floodplain lands for plant husbandry. Mainly unpretentious kinds of cereals were cultivated - millet, a rye, oats, and also barley and wheat soft. Hunting and fishing had an auxiliary character. Numerous finds of ceramic and bone spindle whorls specify the existence of weaving, and tools for the processing of skins (bone "skates", tupicks, pulpers, bone and metal awls) are evidence for the tanning industry.

Various types of settlements correspond to various funeral sites: stationary sites at floodplain to barrows and the ground cemeteries with low topography, and temporary sites on watersheds to barrows with high topography. The essential difference in a funeral ceremony and stock structure is seen, elite graves are present only in barrows on the watersheds. This feature could reflect a situation when a part of the population settled at the flood plain was engaged in the plant husbandry and cattle-breeding not far from their settlements, and another was engaged in the distant cattle-breeding on the steppe watersheds.

The funeral sites are represented by basic and inlet graves in barrows and by flat ground cemeteries. The intramural graves were discovered on some settlements. The percentage of the barrow graves at the MRC - Early Srubnaya Culture time composes 98.0%, at the Srubnaya-Sabatinovka Culture time – 92.5%. In the Belogradovka-Belozerka Culture time the flat ground cemeteries prevail considerably, partly corresponding with the all-European tendencies. The transitive form appears with so-called near-barrow and barrow-flat ground cemeteries (Kompaniicy, Verguny) in territory adjoined to already existing barrows.

There is a considerable percentage of basic graves in barrows (23.7%) in the MRC-Early Srubnaya Culture time and also the inlet ones with the subsequent local earthfills (17.5%). Beginning from the Srubnaya-Sabatinovka Culture time the quantity of basic graves decreases to 11.0% and separate barrows are erected only over elite graves and earthfills are fixed only for 10.5% of the inlet burials.

So-called "long" barrows were sanctuaries (Preobrazhenka, 1-2 (II); Novopodkryazh 1 (IV); Gubnikha 3-4 (II), Cherkassy, 6-7) and the barrows surrounded by concentric ditches (Palmira, 2; Chervona Sloboda, 3; Golovkovka, 6) were sanctuaries too. Bonfire site and pits were in use as an offering on cemeteries. With the custom of sacrifice on places of the burial places, finds of hoards of bronze items in the barrows (Aleksandrovska, Kabakovo) are probably connected.

The bronze items and casting molds, as a rule, have no exact context of occurrence. For the MRC-Early Srubnaya Culture time the socketed axes, flat chisels and celts with forged sockets, small weakly curved sickles with a hook, knives without curb, and also spear-heads with forged sockets are typical. Hoards are very rare (Aleksandrovska).

At the Srubnaya-Sabatinovka time the quantity of complexes and assortment of items considerably increases. There are celts of different types, flanged axes-adzes, socketed chisels, knives and daggers with flat or ring-shaped guards, razors of the Derbeden' type, sickles, spear-heads and javelins. There are a significant number of hoards (Loboikovka, Kabakovo, Borodaevka, Mayachka, Mishurin Rog, Obuhovka, Sosnovka, Kalantaev). Two hoards of the talk casting molds (Chutovo, Dneprovokamenka) belong to the same period.

At the Belogradovka-Belozerka time the following items are presented: two-eared celts (Kardashinka, Nova-Alexandrovska, Zavadovka types); one-eared celts (Debrecen, Gemzse, Peterd according to V.A. Dergachev), socketed chisels, button sickles (Koszider type according to V.A. Dergachev and V.S. Botchkarev), knives of the Novo-Alexandrovska and Kardashinka types, swords (Nenzingen/Reutlingen), spear-heads (Zavadovka type). There are ornaments such as ring-headed pins, ring-shaped armlets, spiral pendants of the "Belogradovka" type. The quantity of hoards are decreased (Melnikovka, Starosel'e, Stetsovka, Suhiny).

As a whole, in the south of the Dnieper forest-steppe zone bronze items are found which revealed communications with the Balkans, Transylvania, the Volga and Ural regions, Western Siberia and Caucasus. Ways of communications lay along waterways, and the Dnieper River was the main of these. "A steppe corridor" was to the south and it was the transitional Eurasian road.

The general picture of historical and cultural development in the region under review follows.

The MRC - Early Srubnaya Culture time. Early sites (MRC-I/Dnieper-Don Babino Culture) are localized in the Samara-Orel' interfluvium and the Psel river area. At the late stage (MRC-II/Dnieper-Prut Babino Culture) sites had extended across all territory of the forest-steppe and steppe of the Dnieper area including its right bank. Distribution of the Early group of MRC (MRC-I) across territory of the south of the forest-steppe Dnieper zone had occurred as a result of an invasion caused by movement of tribes of "the Fighting Chariots Cultures" (the Don-Volga Abashevo Culture, Sintashta, Potapovka type).

The ceramic complex is more or less homogeneous and it is characterised by multi-rolled pots with incised linear compositions in ornamentations. At the late stage of MRC the outer influences are observed in the technology and ornamentation of the ceramic vessels (so-called "Proto-Malopolovets type"): from the Trzcienc, Pokrovsk, Abashevo Cultures. Simultaneously, the finds of imported glass and faience beads are fixed.

The metal wares basically testify to the eastern direction of communications that could be explained by a region arrangement almost completely in the sphere of influence of the Eurasian and Caucasian metallurgical provinces. During the subsequent period (MRC-II) there is a decline of communications with the Caucasian province caused by occurrence of new centers of the metal-working: the Volga-Ural (Pokrovsk-Mosolovka Srubnaya Culture), the Lower Kama (Early Prikazan) and Urals (Seima-Turbino). Since the same time relations with European (Carpathian) metallurgical province (the *Füzesabony-Ottomani*) are established. The period MRC-II could be synchronized with the Central European horizon of hoards Hajdúsámson-Apa-Borodino (BzA₂-BzB₁ according with P. Reinecke).

The Srubnaya-Sabatinovka Culture time. The major part of the left-bank forest-steppe and sic-steppe zone (Samara-Orel interfluvium and the Psel River) was occupied by the population of the Berezhnovka-Mayovka Srubnaya Culture (BMSC). Its formation was connected with the Dnieper-Donets culture-genesis centre. At the late stage (BMSC-II) sites extend on all of the left bank, and also on the southern part of the right bank of the Dnieper. The Northern part of the right bank was occupied by bearers of the Trzcienc-Komarov cultural community, the forming of which had been the result of consolidation of the allied epi-corded cultures from the Oder to Dnieper under appreciable Carpathian-Danube influence. To the South, in the steppe zone, there were sites of the Sabatinovka Culture. The latter as well as the Srubnaya Culture has developed on the basis of MRC, but as Ya.P. Gershkovich considers, under strong Balkan-Danube influence and on the basis of others than in the northeast variants of MRC and the Kamenka-Livencovka group.

Thus, during the developed period of the Late Bronze Age the southern forest-steppe Dnieper region had appeared on a joint of three large cultural communities of the Eastern Europe: the Srubnaya, Trzcienc-Komarov and Sabatinovka-Noua-Koslogeni which corresponded to three large ethnocultural formations of Eurasia: the Eurasian steppe, Central European and Balkan-Danube. Because of these circumstances the ceramic complex of the Srubnaya-Sabatinovka sites differs of polycultural structure: the latest MRC ("Malopolovets" type), Srubnaya, Trzcienc-Komarov, Noua-Sabatinovka. Products of the Don-Volga-Ural metal-working centre, the Pokrovka-Mosolovka Srubnaya Culture, continue to arrive into the region in the beginning of the developed period of the Late Bronze Age (BMSC-I). Products of the European (Carpathian) metallurgical province arrived to the right bank of the Dnieper: from the Transylvania-Upper Tisza (the Felsőszöcs-Stanovo Culture) and Low Danube (the Dichevo focus of the Coslogeni Culture).

Beginning from BMSC-II period in the concerned region a new native Loboikovo metal-working focus came into operation and included the Middle Dnieper and Donets areas. The cuprous sandstones of the Donets Basin were used as a raw material for this focus. This centre being situated on conjunction of the European and Eurasian metal-working

traditions has revealed its boundary character. It had incorporated the basic advanced technological achievements of the metal-working industry of that time: use of tin bronze and the casting of the thin-walled socketed tools in dismountable talc molds. Besides, in the concerned region finds of metal items of other centers of the Post-Seima horizon of the Eurasian metal-working traditions are fixed: the Ingul-Krasnyi Mayak of the Sabatinovka Culture (Northern Pontic area), Derbeden' of the Suskan Culture (Volga - Kama) and of the Andronovo - Alakul', Fedorovka and Cherkaskul' Cultures (the Southern Trans-Ural, Northern and Central Kazakhstan, Altai). Just at this time cultural contacts in the Western Siberia - Middle Volga - Dnieper line become more active, which were possibly connected with the functioning of the Trans-Eurasian "tin" road. Along this road a raw tin (cassiterite) was obtained from ore deposits which were developed by the Andronovo Culture population to the Srubnaya Culture tribes and further to the West. Occurrence in the region of imported ceramic ware, in particular, the Fedorovka-Cherkaskul' cups on a stem, became a consequence of these contacts. Under the influence of the Andronovo cultural community, graves with the right-side skeleton in a crouched position and cremations occurred.

Sites of the beginning of the Srubnaya-Sabatinovka Culture time (BMSC-I) are synchronous to the Central European hoards horizon Kosziderpadlás (BzB₂-BzC₁ according with P.Reinecke) and the developed stage of the Late Bronze Age (BMSC-II) - Ópályi-Uriu-Domănești (BzC₂-BzD according with P. Reinecke).

The Belogradovka-Belozerka time. It is characterized by the formation of a new ethnocultural situation caused by the disintegration of the cultural communities of the previous period. The principal causes of changes are considered an activation of "the forest" Pre-Finno-Ugric tribes and the process of the hallstattization (we mean the developing of close connections with cultures of the Early Hallstatt period of the Central and Southeast Europe). On the left bank of the Dnieper the Malye Budki-Bondarikha Culture sites arose, and on the right bank the Belogradovka-Chernoles Culture was formed with a notable western component in its structure.

At the same time functioning of the Donetsk mountain-metallurgical centre was stopped. The bronze products represent two basic centers: the Transylvania-Upper Tisza (the Early Hallstatt zone - Gáva Culture) and the Zavadovka-Kardashinka located in the Low Dnieper area (the Belozerka Culture zone). The period Early-Belozerka could be synchronized with the Central European horizon of hoards Kurd-Kisapáti-Cincu-Suseni (HaA₁ according with P. Reinecke) and Late-Belozerka - Moigrad-Hajdúböszörmény (HaA₂-HaB₁ according with P. Reinecke).

During the Late Bronze Age the level of social development of populations in the southern Dnieper forest-steppe zone corresponded to the middle degree of barbarism according to the L.G. Morgan's periodization. During the mentioned period the social structure of a society has become considerably complicated because of the arising of the chief and priestly heads, and also the military aristocracy. It led to property differentiation among families and to the formation of elite subculture that could especially be traced in an example of funeral sites. Thus, the society was not egalitarian, and dynamically developed to the class formation.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Література

- Аванесова Н.А.* К вопросу о бронзовых стрелах степных племён эпохи бронзы // Труды Самарского Государственного университета. – 1975. – Вып. 270. – С. 27-40.
- Агульников С.* Погребальный обряд Казаклийского могильника белозёрской культуры // *Interferențe cultural-cronologice în spațiul nord-pontic.* – Chișinău, 2003. – С. 139-163.
- Агульников С.* Хронология и периодизация белозёрских памятников Пруто-Днестровского междуречья // *RA, serie nouă.* – 2005. – Vol. I, nr. 1. – С. 77-91.
- Антонов А.Л., Отрощенко В.В.* Особливості ритуального посуду зрубної спільноти // *Археологія.* – 2004. – № 1. – С. 18-30.
- Антонович-Мельник К.М.* Археологічні досліді на Кременчужчині // Коротке звітлення ВУАК за археологічні досліді року 1925. – К., 1926. – С. 80-86.
- Анучин Д.Н.* Амулет из кости человеческого черепа и трепанация черепов, в древние времена, в России. – М.: Тип. Э. Лиснера и Ю. Романа, 1895. – 18 с.
- Артеменко И.И.* Племена Верхнего и Среднего Поднепровья в эпоху бронзы. – МИА СССР. – М.: Наука, 1967. – № 148. – 138 с.
- Артеменко И.И.* Среднее и Верхнее Поднепровье в конце энеолита и в эпоху бронзы (середина III – начало I тыс. до н.э.): Автореф. дисс... доктора ист. наук / ИА АН СССР. – М., 1977. – 63 с.
- Артеменко И.И.* Культуры раннего бронзового века южной полосы лесов Европейской части СССР // *Археология СССР: В 20 т.: Ж.В. Андреева, И.И. Артеменко, О.Н. Бадер и др. Эпоха бронзы лесной полосы СССР.* – М.: Наука, 1987а. – С. 35-51.
- Артеменко И.И.* Сосницкая культура // Там же. – М.: Наука, 1987б. – С. 106-113.
- Артюшенко А.Т., Пашкевич Г.А., Паришкура С.И., Караева Е.В.* Палеоботаническая характеристика опорных разрезов четвертичных (антропогенных) отложений средней и южной части Украины. – К.: Наук. думка, 1973. – 95 с.
- Археология зарубежной Азии: Учеб. пособ. / Г.М. Бонград-Левин, Д.В. Деопик, А.П. Деревянко и др.* – М.: Высшая шк., 1986. – 359 с.
- Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья (энеолит, бронза и раннее железо) / Э.А. Балагури, Л.И. Крушельницкая, В.М. Конопля и др.* – К.: Наук. думка, 1990. – 188 с.
- Бадер О.Н.* Балановский могильник. Из истории лесного Поволжья в эпоху бронзы. – М.: Изд.-во АН СССР, 1963. – 371 с.
- Бадер О.Н.* Проблемы смещения ландшафтных зон в голоцене и археология // *Первобытный человек, его материальная культура и природная среда в плейстоцене и голоцене: Сб. науч. статей.* – М., 1974. – С. 225-230.
- Балагури Э.А.* Население Верхнего Потисья в эпоху бронзы. – Ужгород: УжНУ, 2001. – 392 с.
- Беляев О.С.* Розвідка пам'яток доби бронзи в зоні каналу Дніпро-Донбас // *АДУ в 1969 р.* – К., 1972. – Вип. IV. – С. 326-329.
- Беляев О.С.* Могильник зрубної культури поблизу с. Йосипівки на Орелі // *Археологія.* – 1974. – № 14. – С. 60-61.
- Беляев О.С.* Розкопки поселення доби бронзи поблизу с. Йосипівка // *Археологія.* – 1977. – № 22. – С. 40-48.
- Беляев А.С.* Памятники срубной культуры в пограничье Степи и Лесостепи на Украине // *Древние культуры Поволжья и Приуралья: Науч. труды.* – Куйбышев, 1978. – Т. 221. – С. 86-87.
- Беляев О.С.* Похоронения зрубної культури і раннього залізного віку Йосипівського могильника // *Археологія.* – 1981. – № 36. – С. 67-70.
- Беляев О.С.* Нові дані про бондарихинську культуру // *Археологія* – 1984. – № 46. – С. 73-80.
- Беляшевский Н.Ф.* Раскопки на Княжей Горе в 1892 г. // *Киевська старина.* – 1893. – Т. XLI. – С. 134-146.
- Біляшівський М.Ф.* Розшуки на місці стоянки неолітичної доби біля могили Т. Шевченка // Коротке звітлення ВУАК за археологічні досліді року 1925. – К., 1926. – С. 94-95.
- Берг Л.С.* Некоторые соображения о послеледниковых изменениях климата и о лесостепье // *Вопросы географии.* – 1950. – С. 57-84.
- Березанская С.С.* Памятники предскифского времени на Уманщине и их историческое значение: Автореф. дисс... кандидата ист. наук / ИА АН УССР. – К., 1953. – 16 с.
- Березанская С.С.* Об одной из групп памятников средней бронзы на Украине // *СА.* – 1960. – № 4. – С. 26-41.
- Березанська С.С.* Кераміка білогрудівської культури // *Археологія.* – 1964. – Т. XVI. – С. 49-75.
- Березанська С.С.* Нове джерело до розуміння зольників білогрудівського типу // *Археологія.* – 1970. – Т. XXIV. – С. 20-31.

- Березанская С.С.* Средний период бронзового века в Северной Украине. – К.: Наук. думка, 1972. – 266 с.
- Березанская С.С.* Лебедовская культура эпохи бронзы в Лесостепной Украине // Энеолит и бронзовый век Украины (исследования и материалы): Сб. науч. статей. – К.: Наук. думка, 1976. – С. 190-221.
- Березанская С.С.* Северная Украина в эпоху бронзы. – К.: Наук. думка, 1982. – 211 с.
- Березанская С.С.* Культура многоваликовой керамики // С.С. Березанская, В.В. Отрощенко, Н.Н. Чередниченко и др. Культуры эпохи бронзы на территории Украины. – К.: Наук. думка, 1986. – С. 5-43.
- Березанская С.С.* Культурно-хронологические взаимоотношения между сабатиновской и срубной культурами на территории Украины // Задачи советской археологии в свете решений XXVII съезда КПСС: Тез. докл. Всесоюзной конференц. Суздаль, 1987. – М., 1987. – С. 38-40.
- Березанская С.С.* Усово Озеро. Поселение срубной культуры на Северском Донце. – К.: Наук. думка, 1990. – 150 с.
- Березанская С.С.* Камнедобывающее и камнеобрабатывающее производство // С.С. Березанская, Е.В. Цвек, В.И. Ключко и др. Ремесло эпохи энеолита-бронзы на Украине. – К.: Наук. думка, 1994. – С. 8-54.
- Березанская С.С.* Проблемы конца тшинецкой культуры // Trzciniec – sistem kulturowy czy interkulturowy? – Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 1998a. – С. 355-359.
- Березанская С.С.* КМК – культура или керамический стиль // Проблемы изучения катакомбной культурно-исторической общности (ККИО) и культурно-исторической общности многоваликовой керамики (КИОМК). – Запорожье, 1998б. – С. 60-65.
- Березанская С.С.* Время и некоторые возможные причины исчезновения тшинецкой культуры на Украине // Zmierzch kompleksu trzciniecko-komarowskiego. Kształtowanie się nowej rzeczywistości kulturowej w środkowej i młodszej epoce brązu. – LMA. – Т. XIV. – Lublin, 2006. – С. 111-120.
- Березанская С.С., Гершкович Я.П.* Андроновские элементы в срубной культуре на Украине // Бронзовый век степной полосы Урало-Иртышского междуречья: Межвуз. сб. науч. статей. – Челябинск: Из-во БУ, 1983. – С. 100-110.
- Берестнев С.И.* Восточнoукраинская Лесостепь в эпоху средней и поздней бронзы (II тыс. до н.э.). – Харьков: ПФ Амет, 2001а. – 264 с.
- Берестнев С.И.* К вопросу о памятниках многоваликовой общности в лесостепи Восточной Украины // Бронзовый век Восточной Европы: характеристика культур, хронология и периодизация: Матер. междунар. науч. конф. – Самара, 2001б. – С. 169-172.
- Бобринский А.А.* О курганах близ местечка Смела Киевской губернии. – Одесса: Тип. А. Шульце, 1886. – 15 с.
- Бобринский А.А.* Курганы и случайные находки близ местечка Смелы. – СПб., 1887. – Т. I. – 172 с.
- Бобринский А.А.* Курганы и случайные археологические находки близ местечка Смелы. – СПб., 1894. – Т. II. – 232 с.
- Бобринский А.А.* Курганы и случайные находки близ местечка Смелы. – СПб., 1901. – Т. III. – 170 с.
- Бобринский Ал.Аф.* Гончарство Восточной Европы (источники и методы изучения). – М.: Наука, 1978. – 272 с.
- Бодяньский О.В.* Археологічні дослідження в межах порожистої частини Дніпра в 1947-1948 рр. // АП УРСР. – К.: Вид-во АН УРСР, 1952. – Т. IV. – С. 165-176.
- Бовкун И.В.* Вислобушный топор из Новосанжаровского района // Охорона і дослідження пам'яток археології Полтавщини: Тез. допов. 3-го обл. наук.-практ. семінару. Полтава, квітень 1990 р. – Полтава, 1990. – С. 109-110.
- Бокий Н.М.* Археологические работы на Кировоградщине в 1967 г. // АИУ. – К.: Наук. думка, 1968. – Вып. II. – С. 121-125.
- Бокий Н.М.* Розкопки на Кіровоградщині // АДУ в 1969 р. – К.: Наук. думка, 1972. – Вып. IV. – С. 131-135.
- Бокий Н.М.* Розкопки курганів у верхів'ях басейну Тясмина // Археологія. – 1977. – № 22. – С. 65-73.
- Бокий Н.М.* Памятники срубного времени на пограничье Степи и Лесостепи на Правобережье Днепра // Проблемы эпохи бронзы юга Восточной Европы: Тез. докл. конференц. Донецк, 3-6 декабря 1979 г. – Донецк, 1979. – С. 90-92.
- Бокий Н.М.* Грунтовый могильник у с. Заломы // Киммерийцы и скифы: Тез. докл. Всесоюзного семинара, посвящ. памяти А.И. Тереножкина. Кировоград, 1987 г. – Кировоград, 1987. – Ч. 1. – С. 22-24.
- Болтрик Ю.В., Ніколова А.В., Разумов С.М.* Дослідження кургану бронзової доби у м. Кіровограді // АДУ 2003-2004 рр. – К.-Запоріжжя: Дике Поле, 2005. – Вып. 7. – С. 69-70.
- Бондарь Н.Н.* Прошлое Канева и его окрестностей. – К.: КГУ, 1971. – 112 с.
- Бондарь Н.Н.* Поселения Среднего Поднепровья эпохи ранней бронзы: Навч. посіб. – К.: Вища шк., 1974. – 175 с.
- Бондарь Н.Н.* Поселение эпохи ранней бронзы на нижнем Днепре // Исследования по археологии Поднепровья: Межвуз. сб. науч. трудов. – Днепропетровск: ДГУ, 1990. – С. 38-50.
- Бочкарёв В.С.* Карпато-Дунайский и Волго-Уральский очаги культурогенеза эпохи бронзы // Конвергенция и дивергенция в развитии культур энеолита-бронзы Средней и Восточной Европы. – СПб., 1995. – С. 17-36.
- Бочкарёв В.С.* Новые данные о прикубанском очаге металлургии и металлообработки эпохи поздней бронзы // Между Азией и Европой. Кавказ IV-I тыс. до н.э.: Матер. конференц., посвящённой 100-летию со дня рождения Александра Александровича Иессена. – СПб., 1996. – С. 96-97.
- Бочкарёв В.С.* Проблема интерпретации европейских кладов металлических изделий эпохи бронзы // Клады: со-

- став, хронология, интерпретация: Матер. тематич. научн. конференц. Санкт-Петербург, 26-29 ноября 2002 г. – СПб., 2002. – С. 46-54.
- Бочкарёв В.С.* О металлических котлах эпохи поздней бронзы Восточной Европы // Культурогенез и древнее металлопроизводство Восточной Европы: Сб. статей В.С. Бочкарёва. – СПб.: Инфо Ол, 2010. – С. 185-208.
- Бранденбург Н.Е.* Журнал раскопок (1888-1902). – СПб., 1908. – 161 с.
- Братченко С.Н.* Нижнее Подонье в эпоху средней бронзы. Периодизация и хронология памятников. – К.: Наук. думка, 1976. – 251 с.
- Братченко С.Н.* К вопросу о сложении бабинской культуры (многоваликовой керамики) // Вильнянские курганы в Днепро-Днестровском надпорожье: Сб. науч. статей. – К., 1977. – С. 21-42.
- Братченко С.Н.* Ливенцовская крепость. Памятник культуры бронзового века // МДАСУ: Зб. наук. праць.– Луганськ: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2006. – № 6. – С. 32-310.
- Бровендер Ю.М.* Капитаново-1. Поселение покровской срубной культуры в Северскодонецком Левобережье // Старожитності Степового Причорномор'я і Криму. – Запоріжжя, 2000. – Т. VIII. – С. 170-186.
- Бровендер Ю.М.* О времени прекращения функционирования Донецкого горно-металлургического центра эпохи бронзы // Проблемы истории и археологии Украины: Матер. VII Междунар. науч. конференц. Харьков, 28-29 октября 2010 г. – Харьков, 2010. – С. 15.
- Буйнов Ю.В.* О погребальном обряде племен бондарихинской культуры // СА. – 1977. – № 4. – С. 208-216.
- Буйнов Ю.В.* К вопросу о взаимоотношении памятников малобудковского типа и бондарихинской культуры // Проблемы эпохи бронзы юга Восточной Европы: Тез. докл. конференц. Донецк, 3-6 декабря 1979 г. – Донецк, 1979. – С. 99-100.
- Буйнов Ю.В.* О марьяновской линии развития населения Левобережной Лесостепной Украины и Полесья бронзового века // Проблемы истории и археологии Украины: Матер. междунар. науч. конференц. Харьков, 16-18 мая 2001 г. – Харьков, 2001. – С. 15-16.
- Буйнов Ю.В.* Бондарихинская и лебедовская культуры: проблема этнических связей // Вісник ХНУ ім. В.Н. Каразіна. – 2004. – № 633, вип. 36: Історія. – С. 145-158.
- Буйнов Ю.В.* Поселения малобудківського типу біля с. Тимченки в басейні р. Сіверський Донець // Археологія. – 2006. – № 1. – С. 42-47.
- Буйнов Ю.В.* Студенокская группа памятников финального этапа позднего бронзового века // Проблемы археологии Восточной Европы. К 85-летию Б.А. Шрамко: Науч. издание. – Харьков: Курсор, 2008. – С. 42-55.
- Буйнов Ю.В.* К вопросу о генезисе памятников малобудковского типа финала бронзового века // Проблемы истории и археологии Украины: Матер. VII Междунар. науч. конференц. Харьков, 28-29 октября 2010 г. – Харьков, 2010. – С. 16.
- Буйнов Ю.В., Грубник-Буйнова Л.П.* Бронзовые изделия предскифского периода из Днепро-Днестровского Левобережья // ПАП. – Днепропетровск: ДГУ, 1985. – Вып. 2. – С. 108-119.
- Буянтян К.П.* Класифікація та типологія скотарства // Теорія та практика археологічних досліджень: Зб. наук. праць. – К.: Наук. думка, 1994. – С. 73-101.
- Буянтян Е.П.* Об уровне развития степных обществ Украины поздней бронзы // Срубная культурно-историческая общность в системе древностей эпохи бронзы Евразийской Степи и Лесостепи: Матер. междунар. науч. конференц. Воронеж, 16-18 ноября 2000 г. – Воронеж: ВГУ, 2000. – С. 39-42.
- Буянтян К.П.* Генеза кочового скотарства у Північному Надчорномор'ї // Магістеріум. – 2001. – Вип. 6: Археологічні студії. – С. 101-105.
- Ванчугов В.П.* Белозёрские памятники в Северо-Западном Причерноморье. – К.: Наук. думка, 1990. – 168 с.
- Ванчугов В.П.* Керамика с пререченным орнаментом из памятников поздней бронзы Северо-Западного Причерноморья // Древности Причерноморских степей. – К.: Наук. думка, 1993. – С. 28-39.
- Ванчугов В.П., Загинайло А.Г., Кушнир В.Г., Петренко В.Г.* Вороновка II. Поселение позднего бронзового века в Северо-Западном Причерноморье. – К.: Наук. думка, 1991. – 100 с.
- Ванчугов В.П., Черняков И.Т.* Металлические наконечники стрел сабатиновской и белозёрской культур // Северо-Западное Причерноморье – контактная зона древних культур: Сб. науч. трудов. – К.: Наук. думка, 1991. – С. 24-37.
- Варфоломеев В.В.* Культура валиковой керамики алтайско-казахстанских степей // Исторический опыт хозяйственного и культурного освоения Западной Сибири: Сб. науч. трудов. – Барнаул: Изд-во Алт. ун-та, 2003. – Кн. I. – С. 269-274.
- Васильченко О.В., Деткін А.В.* Матеріали культури багатоваликової кераміки поселення Дубинка-II на Черкащині // Охорона та дослідження пам'яток археології: Матер. V регіонального наук.-практ. семінару. Комсомольськ, 2001 р. – АЛЛУ. – 2001. – Ч. 2. – С. 172-173.
- Волковой С.С.* Срубные погребения с трупосожжением в Орельско-Самарском междуречье // Курганные древности Степного Поднепровья: Сб. науч. статей. – Днепропетровск: ДГУ, 1979а. – Вып. 3. – С. 98-103.

- Волкобой С.С. Погребения маёвского типа раннесрубной культуры Украины // Проблемы эпохи бронзы юга Восточной Европы: Тез. докл. конференц. Донецк, 3-6 декабря 1979 г. – Донецк, 1979б. – С. 62-63.
- Волкобой С.С. Срубные кубки в Днепровском Левобережье // Курганы Степного Поднепровья: Сб. науч. статей. – Днепропетровск: ДГУ, 1980а. – Вып. 4. – С. 69-75.
- Волкобой С.С. Раннесрубные могильники Днепровского Левобережья // Археологические исследования на Украине в 1978-1979 гг.: Тез. докл. XVIII конференц. ин-та археологии УССР. Днепропетровск, апрель 1980 г. – Днепропетровск, 1980б. – С. 53-54.
- Воловик С.И. Некоторые итоги исследования памятников малобудковского этапа бондарихинской культуры // Охорона і дослідження пам'яток археології Полтавщини: Тез. допов. 3-го обл. наук.-практ. семінару. Полтава, квітень 1990 р. – Полтава, 1990. – С. 117-120.
- Воловик С.И. Пам'ятки малобудківського етапу бондарихинської культури в басейні Ворскли // Пам'ятки археології Полтавщини: Сб. наук. статей. – Полтава, 1991. – С. 15-21.
- Гавриленко І.М., Супруненко О.Б. Археологічні розвідки в Хоролі // ПАЗ. – Полтава, 1995. – Вип. 3. – С. 105-110.
- Гавриленко І.М., Супруненко О.Б. До археологічної карти басейну Нижнього Псла // АЛЛУ. – 2001. – Ч. 1. – С. 85-92.
- Гавриленко І.М., Ткаченко О.М. Розвідка у Середньому Поворсклі // ПАЗ. – Полтава, 1995. – Вип. 3. – С. 93-95.
- Галкин Л.Л., Дрёмов И.И., Железчиков Б.Ф., Изотова М.А., Качалова Н.К., Ким М.Г., Кочерженко О.В., Лопатин В.А., Максимов Е.К., Малов Н.М., Мамонтов В.И., Мельник В.И., Мыськов Е.П., Фёдорова-Давыдова Э.А., Шевченко А.В., Шилов В.П., Шнайштейн Е.В. Памятники срубной культуры. Волго-Уральское междуречье. – Археология России. – САИ. – В 1-10. – Саратов: Изд-во Сар. ун-та, 1993. – Т. I. – 200 с.
- Ганжа А.И. Поняття «археологічна культура» в працях В.В. Хвойки // Археологія. – 1984. – № 46. – С. 56-62.
- Генинг В.Ф. Очерки по истории советской археологии. – К.: Наук. думка, 1982. – 226 с.
- Генинг В.Ф., Зданович Г.Б., Генинг В.В. Синташта. Археологические памятники арийских племён Урало-Казахстанских степей. – Челябинск: Южно-Уральское книжное изд-во, 1992. – Ч. 1. – 408 с.
- Герасименко Н.П. Розвиток зональних ландшафтів четвертинного періоду на території України: Автореф. дис. ... доктора геогр. наук / Ін-т геогр. НАНУ. – К., 2004. – 39 с.
- Геродот. Історії в дев'яти книгах / Пер. з давньогрецьк. А.О. Білецького. – К., 1993. – 574 с.
- Гершкович Я.П. Культурно-хронологические группы погребений эпохи средней-поздней бронзы кургана у с. Пришиб // Материалы по хронологии археологических памятников Украины. – К.: Наук. думка, 1982. – С. 71-80.
- Гершкович Я.П. Фигурные поясные пряжки культуры многоваликовой керамики // СА. – 1986. – № 2. – С. 132-145.
- Гершкович Я.П. Происхождение и эволюция сабагиновского керамического комплекса // Археологический альманах. – Донецк, 1997. – № 6. – С. 125-144.
- Гершкович Я.П. Этнокультурные связи в эпоху поздней бронзы в свете хронологического соотношения памятников (Нижнее Поднепровье – Северо-Восточное Приазовье – Подонцовье) // Археологический альманах. – Донецк, 1998а. – № 7. – С. 61-92.
- Гершкович Я.П. Процессы контактов и трансформации культур в эпоху поздней бронзы к востоку от тшинцево-комаровского ареала // Zmierzch kompleksu trzciniecko-komarowskiego i sposoby kształtowania się nowej rzeczywistości kulturowej w środkowej i młodszej epoce brązu: Streszczenia referatów. Zamość, 7-9 XII 1998. – Zamość, 1998б. – С. 27-30.
- Гершкович Я.П. Взаимодействие археологических культур в заключительный период эпохи поздней бронзы на Юго-Западе Восточной Европы // XV Уральское археологическое совещание: Тез. докл. междунар. археолог. конференц. Оренбург, 2001 г. – Оренбург, 2001. – С. 69-71.
- Гершкович Я.П. Взаємодії населення степу та лісостепу України за доби пізньої бронзи // Археологія. – 2003а. – № 3. – С. 32-40.
- Гершкович Я.П. Обряд оставления жилища: археологические признаки и историко-этнографические параллели // Трипільські поселення-гіганти: Матер. міжнар. конференц. Таллянки, 2003 р. – К., 2003б. – С. 28-31.
- Гершкович Я.П. Феномен зольников белогрудовского типа // РА. – 2004. – № 4. – С. 104-113.
- Гершкович Я.П. Хранителі нелегальних старожитностей в Україні // Археологія. – 2005. – № 3. – С. 91-97.
- Гершкович Я.П. Историческая ситуация в эпоху поздней бронзы к югу от тшинцево-комаровского ареала // Zmierzch kompleksu trzciniecko-komarowskiego. Kształtowanie się nowej rzeczywistości kulturowej w środkowej i młodszej epoce brązu. – LMA. – Т. XIV. – Lublin, 2006. – С. 133-143.
- Гершкович Я.П. Суботовское городище в свете новых исследований // Ранній залізний вік Євразії: до 100-річчя від дня народження О.І. Тереножкіна: Матер. міжнар. наук. конференц. Чигирин, 16-19 травня 2007 р. – К.-Чигирин, 2007. – С. 58-60.
- Гершкович Я.П. Зольники белогрудовского типа – сложные монументальные структуры эпохи поздней бронзы // Актуальные проблемы первобытной археологии Восточной Европы: Матер. конференц. посвящ. 100-летию со дня рождения Сергея Николаевича Бибилова. Алушта, 1-3 октября 2008 г. – Археологический альманах. – До-

- нецк: Донбасс, 2009. – № 20. – С. 327-332.
- Гершкович Я.П.* Днепровскокаменский комплекс литейных форм эпохи поздней бронзы из Среднего Поднепровья // STRATUM plus. – 2005-2009. – № 2. – С. 578-590.
- Гершкович Я.П., Ключко В.И.* Связи племён Нижнего Поднепровья в эпоху поздней бронзы (по материалам Заводской литейной мастерской) // Межплеменные связи эпохи бронзы на территории Украины: Сб. науч. трудов. – К.: Наук. думка, 1987. – С. 101-114.
- Горбенко К.В., Гребенников Ю.С., Смирнов А.И.* Степная Троя Николаевщины: Очерк. – Николаев: Изд-во Ирины Гудым, 2009. – 32 с.
- Горбов В.Н., Литвиненко Р.А.* К вопросу о населении бассейна р. Ворсклы в конце бронзового века // ПАП. – Дніпропетровськ, 1998. – Вип. 1. – С. 69-79.
- Горбов В.Н., Подобед В.А.* К проблеме культурной идентификации поселенческих комплексов финального бронзового века Левобережной Украины // Етнічна історія та культура населення Степу та Лісостепу Євразії (від кам'яного віку по ранне середньовіччя): Матер. міжнар. археолог. конференц. Дніпропетровськ, 6-10 грудня 1999 р. – Дніпропетровськ, 1999. – С. 109-112.
- Горлач Н.В.* Памятники культуры многоваликовой керамики в междуречье Орели и Самары // Проблемы эпохи бронзы юга Восточной Европы: Тез. докл. конференц. Донецк, 3-6 декабря 1979 г. – Донецк, 1979. – С. 60-62.
- Городцов В.А.* Культуры бронзовой эпохи в Средней России. – М., 1916. – 106 с.
- Городцов В.А.* К вопросу о киммерийской культуре // ТСА РАНИОН. – М., 1928. – Т. II. – С. 46-60.
- Гороховский Е.Л., Кулатова И.Н., Моргунов Ю.Ю., Супруненко А.Б.* Памятники материальной культуры древней и средневековой Полтавщины: Каталог выставки. – Полтава, 1985. – 55 с.
- Гошко Т., Манічев В., Приймаченко В., Бондаренко І.* Дослідження кольорового металу доби пізньої бронзи з території Правобережної Лісостепової України // Взаємозв'язки культур епохи бронзи і раннього заліза на території Центральної та Східної Європи: Зб. наук. праць на пошану Лариси Іванівни Крушельницької. – К.-Львів, 2009. – С. 99-118.
- Граков Б.Н.* Ранний железный век (культуры Западной и Юго-Восточной Европы). – М.: Изд-во МГУ, 1977. – 232 с.
- Граков Б.Н., Тереножкин А.И.* Субботовское городище (раскопки 1955 г.) // СА. – 1958. – № 2. – С. 164-178.
- Григорьев Ф.П., Чанг К.* Клад металлических изделий эпохи бронзы из Северо-Восточного Семиречья // Изучение памятников археологии Павлодарского Прииртышья: Сб. науч. статей. – Павлодар, 2006. – С. 148-158.
- Гринцер П.А.* Древнеиндийский эпос. Генезис и типология. – М.: Наука, 1974. – 419 с.
- Губин А.С.* Жертовники погребальных комплексов. Космогонические воззрения носителей срубной культуры // Из археологии Поволжья и Приуралья. – Казань, 2003. – С. 47-60.
- Гумилёв Л.Н.* Гетерохронность увлажнения Евразии в древности // Вестник ЛГУ. – 1966. – № 6. – С. 62-71.
- Гумилёв Л.Н.* Этногенез и биосфера земли. – Л.: Гидрометеоиздат, 1990. – 528 с.
- Давня історія України: У 3 т. / НАН України. Ін-т археології; В.Н. Станко, С.С. Березанська, В.М. Гладілін та ін.* – К.: Наук. думка, 1997. – Т. 1: Первісне суспільство. – 558 с.
- Даниленко В.М.* Дослідження пам'яток підгірського та бобринського типів на Київщині в 1950 р. // АП УРСР. – К., 1956. – Т. VI. – С. 5-16.
- Дараган М., Кашуба М., Разумов С.* Геоинформационный анализ чернолесской фортификации (10-9 вв. до н.э., Правобережье Среднего Днепра): поиск объяснительной модели // RA, serie nouă. – 2010. – Vol. V, nr. 2. – С. 91-128.
- Дергачёв В.А.* Молдавия и соседние территории в эпоху бронзы (Анализ и характеристика культурных групп). – Кишинев: Штиинца, 1986. – 223 с.
- Дергачёв В.А.* О понятии «контактная зона» // Археологические культуры и культурная трансформация: Матер. методолог. семинара ЛОИА АН СССР. Ленинград, 1991 г. – Л., 1991. – С. 76-82.
- Дергачёв В.А.* Металлические изделия к проблеме генезиса культур раннего Гальштата Карпато-Данубио-Нордпонтийского региона. – Кишиневу, 1997. – 104 с.
- Дергачёв В.А.* Особенности культурно-исторического развития Карпато-Поднепровья (к проблеме взаимодействия древних обществ Средней, Юго-Восточной и Восточной Европы) // STRATUM plus. – 1999. – № 2. – С. 169-221.
- Дергачёв В.А.* Топоры-кельты поздней бронзы Карпато-Подунавья. – Chişinău, 2010. – Вып. 1: Одношковые кельты с арковидными фасками. – 207 с.
- Дергачёв В.А., Бочкарёв В.С.* Металлические серпы поздней бронзы Восточной Европы. – Chişinău, 2002. – 348 с.
- Добровольский А.В.* Поселение бронзового века Бабино III // КСИА ИА УССР. – 1957. – Вып. 7. – С. 40-45.
- Довженко В.Й., Гончаров В.К., Юра Р.О.* Древньоруське місто Воїнь. – К.: Наук. думка, 1966. – 148 с.
- Докучаев В.В.* Наши степи прежде и теперь. – М.: Сельхозгиз. – 1953. – 151 с.
- Древности Поднепровья.* Каменный и бронзовый век. Каталог коллекции Б.И. и В.И. Ханенко. – К.: Тип. Кульженко, 1899. – 15 с.
- Дударев С.Л.* К вопросу о колхидо-кобанском импорте в Восточной Европе // Проблемы эпохи бронзы юга Восточ-

- ной Европы: Тез. докл. конференц. Донецк, 3-6 декабря 1979 г. – Донецк, 1979. – С. 95-97.
- Евдокимов В.В.* Историческая среда эпохи бронзы степей Центрального и Северного Казахстана. – Алматы, 2000. – 140 с.
- Евдокимов В.В., Варфоломеев В.В.* Эпоха бронзы Центрального и Северного Казахстана: Учеб. пособие. – Караганда: Изд-во КарГУ, 2002. – 138 с.
- Евдокимов В.В., Ломан В.Г.* Поселение Копы I // Вопросы археологии и этнографии Центрального Казахстана: Сб. науч. трудов. – Караганда: Изд-во КарГУ, 1982. – С. 20-41.
- Евдокимов Г.Л.* Некоторые итоги изучения материалов Брилевского могильника // Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья. – Запорожье, 1999. – С. 99-103.
- Ейлхоф М.* «Романтика 1001 ночи» за Восточным фронтом? Микроисторическое исследование раскопок СС-Аненербе в Соленом (Украина, 1943 г.) // Археологія. – 2010. – № 2. – С. 107-117.
- Журавлёв О.П.* Osteологические материалы из памятников эпохи бронзы лесостепной зоны Днепро-Донского междуречья. – К.: ИА НАНУ, 2001. – 200 с.
- Забелин И.Е.* История русской жизни с древнейших времён. – М., 1876. – Ч. I. – 639 с.
- Залізняк Л.Л.* Культурно-історичні провінції території України у первісну добу // Археологія. – 2006. – № 3. – С. 3-15.
- Заставний Ф.Д.* Географія України: у 2-х книгах. – Львів: Світ, 1994. – 472 с.
- Збруева А.В.* Культуры поздней бронзы в Прикамье в связи с вопросом сложения ананьинской культуры // СА. – 1957. – № 2. – С. 26-46.
- Звід пам'яток історії та культури України:* Полтавська область. Комсомольська міська рада. – К.-Полтава: Полтавський літератор, 2008. – 148 с.
- Зиневич Г.П.* Очерки палеоантропологии Украины. – К.: Наук. думка, 1967. – 223 с.
- Золотун В.П., Кухтеева К.М.* Палеопочвы и уточнение датировки курганов эпохи энеолита-бронзы в степях Украины // СА. – 1986. – № 1. – С. 54-64.
- Иванов В.А.* Погребальный обряд как средство реконструкции некоторых космогонических представлений у племён срубной культуры // Древние культуры Поволжья и Приуралья: Науч. труды. – Куйбышев, 1978. – Т. 221. – С. 72-73.
- Иванов И.В.* Изменение климата Южной Украины в голоцене // ПАП. – Днепропетровск: ДГУ, 1985. – С. 27-31.
- Ієвлєв М.М.* Природа України у давнину і сьогодні // Золото Степу. Археологія України: каталог виставки та зб. наук. статей. – К.-Шлезвіг, 1991. – С. 17-23.
- Іллінська В.А.* Нові данні про пам'ятки епохи бронзи в Лівобережному Лісостепу // Археологія. – 1957. – Т. X. – С. 50-63.
- Ильинская В.А.* Поселение комаровской культуры у с. Мошны // КСИА АН УССР. – 1960. – Вып. 10. – С. 48-58.
- Ильинская В.А.* Бондарихинская культура бронзового века // СА. – 1961. – № 1. – С. 26-45.
- История Европы:* В 8 т. / В.С. Титов, Л.С. Баюн, Е.М. Штаерман и др. – М.: Наука, 1988. – Т. 1: Древняя Европа. – 704 с.
- Калмыков А.А., Мимоход Р.А.* Роговые и костяные пряжки и подвески лолинской культуры // МДАСУ: Зб. наук. праць. – Луганськ: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2005. – № 4. – С. 201-234.
- Карпенко О.П.* Назви річок Нижньої Правобережної Надніпрянщини. – К.: Наук. думка, 1989. – 190 с.
- Качалова Н.К.* Эрмитажная коллекция Н.Е. Бранденбурга. Эпоха бронзы. – САИ. – В 4-12. – М.: Наука, 1974. – 56 с.
- Качалова Н.К.* О локальных различиях в лесостепной срубной культуре // АСГЭ. – Л.: ГЭ, 1977. – Вып. 18. – С. 23-28.
- Киевская старина.* – 1890. – Т. XXVIII. – Март.
- Киевская старина.* – 1893. – Т. XLIII. – Октябрь.
- Киселёв С.В.* Бронзовый век СССР // Новое в советской археологии. – МИА СССР. – М.: Наука, 1965. – № 130. – С. 17-60.
- Кислий О.Є.* Демографічний вимір історії. – К.: Арістей, 2005. – 328 с.
- Клочко В.И.* Metallургическое производство в энеолите-бронзовом веке // С.С. Березанская, Е.В. Цвек, В.И. Клочко и др. Ремесло эпохи энеолита-бронзы на Украине. – К.: Наук. думка, 1994. – С. 96-132.
- Клочко В.И.* Карпато-Дніпровський центр культурогенезу // Северо-Восточное Приазовье в системе евразийских древностей (энеолит-бронзовый век): Матер. междунар. конференц. – Донецк, 1996. – Ч. I. – С. 54-56.
- Клочко В.И.* «Лобойківська металургія» (до проблеми східного кордону Східнотшинецької культури) // «Trzciniec» – system kulturowy czy interkulturowy? – Poznan: Wydawnictwo Poznańskie, 1998. – С. 217-237.
- Клочко В.И.* Озброєння та військова справа давнього населення України (5000-900 рр. до Р.Х.). – К.: АртЕк, 2006. – 337 с.
- Клочко В.И., Ковалюх М.М., Мотзенбеккер І.* Хронологія Суботівського городища // «Музейні читання»: Матеріали

- міжнар. наук. конференц., присвяч. 90-літтю з дня народження О.І. Тереножкіна. Київ, 3 лютого 1998 р. – К.: Музей іст. кошт. Укр., 1998. – С. 96-98.
- Кобаль Й.* Рец: Ключко В.І. Озброєння та військова справа давнього населення України (5000-900 рр. до Р.Х.). – К.: АртЕк, 2006. – 337 с. // ЗНТШ. – Львів, 2007. – Т. ССLIII: Праці Археологічної комісії. – С. 729-741.
- Коваленко О.В., Куштан Д.П., Луговий Р.С.* Курган доби середньої-пізньої бронзи Сторожівського могильника // МДАСУ: Зб. наук. праць. – Луганськ: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2009. – № 9. – С. 209-225.
- Ковалёва И.Ф.* Север степного Поднепровья в среднем бронзовом веке (по данным погребального обряда): Учеб. пособ. – Днепропетровск: Изд-во ДГУ, 1981а. – 79 с.
- Ковалёва И.Ф.* Стратифицированные срубные курганы Приорелья // Степное Поднепровье в бронзовом и раннем железном веках: Сб. науч. статей. – Днепропетровск: ДГУ, 1981б. – С. 77-84.
- Ковалёва И.Ф.* Раскопки курганов в Орельско-Самарском междуречье // АО 1981 г. – М.: Наука, 1983. – С. 270-271.
- Ковалёва И.Ф.* Культурные комплексы так называемых длинных курганов эпохи бронзы // Археологические памятники Поднепровья в системе древностей Восточной Европы: Сб. науч. статей. – Днепропетровск: ДГУ, 1988. – С. 20-33.
- Ковалёва И.Ф.* Социальная и духовная культура племён бронзового века (по материалам Левобережной Украины): Учеб. пособ. – Днепропетровск: ДГУ, 1989. – 88 с.
- Ковалёва И.Ф.* Социальная структура и идеология предсрубного общества южной Лесостепи // Охорона і дослідження пам'яток археології Полтавщини: Тез. допов. 3-го обл. наук.-практ. семінару. Полтава, квітень 1990 р. – Полтава, 1990а. – С. 100-102.
- Ковалёва И.Ф.* Срубные погребения с наборами альчи́ков // Исследования по археологии Поднепровья: Межвуз. сб. науч. трудов. – Днепропетровск: ДГУ, 1990б. – С. 59-71.
- Ковальова І.Ф., Волкобой С.С.* Маївський локальний варіант зрубної культури // Археологія. – 1976. – № 20. – С. 3-22.
- Ковалёва И.Ф., Волкобой С.С.* Срубные курганные могильники Нижнего Приорелья // Курганные древности Степного Поднепровья: Сб. науч. статей. – Днепропетровск: ДГУ, 1978. – Вып. 2. – С. 32-45.
- Ковалёва И.Ф., Волкобой С.С., Костенко В.И., Шалобудов В.Н.* Археологические исследования в зоне строительства оросительной системы учхоза «Самарский» // Курганные древности Степного Поднепровья: Сб. науч. статей. – Днепропетровск: ДГУ, 1978. – Вып. 2. – С. 4-31.
- Ковалёва И.Ф., Волкобой С.С., Марина З.П., Лихачёв В.А., Потцов В.А.* Исследование курганных могильников у с. Верхняя Маёвка в Степном междуречье рек Орели и Самары // Курганные древности Степного Поднепровья III-II тыс. до н.э.: Сб. науч. статей. – Днепропетровск: ДГУ, 1977. – С. 8-113.
- Ковалёва И.Ф., Марина З.П.* Раскопки курганов эпохи бронзы в Нижнем Присамарье // Курганы Степного Поднепровья: Сб. науч. статей. – Днепропетровск: ДГУ, 1980. – Вып. 4. – С. 4-17.
- Ковалёва И.Ф., Марина З.П., Чернявская Н.В., Никитин С.В.* Курганный могильник эпохи бронзы у с. Хашево // Курганные древности Степного Поднепровья: Сб. науч. статей. – Днепропетровск: ДГУ, 1979. – Вып. 3. – С. 5-24.
- Ковалёва И.Ф., Ромашико В.А., Андросов А.* Срубные курганные могильники Среднего Присамарья // Курганные древности Степного Поднепровья: Сб. науч. статей. – Днепропетровск: ДГУ, 1979. – Вып. 3. – С. 25-44.
- Ковалёва И.Ф., Ромашико В.А., Никулкин И.В., Яремака В.Н.* Могильники эпохи бронзы на р. Заплавка в Среднем Приорелье // Древности Степного Поднепровья III-I тыс. до н.э.: Сб. науч. статей. – Днепропетровск: ДГУ, 1983. – С. 3-18.
- Ковалёва И.Ф., Ромашико В.А., Чернявская Н.В., Христан А.М.* Раскопки курганных могильников бронзового века Среднего Приорелья // Степное Поднепровье в бронзовом и раннем железном веках: Сб. науч. статей. – Днепропетровск: ДГУ, 1981. – С. 19-44.
- Ковалёва И.Ф., Шалобудов В.Н.* Курган эпохи бронзы у с. Боровковка // Древности Степного Причерноморья и Крыма: Сб. науч. трудов. – Запорожье, 1992. – Вып. III. – С. 105-114.
- Ковпаненко Г.Т.* Пам'ятки скіфського часу в басейні р. Ворскли // Археологія. – 1961. – Т. XIII. – С. 62-79.
- Ковпаненко Г.Т.* Бронзовый меч с Бельского городища // СА. – 1973. – № 4. – С. 248-249.
- Кожевнікова О.М.* Нові археологічні пам'ятки у Хорольському районі на Полтавщині // АЛЛУ. – 1998. – Ч. 1-2. – С. 81-83.
- Колев Ю.И.* Заключительный этап эпохи бронзы в Поволжье // И.Б. Васильев, Ю.И. Колев, П.Ф. Кузнецов и др. История Самарского Поволжья с древнейших времён до наших дней. Бронзовый век. – Самара, 2000. – С. 242-301.
- Колев Ю.И.* Комплексы позднего бронзового века поселения Григорьевка I в Самарской области // Вопросы археологии Поволжья: Сб. статей. – Самара: Изд-во СамГПУ, 2002. – Вып. 2. – С. 151-166.
- Колотухин В.А.* Горный Крым в эпоху поздней бронзы – начале железного века. (Этнокультурные процессы). – К., 1996. – 160 с.

- Котлов Ф.Б. Посульська експедиція // АП УРСР. – К., 1959. – Т. III – С. 307-311.
- Кореневский С.Н. Металлические втульчатые топоры Уральской горно-металлургической области // СА. – 1973. – № 1. – С. 47-52.
- Кореневский С.Н. О металлических топорах Северного Причерноморья, Среднего и Нижнего Поволжья эпохи средней бронзы // СА. – 1976. – № 4. – С. 16-31.
- Корохіна А.В. До походження бондарихинської культури // Археологія. – 2009. – № 3. – С. 13-18.
- Косарев М.Ф. Западная Сибирь в древности. – М.: Наука, 1984. – 246 с.
- Кракало І.В., Супруненко О.Б. Посуд доби бронзи з нових надходжень Кременчуцького історико-краєзнавчого музею // Археологічний збірник Полтавського краєзнавчого музею. – Полтава, 1992. – Вип. 1. – С. 108-115.
- Кривальцевич Н.Н. Многоваликовая керамика на территории Беларуси // На пошану Софії Станіславівни Березанської: Зб. наук. праць. – К.: Шлях, 2005. – С. 149-156.
- Кривоцова-Гракова О.А. Степное Поволжье и Причерноморье в эпоху поздней бронзы. – МИА СССР. – М., 1955. – № 46. – 152 с.
- Круц С.И. Палеоантропологические исследования Степного Поднепровья (эпоха бронзы). – К.: Наук. думка, 1984. – 207 с.
- Круц С.И., Литвинова Л.В. Антропологические материалы из погребений белогрудовской культуры // Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья V тыс. до н.э. – V в. н.э.: Матер. конференц. Тирасполь, 10-14 октября 1994 г. – Тирасполь, 1994. – С. 124-125.
- Крушельницька Л.І. Взаємозвязки населення Прикарпаття і Волині з племенами Східної і Центральної Європи. – К.: Наук. думка, 1985. – 164 с.
- Кубышев А.И., Дорофеев В.В. Грунтовый могильник у с. Чернянка // Археологические исследования на Украине в 1978-1979 гг.: Тез. докл. XVIII конференц. ин-та археологии УССР. Днепропетровск, апрель 1980 г. – Днепропетровск, 1980. – С. 69.
- Кузнецов П.Ф., Семёнова А.П. Поздний бронзовый век Самарского Поволжья // И.Б. Васильев, Ю.И. Колев, П.Ф. Кузнецов и др. История Самарского Поволжья с древнейших времён до наших дней. Бронзовый век. – Самара, 2000. – С. 152-208.
- Кузьмина Е.Е. О западных связях андроновских племён // Межплеменные связи эпохи бронзы на территории Украины: Сб. науч. трудов. – К.: Наук. думка, 1987. – С. 48-69.
- Кузьмина Е.Е. Откуда пришли индоарии? (Материальная культура племён андроновской общности и происхождение индоиранцев). – М., 1994. – 464 с.
- Кузьминых С.В. Металлообработка срубных племён Закамья // Об исторических памятниках по долинам Камы и Белой. – Казань, 1981. – С. 41-70.
- Кузьминых С.В. О некоторых дискуссионных проблемах бронзового века Среднего Поволжья (в связи с работами 70-90-х гг. XX в.) // Вопросы древней истории Волго-Камья. – Казань, 2001. – С. 14-29.
- Кулатова И.Н. Разведки в Лубенском районе Полтавской области // Охрана и исследование памятников археологии Полтавщины: 2-й обл. науч.-практ. семинар. Тез. докл. Полтава, 18-19 мая 1989 г. – Полтава, 1989. – С. 54-58.
- Кулатова І.М., Супруненко О.Б. Кургани поблизу села Дмитрівка у межиріччі Ворскли та Орелі. – К.-Полтава: Археолог, 1999. – 32 с.
- Курінний П.П. Дослідження Білогрудівського Могильника // Коротке звітання ВУАК за археологічні дослідження року 1925. – К., 1926. – С. 74-80.
- Курінний П. Історія археологічного знання про Україну: Препринт. – Полтава, 1994. – 140 с. – (Препринт / Мюнхен. Український вільний університет).
- Кухаренко Ю.В. Раскопки у с. Сахновки // Славяне накануне образования Киевской Руси. – МИА СССР. – М., 1963. – № 108. – С. 243-250.
- Куштан Д.П. Нові матеріали доби пізньої бронзи Середнього Подніпров'я // V Міжнародна археологічна конференція студентів та молодих вчених: Наук. матер. Київ, 22-24 квітня 1997 р. – К.: Київський ун-т, 1997. – С. 103-104.
- Куштан Д.П. Нові знахідки металевих виробів доби бронзи у Черкаському Подніпров'ї // АБУ 1997-1998 рр.: Зб. наук. праць. – К., 1998а. – С. 96-97.
- Куштан Д.П. Черкасское Поднепровье в эпоху поздней бронзы // Zmierzch kompleksu trzciniacko-komarowskiego i sposoby kształtowania się nowej rzeczywistości kulturowej w środkowej i młodszej epoce brązu: Streszczenia referatów. Zamość, 7-9 XII 1998. – Zamość, 1998b. – С. 36-38.
- Куштан Д.П. Поселення доби пізньої бронзи Піонерське на Черкащині // АБУ 1998-1999 рр.: Зб. наук. праць. – К., 1999. – С. 17-19.
- Куштан Д.П. Пам'ятки з керамікою малополовецького типу на Черкащині // Етнокультурні процеси у Середньому Подніпров'ї за матеріалами археологічних досліджень: Матер. наук.-практ. конференц. Фастів, грудень 2001 р. – К., 2001. – С. 14-16.
- Куштан Д.П. Матеріали доби пізньої бронзи з поселення Червонохиженці-2 на Черкащині // АБУ 2000-2001 рр.: Зб.

- наук. праць. – К., 2002а. – С. 28-30.
- Куштан Д.П. Периодизация памятников эпохи поздней бронзы Среднего Поднепровья // Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья (V тыс. до н.э. – V в. н.э.): Матер. III Междунар. конференц. Тирасполь, 5-8 ноября 2002 г. – Тирасполь, 2002б. – С. 182-184.
- Куштан Д.П. Нові знахідки бронзових виробів із Середнього Подніпров'я // АВУ 2001-2002 рр.: Зб. наук. праць. – К., 2003а. – С. 29-31.
- Куштан Д.П. Поселення доби пізньої бронзи біля с. Леськи на Черкащині // Там само. – К., 2003б. – С. 154-157.
- Куштан Д.П. Погребение предскифского времени Черкасс-Центр 2 // Чтения, посвящённые 100-летию деятельности В.А. Городцова в ГИМе: Тез. коференц. Москва, 14-19 апреля 2003 г. – М.: ГИМ, 2003в. – Ч. II. – С. 4-6.
- Куштан Д.П. Середнє Подніпров'я за доби пізньої бронзи (за матеріалами Суботівського городища) // Историчний феномен Чигиринського краю: Матер. наук.-практ. конференц. НКЗ «Чигирин». Чигирин, 3-4 жовтня 2001 р. – К., 2003г. – С. 56-58.
- Куштан Д.П. Углублённый орнамент на сосудах культуры многоваликовой керамики конца средней – начала поздней бронзы Среднего Поднепровья // Изобразительные памятники: стиль, эпоха, композиции: Матер. V Междунар. тематич. конференци. Санкт-Петербург, 1-4 декабря 2004 г. – СПб., 2004а. – С. 109-112.
- Куштан Д.П. Изображения рыб на сосуде с поселения эпохи поздней бронзы Самовица-остров 1 // Археологія та етнологія Східної Європи: матеріали та дослідження: Зб. наук. праць. – Донецьк, 2004б. – Т. 4. – С. 16-18.
- Куштан Д.П. Памятники культуры многоваликовой керамики в Среднем Поднепровье (по материалам разведок в зоне Кременчугского водохранилища) // Проблемы эпохи бронзы Великой Степи: Сб. науч. статей. – Луганск: Глобус, 2005а. – С. 64-70.
- Куштан Д.П. Восточные элементы в керамическом комплексе поселения эпохи поздней бронзы Мошны на Черкащине // Проблемы дослідження пам'яток археології Східної України: Матер. II-ї Луганської міжнародн. істор.-археолог. конференц. Луганськ, жовтень 2005 р. – Луганськ, 2005б. – С. 104-106.
- Куштан Д.П. Культові об'єкти у поховальних комплексах доби бронзи на території Середнього Подніпров'я // Проблеми археології Середнього Подніпров'я: Матер. конференц. до 15-річчя заснування Фастівського державного краєзнавчого музею. Фастів, 2 листопада 2005 р. – К.-Фастів, 2005в. – С. 201-208.
- Куштан Д.П. Проблема культурної атрибуції Чикалівського поселення доби пізньої бронзи // МДАСУ: Зб. наук. праць. – Луганськ: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2006. – № 5. – С. 259-272.
- Куштан Д.П. Знаковий орнамент на посуді культури багатовалякової кераміки // МДАСУ: Від неоліту до киммерійців: Зб. наук. праць. – Луганськ: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2007а. – № 7. – С. 172-175.
- Куштан Д.П. Позднебронзовый горизонт многослойного поселения Шарин III на юге Лесостепного Побужья // RA, serie nouă. – 2007б. – Vol. III, nr. 1-2. – С. 252-265.
- Куштан Д.П. Населення південної частини Лісостепоного Подніпров'я за доби пізньої бронзи: Автореф. дисс. ... кандидата ист. наук / ИА НАНУ. – К., 2007в. – 20 с.
- Куштан Д.П. Малобудковско-бондарихинская керамика с поселений эпохи поздней бронзы Черкасского Поднепровья // Проблемы истории и археологии Украины: Матер. VI Междунар. науч. конференци, посвящённой 150-летию со дня рождения академика В.П. Бузескула. Харьков, 10-11 октября 2008 г. – Харьков: ТОВ «НТМТ», 2008. – С. 17.
- Куштан Д.П. О восточных связях населения Среднего Приднепровья в эпоху поздней бронзы // Изучение историко-культурного наследия Центральной Евразии: Сб. материалов Междунар. науч. конф. «Маргулановские чтения – 2008». – Караганда, 2009. – С.
- Куштан Д.П. Фінальнобронзовий горизонт багаточарового поселення-замчища Б. Хмельницького у Суботіві // Археологічні пам'ятки Фастівщини: Матеріали та дослідження. До 75-річчя Надії Михайлівни Кравченко. – Фастів, 2010. – С. 58-64.
- Куштан Д.П. Трансевразийский «оловянный» путь эпохи поздней бронзы // Переход от эпохи бронзы к эпохе железа в Северной Евразии: Матер. Круглого стола. Санкт-Петербург, 23-24 июня 2011 г. – СПб., 2011. – С. 19-21.
- Куштан Д.П., Дсткін А.В. Матеріали пізньої бронзи з острова Самовиця // АДУ 1994-1996 рр.: Зб. наук. праць. – К., 2000. – С. 69-71.
- Куштан Д.П., Кузьмич Н.С. Нові знахідки металевих виробів доби пізньої бронзи у Середньому Подніпров'ї // Археологія та етнологія Східної Європи: матеріали та дослідження: Зб. наук. праць. – Одеса: ОНУ, 2002. – Т. 3. – С. 90-92.
- Куштан Д.П., Лисенко С.Д. Стеатитові кухлі доби пізньої бронзи із Середнього Подніпров'я // Кам'яна доба України: Зб. наук. статей до 85-річчя Д.Я. Телегіна. – К., 2005. – Вип. 7. – С. 226-231.
- Ластовський В.В. Із історії археологічних досліджень Черкащини в XIX – на початку XX століть // Археологічні дослідження на Черкащині: Зб. наук. статей. – Черкаси, 1995. – С. 5-12.
- Латынин Б.А. К вопросу о памятниках с так называемой многоваликовой керамикой // АСГЭ. – Л.: ГЭ, 1964. – Вып. 6. – С. 53-71.

- Левцикий О.Г.* Бронзовые изделия раннегальштатской культуры с каннелированной керамикой Восточно-Карпатского региона (к вопросу о связях) // РА. – 1993. – № 1. – С. 54-82.
- Левцикий О.Г.* Взаимоотношения общностей каннелированного и прочерченного гальштата Восточно-Карпатского региона // Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья (V тыс. до н.э. – V в. н.э.): Матер. III Междунар. конференц. Тирасполь, 5-8 ноября 2002 г. – Тирасполь, 2002. – С. 188-191.
- Левцикий О.* Некоторые итоги исследования взаимоотношений раннегальштатских, фракийских, общностей с населением Северного Причерноморья // Tracii și lumea circumponică: Rezumate IX Congres, Chișinău, 6-11 sept. 2004. – Chișinău: Reclama, 2004. – С. 51-52.
- Лесков А.М.* Древнейшие роговые псалии из Трахтемирова // СА. – 1964. – № 1. – С. 299-303.
- Лесков А.М.* О северопричерноморском очаге металлообработки в эпоху поздней бронзы // Памятники эпохи бронзы юга Европейской части СССР: Сб. науч. трудов. – К.: Наук. думка, 1967. – С. 143-178.
- Лесков А.М.* Заключительный этап бронзового века на юге Украины: Автореф. дисс... доктора ист. наук / ИА АН СССР. – М., 1975. – 32 с.
- Лысенко С.Д.* К вопросу о влиянии сейминско-турбинских традиций на сложение Лобойковского очага металлообработки // Проблемы истории и археологии Украины: Тез. докл. науч. конференц. Харьков, 21-23 октября 1999 г. – Харьков, 1999. – С. 11-12.
- Лысенко С.Д.* Погребения Среднего Поднепровья в колодах // Археология и древняя архитектура Левобережной Украины и смежных территорий: Сб. науч. трудов. – Донецк, 2000. – С. 70-72.
- Лысенко С.Д.* Середнє Подніпров'я за доби пізньої бронзи: Автореф. дис. ... кандидата іст. наук / ІА НАНУ. – К., 2001. – 20 с.
- Лысенко С.Д.* Результаты исследований памятников эпохи бронзы у сел Малополовецкое и Яхны в 1992-1998 гг. и периодизация эпохи средней-поздней бронзы на Фастовщине // Археологічні пам'ятки Фастівщини: проблеми дослідження і охорони: Зб. наук. статей. – Фастів, 2001а. – С. 30-47.
- Лысенко С.Д.* К вопросу об ориентации скелетов в погребениях эпохи поздней бронзы Среднего Поднепровья // Эпоха бронзы Доно-Донецкого региона: Матер. 5-го укр.-рос. полевого археолог. семинара. Капитаново, 26 июля 1999 г. – К.-Воронеж, 2001б. – С. 63-68.
- Лысенко С.Д.* К вопросу о локализации коммуникаций эпохи поздней бронзы в Правобережной лесостепи // Исторична наука: проблеми розвитку: Матер. конференц. Луганськ, 17-18 травня 2002 р. – Луганськ: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2002а. – С. 104-111.
- Лысенко С.Д.* Середнє Подніпров'я за доби пізньої бронзи // ЗНТШ. – Львів, 2002б. – Т. ССXLIV: Праці Археологічної комісії. – С. 155-178.
- Лысенко С.Д.* К вопросу о пространственно-временной структуре тшинецкого культурного круга // Сучасні проблеми археології. – К., 2002в. – С. 128-130.
- Лысенко С.Д.* Погребение эпохи бронзы на Бабиной Горе под Каневом // Чтения, посвящённые 100-летию деятельности в В.А. Городцова ГИМе: Тез. конференц. Москва, 14-19 апреля 2003 г. – М.: ГИМ, 2003а. – Ч. I. – С. 174-178.
- Лысенко С.Д.* Похороння за обрядом демембрації доби пізньої бронзи у Середньому Подніпров'ї // Наукові записки з української історії: Зб. наук. праць. – Переяслав-Хмельницький, 2003б. – Вип. 14. – С. 53-62.
- Лысенко С.Д.* Абсолютная хронология восточного массива тшинецкого культурного круга // Проблемы эпохи бронзы Великой Степи: Сб. науч. статей. – Луганск: Глобус, 2005. – С. 37-60.
- Лысенко С.Д.* Костные пряжки Среднего Поднепровья – отголоски «героической эпохи» в Евразийской Степи // Происхождение и распространение колесничества. – Луганск, 2008. – С. 166-182.
- Лысенко С.Д., Куштан Д.П.* Про виділення пам'яток з керамікою малополовецького типу // V Міжнародна археологічна конференція студентів та молодих вчених: Наук. матер. Київ, 22-24 квітня 1997 р. – К.: Київський ун-т, 1997. – С. 109-112.
- Лысенко С.Д., Куштан Д.П., Панковский В.Б., Федько В.Ф.* Памятники малополовецкого типа в бассейне р. Супой // Проблемы истории и археологии Украины: Матер. VII Междунар. науч. конференц. Харьков, 28-29 октября 2010 г. – Харьков, 2010. – С. 19.
- Лысенко С.Д., Куштан Д.П., Дяченко А.В., Разумов С.Н., Федько В.Ф.* Памятники у с. Беспальче Драбовского р-на Черкасской обл. // АДУ 2009: Збірка наук. праць. – К.-Луцьк, 2010. – С. 266-269.
- Лысенко С.Д., Лысенко С.С.* К вопросу о происхождении случайных находок металлических украшений и оружия эпохи поздней бронзы из Среднего Поднепровья // «Музейні читання» присвяч. 90-літтю з дня народж. О.І. Тереножкіна: Матер. міжнар. наук. конференц. Київ, 3 лютого 1998 р. – К.: Музей істор. кошт. України, 1998. – С. 20-23.
- Лысенко С.Д., Лысенко С.С.* Исследования на могильнике Малополовецкое-3 в 2000 г. // АБУ 1999-2000 рр.: Зб. наук. праць. – К., 2001. – С. 147-159.
- Лысенко С.С.* Подвески белогрудовского типа // «Музейні читання»: Матер. наук. конференц. Київ, грудень 2001 р.

- К.: Музей істор. кошт. України, 2002. – С. 116-125.
- Лысенко С.С.* Булавки с кольцевидной головкой с территории Украины // МДАСУ: Зб. наук. праць.– Луганськ: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2004. – № 2. – С. 291-305.
- Лысенко С.С.* Гривны, браслеты и перстни со спиральными щитками с территории Украины // Проблемы эпохи бронзы Великой Степи: Сб. науч. статей. – Луганск: Глобус, 2005. – С. 25-36.
- Лысенко С.С.* К вопросу об атрибуции ряда бронзовых украшений эпохи поздней бронзы-раннего железного века // Археологічні пам'ятки Фастівщини: Матеріали та дослідження. До 75-річчя Надії Михайлівни Кравченко. – Фастів, 2010. – С. 51-57.
- Литвиненко Р.А.* О курганном обряде в эпоху средней и поздней бронзы Донеччины // Проблемы исследования памятников археологии Северского Донца: Тез. докладов науч.-практ. конференц. Луганск, ноябрь 1990 г. – Луганск, 1990. – С. 80-83.
- Литвиненко Р.А.* Периодизация срубных древностей Доно-Донецкого региона (по погребальным памятникам Северского Донца) // Срубная культурно-историческая общность в системе древностей эпохи бронзы Евразийской Степи и Лесостепи: Матер. междунар. науч. конференц. Воронеж, 16-18 ноября 2000 г. – Воронеж: ВГУ, 2000. – С. 81-90.
- Литвиненко Р.А.* Культура Бабино (многоваликовой керамики) и её место в системе бронзового века юга Восточной Европы // Бронзовый век Восточной Европы: характеристика культур, хронология и периодизация: Матер. междунар. науч. конференц. «К столетию периодизации В.А. Городцова бронзового века южной половины Восточной Европы». Самара, 23-28 апреля 2001 г. – Самара, 2001а. – С. 161-169.
- Литвиненко Р.О.* Про «зруби» культури багатовалякової кераміки // Епоха бронзи Доно-Донецкого регіону: Матер. 5-го укр.-рос. полевого археолог. семінара. Капітаново, 26 июля 1999 г. – К.-Воронеж, 2001б. – С. 58-63.
- Литвиненко Р.А.* «Пряжки» и колесничество: проблема соотношения // МДАСУ: Зб. наук. статей. – Луганськ: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2004. – № 2. – С. 257-290.
- Литвиненко Р.О.* До проблеми металовиробництва культури Бабине // Проблеми гірничої археології: Матер. II-го міжнар. Картамиського польового археолог. семінару. Новозванівка, 21-25 липня 2003 р. – Алчевськ: ДонДТУ, 2005. – С. 119-125.
- Литвиненко Р.О.* Пам'ятки типу Бабине III: від культури до культурного кола // Нові сторінки історії Донбасу: Зб. наук. статей. – Донецьк, 2008. – Кн. 15-16.
- Литвиненко Р.О.* Культурне коло Бабине: Автореф. дис. ... доктора іст. наук / ІА НАНУ. – К., 2009. – 32 с.
- Лугова Л.Н.* Ранньозрубні поховання басейну Псла // ПАП. – Полтава, 1991. – С. 3-14.
- Лугова Л.М.* Поховання доби пізньої бронзи поблизу села Кагамлик Глобинського району // Археологічний збірник Полтавського краєзнавчого музею. – Полтава, 1992. – Вип. 1. – С. 116-122.
- Лугова Л.* Малоладжинські кургани на лівому березі р. Коломак // Інтеграція археологічних та палеогеографічних досліджень: Матер. наук.-практ. семінару. Сторожове с., Чутівський р-н Полтавської обл., 10-12 серпня 2010 р. – Полтава, 2011. – С. 63-82.
- Луговая Л.Н., Шилов Ю.А.* Михайликовский курган раннесрубного времени // Археологические исследования на Полтавщине. – Полтава: ПКМ, 1990. – С. 43-56.
- Ляскоронский В.Г.* Археологические раскопки близ г. Лубен Полтавской губ. в урочище Лысяя гора // Киевская старина. – 1892. – Т. XXXIX. – С. 263-280.
- Ляшко С.Н.* Обработка кожи в Северном Причерноморье в эпоху бронзы // Исследования по археологии Поднепровья: Межвуз. сб. науч. трудов. – Днепропетровск: ДГУ, 1990. – С. 50-58.
- Макаренко Н.Е.* Археологические исследования 1907-1909 гг. – ИИАК. – СПб., 1911. – Вып. 43. – 130 с.
- Максимов Е.В., Петровская Е.А.* Археологические памятники в окрестностях с. Большая Андрусовка на Тягмине // КСИА АН УССР. – 1959. – Вып. 8. – С. 22-29.
- Маргулан А.Х.* Бегазы-дандыбаевская культура Центрального Казахстана. – Алма-Ата: Наука, 1979. – 360 с.
- Марина З.П., Костенко В.И., Никитин С.В.* Курганный могильник у с. Бузовка // Степное Поднепровье в бронзовом и раннем железном веках: Сб. науч. статей. – Днепропетровск: ДГУ, 1981. – С. 4-18.
- Маруашвили Л.М.* Палеогеографический словарь. – М.: Мысль, 1985. – 367 с.
- Массон В.М.* Проблема древней Бактрии и новый археологический материал // СА. – 1958. – № 2. – С. 49-65.
- Массон В.М.* Экономика и социальный строй древних обществ (в свете данных археологии). – Л.: Наука, 1976. – 191 с.
- Массон В.М.* Культурный прогресс в эпоху палеометалла // Культурный прогресс в эпоху бронзы и раннего железа: Тез. совещания. Ереван, 20-24 октября 1982 г. – Ереван, 1982. – С. 1-4.
- Махно Є.В., Братченко С.Н.* Пастове намисто з катакомбного поховання на Компанійцівському могильнику // Археологія. – 1977. – № 24. – С. 53-60.
- Махно Є.В., Шарафутдінова І.М.* Могильник епохи пізньої бронзи поблизу хутора Компанійці на Дніпрі // Археологія. – 1972. – № 6. – С. 70-81.

- Мезенцева Г.Г.* Древньоруське місто Родень. Княжа Гора. – К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1968. – 184 с.
- Мелюкова А.И.* Культура предскифского периода в Лесостепной Молдавии // Памятники эпохи бронзы и раннего железа в Северном Причерноморье. – МИА СССР. – М., 1961. – № 96. – С. 5-52.
- Мелюкова А.И.* О датировке и соотношении памятников начала железного века в лесостепной Молдавии // СА. – 1972. – № 1. – С. 57-72.
- Мелюкова А.И.* Скифия и фракийский мир. – М.: Наука, 1979. – 256 с.
- Мельник В.И.* Смещения природных зон на Юго-Востоке Европы и распространение культур эпохи бронзы // Археология Восточноевропейской Лесостепи: Сб. матер. II Междунар. конференц., посвящ. 100-летию со дня рождения М.Р. Полесских. Пенза, 25-27 сентября 2008 г. – Пенза, 2008. – Вып. 2, т. I. – С. 177-178.
- Мельник Е.М.* Каталог древностей коллекции А.Н. Поль в Екатеринославе. – К., 1893. – Вып. 1.
- Мерперт Н.Я., Пряхин А.Д.* Срубная культурно-историческая общность эпохи бронзы Восточной Европы и Лесостепь // Археология Восточноевропейской Лесостепи: Межвуз. сб. науч. статей. – Воронеж, 1979. – С. 7-24.
- Мізін В.А.* Знахідка ливарної матриці на поселенні пізньої бронзи під Дніпропетровськом // Археологія. – 1970. – Т. XXIII. – С. 214-216.
- Миллер М.А.* Первобытный период в истории Нижнего Днепра. – Мюнхен: Институт по изучению СССР, 1965. – 415 с.
- Мимоход Р.А.* Об одной группе погребений на поселениях срубной культуры // V Міжнародна археологічна конференція студентів та молодих вчених: Наук. матер. Київ, 22-24 квітня 1997 р. – К.: Київський ун-т, 1997. – С. 112-114.
- Мимоход Р.А.* Критерии выделения поселенческих культовых комплексов эпохи поздней бронзы // Проблемы археологии и архитектуры: Сб. науч. статей. – Донецк-Макеевка, 2001. – Т. 1: Археология. – С. 94-105.
- Мимоход Р.А.* Блок посткатакомбных культурных образований (постановка проблемы) // Проблеми дослідження пам'яток археології Східної України: Матер. II-ї Луганської міжнародн. істор.-археолог. конференц. Луганськ, жовтень 2005 р. – Луганськ, 2005. – С. 70-74.
- Мимоход Р.А.* Радиоуглеродная хронология блока посткатакомбных культурных образований // МДАСУ: 36. наук. праць. – Луганськ: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2010. – № 10. – С. 32-55.
- Митрофанова В.И., Телегин Д.Я., Шмаглый Н.М.* Обследование памятников неолита и бронзы в районе Днепродзержинского водохранилища в 1959 г. // КСИА АН УССР. – 1962. – Вып. 12. – С. 94-99.
- Молодин В.И., Парцингер Г., Гришин А.Е., Марченко Ж.В., Шнеевайсс Й., Новикова О.И., Ефремова Н.С.* Пространственно-временная динамика городища Чича-1: анализ стратиграфии и планиграфии // Исторический опыт хозяйственного и культурного освоения Западной Сибири: Сб. научн. трудов. – Барнаул: Изд-во Алт. ун-та, 2003. – Кн. I. – С. 316-322.
- Молодин В.И., Парцингер Г., Марченко Ж.В., Пищонка Х., Орлова Л.А., Кузьмин Я.В., Гришин А.Е.* Первые радиоуглеродные даты погребений эпохи бронзы могильника Тартас-1 (попытка осмысления) // Тр. II (XVIII) Всероссийского АС в Суздале. – М.: ИА РАН, 2008. – Т. I. – С. 325-328.
- Монгайт А.Л.* Археология Западной Европы. – М.: Наука, 1974. – 408 с.
- Морган Л.Г.* Древнее общество или исследование линий человеческого прогресса от дикости через варварство к цивилизации / Пер. с англ. под ред. М.О. Косвена. – Л.: Изд-во Института народов Севера, 1934. – 350 с.
- Моруженко А.А.* Раскопки поселения у с. Лихачёвка // АО 1977 г. – М., 1978. – С. 360-361.
- Нікітенко І.С.* Кам'яна сировина Криворіжжя доби бронзи // Археологія. – 2009. – № 2. – С. 75-83.
- Окладников А.* Открытие Сибири. – М.: Молодая гвардия, 1979. – 223 с.
- Ольховский В.С.* Погребально-поминальная обрядность в системе взаимосвязанных понятий // СА. – 1986. – № 1. – С. 65-76.
- Осташков В.С.* Нова пам'ятка праслов'янської культури // Древние культуры и цивилизации Восточной Европы: III Междунар. археологич. конференц. студентов и молодых учёных. Одеса, 22-24 апреля 1995 р. – Одеса, 1995. – С. 44.
- Островерхов А.С.* Стекло и фаянс как источник для изучения прогресса археологических культур Северного Причерноморья в эпоху бронзы и раннего железа // Культурный прогресс в эпоху бронзы и раннего железа: Тез. совещ. Ереван, 20-24 октября 1982 г. – Ереван, 1982. – С. 97-99.
- Островерхов А.С.* Древние «фаянсы» в памятниках эпохи бронзы – начала железа в Восточной Европе (III – первая половина I тыс. до Р.Х.) // STRATUM plus. – 2003-2004. – № 2. – С. 171-203.
- Отроценко В.В.* Новый курганный могильник белозёрского времени // Скифский мир: Сб. науч. статей. – К., 1975. – С. 193-206.
- Отроценко В.В.* Погребения с трупосожжением у племен срубной культуры Нижнего Поднепровья // Энеолит и бронзовый век Украины (Исследования и материалы): Сб. науч. статей. – К.: Наук. думка, 1976а. – С. 172-190.
- Отроценко В.В.* Конструктивные особенности длинных курганов Нижнего Поднепровья // Открытия молодых археологов Украины. – К.: Наук. думка, 1976б. – Ч. 1. – С. 16-18.

- Отроценко В.В.* К вопросу о культурной принадлежности погребений с поясными пряжками // Археологические исследования на Украине в 1976-1977 гг.: Тез. докл. XVII конференц. ин-та археологии УССР. Ужгород, апрель 1978 г. – Ужгород, 1978. – С. 19-23.
- Отроценко В.В.* О социальном членении погребений срубной культуры Поднепровья // Проблемы эпохи бронзы юга Восточной Европы. Тез. докл. конференц. Донецк, 3-6 декабря 1979 г. – Донецк: ДГУ, 1979. – С. 86-87.
- Отроценко В.В.* Срубная культура Степного Поднепровья (по материалам погребальных памятников): Автореф. дисс. ... кандидата ист. наук / ИА АН УССР. – К., 1981. – 22 с.
- Отроценко В.В.* О каменных изваяниях у племён срубной культуры // Новые памятники древней и средневековой художественной культуры: Сб. науч. статей. – К., 1982. – С. 5-18.
- Отроценко В.В.* Белозерская культура // С.С. Березанская, В.В. Отроценко, Н.Н. Чередниченко и др. Культуры эпохи бронзы на территории Украины. – К.: Наук. думка, 1986. – С. 117-152.
- Отроценко В.В.* Идеологические воззрения племён эпохи бронзы на территории Украины (по материалам срубной культуры) // Обряды и верования древнего населения Украины: Сб. науч. трудов. – К.: Наук. думка, 1990. – С. 5-17.
- Отроценко В.В.* О ранней обрядовой группе погребений КМК в Левобережной Украине // История и археология Слободской Украины: Тез. конференц. Харьков, 1992 г. – Харьков, 1992. – С. 163-165.
- Отроценко В.В.* О двух линиях развития культур племён срубной общности // Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья: Тез. докл. посвящ. 95-летию со дня рождения Б.Н. Гракова. Запорожье, 1994 г. – Запорожье, 1994. – Ч. II. – С. 150-153.
- Отроценко В.В.* Пути обмена – пути миграций // Эпоха бронзы Доно-Донецкого региона: Матер. укр.-рос. полевого археолог. семинара. Капитаново, 13-14 июля 1994 г. – Луганск, 1995. – С. 18-19.
- Отроценко В.В.* Южноуральский очаг культуругенеза на оси пассионарных толчков // Доно-Донецкий регион в системе древностей эпохи бронзы восточноевропейской Степи и Лесостепи. – Воронеж, 1996. – Вып. 2. – С. 29-31.
- Отроценко В.В.* О культурах срубной общности // Срубная культурно-историческая общность в системе древностей эпохи бронзы Евразийской степи и лесостепи: Матер. междунар. науч. конференц. Воронеж, 16-18 ноября 2000 г. – Воронеж: ВГУ, 2000. – С. 10-14.
- Отроценко В.В.* Проблеми періодизації культур середньої та пізньої бронзи півдня Східної Європи (культурно-стратиграфічні зіставлення). – К., 2001. – 288 с.
- Отроценко В.В.* Історія племен зрубної культури: Автореф. дис. ... доктора іст. наук / ІА НАНУ. – К., 2002. – 33 с.
- Отроценко В.В.* К истории племён срубной общности // Археология восточноевропейской лесостепи. – Воронеж: ВГУ, 2003. – Вып. 17: Доно-Донецкий регион в эпоху бронзы. – С. 68-96.
- Отроценко В.В.* Дніпро-Донецький осередок культуругенези (постановка проблеми) // Проблеми дослідження пам'яток археології Східної України: Матер. II-ї Луганської міжнародн. істор.-археолог. конференц. Луганськ, жовтень 2005 р. – Луганськ, 2005. – С. 36-38.
- Отроценко В.В.* Євразійський степовий «міст» за доби бронзи (III-II тис. до ХР.) // Взаємозв'язки культур епохи бронзи і раннього заліза на території Центральної та Східної Європи: Зб. наук. праць на пошану Лариси Іванівни Крушельницької. – К.-Львів, 2009. – С. 17-20.
- Отроценко В.В.* К вопросу об этнической принадлежности населения срубно-андроновского блока культур // Индоевропейская история в свете новых исследований: Сб. науч. статей. – М., 2010. – С. 165-172.
- Отроценко В.В., Тупчієнко М.П.* Бронзові клепані казани та Донецький гірничо-металургійний центр // Проблеми гірничої археології: Матер. II-го міжнар. Картаміського польового археолог. семінару. Новозванівка, 21-25 липня 2003 р. – Алчевськ: ДонДТУ, 2005. – С. 176-184.
- Отроценко В.В., Шевченко Н.П.* О восточной границе и восточных связях племён белозёрской культуры // Межплеменные связи эпохи бронзы на территории Украины: Сб. науч. трудов. – К.: Наук. думка, 1987. – С. 131-144.
- [ПАЗ] Полтавський археологічний збірник. – Полтава, 1995 – № 3. – 248 с.
- Палагута І.В.* Культурна належність пам'яток середньої та пізньої бронзи Черкаського Лівобережжя // Археологія. – 1996. – № 1. – С. 61-69.
- Палагута І.В.* Находки на размытых поселениях эпохи бронзы в зоне затопления Кременчугского водохранилища // АДУ за 1993 рік.: Зб. наук. праць. – К., 1997. – С. 104-105.
- Палагута І.В.* Проблемы изучения керамики как индикатора культур эпохи бронзы Среднего Поднепровья // Бронзовый век Восточной Европы: характеристика культур, хронология и периодизация: Матер. междунар. науч. конференц. «К столетию периодизации В.А. Городцова бронзового века южной половины Восточной Европы». Самара, 23-28 апреля 2001 г. – Самара, 2001. – С. 253-257.
- Палагута І.В., Сиволап М.П.* Курган эпохи бронзы поблизу ст. Пальмира // Охорона і дослідження пам'яток археології Полтавщини: Тез. допов. 3-го обл. наук.-практ. семінару. Полтава, квітень 1990 р. – Полтава, 1990. – С. 103-104.
- Пассек Т.С.* Периодизация трипольских поселений // МИА СССР. – М., 1949а. – № 10. – 245 с.

- Пассек Т.С.* Пороська археологічна експедиція 1945 р. // АП УРСР. – К., 1949б. – Т. I. – С. 209-222.
- Паишевич Г.А.* Земледелие в Степи и Лесостепи Восточной Европы в неолите-бронзовом веке (палеозотоботанические свидетельства) // STRATUM plus. – 2000. – № 2. – С. 404-418.
- Петров В.П.* Етногенез слов'ян. – К.: Наук. думка, 1972. – 214 с.
- Петрунь В.Ф.* Петрография и некоторые проблемы материала каменных литейных форм эпохи бронзы Северного Причерноморья // Памятники эпохи бронзы юга Европейской части СССР: Сб. науч. трудов. – К.: Наук. думка, 1967. – С. 185-194.
- Печериця Т.В.* П.З. Рябов – археолог півдня України // Археологія та етнологія Східної Європи: матеріали та дослідження: Зб. наук. праць. – Одеса: ОНУ, 2002. – Т. 3. – С. 36-38.
- Писаревский А.Н.* Колёсные повозки, колесницы и вопрос о характере сухопутных трасс в Степи и Лесостепи Восточной Европы эпохи бронзы // Новик: Сб. науч. работ аспирантов и студентов исторического факультета Воронежского государственного университета. – Воронеж: ВГУ, 2004. – Вып. 9. – С. 7-15.
- Писларий И.А.* О двух культурно-хронологических группах погребений в срубках бассейна Северского Донца // Новейшие открытия советских археологов: Тез. докл. конференц., посвящ. 250-летию АН СССР. Киев, апрель 1975 г. – К., 1975. – Ч. 1. – С. 89-91.
- Писларий И.А.* Итоги изучения памятников середины II тыс. до н.э. в Донецкой Лесостепи // Археологические исследования на Украине в 1978-1979 гг.: Тез. докл. XVIII конференц. ин-та археологии УССР. Днепропетровск, апрель 1980 г. – Днепропетровск, 1980. – С. 58.
- Плечко Л.А.* Старинные водные пути. – М.: Физкультура и спорт, 1985. – 104 с.
- Подобед В.А., Усачук А.Н., Цимиданов В.В.* Ножи эпохи поздней бронзы с кольцевым упором из Центральной Азии и Сибири и их западные аналогии // Древности Сибири и Центральной Азии. – Горно-Алтайск, 2009. – № 1-2 (13-14). – С. 3-16.
- Покровська Є.Ф.* Поселення передскіфського часу в басейні р. Тясмина // Археологія. – 1951. – Т. V. – С. 192-195.
- Покровська Є.Ф.* Поселення VIII-VI ст. до н.е. на Тясміні // Археологія. – 1952. – Т. VII – С. 43-65.
- Покровська Є.Ф., Петровська Є.О.* Поселення кінця епохи бронзи біля с. Велика Андрусівка // Археологія. – 1961. – Т. XIII. – С. 129-144.
- Покровская Е.Ф., Ковпаненко Г.Т.* Раскопки около сёл Калантаева и Стецовки на Тясмине в 1956 году // КСИА АН УССР. – 1959. – Вып. 8. – С. 30-36.
- Полин С.В., Тупчиенко Н.П., Николова А.В.* Курганы верховьев Ингульца (Курганы у сс. Успенка и Головковка): Препринт. – К., 1992. – Вып. 1. – 47 с. – (Препринт / НАН Украины. Ин-т археологии).
- Полин С.В., Тупчиенко Н.П., Николова А.В.* Курганы верховьев Ингульца (Курганы у с. Головковка): Препринт. – К., 1993. – Вып. 2. – 48 с. – (Препринт / НАН Украины. Ин-т археологии).
- Полин С.В., Тупчиенко Н.П., Николова А.В.* Курганы верховьев Ингульца (Курганы у сс. Головковка, Звенигородка, Протопоповка): Препринт. – К., 1994. – Вып. 3. – 95 с. – (Препринт / НАН Украины. Ин-т археологии).
- Полтавець В.І.* Археологічна колекція передскіфського та скіфського часів у фондах заповідника «Чигирин» // Археологія. – 2003. – № 4. – С. 77-85.
- Попова Т.Б.* К вопросу о многояксовой керамике // СА. – 1960. – № 4. – С. 42-45.
- Посухов В.* Що повідали назви полтавських річок. – Полтава: ІВМЦ «Освіта», 1999. – 64 с.
- Потапов В.В.* Погребение с набором украшений в низовьях р. Сал // МДАСУ: Від неоліту до киммерійців: Зб. наук. праць. – Луганськ: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2007. – № 7. – С. 269-273.
- Потёмкина Т.М.* Проблема связей и смены культур населения Зауралья в эпоху бронзы (поздний и финальный этапы) // РА. – 1995. – № 2. – С. 11-19.
- Пряхин А.Д.* Изучение памятников покровского типа в российской и украинской археологии (90-е гг. XX в. – первое десятилетие XXI в.) // Проблемы истории и археологии Украины: Матер. VII Междунар. науч. конференц. Харьков, 28-29 октября 2010 г. – Харьков, 2010. – С. 12-14.
- Пряхин А.Д., Саврасов А.С.* Глиняные литейные формы с Мосоловского поселения металлургов-литейщиков // Поселения срубной общности: Межвуз. сб. науч. трудов. – Воронеж, 1989. – С. 39-80.
- Разумов С.Н.* Использование кремня в ритуальной практике (по материалам бронзового и раннего железного веков Северного Причерноморья) // Археоминералогия и ранняя история минералогии: Материалы междунар. семинара. – Сыктывкар, 30 мая-4 июня 2005 г. – Сыктывкар, 2005. – С. 54-56.
- Роздобудько М.В.* Про деякі типи вінець в посудинах культури багатояксової кераміки // Охорона та дослідження пам'яток археології: Матер. V регіонального наук.-практ. семінару. Комсомольськ, 2001 р. – АЛЛУ. – 2001. – Ч. 2 – С. 85-89.
- Ромашко В.А.* Памятники предскифской эпохи в Орельско-Самарском междуречье // Курганные древности Степного Поднепровья: Сб. науч. статей. – Днепропетровск: ДГУ, 1978. – Вып. 2. – С. 71-77.
- Ромашко В.А.* Новые киммерийские памятники в материалах экспедиции ДГУ // Курганные древности Степного Поднепровья: Сб. науч. статей. – Днепропетровск: ДГУ, 1979. – Вып. 3. – С. 104-109.

- Ромашко В.А.* К вопросу о генезисе киммерийских памятников Днепровского Левобережья // Курганы Степного Поднепровья: Сб. науч. статей. – Днепропетровск: ДГУ, 1980. – С. 76-82.
- Ромашко В.А.* Поселение финальной бронзы-раннего железного века у с. Бузовка Днепропетровской области // Древности Степного Поднепровья III-I тыс. до н.э.: Сб. науч. статей. – Днепропетровск: ДГУ, 1982. – С. 54-59.
- Ромашко В.А.* Поселение и могильник начала I тыс. до н.э. у с. Залинейное на Харьковщине // Древности Степного Поднепровья III-I тыс. до н.э. – Днепропетровск, 1983. – С. 54-60.
- Ромашко В.А.* Некоторые особенности погребального обряда чернолесской культуры Левобережья Днепра // ПАП. – Днепропетровск: ДГУ, 1984. – Вып. 1. – С. 106-114.
- Ромашко В.А.* Об одном из типов псалиев рубежа II – начала I тыс. до н.э. // ПАП. – Днепропетровск: ДГУ, 1985. – Вып. 2. – С. 90-97.
- Ромашко В.А.* Природно-климатические условия и хозяйственная деятельность населения пограничья Степи и Лесостепи Левобережной Украины на рубеже 2-1 тыс. до н.э. // ПАП. – Днепропетровск: ДГУ, 1986. – Вып. 3. – С. 120-136.
- Ромашко В.А.* Поздний бронзовый век в пограничье Лесостепи и Степи Левобережной Украины (XII-X вв. до н.э.). – Днепропетровск, 1995. – 91 с.
- Ромашко В.А.* Погребальный обряд позднесрубных племён Украины: критерии отбора источников, региональные особенности // ПАП. – Днепропетровск: ДДУ, 1999. – Вып. 2. – С. 119-138.
- Ромашко В.А.* Опыт реконструкции домовых форм срубно-белозёрской культуры Украины // Проблемы археологии и архитектуры: Сб. науч. трудов. – Донецк-Макеевка, 2001а. – Т. 1: Археология. – С. 132-145.
- Ромашко В.А.* Культурно-хронологическая интерпретация понятия «поздний бронзовый век» в украинской археологии (к вопросу о месте срубной и срубно-белозёрской культур в периодизации эпохи бронзы) // Бронзовый век Восточной Европы: характеристика культур, хронология и периодизация: Матер. междунар. науч. конференц. «К столетию периодизации В.А. Городцова бронзового века южной половины Восточной Европы». Самара, 23-28 апреля 2001 г. – Самара, 2001б. – С. 50-52.
- Ромашко В.А.* Стационарные культовые комплексы ираноязычных племён позднебронзового века Украины (по материалам срубной и срубно-белозёрской культур) // АЛЛУ. – 2006. – № 2. – С. 7-11.
- Ромашко В.А.* Результаты исследования поселений позднего бронзового века в окрестностях местонахождения Лобойковского клада // МДАСУ: Від неоліту до киммерійців: Зб. наук. праць. – Луганськ: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2007а. – № 7. – С. 209-216.
- Ромашко В.А.* Археологические исследования в Нижнем Приорелье // АДУ 2005-2007 рр.: Зб. наук. праць. – К.-Запоріжжя: ІА НАН України, Дике Поле, 2007б. – Вып. 9. – С. 322-326.
- Ромашко В.А.* К вопросу о генезисе срубно-белозёрской культуры // Проблеми гірничої археології: Матер. VIII-го міжнар. Каргамиського польового археологічного семінару. Новозванівка с., Попаснянського р-ну Луганської обл., 15-16 липня 2009 р. – Алчевськ, 2011. – С. 151-172.
- Ромашко В.А., Марина З.П., Тесленко Д.Л., Феценко Е.Л.* Раскопки курганов у с. Голубовка на Днепропетровщині (предварительное сообщение) // АДУ 2005-2007 рр.: Зб. наук. праць. – К.-Запоріжжя: ІА НАН України, Дике Поле, 2007. – Вып. 9. – С. 329-332.
- Ромашко В.А., Марина З.П., Тесленко Д.Л., Феценко Е.Л., Ромашко А.В.* Многослойное поселение Попов мыс (предварительное сообщение) // Там же. – С. 327-329.
- Ромашко В.А., Тесленко Д.Л.* Работы на поселении Лобойковка 1 в 2008 г. // АДУ 2008 р.: Зб. наук. праць. – К.: ІА НАНУ, 2009. – С. 254-255.
- Ромашко В.А., Феценко Е.Л.* Раскопки кургана покровской срубной культуры у пгт. Кировское в Нижнем Присамарье // Там же. – С. 259-260.
- Рудинський М.Я.* Археологічні збірки Полтавського музею // Збірник Полтавського державного музею. – Полтава, 1928. – Т. 1. – С. 29-62.
- Рыбаков Б.А.* Язычество древних славян. – М.: Наука, 1981. – 608 с.
- Рыбалова В.Д.* К вопросу о хронологии некоторых групп памятников эпохи бронзы и раннего железа на Украине // АСГЭ. – Л.: ГЭ, 1961а. – Вып. 2. – С. 9-25.
- Рыбалова В.Д.* О связях Правобережной лесостепной Украины с Центральной Европой в эпоху бронзы и раннего железа // Исследования по археологии СССР: Сб. науч. трудов. – Л., 1961б. – С. 80-95.
- Рыбалова В.Д.* Два поселения предскифского времени на Левобережье Среднего Днестра и некоторые проблемы белогрудовской культуры (по материалам разведки Юго-Подольской экспедиции в 1953-1954 гг.) // Археологические Вести. – СПб., 1999. – № 6. – С. 320-341.
- Рындина Н.В., Дегтярёва А.Д.* Энеолит и бронзовый век: Учеб. пособ. – М.: МГУ, 2002. – 226 с.
- Савва Е.Н., Ключко Е.О.* Раскопки курганов и поселения эпохи поздней бронзы «Кривое Озеро» у села Терновка в Поднепровье // Северное Причерноморье: от энеолита к античности: Сб. науч. статей. – Тирасполь, 2002. – С. 149-179.

- Сальников К.В. Очерки древней истории Южного Урала. – М.: Наука, 1967. – 408 с.
- Самойленко Л.Г. Общие черты в деталях погребального обряда у племён энеолита и бронзового века Степной Украины // Проблемы исследования памятников археологии Северского Донца: Тез. докл. науч.-практ. конференц. Луганск, ноябрь 1990 г. – Луганск, 1990. – С. 103-105.
- Самоковасов Д.Я. Основания хронологической классификации и каталог древностей проф. Д. Самоковасова. – Варшава, 1892. – 101 с.
- Санжаров С.М. Восточная Украина на рубеже эпох средней – поздней бронзы. – Луганск: Изд-во ВНУ им. В. Даля, 2010. – 488 с.
- Свешников И.К. Проблема происхождения комаровской культуры // Энеолит и бронзовый век Украины (исследования и материалы): Сб. науч. статей. – К.: Наук. думка, 1976. – С. 96-118.
- Свешников И.К. Средний период бронзового века Прикарпатья и Волыни. Тшинецко-комаровская культура // Э.А. Балагури, Л.И. Крушельницкая, В.М. Конопля и др. Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья (энеолит, бронза и раннее железо). – К.: Наук. думка, 1990. – С. 78-88.
- Седова М.С. Поселения срубной культуры // История Самарского Поволжья с древнейших времен до наших дней. Бронзовый век. – Самара, 2000. – С. 209-241.
- Семенов А.А., Романова Е.А., Долуханов П.М. Радиоуглеродные даты лаборатории ЛОИА // СА. – 1969. – № 1. – С. 251-261.
- Семёнова А.П. Погребальные памятники срубной культуры // История Самарского Поволжья с древнейших времен до наших дней. Бронзовый век. – Самара, 2000. – С. 152-208.
- Сиволат Л.Г., Сиволат М.П. Курган эпохи бронзы біля с. Червона Слобода // Краєзнавець Черкащини: Матер. обл. краєзн. наук.-практ. конференц. – Черкаси, 1991. – Вип. 2. – С. 66-68.
- Сиволат М.П. Попередні підсумки розкопок поселення Десятини на Чигиринщині // Історичний феномен Чигиринського краю: Матер. наук.-практ. конференц. НІКЗ «Чигирин». Чигирин, 3-4 жовтня 2001 р. – К., 2003. – С. 50-55.
- Сидоренко Г.О., Махно Є.В., Телегін Д.Я. Довідник з археології України (Полтавська область). – К.: Наук. думка, 1982. – 107 с.
- Сидоренко О.В. Нова знахідка із Засулля // АЛЛУ. – 1999. – Ч. 2. – С. 75-76.
- Сидоренко О.В. Зрубний ніж з околиць Пирятини // АЛЛУ. – 2003. – Ч. 2/2002 & 1/2003. – С. 101.
- Сидоренко О.В., Супруненко О.Б. Нові знахідки на поселенні в ур. Лящівка під Лубнами // Матер. V регіонального наук.-практ. семінару «Охорона та дослідження пам'яток археології». Комсомольськ, 2001 р. – АЛЛУ. – 2001. – Ч. 2. – С. 98.
- Синюк А.Т. Курганы эпохи бронзы Среднего Дона (Павловский могильник). – Воронеж, 1983. – 192 с.
- Смирнов А.П. К вопросу об археологической культуре // СА. – 1964. – № 4. – С. 3-10.
- Смирнов А.П., Мерперт Н.Я. Из далёкого прошлого народов Среднего Поволжья // По следам древних культур (От Волги до Тихого океана). – М., 1954. – С. 9-64.
- Смирнов К.Ф. Археологические данные о древних всадниках Поволжско-Уральских степей // СА. – 1961. – № 1. – С. 46-72.
- Смирнова Г.И. Новые исследования поселения Магала // АСГЭ. – Л.: ГЭ, 1972. – Вып. 14. – С. 12-31.
- Смирнова Г.И. Послесловие к статье В.Д. Рыбаловой «Два поселения предкифского времени на Левобережье Среднего Днестра и некоторые проблемы белогрудовской культуры» // Археологические Вести. – СПб., 1999. – № 6. – С. 341-342.
- Сорокин В.С. (составитель). Андроновская культура. – САИ. – В 3-2. – М.-Л.: Наука, 1966. – Вып. 1: Памятники западных районов. – 64 с., табл.
- Ставицкий В.В. Бронзовый век Посурья и Примокшанья. – Пенза, 2005. – 145 с.
- Степанович С.П. Розвідки в басейні Середнього Псла // ПАЗ. – Полтава, 1995. – Вип. 3. – С. 100-104.
- Супруненко А.Б. Сосуды срубной культуры из окрестностей села Орлик // СА. – 1986. – № 4. – С. 243-244.
- Супруненко О.Б. Матеріали до археологічної карти Нижнього Посулля // Археологія. – 1989. – № 1. – С. 149-153.
- Супруненко О.Б. Горщик з календарним орнаментом у зрубному комплексі в Поорілі // Етнічна історія та культура населення Степу та Лісостепу Євразії (від кам'яного віку до раннього середньовіччя): Матер. міжнар. археолог. конференц. – Дніпропетровськ, 1999. – С. 88-91.
- Супруненко О.Б. Про перший курганий некропіль культури багатоваликової кераміки в Україні // АЛЛУ. – 2003. – Ч. 2/2002 & 1/2003. – С. 70-75.
- Супруненко О.Б. Кургани між сс. Дуканичі та Солонці на Нижньому Пслі. – Старожитності околиць Комсомольська. – К.-Полтава, 2006. – Ч. IV. – 128 с.
- Супруненко О.Б. Кургани поблизу с. Солонці на Нижньому Пслі. – Старожитності околиць Комсомольська. – К.-Полтава, 2007. – Ч. V. – 142 с.
- Супруненко О.Б. Дослідження курганів поблизу с. Кузьменки на Нижньому Пслі // АДУ 2011 р. – К.-Луцьк, 2012.

- С. 374-376.
- Супруненко О.Б., Золотницький Б.І., Кулатова І.М.* Кургани біля с. Карпусі під Полтавою. – Полтава: ВЦ «Археологія», 1996. – 88 с.
- Супруненко О.Б., Кулатова І.М., Мироненко К.М., Артем'єв А.В., Маєвська С.В.* Старожитності околиць Комсомольська. – К.-Полтава, 2005. – Ч. I. – 140 с.
- Супруненко О.Б., Шерстюк В.В.* Нові археологічні дослідження на Кременчужчині. – К.-Полтава, 2006. – 146 с.
- Супруненко О.Б., Шерстюк В.В.* Дослідження в зоні спорудження Східних відвалів ВАТ «Полтавський ГЗК» поблизу колишнього с. Підусту на Полтавщині // АДУ 2009: Збірка наук. праць. – К.-Луцьк, 2010. – С. 412-414.
- Супруненко О.Б., Шерстюк В.В.* Кургани Нижнього Прип'яття. – К., 2011. – 472 с.
- Тартар А.В.* Фауна эпохи поздней бронзы лесостепной и степной зон Европейской части СССР // Первобытний человек, его материальная культура и природная среда в плейстоцене и голоцене: Сб. науч. статей. – М., 1974. – С. 258-263.
- Татаринев С.И.* О горно-металургическом центре эпохи бронзы в Донбассе // СА. – 1977. – № 4. – С. 192-207.
- Татаринев С.И.* Металлообработка в эпоху поздней бронзы на Среднем Донце // СА. – 1979. – № 4. – С. 258-265.
- Татаринев С.И.* Древние горняки-металурги Донбасса. – Славянск, 2003. – 132 с.
- Телегин Д.Я.* Питання відносної хронології пам'яток пізньої бронзи Нижнього Подніпров'я (за матеріалами розкопок в с. Ушкалка) // Археологія. – 1961. – Т. XII. – С. 3-15.
- Телегин Д.Я.* Об основных позициях в положении погребённых первобытной эпохи Европейской части СССР // Энеолит и бронзовый век Украины (Исследования и материалы): Сб. науч. статей. – К.: Наук. думка, 1976. – С. 5-21.
- Телегин Д.Я.* Старосельский клад поздней бронзы из Черкасской области // СА. – 1982. – № 1. – С. 222-224.
- Телегин Д.Я.* Обследование зоны Кременчугского водохранилища // АО 1981 г. – М.: Наука, 1983. – С. 325-326.
- Телегин Д.Я., Беляев А.С.* Исследования в долине р. Орели // АО 1971 г. – М.: Наука, 1972. – С. 318-320.
- Теліженко С.А., Богун О.В.* Нові знахідки ливарних форм пізньої бронзи у Середньому Подніпров'ї (попередня публікація) // МДАСУ: Зб. наук. праць. – Луганськ: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2005. – № 4. – С. 243-257.
- Тереножкін О.І.* Поселення білогрудівського типу біля Умані // Археологія. – 1951. – Т. V. – С. 182-191.
- Тереножкін О.І.* Розвідки і розкопки 1949 р. в північній частині Кіровоградської області // Археологія. – 1952а. – Т. VII. – С. 110-135.
- Тереножкін А.И.* Поселения и городища в бассейне реки Тясмина // КСИИМК. – М., 1952б. – Вып. XLIII. – С. 80-98.
- Тереножкін А.И.* Среднее Поднепровье в начале железного века // СА. – 1957. – № 2. – С. 47-63.
- Тереножкін А.И.* Комплексная экспедиция на Кременчугской ГЭС и раскопки у Ново-Георгиевска в 1956 году // КСИА АН УССР. – 1959. – Вып. 8. – С. 3-12.
- Тереножкін А.И.* Предскифский период на Днепровском Правобережье. – К.: Изд-во АН УССР, 1961. – 247 с.
- Тереножкін А.И.* Основы хронологии предскифского периода // СА. – 1965. – № 1. – С. 63-85.
- Тесленко Д.Л.* Курган эпохи бронзы у с. Новотроицкое в Среднем Присамарье // АДУ 2005-2007 рр.: Збірка наук. праць. – Вып. 9. – К.-Запоріжжя: ІА НАН України, Дике Поле, 2007. – С. 364-370.
- Тесленко Д.Л., Фанигін Ю.Ю.* Розкопки голандського археолога Ф.К. Бурха у Дніпровському Правобережжі у 1943 р. // Проблеми археології Подніпров'я: Наук. міжвуз. збірн. статей. – Дніпропетровськ: Вид-во ДНУ, 2009. – С. 141-149.
- Техов Б.В.* Центральный Кавказ в XVI-X вв. до н.э. – М.: Наука, 1977. – 240 с.
- Титов В.С.* К изучению миграций бронзового века // Археология Старого и Нового Света: Сб. науч. статей. – М.: Наука, 1982. – С. 89-145.
- Тихонов Б.Г.* Металлические изделия эпохи бронзы на Среднем Урале и в Приуралье // Очерки по истории производства в Приуралье и Южной Сибири в эпоху бронзы и раннего железа. – МИА СССР. – М.: Наука, 1960. – № 90. – С. 5-94.
- Ткаченко О.М.* Поселення Ключівка 14 у Нижньому Поворсклі // Археологічний збірник Полтавського краєзнавчого музею. – Полтава, 1992. – Вып. 1. – С. 100-104.
- Ткачів В.В., Хаванський А.И.* Керамика синташтинской культуры. – Орск-Самара: Изд-во ОГТИ, 2006. – 180 с.
- Токарев С.А.* Ранние формы религии. – М.: Политиздат, 1990. – 622 с.
- Толстой Н.И.* Переворачивание предметов в славянском погребальном обряде // Исследования в области балтославянской духовной культуры (Погребальный обряд). – М.: Наука, 1990. – С. 119-128.
- Тоцев Г.Н.* Период КИОМК Крыма // На пошану Софії Станіславівни Березанської: Зб. наук. праць. – К.: Шлях, 2005. – С. 143-148.
- Третьяков П.М.* Звіт про археологічні дослідження 1946 р. в басейні річок Росі і Тясмину // АП УРСР. – К., 1949. – Т. I. – С. 223-236.
- Трифонов В.А.* Поправки к абсолютной хронологии культур эпохи энеолита-средней бронзы Кавказа, Степной и

- Лесостепной зон Восточной Европы (по данным радиоуглеродного датирования) // Бронзовый век Восточной Европы: характеристика культур, хронология и периодизация: Матер. междунар. науч. конференц. «К столетию периодизации В.А. Городцова бронзового века южной половины Восточной Европы». Самара, 23-28 апреля 2001 г. – Самара, 2001. – С. 71-82.
- Трубачёв О.Н.* Названия рек Правобережной Украины. Словообразование. Этимология. Этническая интерпретация. – М.: Наука, 1968. – 289 с.
- Усачук А.Н., Литвиненко Р.А.* Орудия прядения и ткачества в памятниках срубной общности // Текстиль эпохи бронзы Евразийских степей. – ТГИМ. – М., 1999. – Вып. 109. – С. 204-216.
- Ушурелу Е.* Генезис и эволюция двушковых топоров-кельтов Восточной Европы эпохи поздней бронзы // RA, serie nouă. – 2010. – Vol. V, nr. 1. – С. 22-67.
- Федорук А.С., Шамишин А.Б., Патин Д.В.* Предварительные итоги исследования поселения Фирсово-XVIII // Этнокультурные процессы в Верхнем Приобье и сопредельных регионах в конце эпохи бронзы: Сб. науч. трудов. – Барнаул: Изд-во Концепт, 2008. – С. 125-143.
- Фізико-географічне районування* // Географічна енциклопедія України: У 3-х т. – К.: Українська енциклопедія ім. М.П. Бажана, 1993. – Т. 3: П-Я. – С. 340-343.
- Філоненко Л.К.* «Сейминско-турбинська» сокира з околиць Хорола // АЛЛУ. – 1998. – Ч. 1-2. – С. 167.
- Формозов А.А.* Памятники первобытного искусства на территории СССР. – М.: Наука, 1980. – 136 с.
- Халиков А.Х.* Приказанская культура. – САИ. – В 1-24. – М., 1980. – 128 с.
- Хвойко В.В.* Городища среднего Приднепровья, их значение, древность и народность // Тр. XII АС. – М., 1905. – Т. I. – С. 93-104.
- Хвойка В.В.* Начало земледелия и бронзовый век в Среднем Поднепровье // Тр. XIII АС. – М., 1907. – Т. I. – С. 1-8.
- Хвойка В.В.* Древние обитатели Среднего Поднепровья. – К.: Тип. Т-во Е.А. Сенкевич, 1913. – 101 с.
- Цимиданов В.В.* Социальное развитие населения срубной культурно-исторической общности (по материалам погребальных памятников Восточной Украины): Автореф. дисс. ... кандидата ист. наук / ИА НАНУ. – К., 1996. – 22 с.
- Цимиданов В.В.* Парні поховання зрубної культурно-історичної спільноти // Археологический альманах. – Донецк, 1998. – № 7. – С. 51-60.
- Цимиданов В.В.* Кремация в срубной культуре как статусный знак // Проблемы истории и археологии Украины: Матер. междунар. науч. конференц. Харьков, 16-18 мая 2001 г. – Харьков, 2001. – С. 40-41.
- Цимиданов В.В.* Социальная структура срубного общества. – Донецк, 2004. – 204 с.
- Челяпов В.П.* Поздняковская культура – проблема происхождения, хронология, территория распространения, дальнейшая судьба // Чтения, посвящённые 100-летию деятельности В.А. Городцова в ГИМе: Тез. конференц. Москва, 14-19 апреля 2003 г. – М.: ГИМ, 2003. – Ч. I. – С. 168-169.
- Чердиченко М.М.* Хронологія зрубної культури Північного Причорномор'я // Археологія. – 1977. – № 22. – С. 3-21.
- Чердиченко Н.Н.* О некоторых проблемах срубной культуры // Проблемы эпохи бронзы юга Восточной Европы: Тез. докл. конференц. Донецк, 3-6 декабря 1979 г. – Донецк, 1979. – С. 6-8.
- Черниенко Ю.А.* Поселение у с. Чикаловка и некоторые аспекты интерпретации домостроительства сабатиновской культуры пограничья Степи и Лесостепи // Охорона і дослідження пам'яток археології Полтавщини: Тез. допов. 3-го обл. наук.-практ. семінару. Полтава, квітень 1990 р. – Полтава, 1990. – С. 115-117.
- Черников С.С.* Восточный Казахстан в эпоху бронзы. – МИА СССР. – М.-Л., 1960. – № 88. – 272 с.
- Черных Е.Н.* Из истории металлургии племён эпохи бронзы в Поволжье и Приуралье // Памятники эпохи бронзы юга Европейской части СССР: Сб. науч. трудов. – К.: Наук. думка, 1967. – С. 195-213.
- Черных Е.Н.* Древняя металлообработка на Юго-Западе СССР. – М.: Наука, 1976. – 302 с.
- Черных Е.Н.* Металлургические провинции и периодизация эпохи раннего металла на территории СССР // СА. – 1978а. – № 4. – С. 53-82.
- Черных Е.Н.* Горное дело и металлургия в древнейшей Болгарии. – София: Изд-во Болгарской АН, 1978б. – 387 с.
- Черных Е.Н.* Проблема общности культур валиковой керамики в степях Евразии // Бронзовый век степной полосы Урало-Иртышского междуречья: Межвуз. сб. науч. статей. – Челябинск: Из-во БУ, 1983. – С. 81-99.
- Черных Е.Н.* Каргалинский горно-металлургический центр на границе Европы и Азии: феномен и парадоксы развития // АО 1991-2004 гг. Европейская Россия. – М.: ИА РАН, 2009. – С. 129-138.
- Черных Е.Н., Кузьминых С.В.* Памятники сейминско-турбинского типа в Евразии // Археология СССР: В 20 т.: Ж.В. Андреева, И.И. Артеменко, О.Н. Бадер и др. Эпоха бронзы лесной полосы СССР. – М.: Наука, 1987. – С. 84-105.
- Черных Е.Н., Кузьминых С.В.* Древняя металлургия Северной Евразии (сейминско-турбинский феномен). – М.: Наука, 1989. – 320 с.
- Чернявская Н.В.* Погребения культуры многоваликовой керамики в Днепровском Левобережье // Курганные древ-

- ности Степного Поднепровья: Сб. науч. статей. – Днепропетровск: ДГУ, 1979. – Вып. 3. – С. 88-97.
- Черняков И.Т.* Из истории бронзолитейного производства в Северном Причерноморье // ЗОАО. – Одесса, 1967а. – Т. II (35). – С. 23-37.
- Черняков И.Т.* Техника изготовления литейных форм и металлических изделий в Северном Причерноморье в эпоху поздней бронзы // Памятники эпохи бронзы юга Европейской части СССР: Сб. науч. трудов. – К.: Наук. думка, 1967б. – С. 179-184.
- Черняков И.Т.* Роль металлургии в прогрессе степных культур эпохи бронзы Северного Причерноморья // Культурный прогресс в эпоху бронзы и раннего железа: Тез. совещ. Ереван, 20-24 октября 1982 г. – Ереван, 1982. – С. 80-84.
- Черняков И.Т.* Связи сабатиновских племен Северо-Западного Причерноморья с Восточным Средиземноморьем. // Северное Причерноморье (материалы по археологии). – К.: Наук. думка, 1984. – С. 34-42.
- Черняков И.Т.* Северо-Западное Причерноморье во второй половине II тыс. до н.э. – К.: Наук. думка, 1985. – 169 с.
- Чижев М.А.* Український Лісостеп. – К.: Радянська школа, 1961. – 204 с.
- Членова Н.Л.* Пути и распространение связей древних культур Поволжья и Приуралья в эпоху поздней бронзы // Проблемы археологии Поволжья и Приуралья: Сб. науч. статей. – Куйбышев, 1976. – С. 78-80.
- Членова Н.Л.* Археологические материалы к вопросу об иранцах доскифской эпохи и индоиранцах // СА. – 1984. – № 1. – С. 88-103.
- Шалобудов В.Н., Андросов В.А., Мухонад С.Е.* Раскопки курганов у с. Дмухайловка // Древности Степного Поднепровья III-I тыс. до н.э.: Сб. науч. трудов. – Днепропетровск: ДГУ, 1983. – С. 19-27.
- Шаповалов Т.А.* К вопросу о взаимоотношениях племён многоваликовой, абашевской и срубной культур в бассейне Северского Донца // Проблемы эпохи бронзы юга Восточной Европы: Тез. докл. конференц. Донецк, 3-6 декабря 1979 г. – Донецк: ДГУ, 1979. – С. 70-73.
- Шарафутдинова Г.М.* Поселення епохи пізньої бронзи поблизу Кременчука // Археологія. – 1964. – Т. XVII. – С. 153-169.
- Шарафутдинова И.Н.* К вопросу о сабатиновской культуре // СА. – 1968. – № 3. – С. 16-34.
- Шарафутдинова Г.М.* Бронзові серпи Північно-Західного Причорномор'я (кінець II – початок I тисячоліття до н. е.) // Археологія. – 1971. – № 1. – С. 26-43.
- Шарафутдинова Г.М.* Знахідки епохи бронзи поблизу Деріївки // Археологія. – 1974. – № 13. – С. 57-62.
- Шарафутдинова И.Н.* Степное Поднепровье в эпоху поздней бронзы. – К.: Наук. думка, 1982а. – 160 с.
- Шарафутдинова И.Н.* Каменные литейные формы и производственный прогресс // Культурный прогресс в эпоху бронзы и раннего железа: Тез. совещания. Ереван, 20-24 октября 1982 г. – Ереван, 1982б. – С. 84-87.
- Шарафутдинова И.Н.* Сабатиновская культура // С.С. Березанская, В.В. Отрошенко, Н.Н. Чередниченко и др. Культуры эпохи бронзы на территории Украины. – К.: Наук. думка, 1986. – С. 83-116.
- Шарафутдинова И.Н.* Бронзовые украшения сабатиновской культуры // Межплеменные связи эпохи бронзы на территории Украины: Сб. науч. трудов. – К.: Наук. думка, 1987. – С. 69-86.
- Шарафутдинова Э.С.* Наконечники стрел из поселений кобяковской культуры эпохи поздней бронзы // КСИА АН СССР. – 1973а. – Вып. 134. – С. 101-105.
- Шарафутдинова Э.С.* Заключительный этап позднего бронзового века на Нижнем Дону (памятники кобяковской культуры). – СА. – 1973б. – № 2. – С. 3-26.
- Шевченко Н.П.* Поховання культури багатоваликової кераміки середньодніпровського Лівобережжя // XX респ. конференц. «Проблеми історії та археології давнього населення Української РСР»: Тези доповідей. Одеса, жовтень 1989 р. – К.: Наук. думка, 1989. – С. 257-258.
- Шепель Е.А.* Новые данные к вопросу об антропологическом составе населения срубной культуры бассейна Северского Донца и Северо-Восточного Приазовья // Проблемы исследования памятников археологии Северского Донца: Тез. докл. науч.-практ. конференц. Луганск, ноябрь 1990 г. – Луганск, 1990. – С. 121-123.
- Шерстюк В.В.* Пам'ятки доби пізньої бронзи на території та в околицях Більського археологічного комплексу // АЛЛУ. – 2006. – № 2. – С. 96-99.
- Шерстюк В.В.* Розвідки на території Полтавської обл. у 2009 р. // АДУ 2009: Зб. наук. праць. – К.-Луцьк, 2010. – С. 470-472.
- Шилик К.К.* Влияние природных условий на выбор трасс древних транспортных путей // Взаимодействие общества и природы в процессе общественной эволюции: Сб. науч. трудов. – М.: МФГО, 1981. – С. 178-187.
- Шилов В.П.* Проблемы освоения степей Нижнего Поволжья в эпоху бронзы // АСГЭ. – Л.: ГЭ, 1964. – Вып. 6. – С. 86-102.
- Шишкін Р.Г., Лисенко С.Д.* Поховання східнотшинецької культури поблизу с. Малополовецьке // Археологія. – 1996. – № 1. – С. 146-150.
- Шкулета Л.В.* Огляд археологічних колекцій з фондів Черкаського обласного краєзнавчого музею // Археологічні дослідження на Черкащині: Зб. наук. статей. – Черкаси, 1995. – С. 124-134.

- Шовкоп'яс Г.М.* Керамічний комплекс епохи бронзи та ранньослов'янського часу з Юр'євої гори поблизу м. Сміли // Археологія. – 1957. – Т. XI. – С. 145-147.
- Щапова Ю.Л.* Очерки истории древнего стеклоделия (по материалам долины Нила, Ближнего Востока и Европы). – М.: МГУ, 1983. – 199 с.
- Щетенко А.Я.* Основные этапы разработки археологической периодизации эпохи поздней бронзы Средней Азии // Исторична наука: проблеми розвитку: Матер. міжнародн. наук. конф. Луганськ, 17-18 травня 2002 р. – Секція «Археологія». – Луганськ: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2002. – С. 204-222.
- Щетенко А.Я.* Статиграфія Анау, Намазга и Теккем-депе и периодизация культур эпохи поздней бронзы юга Евразийских степей // Проблеми історії та археології України: Зб. матер. Міжнар. наук. конференц. до 100-річчя ХІІ Археологічного з'їзду в м. Харкові. Харків, 25-26 жовтня 2003 р. – Харків, 2003. – С. 29-31.
- Berezanskaja S.S., Kločko V.I.* Das Gräberfeld von Hordeevka. – AE. – Rahden/Westf., 1998. – Bd 5. – 87 s.
- Blegen C.W.* Troy and the Trojans. – New York, 1995. – 192 p.
- Bočkarjev V.S., Leskov A.M.* Jung- und spätbronzezeitliche Gußformen im nördlichen Schwarzmeergebiet. – PBF. – München, 1980. – XIX, Bd 1. – 97 s.
- Boroffka N., Sava E.* Zu den steinernen zeptern «Zeptern/Stössel», «Miniaturäulen» und «Phalli» der Bronzezeit Eurasiens // Archäologische Mitteilungen aus Iran und Turan. – Berlin, 1998. – Bd 30. – 113 s.
- Bouzek J.* The Aegean, Anatolia and Europe: Cultural Interrelations in the Second Millennium B.C. – Praha: Academia, 1985. – 272 p.
- Childe G.* The Bronze Age. – Cambridge, 1930. – 258 p.
- Enăchiuc V.* Depozitul (turnătorie) de la Dridu (judetul Lalomița) // Thraco-Dacica. – București, 1987. – VIII, № 1-2. – P. 72-91.
- Hänsel B.* Beiträge zur Chronologie der Mittleren Bronzezeit im Karpatenbecken. – Beiträge zur Ur- und Frühgeschichtlichen Archäologie des Mittelmeer-Kulturräumens. – Bonn, 1968. – Bd 7, t. 1-2. – 279 s., taf.
- Ignat M.* Contribuții la cunoașterea epocii bronzului și a Hallstattului timpuriu în județul Suceava // Thraco-Dacica. – București, 1981. – II. – P. 133-146.
- Gerškovič J.P.* Studien zur spätbronzezeitlichen Sabatinovka-Kultur am unteren Dnepr und an der Westküste des Azov'schen Meeres. – AE. – Rahden, 1999. – Bd 7. – 103 s.
- Gerškovič Ja.* Westliche Impulse bei der Formierung des Kulturkomplexes «Nou-Sabatinovka-Coslogeni» // Das Karpatenbecken und die Osteuropäische steppe. – München/Rahden, 1998. – (PAS. – Bd 12). – S. 317-324.
- Gorbenko K.V., Grebennikov Yu.S.* The «Dykyi Sad» fortified settlement as a uniting link in the context of economic, political and cultural relation of 1200-1000 BC (The Baltic shore, the Pontic region and the Mediterranean) // Routes between seas: Baltic-Bug-Bog-Pont from the 3rd to the middle of the 1st millennium BC. – B-PS. – Poznań, 2009. – Vol. 14. – P. 375-390.
- Kașuba M.* Periferia de est a complexului hallstattian timpuriu cu ceramică și imprimată (secolele X-VIII î.e.n. în interfluvial Nistru-Siret) // Interferențe cultural-cronologice în spațiul nord-pontic. – Chișinău, 2003. – P. 183-210.
- Kașuba M.* Despre depunerile de oseminte umane în așezările hallstattiene timpurii (sec. X-IX a.Chr.) cultura Saharna în regiunea Nistrului de Mijloc (spațiul nord-vest pontic) // Omagiu lui Gavrilă Simion la a 80-a aniversare. – Tulcea, 2008. – P. 106-120.
- Kohl Ph.L.* The making of Bronze Age Eurasia. – Cambridge, 2007. – 296 p.
- Kostrzewski J.* Cmentarzyska typu trzcienieckiego // ZOW. – 1930. – T. 5. – S. 26-35.
- Klochko V.I.* Radiocarbon chronology of the early and middle bronze age in the Middle Dnieper region. The Mironivka barrows // B-PS. – Poznań, 1999. – Vol. 7. – P. 163-195.
- Klocko V.I., Kovaliukh N.N., Skripkin V.V., Motzenbecker I.* The chronology of the Subotiv settlement // Radiocarbon. – 1998. – Vol. 40, № 2. – P. 667-673.
- Kuzmina E.E.* Origins of Pastoralism in the Eurasian Steppes // Prehistoric steppe adaptation and the horse. – Cambridge, 2003. – P. 203-232.
- Leskov A.M.* Jung- und spätbronzezeitliche Depotfunde im nördlichen Schwarzmeergebiet (Depots mit einheimischen Formen). – PBF. – München, 1981. – XX, Bd 1. – 113 s.
- Levitcki O.G., Sava E.N.* Nouvelles recherches des établissements de la culture Noa dans la zone comprise entre Le Prout et Le Nistru // Culture et civilisation au bas Danube. – Călărași, 1993. – X. – P. 125-138.
- Makarowicz P.* Trzcieniecki krąg kulturowy – wspólnota pogranicza Wschodu i Zachodu Europy. – AB. – Poznań, 2010. – T. 3. – 445 s.
- Metzner-Nebelsick C.* Das bronzezeitliche Gräberfeld von Hordeevka am Südlichen Bug im Spannungsfeld seiner auswärtigen Bezüge // Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie. – Bd 121. – Bonn, 2005. – S. 293-315.
- Morintz S.* Contribuții arheologice la istoria tracilor timpurii. Epoca bronzului în spațiul carpato-balcanic. – București, 1978. – 216 p.
- Mozsolics A.* Bronzefunde des Karpatenbeckens. Depotfundhorizonte von Hajdúsámson und Kosziderpadlás. – Budapest:

- Akadémiai Kiadó, 1967. – 280 s.
- Mozsolics A.* Bronzefunde aus Ungarn. Depotfundhorizonte von Aranyos, Kurd und Gyermely. – Budapest: Akadémiai Kiadó, 1985. – 524 s.
- Muhly J.D.* Sources of Tin and the Beginnings of Bronze Metallurgy // *AJA.* – Apr., 1985. – Vol. 89, № 2. – P. 275-291.
- Neagu M.* The eastern component of the Coslogeni culture // *Culture et civilisation au bas Danube.* – Călărași, 1993. – X. – P. 165-181.
- Penner S.* Die Wangenscheiben aus Mykene und ihre nordöstlichen Beziehungen // *Псалии.* – Археологический альманах. – Донецк, 2004. – № 15. – S. 62-81.
- Petrescu-Dîmbovița M.* Depozitele de bronzuri din România. – Bukurești, 1977. – 390 p.
- Sava E.* Die Bestattungen der Noa-Kultur. Ein Beitrag zur Erforschung spätbronzezeitlicher Bestattungstritten zwischen Dneestr und Westkarpaten. – PAS. – Kiel, 2002. – Bd 19. – 242 s.
- Sulimirski T.* Cmentarzysko kurhanowe w Komarowie koło Halicza i kultura komarowska // *Spraw. PAU.* – 1936. – T. 41, № 9. – S. 273-277.
- Tallgren A.* La Pontide préscythique après l'introduction des métaux. – ESA. – Helsinki, 1926. – II. – 246 p.

Архівні матеріали

- Беляев А.С.* Поздний период эпохи бронзы пограничья Степи и Лесостепи в Днепровском Левобережье: Рукопис дис. ... канд. ист. наук: 07.00.04. – К., 1980. – НА ІА НАНУ. – № 590.
- Беляев А.С., Симоненко А.В., Полин С.В., Загребельный А.Н.* Отчёт Песчанского отряда Черкасской экспедиции о раскопках курганов в зоне строительства Прохоровской ОС (с. Бубновая Слободка Золотоношского р-на Черкасской области) в 1983 г. – НА ІА НАНУ. – № 1983/25.
- Беляева С.А., Приходнюк О.М.* Отчёт о работе Поросской славянской экспедиции в 1976 г. – НА ІА НАНУ. – № 1976/16.
- Березовец Д.Т., Круц В.О.* Отчёт об археологических разведках в зоне Кременчугского водохранилища в 1963 г. – НА ІА НАНУ. – № 1963/11а.
- Бодянский О.В.* Коротке повідомлення за археологічні дослідження в Надпоріжжі за 1950 р. – НА ІА НАНУ. – № 1950/3в.
- Бодянский О.В.* Коротке повідомлення за археологічні відкриття і досліди в Надпоріжжі за 1954 р. (щоденник) – НА ІА НАНУ. – № 1954/11.
- Бокий Н.М.* Отчёт Кировоградского краеведческого музея об археологических раскопках в Кировоградской области за 1967 год. – НА ІА НАНУ. – № 1967/81.
- Бокий Н.М.* Отчёт Кировоградского краеведческого музея об археологических раскопках в Кировоградской области за 1969 год. – НА ІА НАНУ. – № 1969/65.
- Бокий Н.М.* Отчёт Кировоградского краеведческого музея о раскопках в г. Александрия, Светловодске и с. Подвысокое Новоархангельского района Кировоградской области за 1975 год. – НА ІА НАНУ. – № 1975/144.
- Бокий Н.М.* Скифский период на пограничьи степи и лесостепи в Днепровском Правобережье: Рукопис дис. ... канд. ист. наук: 07.00.04. – К., 1979. – НА ІА НАНУ. – № 585.
- Бокий Н.М.* Отчёт Кировоградского государственного педагогического института имени А.С. Пушкина о раскопках в г. Светловодске и пгт. Петрово Кировоградской области в 1983 году. – НА ІА НАНУ. – № 1983/175.
- Бокий Н.М.* Отчёт Кировоградского педагогического института им. А.С. Пушкина об археологических раскопках в Знаменском, Петровском, Светловодском и Долинском районах в 1986 г. – НА ІА НАНУ. – № 1986/112.
- Бондарь Н.Н., Максимов Е.В.* Отчёт о работе Каневской археологической экспедиции в 1971 г. (поселение эпохи бронзы и зарубинецкое поселение). – НА ІА НАНУ. – № 1971/14а.
- Братченко С.Н.* Звіт про дослідження курганів на трасі каналу Дніпро-Донбас у 1970 році (сс. Перещепине, Могилів, Сорочине). – НА ІА НАНУ. – № 1970/41а.
- Братченко С.Н., Дубовская О.Р., Солтыс О.В.* Отчёт об исследованиях Черкасского отряда Лесостепной экспедиции в 1983 г. (Золотоношский район Черкащины, Оржицкий район Полтавщины). – НА ІА НАНУ. – № 1983/76.
- Братченко С.Н., Рычков Н.А., Чередниченко Н.Н.* Отчёт Черкасской Левобережной археологической экспедиции за 1987 г. (курганы у сс. Богуславец, Вознесенское, Синеоковка). – НА ІА НАНУ. – № 1987/22.
- Буйнов Ю.В.* Бондарихинская культура: Рукопис дис. ... канд. ист. наук: 07.00.04. – К., 1981. – НА ІА НАНУ. – № 600.
- Григорьев В.П., Баитовой А.Н.* Отчет о раскопках Левобережного отряда Черкасской Лесостепной археологической экспедиции в 1989 г. – НА ІА НАНУ. – № 1989/134.
- Григорьев В.П., Сиволан М.П.* Отчёт о раскопках и разведках Черкасской Лесостепной археологической экспедиции в 1987 году. – НА ІА НАНУ. – № 1987/131.
- Григорьев В.П., Сиволан М.П.* Отчёт о раскопках и разведках Черкасской Лесостепной археологической экспедиции в 1988 г. – НА ІА НАНУ. – № 1988/53.
- Григорьев В.П., Шемшур А.Н., Демартино А.П.* Отчет о раскопках и разведках Левобережного отряда Черкасской Лесостепной археологической экспедиции Научно-производственного кооператива «Археолог» в 1990 г. – НА ІА НАНУ. – № 1990/135.
- Даниленко В.Н.* Отчёт об археологических исследованиях первобытного отряда Кременчугской археологической экспедиции за 1956 г. – НА ІА НАНУ. – № 1956/1а.
- Даниленко В.Н.* Археологические работы в районе с. Максимовка на Черкащине. – НА ІА НАНУ. – № 1958/1г.
- Ильинская В.А.* Отчет о раскопках поселения Комаровской культуры у села Мошны Черкасской обл. – НА ІА НАНУ. – № 1958/16.
- Клименко В.Ф.* Раскопки курганов в с. Чернетчина в 1972 г. – НА ІА НАНУ. – № 1973/66.
- Клочко В.И., Видейко М.Ю.* Отчёт о работе Стеблёвского отряда Черкасской экспедиции 1983 г. – НА ІА НАНУ. – № 1983/25а.
- Клочко В.И., Гершкович Я.П., Мотзенбеккер І.* Звіт про розкопки Суботівського городища у 1994-1995 рр. – НА ІА НАНУ. – № 1995/108.
- Ковалёва И.Ф.* История населения пограничья лесостепи и степи Левобережного Поднепровья в позднем энеолите

- бронзовом веке: Рукопис дис. ... д-ра. іст. наук: 07.00.04. – К., 1987. – НА ІА НАНУ. – № 653.
- Ковпаненко Г.Т., Скорый С.А., Бессонова С.С., Рычков Н.А., Батуревич Е.Ю.* Отчёт о работах Лесостепной Правобережной экспедиции Института археологии АН УССР в 1984 году. – НА ІА НАНУ. – № 1984/24.
- Ковпаненко Г.Т., Скорый С.А., Бессонова С.С., Батуревич Е.Ю.* Отчёт о работах Лесостепной Правобережной экспедиции Института археологии АН УССР в 1985 году. – НА ІА НАНУ. – № 1985/9.
- Круц В.А.* Осмотр берегов Кременчугского водохранилища в 1964 г. – НА ІА НАНУ. – № 1964/13а.
- Кулатова И.Н., Супруненко А.Б.* Отчёт о раскопках и разведках на Полтавщине в 1988 году. – НА ІА НАНУ. – № 1988/136.
- Куштан Д.П.* Звіт про археологічні розвідки в зоні Кременчуцького водосховища за 1996 рік. – НА ІА НАНУ. – № 1996/36.
- Куштан Д.П.* Звіт про рятівні археологічні розкопки та розвідки за 1998 рік. – НА ІА НАНУ. – № 1998/74.
- Куштан Д.П.* Звіт про археологічні розвідки у Черкаській області за 1999 рік – НА ІА НАНУ. – № 1999/11.
- Куштан Д.П.* Звіт про розкопки могильника черняхівської культури Черкаси-Центр та розвідки на території Черкаської області за 2000 рік. – НА ІА НАНУ. – № 2000/20.
- Куштан Д.П.* Звіт про археологічні розвідки за 2001 рік. – НА ІА НАНУ. – № 2001/19.
- Куштан Д.П.* Населення південної частини Лісостепоного Подніпров'я за доби пізньої бронзи: Рукопис дис. ... канд. іст. наук: 07.00.04. – К., 2007. – НА ІА НАНУ. – № 864.
- Куштан Д.П.* Звіт про науково-дослідні археологічні розкопки на багатошаровому поселенні-замчищі Б. Хмельницького у с. Суботів Чигиринського району, рятівні розкопки у м. Черкаси та Чигирин та розвідки на території Черкаської області за 2008 рік. – НА ІА НАНУ. – № 2008/107.
- Куштан Д.П., Назаров О.В., Овчинников Е.В.* Звіт про археологічні розкопки у зоні реконструкції автодороги Київ-Одеса (поселення в с. Шарин Уманського району Черкаської області та біля м. Умань), рятівні розкопки у м. Черкаси та розвідки на території Черкаської області за 2004 рік. – НА ІА НАНУ. – № 2004/84.
- Куштан Д.П., Пашковський О.А.* Звіт про археологічні розкопки та розвідки на території Черкаської області за 2007 рік. – НА ІА НАНУ. – № 2007/166.
- Луговая Л.Н.* Отчёт о раскопках археологической экспедиции Полтавского краеведческого музея 1983 г. у сс. Байрак Великобагачанского, Прилипка Козельщинского и Манжеля Глобинского районов Полтавской области. – НА ІА НАНУ. – № 1983/124.
- Луговая Л.Н.* Отчёт о раскопках археологической экспедиции Полтавского краеведческого музея в 1984 г. у с. Прилипки Козельщинского и пгт. Белики Кобелякского районов Полтавской обл. – НА ІА НАНУ. – № 1984/66.
- Луговая Л.Н.* Отчет об охранных раскопках курганов археологической экспедиции Полтавского краеведческого музея в 1986 г. у сс. Барановка Шишацкого и Яроховка Диканьского районов Полтавской обл. – НА ІА НАНУ. – № 1986/82.
- Луговая Л.Н.* Отчёт об охранных раскопках курганов археологической экспедицией Полтавского краеведческого музея в 1988 году. – НА ІА НАНУ. – № 1988/135.
- Ляпушкин И.И.* Отчет о работе Днепровской экспедиции ИИМК АН СССР 1948 г. – НА ІА НАНУ. – № 1948/23.
- Покровская Е.Ф.* Отчет о разведке Среднеднепровской Правобережной экспедиции 1955 года. – НА ІА НАНУ. – № 1955/5в.
- Савко О.Т., Назаров О.В.* Звіт про розкопки курганів в м. Городищі та с. Старосілля Городищенського району Черкаської області. – НА ІА НАНУ. – № 1995/23.
- Сиволап М.П.* Звіт про розкопки та розвідки Придніпровського загону Черкаської Лісостепової археологічної експедиції в 1989 році. – НА ІА НАНУ. – № 1989/177.
- Сиволап М.П.* Короткий попередній звіт про розкопки Придніпровського загону Черкаської Лісостепової археологічної експедиції у 1995-1996 роках. – НА АІ УК ЧОДА. – № 1995-96/96.
- Сиволап М.П., Григор'єв В.П., Деткін А.В.* Звіт про розкопки та розвідки Черкаської Лісостепової археологічної експедиції у 1993 році. – НА ІА НАНУ. – № 1993/30.
- Сиволап М.П., Сиволап Л.Г.* Звіт про розкопки та розвідки Придніпровського загону Черкаської Лісостепової археологічної експедиції у 1990 році: (у 3-х т.). – НА ІА НАНУ. – № 1990/142.
- Сиволап М.П., Сиволап Л.Г.* Звіт про розкопки та розвідки Придніпровського загону Черкаської Лісостепової археологічної експедиції у 1991 році. – НА ІА НАНУ. – № 1991/75.
- Сиволап М.П., Сиволап Л.Г., Деткін А.В.* Звіт про розкопки та розвідки Правобережного загону Черкаської Лісостепової археологічної експедиції у 1992 році. – НА ІА НАНУ. – № 1992/158.
- Скорый С.А., Братченко С.Н., Белозор В.П.* Отчёт о работе Левобережного отряда Черкаской археологической экспедиции в 1986 году. – НА ІА НАНУ. – № 1986/16а.
- Смоляр С.І., Білецька О.В., Нерода В.В.* Звіт про роботу сектора археології Черкаського обласного краєзнавчого музею в 1989 році. – НА ІА НАНУ. – № 1989/45.
- Супруненко А.Б., Кулатова И.Н.* Отчёт о раскопках и разведках в Поворсклье в 1985 г. (Полтавская обл.). – НА ІА

- НАНУ. – № 1985/102.
- Телегин Д.Я., Беляев А.С., Беляева С.А.* Отчёт о работе экспедиции «Днепр-Донбасс» в 1971 г. – НА ІА НАНУ. – № 1971/27.
- Телегин Д.Я., Беляев А.С., Беляева С.А.* Отчёт о работе экспедиции «Днепр-Донбасс» в 1972 году. – НА ІА НАНУ. – № 1972/1.
- Телегин Д.Я., Беляев А.С., Кравец І.В., Васильченко С.А., Мезенцев В.И., Белозор В.П.* Отчёт о работе экспедиции «Днепр-Донбасс» в 1973 г. – НА ІА НАНУ. – № 1973/6.
- Телегин Д.Я., Ковалёва И.Ф., Беляев А.С., Чаплинская О.В.* Отчёт о работе археологической экспедиции «Днепр-Донбасс» в 1970 году. – НА ІА НАНУ. – № 1970/41.
- Телегин Д.Я., Колосов Ю.Г., Дяденко В.Д.* Отчёт о разведках археологических памятников Ирклиевского района Черкасской области на Днепре в 1956 г. – НА ІА НАНУ. – № 1956/1г.
- Телегин Д.Я., Константинеску Л.Ф., Балакин С.А.* Отчет об археологических исследованиях в зоне размыва Кременчугского водохранилища в пределах Черкасской обл. в 1989 г. – НА ІА НАНУ. – № 1989/15б.
- Телегин Д.Я., Махно Е.В., Шарафутдинова И.Н.* Отчёт о разведках в Золотоношском и Ирклеевском районах Черкасской обл. в 1957 г. – НА ІА НАНУ. – № 1957/1е.
- Телегин Д.Я., Махно Е.В., Шарафутдинова И.Н.* Отчёт о разведках в зоне Днепродзержинского водохранилища в 1960-1961 гг. – НА ІА НАНУ. – № 1960-61/4.
- Телегин Д.Я., Титова Е.Н.* Отчёт о работе археологической экспедиции «Славутич» в зоне Кременчугского водохранилища в 1981 году (Черкасская и Полтавская области). – НА ІА НАНУ. – № 1981/24.
- Телегин Д.Я., Юра Р.А., Кучера М.П., Максимов Е.В., Митрофанова В.И.* Отчёт о разведке археологических памятников в зоне затопления Кременчугского водохранилища в 1958 г. (Полтавская и Черкасская области). – НА ІА НАНУ. – № 1958/2.
- Чередниченко Н.Н.* Отчёт о работе Лесостепной Левобережной экспедиции Института археологии в 1983 г. – НА ІА НАНУ. – № 1983/6.
- Черненко Е.В.* Отчёт о работе Черкасской археологической экспедиции в 1979 году. – НА ІА НАНУ. – № 1979/10.
- Черняков И.Т., Шевченко Н.П.* Отчёт о раскопках Градижской Новостроечной экспедиции в 1987 году. – НА ІА НАНУ. – № 1987/16.

Список сокращень

АВУ	- Археологічні відкриття в Україні, Київ;
АДУ	- Археологічні дослідження в Україні, Київ;
АИУ	- Археологические исследования на Украине, Киев;
АІ УК ЧОДА	- Археологічна інспекція управління культури Черкаської обласної державної адміністрації;
АЛЛУ	- Археологічний літопис Лівобережної України, Полтава;
АО	- Археологические открытия, Москва;
АП УРСР	- Археологічні пам'ятки Української РСР, Київ;
АСГЭ	- Археологический сборник Государственного Эрмитажа, Ленинград;
БУ	- Башкирский университет, Челябинск;
ВГУ	- Воронежский Государственный университет;
ВНУ	- Восточнукраинский Национальный университет, Луганск;
ГИМ	- Государственный исторический музей, Москва;
ГЭ	- Государственный Эрмитаж, Санкт-Петербург;
ДГУ	- Днепропетровский Государственный университет;
ДДУ	- Дніпропетровський Державний університет;
ДІМ	- Дніпропетровський історичний музей;
ДонДТУ	- Донецький Державний технологічний університет;
ЗНТШ	- Записки Наукового товариства імені Шевченка, Львів;
ЗОАО	- Записки Одесского археологического общества;
ІА АН УРСР	- Інститут археології Академії наук Української РСР, Київ;
ІА АН УССР	- Інститут археологии Академии наук Украинской ССР, Киев;
ІА НАНУ	- Інститут археології Національної академії наук, Київ;
ІА РАН	- Інститут археологии Российской академии наук;
ІВМЦ	- Інформаційно-видавничий методичний центр;
ІІАК	- Известия Императорской археологической комиссии, Санкт-Петербург;
КарГУ	- Карагандинский Государственный университет;
КГУ	- Киевский Государственный университет;
КДІМ	- Київський Державний історичний музей;
КІМ	- Київський історичний музей;
ККМ	- Кіровоградський краєзнавчий музей;
КСІА АН УССР	- Краткие сообщения Института археологии Академии наук Украины, Киев;
КСІА ІА АН СССР	- Краткие сообщения Института археологии Академии наук СССР, Москва;
КСІІМК	- Краткие сообщения Института истории материальной культуры Академии наук СССР, Москва;
ЛГУ	- Ленинградский государственный университет;
ЛОІА	- Ленинградское отделение Института археологии;
МГУ	- Московский государственный университет;
МДАСУ	- Матеріали та дослідження з археології Східної України, Луганськ;
МІА СССР	- Материалы и исследования по археологии СССР, Москва;
МФГО	- Московский филиал географического общества;
НА ІА НАНУ	- Науковий архів Інституту археології Національної Академії Наук України, Київ;
НІКЗ	- Національний історико-культурний заповідник;
НМІУ	- Національний музей історії України;

НМК ВО	- Навчально-методичний кабінет з вищої освіти;
ОАМ	- Одеський археологічний музей;
ОГТИ	- Орський гуманитарно-технологічний інститут;
ОНУ	- Одеський Національний університет;
ПАЗ	- Полтавський археологічний збірник;
ПАП	- Проблемы археологии Поднепровья / Проблеми археології Подніпров'я, Днепропетровск;
ПКМ	- Полтавський краєзнавчий музей;
РА	- Российская археология, Москва;
СА	- Советская археология, Москва;
САИ	- Свод археологических источников, Москва;
СамГПУ	- Самарский Государственный педагогический университет;
СНУ	- Східноукраїнський Національний університет, Луганськ;
ТГИМ	- Труды Государственного исторического музея, Москва;
Тр. ... АС	- Труды ... археологического съезда;
ТСА РАНИОН	- Труды секции археологии Российской ассоциации научно-исследовательских институтов общественных наук;
УжНУ	- Ужгородський Національний університет;
ХКМ	- Херсонський краєзнавчий музей;
ХНУ	- Харківський Національний університет;
ЦОДПА	- Центр охорони та дослідження пам'яток археології, Полтава;
ЧКМ	- Черкаський краєзнавчий музей;
ЧЛАЕ	- Черкаська Лісостепова археологічна експедиція;
АВ	- Archaeologi bimarisi, Poznań;
АЕ	- Archäologie in Eurasien, Rahden/Westf.;
АЖА	- American Journal of Archaeology;
В-PS	- Baltic-Pontic Studies, Poznań;
ЕSA	- Eurasia Septentrionalis Antiqua, Helsinki;
ЛМА	- Lubelskie Materiały Archeologiczne, Lublin;
РАS	- Prähistorische Archäologie in Südosteuropa;
РВF	- Prähistorische Bronzefunde, München;
РА	- Revista Arheologică, Chişinău;
Spraw. PAU	- Sprawozdania Polskiej Akademii Umiejętności, Kraków;
ZOW	- Z Otchłani Wieków, Warszawa.

Наукове видання

Археологічний альманах, № 29

КУШТАН Дмитро Павлович

**ПІВДЕНЬ ЛІСОСТЕПОВОГО ПОДНІПРОВ'Я
ЗА ДОБИ ПІЗНЬОЇ БРОНЗИ**

Монографія

Українською мовою

Головні редактори:

В.П. Чабай, О.В. Колесник

Відповідальний редактор тому:

Я.П. Гершкович

Технічний редактор:

О.Д. Арламов

Оригінал-макет

ТОВ «РА «Ваш імідж»

Підписано до друку 14.12.2012.
Формат 60x84/8. Папір офсетний.
Друк цифровий. Гарнітура Times.

Ум. друк. арк. 26,51. Обл. вид. арк. 29,78. Тираж 300 прим. Зам. № 36.

Державне підприємство «Ордена «Знак пошани» Всеукраїнське державне
багатопрофільне видавництво «Донбас».
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єкта видавничої справи
ДК № 728 від 19.12.2001 р.

Виготовлено ФОП Малихіна І.Б.,
за участю ТОВ «РА «Ваш імідж».
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру видавців, виготовників
і розповсюджувачів видавничої продукції ДЦ № 135 від 09.02.2008 р.

